Törtlm. O.
1273.
8.

Törtlm. O.
1273.
8.

A' Tscheh, valamint hajdan a' Huſsiták, dühössö pártot ütvén a' Prágai várba felmentek, a' ſzálába bérohantak, és a Szekrekáriust két Ország' Tanátsosokkal az ablakon kivetették

469877

A' VILÁGNAK KÖZÖNSÉGES HISTÓRIÁJA.

Mellyet

némelly jeles, és hiteles Írókból

ſzedegetett

GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF,

Magyar Lovas Generális;

's annak halála után tovább folytatott

KIS JÁNOS.

Horvát Anárás'
Könyvtárából. 1819.

NYÓLTZADIK KÖTET.

Pozsonban,
Wéber Simon Péter költſégével és betűivel.

1809.

540.176

M. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A' NYOLTZADIK

KÖTETNEK FOGLALATJA.

Levél.

TIZENKETTŐDIK IDŐ SZAKASZ.

Negyedik Henrik.

Frantzia Orſzág' nyomorúſágainak egy jó Király által való megenyhíttetése.

I. Tzikkely. *Negyedik Henriknek a' Ligistákkal való hadakozása, — lemond a' Református vallásról, 's a' Liga elveſzti tekíntetét.* - - - - 1

II. Tzik. *A' Király Rómában abſzolváltatik. — A' Verviensi békeſség-kötés. — Második Filep halála. — Spanyol Orſzágnak és a' Német Birodalomnak állapotja.* - 12

III. Tzik. *Frantzia Orſzág bóldogúlni kezd. — Erzsébet Királyné uralkodásának vége. — Ennek ſzerentsés uralkodása.* - - 20

IV. Tzik. *Negyedik Henrik uralkodásának vége. A' Venetusok, Hollandusok és Spanyolok állapotja.* - - - 28

V. Tzik. *Negyedik Henrik' uralkodásának, és Szülli' kormányozásának lerajzolása.* 36

VI. Tzik. *Rendetlenſégek, zenebonák, és polgári háborúk Tizenharmadik Lajos orſzáglásának kezdetében.* - - 48

VII. Tzik. *Az Arminiánusok Hollandiában. — Elsö Jakab Orſzáglása Angliában. — Második Ferdinánd Római Tsáſzár.* - 57

VIII. Tzik. *A' Velentzeiek ellen való öſzveesküvés. — Spanyol Orſzág illetö jegyzések.* 67

TIZEN-

TIZENHARMADIK IDŐ SZAKASZ.

Kardinális Richelieu Frantzia Orſzági Minister' idejétől vagy 1624-diktől fogva Tizennegyedik Lajos' Uralkodásának kezdetéig.

Az Auſztriai Háznak nevezetes változásai. — Angliában a' Parlamentom törvényeket ſzab a' Király eleibe.

Levél.

I. Tzik. *Kardinális Richelieu kormányozásának első eſztendei. — Rochelle városának megvétele. — Alattomos fortélyok és pártütések.* - - - 75

II. Tzik. *Második Ferdinánd' galibái a' Német birodalomban. — Az Éjſzaki tartományok' állapotja. — Gustav Adolf ſzövetséget köt Frantzia Orſzággal. — A' harmintz eſztendős háborúnak történetei 1635-ig.* - - - - 86

III. Tzik. *Frantzia Orſzágnak az egéſz Auſztriai Házzal való hadakozása. — Cataloniának és Portugalliának nevezetes változásai.* - - - - 97

IV. Tzik. *Tizenharmadik Lajos Orſzáglásának és Kárdinális Richelieu kormányozásának vége.* - - - 107

V. Tzik. *Első Károly Uralkodása Angliában a' Parlamentomnak való hadakozásáig.* 112

VI. Tzik. *Polgári háború Első Károly ellen. — Károlynak feje vétetik.* - 123

VII. Tzik. *Az igazgatást és az erköltsöket, a' vallást és az Egyházat, a' Tudományokat és a' Literaturát tárgyazó jegyzések.*

1. Polgári igazgatás gyarapodásának rövid rajzolatja. - - 135
2. Az erköltsökben lett változások. - 137
3. A' Pápa hatalmának miben léte. - 143
4. A' Theologiának és a' vallásnak állapotja. 145
5. A' Tudományok és a' Literatúra. - 148

TIZEN-

TIZENNEGYEDIK IDŐ SZAKASZ.

XIV. LAJOS FRANTZIA KIRÁLY.

ELSŐ RÉSZ.

Tizennegyedik Lajos uralkodni kezd.

Levél.

I. Tzik. *Az Auſztriai Ház ellen való háború-nak folytatása. — A' Weſztpháliai bé-kesség* 1648 *-ban.* - - - 161

A' réſztvevő Hatalmaſságoknak kielégíte-tések. - - - 171

A' vallás állapotjának elintézése. - 172

Az Orſzáglást tárgyazó dolgoknak elren-delése. - - - 174

II. Tzik. *Polgári háború Frantzia Orſzágban Mazarin ellen. — A' Spanyolok ellen va-ló háborúnak folytattatása.* - 176

III. Tzik. *Anglia, mint ſzabad köztársaſág Cromwell alatt.* - - - 185

IV. Tzik. *Kristinának Svéd Orſzághan va-ló Orſzáglása, 's az Uralkodásról önként lemondása.* - - - 198

V. Tzik. *A' Pyrenœusi és Olivai békeſség* 1659 *-ben és* 1666 *-ban. — Angliában a' Királyi méltóſágnak viſzſza állítása. — Kárdinális Mazarin' halála.* - 207

VI. Tzik. *Tizennegyedik Lajos magát Euró-pa' ſzemei előtt rettenetessé, 's az Orſzá-gát virágzóvá teſzi. — Európai hadako-zások* 1667 *-ig.* - - - 218

MÁSODIK RÉSZ.

Az 1667-dik eſztendőbéli háborútól fogva az 1688-dik eſztendőbéli háborúig.

I. Tzik. *Tizennegyedik Lajos' ſzerentséje Flandriában és Burgundiában. — A'*

hármas frigy. — *Az Aquisgranumi békesség.* — *Candiát a' Törökök békerítik.* 231

II. Tzik. *A' Hollandusok ellen fontos okok nélkül folytatott háború.* — *Tizennegyedik Lajos ezen szabad köztársaságot végső szükségre juttatja.* — *Az Európai hatalmasságoknak Tizennegyedik Lajos ellen tett mozdúlásaik, a' ki-is a' nyert városokat és tartományokat viszont elveszti.* 241

III. Tzik. *A' Hollandiai háborúnak folytatása.* — *Tizennegyedik Lajos győzödelmeskedik; 's a' Nimwégi békesség-kötésnek tzikkelyeit ő szabja-ki* 1678-*ban.* 251

Az Éjszaki Országok' történetei a' Tizenkettődik Idő-Szakasztól fogva a' XVII-dik Századnak hanyatlásáig.

A.) *Dániának és Norvégiának történetei.* 261

B.) *Svétzia.* - - - - 282

C.) *Az Orosz-Birodalom.* - - 287

D.) *Rövid tudósítások Lengyel Országról és Prussiáról.* - - - 293

TIZENKETTŐDIK IDŐ SZAKASZ.

NEGYEDIK HENRIK.

Frantzia Ország' nyomorúságainak egy jó Király által való megenyhíttetése.

1589-dik Esztendőtől fogva 1624-dikig vagy-is Richelieu' kormányozásának kezdetéig.

ELSŐ TZIKKELY.

Negyedik Henriknek a' Ligistákkal való hadakozása, — lemond a' Református vallásról, 's a' Liga elveszti tekintetét.

Második Henriknek három fiai uralkodtak egymás után, 's egyik sem hagyott azok közzül gyermekeket maga után. A' Valoisi ház e' szerint egészen kihalt. Bourbon Henrik, Navarrai Király, Sz. Lajos maradéka, az

utólsó Királlyal a' huſzonegyedik ízben vólt atyafi. Azomban még-is ötet illette, mint legközelebb való Királyi vért a' Frantzia Orſzági korona. Az Ég minden környülállásokat úgy láttatott intézni, 's ezen Fejedelemnek mind értelmét, mind ſzívét akképpen ékesítteni, mintha a' Frantzia Királyoknak ötet tükörül és példáúl akarta vólna adni. Az ö hibái (mert hibák nélkül ö ſem vólt) mind együl egyig egy nagyra termett és érzékeny ſzívü nemes léleknek hibái vóltak.

Az ö vitézſége, meſzſzelátó értelme, jóſága, adakozása, hazájához való ſzeretete, ditsöſégre való vágyása, egyenes ſzívüſége, takarékosſága, az uralkodás dolgaiban méllyen bélátó értelme, fáradhatatlan ſzorgalmatosſága, 's a' másokkal bánásban való ſzép együgyüſége és lebotsátkozása: egy ſzóval minden tulajdonſágai ollyanok vóltak, hogy méltán magokhoz édesgethették, ſött bájolhatták vólna mind azoknak ſzíveket, a' kikhez külömben-is igazſágos jussát tarthatta; ollyanok, hogy önként meg kellett vólna ötet ſzeretni azoknak, a' kik törvény ſzerint-is kötelesek vóltak néki engedelmeskedni. De az ö vallása, melly ſzerint Calvinus Tudományát követte, annyira elvette a' Frantziák legnagyobb réſzének ſzemeiben ezen ſzép tökélletesſégeknek érdemét, hogy kéſzek vóltak az orſzágnak egy régi fundamentomos törvényét-is megrontani 's eltörölni, tsak hogy ötet a koronától megfoſzthassák.

A' Mayennei Hertzeg, a' ki testvérjei halála után a' Ligának fejévé lett, de testvéreinek ſem méréſzſégekkel, ſem elevenſégekkel nem bírt, könnyen magáévá tehette vólna a'

Királyi

Királyi titulust; mindazonáltal azt nem tselekedte, hanem inkább az öreg és még mind ekkoráig fogságba lévő Kardinális Bourbont hivatta Királynak. Negyedik Henrik a' nemzet nagy réfzétől magát elhagyattatva látván, 's azon harmintz ezer katonákból, mellyekkel Páris városát ostromolni kezdette, már tsak hat ezeret fzemlélvén záfzlója alatt, vifzfza vonta magát Dieppé vidékére. Hertzeg Mayenne háromfzor vagy négyfzerte nagyobb fereggel utánna ment, 's Arques mellett megütközvén az ütközetet elveſztette. Az utánna következett eſztendőben Henrik még tökélletesebb győzödelmet vett rajta Jori mellett. Itt mondotta vólt az ütközet előtt Katonáinak a' következendő elfelejthetetlen fzókat: „Édes „ Fijaim, ha záfzlóitok nem lefznek, tsak az „ én fejér Kótsag tollamra nézzetek 's azt kö„ vessétek; az mindenkor a' ditsőfégnek útján „ fog titeket vezetni. Az Isten velünk van." Igaz is, hogy ezer meg ezer veſzedelmeknek kitette magát, 's az által a' megrettenni nem tudó vitézfégnek adta példáját. De az ember fzeretésnek és fzelídfégnek példáját-is adta, midőn azoknak, a' kik a' fzaladó ellenféget kergették, ezt kiáltotta: „kimélve bánjatok „ a' Frantziákkal!" És még-is ellenfégei tudtak lenni a' Frantziák egy illyen Fejedelemnek!

Nem fokára azután 1590-ben békeríttetett Páris városa. A' Ligisták gyülölfége annál nagyobb dühösféggel égett a' Király ellen, mennél nagyobb kegyesféget mutatott ez hozzájok. Kardinális Bourbon meghalt. Ezen hírnek hallására a' Szorbonna azt a' végzést tette, hogy Henrik, mint eretnek és a' Pápától

tól átok alá rekeſztetett Fejedelem, még akkor ſem esmértethetnék-meg Királynak, ha az egyházi ſenyitékek alól felſzabadítatnék. A' Parlamentom, a' melly már ekkor legjelesebb tagjaitól meg vólt foſztatatva, jóvá hagyta ezt a' végzést, 's halálos büntetés alatt megtíltotta, hogy ſenki Henrikkel ſemiféle feltételek alatt-is ſzépſéges egyesſéget próbálni ne méréſzeljen. A' köznép, mellynek dühösſége külömben-is leírhatatlan vólt, még jobban fellázzaſztatott minden kigondolható útak és módok által. Az éhſég már a' legnagyobb mértékre hágott, úgy hogy kéntelenek vóltak ſokan megörlött ember tsontból kenyeret ſütni. Minekutánna a' klastromok megvizsgáltattak, ott még találtatott eleſég, melly a' nép közé kioſztogáttatván annak nyomorúſágát valamennyire enyhítette. Mind ennyi inſég között-is a' bóldogtalan köznép kéſz vólt Henrik ellen mindent megtenni fel lévén bíztatva, hogy ſzenvedéseinek a' Martirok' koronája leſz bizonyos jutalma.

Ha Henrik ezen dühös pártütök eránt ſzánakozással nem viseltetett vólna, minden kétſég kívül könnyen megvehette vólna a' fö várost, mellyben két ſzáz ezer emberek sínlödtek a' legnagyobb nyomorúſágban. De ezt mondotta: „ inkább nem kell Páris városa, „ mint ſem hogy azt olly ſok emberek vérén „ vegyem-meg, és annyi emberek elveſztével „ puſztán bírjam." Mindeneknek, a' kik a' városban ſzükſégtelenek vóltak, ſzabad kimenetelt engedett, ſött még a' katonáknak és tiſzteknek-is megengedte, hogy a' városba jó barátjaik ſzámára mindenféle friſitö ételeket és

italo-

italokat küldhessenek. Az illyen atyai jóság által, mellyet a' ſzoros hadi törvény az efféle környülállásokban helyben nem hagyhat, azt nyerte, hogy fáradſágai tsak nem minden jutalom nélkül maradtak, 's a' hazafiak között való háború annál tovább tartott.

Második Filep ſzámot tartott a' Frantzia koronára. A' Lígát óltalma alá vette, de tsak kevés ſegíttő ſeregeket küldött annak, hogy azt magától függésben tarthassa. Attól tartván, hogy Páris megvétele után Henrik az egéſz orſzágat könnyen elfoglalhatná, parantsolatot adott a' Pármai Hertzegnek, hogy mennyen ſeregével Páris alá. Ez a' nagy hadivezér elhagyta Belgiumot, a' hol az ifjú Mauritzius, a' megölettetett Orániai Hertzegnek fija és ſuccessora, Hollandiának jussait hatalmasan védelmezte 's megőrizte. Henrik a' Pármai Hertzeg jövetelét megértvén, ott hagyta Páris városát, megakarván azzal ütközni. De a' Hertzeg, a' kinek ſemmi egyébb tzélja nem vólt, hanem tsak Henriket Páris alól eltsalni, az ütközetet nagy mesterſéggel elkerülte, 's viſzſza tért Belgiumba, a' hol a' ſzükſég naponként nagyobb lett. Ekkor a' Király igen ſzomorú környülállások között vólt. Nem lévén pénze a' zsóld kifizetésére, a' katonák tőle elſzakadni kéſzültek. Egykor annyira jutott, hogy kéntelen vólt d' O Ferentz nevezetű fő kintstartójánál ebédelni, a' kinek nagyobb gondja vólt magára mint Fejedelmére.

Ezt a' bajt és ſzükſéget nem ſokára többis követte nyomban, a' Sabaudiai Hertzeg nem elégedvén-meg a' Saluzzói Markgrófsággal, a' Delphinátus és Provence tartományait-is ma-

gához akartà ragadni. Lesdigueres, egy jeles hadivezér, Delphinátust megmentette 's megtartotta; ellenben Provence önként 's örüm kiáltások között elfogadta a' Hertzeget, 's az akkori megbódúlt Parlamentom, melly Aix városában vólt, ötet Frantzia orſzág' közönſéges helytartójává nevezte.

Tizennegyedik Gergely Pápa-is keményen megtíltotta, hogy ſenki egy ollyan eretnek Fejedelemhez, a' millyen Henrik, magát ne adja, ſött azokat-is, a' kik vele tartottak, átokkal fenyegette, ha ötet el nem hagynák. Még többet tselekedett; a' Párisi ſeregek ſzámára pénzt és egyſzersmind ſegíttö ſeregeket-is küldött. Filep Király-is a' maga réſzéröl ſzámot tartott a' koronára, 's kívánta azt vagy magának, vagy leányának.

A' Párisi Tizenhatok' tanátsa Hertzeg Mayennek-is ſzintén úgy Törvényeket akart ſzabni, mint egyebeknek, 's ezen zabolátlanſágok által feneketlen mélyſéget ástak magok alá. Minthogy a' Parlamentum egy embert, a' kinek halálát ök magokban elvégezték, nem akart halálra kárhoztatni: azért három magistratuális ſzemélyeket, különösen Brissont, a' ki a' fö elöl-ülönek képviselöje vólt felakaſztatták. Ezen megindúlván Mayen, a' városba ment, titkon okos rendeléseket tett, a' Tizenhatok Tanátsának legdühösebb tagjait megölette, 's e' ſzerínt egy útálatos ſzakadásnak 's dühös felekezetnek gátot vetett.

A' Király' dolgai még ekkor ſem igen folytak ſzerentsésebben. Anglus és Német ſeregektöl ſegítettvén megſzállotta Rouen városát. De igen kemény ellent állásra talált ottan eleinten,

eleinten, 's midön már azon győzödelmet vehetett vólna, akkor a' Pármai Hertzeg tette semmivé reménységét, 's elvette tőle a' már tsak nem kezében lévő prédát. Henrik ott hagyta ezt a' várost, égvén benne a' bosszúállás kívánsága. A' Pármai Hertzeg üzőbe vétettetvén, 's Normandia tartományában igen megszorúlván, éjtzakának idején ment által a' Sequana vizén, 's úgy menekedett-meg. Ez a' maga visszavonása annál nagyobb ditsőségére szolgált néki, minthogy Henrik azt lehetetlennek tartotta. Nem sokára azután meghólt Farnese Sándor a' Pármai Hertzeg, ez a' nagy hadivezér Flandriában 47 esztendős korában. Virtusai, mellyekkel tündöklött, még szebbekké tették hadi talentomait. Senki sem lett vólna nálánál alkalmatosabb az egyesült Belgiumnak a' Spanyolok hatalmok alá való hajtására; ha különben még lehetséges lett vólna azt a' bajt valami módon megorvosolni, mellyet a' kegyetlen uralkodás maga magának okozott.

A' Sabaudiai Hertzeg, nem sokára azután elvesztette Provence Tartományát, 's Lesdiguieres elkergette a' Pápa seregeit; de a' Ligisták dühösége még ekkor sem tsillapodott legkevesebbé-is. Mennyire ment légyen az, a' többek között a' következendő történetből-is kitetszik: Gróf Bouchaye, a' Joyéusei Hertzegnek testvére 1587-dik esztendőben Kaputzínus baráttá lett. Azzal fenyegették ezt, hogy halálos bűnbe esik, ha szerzetes köntösét le nem teszi, és a' seregnek vezérévé nem lesz. Ezen fenyegetés által meglett a' mit akartak; de hogy ez a' Gróf nem Farnese Sándor

vólt abból-is kitetſzik, mivel utóbb-is viſzſza ment a' Klastromba. Azomban az ö vezérſége elég haſznos és hathatós vólt a' Ligistákot újra lelkesítteni, 's bennek a' magok ügyökhez annál nagyobb bizodalmat támaſztani.

A' Ligának még ekkor-is mind egyre pártyát fogta a' Római Udvar. Nyóltzadik Kelemen Pápa, a' ki tizennegyedik Gergely Pápának nyomdokit követte, egy követet tartott Párisban, a' ki által a' Ligistáknak minden mozdúlásaikat igazgatta. Egy Bullájában arra intette a' Frantziákat, hogy váloſzſzanak magoknak Királyt. Mayenne gyülést hírdetett, 's öſzvehívta a' rendeket. Ezen gyülésben, mellyben a' Ligisták úgy nézték magokat mint a' nemzetnek képviselöit, megakarta a' Pápa követje a' rendeket esküdtetni, hogy Henriket ſoha ſem fognák Királynak esmérni, még akkor ſem, ha vallását elváltoztatná. A' Sorbonna-is, a' mint fellyebb már említettük, ugyan ezt kívánta. A' Feriai Hertzeg, máſodik Filep követje azt kívánta, hogy a' Spanyol Királynak elsö ſzülött leánya, a' kit az ifjú Hertzeg Guisenek akartak feleſégül adni, emeltessék a' Frantzia thrónusra. A' Gyülés az orſzág ſarkalatos törvényeit lábaival tapodta, 's kevés híjja vólt, vogy idegen Fejedelem nem tétetett Királlyá. Szerentsére a' Parlamentom felébredt veſzedelmes, és illetlen álmából 's ollyan végzést tett, melly megegyezett az orſzágnak gyökeres törvényeivel. Mennél inkább réſzeken láttottak eddig lenni a' Parlamentom tagjai a' Ligistáknak, annál nagyobb rémülést okozott ezeknek az említett végzés.

Negye-

Negyedik Henrik jól látta, hogy vallásában való állhatatosſága ellene állhatatlan akadályokat tenné ſzándékának, 's végképpen megfoſztaná ötet a' thrónustól. Ö mindenkor azt vallotta, hogy egyenes ſzívvel óhajtja a' jóra való oktatást; és kéſz az igazſág világját követni, mihelyest tévelygéséről meggyözettetik, hogy eddig-is tsak azon engeſztelhetetlen háború, mellyet ellene indítottak, gátlotta ebben sikeres foglalatoskodását. Azt kívánta a' Pápa Legátusától, hogy tartassék Konferentzia a' Katholikusok és Protestánsok között, mellyben tegyenek a' külömböző felekezetek próbát az öſzveegyezés eránt. A' Konferentzia egy ideig való vonakodás után megengedtetett, 's megtartatott Sürenében, de minden foganat nélkül. A' Katholikusok közzül még azok-is, a' kik a' Királlyal tartottak, panaſzolkodni kezdettek ellene azért, hogy Kalvínus vallásához olly igen ragaſzkodott. Még a' Kalvinisták közzül-is vóltak, a' kik vallásának változtatását ſzükſégesnek tartották és javasolták. Söt még Református Predikátorokis ſegítették kétſégét eloſzlani az által, hogy a' Pápista vallásban való idvezülésnek lehetſéges vóltát állították. Végre egy két napig tartó beſzélgetésbe botsátkozott a' Püspökökkel; meghatározta magát, 's Sz. Denisben ſzámtalan ſokaſág jelenlétében lemondott a' Református vallásról. Mindenek tolongva mentek ezen Tzeremoniának nézésére, jóllehet a' Pápa követje átokkal fenyegetett mindeneket, a' kik annak ſzemlélöji fognának lenni.

Jóllehet a' Király ezen lépése által nyugodalmat, és ſzándékában való bóldogúlást re-

ménylett; de mindazáltal nem érte azt el olly hamar mint gondolta. Még ekkor-is mindent elkövettek ellene, és elnyomattatására a' Ligisták. Egy Párisi pap kilentzſzer predikállott az Érseknek azon tselekedete ellen, melly ſzerínt Henriket abſzolválta. Ugyan ehez haſonlót több papi ſzemélyek-is tselekedtek; egy Barriere nevezetü hajósra pedig reá bizonyodott, hogy Henriket meg akarta ölni, és négy egyházi ſzemélyeket nevezett-meg, a' kik ötet ezen gyilkoſſágra ſerkentették.

Midön Henrik Párisba való menetele után 1594-ben az orſzág bóldogíttására tzélozó buzgóſágának ſzembetünö bizonyſágait adta, egy Chatel nevezetü ifjú által egy törrel a' nyaka megsebesíttetett. A' vétkes kérdöre vonattatván azzal mentette magát, hogy a' Tyrannuſok megölését az ö Tanítóji a' Jesuiták nem mondották véteknek lenni; és hogy ezt a' Tudományt predikátzióból-is hallotta. Egyedül a' Jesuiták mutattak a' Kaputzínusokkal együtt egéſz végig álhatatoſſágot a' pártütésben. Ez egy új indíttó ok vólt arra, hogy a' Jesuiták veſzedelmes embereknek tartattassanak. A' Parlamentum ſzámkivetésbe küldötte öket, 's Guignard nevezetü Bibliothekáriussokat felakaſztatta, minthogy annál a' Király ellen kéſzített, még pedig ſaját kezével írott tsúfolódó írások találtattak. Ez a' társaſag, mellynek a' Reformátusokon kívül a Katholikusok között-is ſok ellenſégei vóltak, már ekkor tapaſztalhatta, hogy a' Frantzia nemzet geniusa, éppen nem egygyez-meg az ö ſystémájokkal.

Jegyezzük-meg itten a' Tudományoknak ditsöſégére, hogy a' Ligának romlását leginkább

kább némelly elmés Írásoknak, 's különössen az úgy nevezett Menippusi ſzatirának tulajdonítják a' történet írók. Ezen Menippusi Szatira egy elmés tsúfolódó Írás vólt, mellyen több tudósok dolgoztak, 's a' mellybe a' Ligának fejei, 's azoknak igyekezetei és tehetſégei olly igen nevetſégessé tétettek, hogy ſokan ſzégyenlétekben kiállottak azon ſzövetségből. Ezen Írásról az mondattatott, hogy ſzintén annyit haſznált Henriknek, mint az Ivry mellett nyert győzödelem. A' tsúfolás minden időben ſzívre hat, 's az okosſág ſzava elébb vagy utóbb tsak ugyan foganatos 's világosſágot ád egyebeknek-is. Így lehet látni mint enyéſznek el apródonként, ezer meg ezer viſzſzaélések és tévelygések. Azok, a' kik ezeket védelmezik, 's fenn akarják maraſztani, híjában igyekeznek az Írók kezeit megkötözni, 's az Olvasók ſzemeit béfogni. A' helyett, hogy az Olvasás ſzeretetét kiírtanák, inkább az ő ellenkezéseikkel az Írókban nagyobb bátorſágot, az Olvasókban pedig nagyobb kívántsiſágot gerjeſztenek. Azok az Írások 's munkák, mellyeknek érdeme most minden kérdésen kívül vagyon, 's a' mellyeknek oktatásai mái napon az orſzágok kormányozásában sinórmértékül ſzolgálnak, eleinten nagy réſzént veſzedelmeseknek tartattak 's kárhóztattattak. Melly igen ſzükſéges tehát egy felöl az emberek oktatására igyekező nemes hajlandóſágot ſerkengetni, és elöſegítteni, más felöl pedig az ártatlanſágot veſztegető, vagy az ártalmas tévelygéseket terjeſztő elméket megzabolázni!

MÁSO-

MÁSODIK TZIKKELY.

A' Király Rómában abſzolváltatik. — A' Verviensi békeſség kötés. — Máſodik Filep halála. — Spanyol orſzágnak és a' Német Birodalomnak állapotja.

Henrik Király mihelyt Katholikussá lett, azonnal instált Rómában az átok alól való felſzabadíttatásért; mert ezen felſzabadíttatás nélkül nem reménylhette, hogy az ellene fenekedő vak buzgóſágot letsendesíthesse,'s fegyveriből kivetkeztethesse. A' Római és Madritti Udvarok ezer meg ezer akadályokat vetettek Henrik eleibe, minekelőtte kérését tellyesíttetett vólna, mellyet pedig olly könnyen lehetett vólna tellyesítteni. A' Frantzia követek du Perron és d' Oſſat (a' kik utóbb Kardinálisokká lettek) nem másképp, hanem tsak minden talentomaiknak ſegítſégül vevésével érhették-el az említett tzélt a' Frantzia nemzet jussainak megſértetése nélkül. Eleinten azt akarta a' Pápa, hogy úgy nézzék a' Frantziák az ő koronájokat, mint ő tőle adatott ajándékot. Utóbb nyóltzadik Kelemen Pápa tsak ugyan ſzelídebb feltételekre ſzállott. Egyik legnevezetessebb feltétel e' vólt, hogy a' Tridentumi Conciliumot ki kellett hirdetni az orſzágban, 's meg kellett igérni annak megtartását, kivévén az ollyan Tzikkelyeit, mellyek

az

az orſzágnak élő törvényeivel ellenkeznének. Henrik Királynak eleibe íratott pœnitentziázás végett az-is, mit, mennyit, és mikor kellessék büntetésül imádkoznia. A' midőn annak rendi ſzerínt absolváltatott, akkor a' követek letérdepeltek, 's a' Pápától egynehány veſzſző tsapásokat kaptak. A' Pápa t. i. egy akkor elénekeltetett 'Sóltárnak minden verſénél egy veſzſzővel, vagy kis páltzával, egyet egyet ütött d'Oſſatnak és du Perronnak vállaik közzé, mellyel a' Királynak pœnitentziázása jelentetett. Ez a' ſzokás abból a' Tzeremoniából vette vólt eredetet, mellyet a' Rómaiak hajdan követtek vala akkor, midőn rab ſzolgaikat ſzabadon botsátották.

Minekutánna Henrik az átok alól felſzabadíttatott; ſemmi fogások ſem maradt már a' Ligistáknak, a' mellynél fogva a' pártütésben tovább-is megátolkodhattak vólna; a' Lígának tehát önként el kellett enyéſzni. Azomban Mayenne második Fileptől ſegíttetvén, tsak ugyan halaſztotta még ekkor-is a' maga megadását azért, hogy mennél kedvezőbb feltételek alatt akarta magát megadnni. Henrik hadat izent Spanyol Orſzágnak, jóllehet érezte népének erőtlenſégét. Megtámadta Mayennet Burgundiában, 's megverte az azt ſegíttő Spanyol ſereggel együtt; a' melly győzödelem annál nagyobb ditsőſégére vólt néki, minthoy tsak egy maroknyi hadi néppel nyerte. Ekkor a' legnagyobb veſzedelmeknek tette-ki maga magát. Vakmerőſégét ugyan mindenkor követte a' ſzerencſe; de mindazonáltal méltán feddették őtet azért az ő Tiſztjei, mert rettenetes következései lehettek vólna. Mayenne

meg-

megadta magát 1596-ban. Három városok adattak néki menedék helyül, 's a' nagy lelkü Fejedelem úgy bánt vele, mint Barát Barátjával, nem mint a' győzö meggyözettetett ellenſégével. Hertzeg Mercoeur egéſz 1598-dikig megmaradott a' pártütésben. A' Ligának minden fejei igen drága árron adták-meg magokat. De a' ſok polgári háború olly igen ſzerentsétlenné tette vólt Frantzia orſzágot, hogy a' belsö békeſséget ſemmi módon ſem lehetett drágállani. A' mit a' Király igért, azt híven megtartotta, még akkor-is midön hatalma megerösülvén a' boſzſzúállás könnyü lett vólna. Ritka példája az igaz ſzívüſségnek, a' melly annál nagyobb tsudálkozást érdemel, minthogy Henrik az ö terhes igéreteinek megtartása mellett, egyſzersmind alattavalóinak nyomorúſágát-is megenyhítette, 's orſzágát virágzó állapotba helyheztette.

Hadjuk-el egy kis ideig a' hadi történeteket, 's vizsgáljuk a' közönſéges bóldogſágnak kellemetes rajzolatját. Egy Spanyol ſzolgálatban lévö Frantzia Tiſzt arra ſegítette a' Spanyolokat, hogy Calais városát megvehették, 's egyſzersmind Amjens városát-is elfoglalták. De Henrik tsudálkozásra méltó vitézſéggel ismét viſzſza nyerte ezen erösſéget, 's mind Hertzeg Mercoeurt meghódította, mind pedig a' jó gondolkozású Frantziák aggodalmának eleit vette.

A' Protestánsok tsak nem annyi aggodalmat okozának ekkor néki mint az ö ellenſégei. Jóllehet már az elött, a' miben az okos Katholikusok-is megegyezének, vallásbéli ſzabad gyakorlást engedett azoknak; mind azonáltal

által még-is akar Katholikussá való lételéért, akar más indíttó okokból, annyira elidegenedtek tőle, hogy pártütéstől kezdett tartani. A' Király úgy ítélt, hogy nagyobb veszedelemnek eltávoztatásáért szükséges a' Protestánsok kívánságait bételyesítteni. Azért is a' híres Nantesi parantsolatot adta-ki, mellyben azoknak nem tsak minden városokban szabad vallásbéli gyakorlást engedett, hanem minden tisztségekre lehető felemeltetést, és Predikátorjaiknak esztendei fizetést is igért. Hijában kiáltozott ez ellen a' Papság. A' Parlamentom-is ellenkezett egy ideig, de utóbb a' Király okaitól meggyőzettetvén engedett. A' Király meggyőzte a' Parlamentom tagjait arról az igaztágról, hogy az Anyaszentegyház boldogsága-is hathatóssan elömozdíttatik az által, ha az országban békesség vagyon, és hogy az igazgatásnak egyik fő mesterfége abban áll, hogy minden vallásbéli lakosoknak szívekbe ollyan indúlatokat plántáljon, a' mellyek szerint a' más vallásbéliekkel békességben élhessenek 's öszveférhessenek.

Az alatt a' Spanyol Király elöregedvén 's elbetegesedvén bele únt a' háborúban, melly néki szám̃lálhatatlan költségébe került. Jóllehet Ersébeth Henriknek Katholikussá lételével nem elégedett-meg, még sem szünt-meg mind ő néki, mind az öszvefzövetkezett Belgáknak segítséget nyújtani. Az Anglus hajós sereg napról napra nagyobb és rettenetesebb lett. Admirális Effingham Gróf Essexnek a' Királyné új kedvesének társaságában megtámadta a' Spanyolokat, 's megverte Cadixnál. Ezen város lakosai mindenektől megfosztattattak, a' város egészen feldulattatvan. A' Spa-

nyo-

nyolok veſzteſége többre betsültetett húſz millió aranynál. Filep Király ſemmit ſem nyert ezen háborúban, mellyel Európában olly ſok nyúghatatlanſágot okozott: látta már, hogy Frantzia orſzágon ſem maga nem uralkodhatik, ſem azt a' maga leánya ſzámára meg nem ſzerezheti. A' Pápa a' hadakozó feleket a' megbékéllésre ſerkentette, 's az alkudozások elkezdödtek. Minthogy ſem a' Spanyol udvar Hollandiát Respublikának megesmérni nem akarta, ſem Ersébeth a' Hollandusok réſzéröl el nem állott: ſzükſégesnek tartotta Henrik magános békeſségre lépni. Azon okokat, mellyek ö néki a' külön való megbékéllést javaſolták, minden képmutatás és ravaſzſág nélkül elöre értésekre adta a' maga frigyes társainak, 's a' maga orſzágának bóldogſágát ſzeme elött tartván békeſséget kötött a' Spanyólokkal Vervinsben, mellynek ereje ſzerint a' Spanyolok mindent viſzſza adtak, valamit Picardiában elnyertek vólt.

Második Filep nem ſokára ezen békeſség kötés után meghólt hetven két eſztendös korában. Ezen Fejedelem egy felöl ugyan jeles talentomokkal birt, a' foglalatosſágokban ſzorgalmatos és állhatatos vólt, az emberi terméſzetet fundamentomossan esmérte, 's nagy hatalmat és temérdek gazdagſágokat ſzerzett; de másfelöl még ſem találtattak-fel benne azok az érdemek, mellyek egy fejedelmet dítséretessé és halhatatlanná tehetnek. Az ö negyven két eſztendökig tartó uralkodása ſok nyomorúſágot okozott, mellyet a' maga alatt valói egyébb nemzetekkel megoſztottak. Kérlelhetetlen terméſzetü lévén tsupán ijjeſztés és rettentés által akart uralkodni. Az orſzág'

Nagy-

Nagyjai, 's a' Ministerek nem egyebek vóltak, hanem tsak az ö lábai előtt máſzó rab ſzolgák. Midön egykor Hertzeg Alba a' Király ſzobájába előre tett jelentés nélkül bémenni bátorkodott: a' Király mennydörgö ſzózattal ezt mondotta néki: Melly vakmerőſég! ezen tselekedetért a' hóhér pallosát érdemelnéd.

Hogyha ezen Király politikájáról illendö és igaz ítéletet akarunk tenni, az ö ſzándékait kell vizsgálnunk, és egyſzersmind azt-is, minémü eſzközökkel akarta ſzándékait véghez hajtani. Az ö tzélja a' vólt, hogy a' Belgákat járma alá hajtsa, az Anglusokat öſzverontsa, a' Frantziákat hatalma alá vesse, 's a' Protestánsokat a' Katholika vallásnak bévételére kénſzerítse. Mindennek véghez vitelére a' maga vallás tétele ſzerint öt ſzáz hatvan négy millió aranyat veſztegetett-el. Mind a' mellett-is, bár mint igyekezett-is ſzándékát végre hajtani, a' Hollandusok köztársaſága felállott, az Anglusok gyözödelmeskedtek, és néki ſok kárt tettek, 's Frantzia Orſzág egy bölts Fejedelem ſzárnyai alatt tsendes bátorſágot és bóldogſágot talált. Igaz, hogy a' nyomozó ſzék Spanyol Orſzágban a' Katholika vallást fentartotta, 's minden egyébb vallásbéli felekezeteket elnyomott: de millyen eſzközökkel, 's millyen áldozatokkal? a' polgárok elégetésével, az orſzágnak megnépetleníttésével, 's az éſz tehetſégeinek megfojtásával.

Ezen a' terméſzettöl olly gazdagon megáldatott orſzág egéſzen elgyengült, 's úgy ſzólván ájulásba esett, a' mellynek okait nem nehéz feltalálni. Első tekíntettel úgy látſzott, hogy Amerika elfoglalása reája nézve a' ból-

dogſágnak kimeríthetetlen kútfeje léſzen. De a' dolog kimenetele egéſzen mást mutatott. Az új világ kintsei olly hódíttó erövel bírtak a' Spanyolokra nézve, hogy ezek közzül ſokan egéſzen elhagyták házájokat, elmulatták a' földmivelést, 's megvetették a' mesterſégeket, elfelejtvén, hogy a' föld termései, és a' húzomos ſzorgalmatoſſágnak gyümöltsei legigazabb jók. Ezen orſzágot egy rövid ideig tartó bövelkedés a' luxusnak elpuhulásnak feneketlen örvénnyébe taſzította. Az erköltsök megveſztegetödtek, 's a' büſzkeſégnek egy nevetſéges neme megfojtotta a' munka ſzeretetét. Mi lett belölle? Mihelyt az arany és az ezüst az orſzágban megsokasodott, azonnal fellyebb ment mind a' munkások bére, mind minden partékák ára. Minthogy a' legſzükſégesebb dolgokat ſem lehetett már az orſzágban feltalálni; a' külföldről kellett azokat béhozatni, 's mindent az eladók tetſzése ſzerint kellett béfizetni. Az olly nagyra betsült gazdagſágok, tsak hamar és nagy sietſéggel kitakarodtak az orſzágból, 's nem hagytak egyebet magok után terméketlenſégnél, nyomorúſágnál, és a' ſok vétkeknél. Második Filepp, a' ki eleinten nagy gazdagſágával mindenbe bele kaphatott, utóbb arra jutott, hogy adóſſágait nem tudta lefizetni.

A' fija harmadik Filepp nagyon gyenge Fejedelem lévén még nagyobb hanyatlást okozott az orſzágnak. Azok uralkodtak helyette, a' kik kedvét megtudták nyerni. Hertzeg Lerma, az első Minister neheſztelvén az igazgatás terhét maga viselni, által engedte Kalderonnak, a' ki a' porból emelte-fel magát. A'

Papi

Papi rend napról napra nagyobb hatalmat ſzerzett magának. Az egéſz igazgatás helytelen és hibás regulák ſzerint folytattatott, 's tsak egyetlen egy lépés híjja vólt még, hogy Spanyol Orſzág a' legfényesebb ditsőſég poltzáról végső veſzedelembe nem hanyatlott. Elannyira nehéz a' jó ſzerentsével a' vigyázó okoſságot egyesítteni.

Az Austriai ház ezen időben egynehány eſztendőktől fogva ſokat elveſztett elébbeni nagy tekintetéből. Az alatt míg Második Filepp mindenütt tüzet gerjeſztett, Második Rudolph Tsáſzár az Astronomiával, Chymiával, Physicával és lovaival mulatta magát. Az egéſz Német Birodalomnak története ezen idő tájban kevés nevezetes dolgokat foglal magában. A' vallásbéli viſzſzálkodások nem kevés nyúghatatlanſágot okoztak benne. Gebhard, Coloniai válaſztó Fejedelem Rerformátussá lett, 's 1583-ban megházasodott. A' Káptalan és a' Város pártot ütött ellene, 13-dik Gergely Pápa átkot mondott reá, 's letette tiſztſégéből; a' Protestánsok nem igen ſegítették, azért, hogy Kalvinistává lett, és nem Lutheránussá; megverette ett, mindenektől elhagyattatott, 's meghalt Strasburg városában. Ha ezen idő tájban ollyan Tsáſzár uralkodott vólna, a' ki a' maga birodalmát Olaſz Orſzágban terjeſzteni kívánta vólna, nehezen engedte vólna meg Ferrarának az Egyházi birodalommal való egyesíttetését. Második Alfonsusnak, Ferrarai és Modenai Hertzegnek halála után az örökſég Este Cæſart, mind a' maga Báttya maradékát illette vólna. Azomban 8-dik Kelemen Pápa elfoglalta Ferrarát és Conmachiót,

azt állítván, hogy Cæſar nem tarthatja ahoz igazſágos jussát azért, mert az annya polgári rendből való vólt. Ezen gyenge Fejedelem nem tudván ellent állani, egyezésre lépett a' Pápával, lemondott Ferraráról, 's megelégedett azzal, hogy Modena, Reggio, és Carpi néki meghagyattattak, mellyeket mint Feudumokat úgy vett által Rudolph Tsáſzártól 1598-ban.

HARMADIK TZIKKELY.

Frantzia Orſzág bóldogulni kezd. — Erzsébet Királyné uralkodásának vége. — Ennek ſzerentsés uralkodása.

Jóllehet IV-dik Henrik maga-is nagyon alkalmatos vólt az uralkodásra, 's jól tudott ſaját ſzemeivel-is látni: még-is ha azon ſok ſzép ſzándékaiban, mellyeket népe javára magában eltökéllett, bóldogulni akart, elmúlhatatlanúl ſzüklége vólt egy fedhetetlen jó Barátra, és bölts Ministerre. Mind a' kettöt feltalálá ama híres Hertzeg Szülliben, a' ki eleinten Markéz Rosninak neveztetett. Ez a' híres férjfiú rendkívül való elmebéli tehetſégekkel bírt, 's nagy lelke még ſokkal fellyül haladta elmebéli tehetſégeit. Tsak nem gyermekſégétöl fogva hozzá ſzokott minden rendbéli nagy dolgokhoz, minthogy reájok ſzületvén, 's mi-

's midőn 1596-ban az Ország kormánnya kezébe adatott, tsak hamar kitetszett, melly nagy mértékben alkalmatos lett légyen a' Ministerségre. Utóbb fogunk szóllani arról, melly böltsen és foganatosan tudta gyógyíttani az ország sebjeit. A' Király eránt való bátorsága, és sántikálni nem tudó egyenes szívüsége talán nem kevesebb tsudálkozást érdemel, mint az ő Ministeri tökélletessége.

Felette érzékeny lévén Henrik a' gyönyörüségre nézve, könnyen elfelejthette vólna kötelességeit a' szerelem karjai között. A' híres szépségü d' Estries Gabriela egészen magához hódította szívét. Henrik elakarta ezt feleségül venni, azt reménylvén, hogy feleségétől Valois Margittól, a' kivel már régen nem lakott együtt, elfogja ötet kérésére a' Pápa válaszlani. Gabriela megholt, 's utánna a' ravasz és nagyra vágyó Entraques Henrietta lett Henrik szeretője, a' ki a' maga vonogatásai által annyira meggyújtotta Henrik kívánságát, hogy ez levelet adott magáról, hogy elfogja ötet feleségül venni. A' Király megmutatta ezen Levelét, midőn már a' maga aláírásával meg vólt erösítve, Szüllinek, a' ki haragjában a' levelet öszveszaggatta. Megbolondúlt é a' Hertzeg? kiálta Henrik mérgesen. A' Minister ezt felelé: igaz hogy bolond vagyok, 's azt kívánnám, hogy vajha tsak én magam vólnék bolond Frantzia Országnál. Midőn ezen heves öszve kapás után azt várta vólna a' Minister, hogy örökre kiesik a' Király kegyelméből, a' Király ötet minden seregeinek fő kormányozó Generálisává tette. Serentsés az a' fejedelem, a' ki illyen barátra tud szert

tenni. Ha elbódul-is némellykor, de elébb vagy utóbb a' körülette világosító igazſágnak fénnye ismét megmutatja néki az igaz útat, 's viſzſza vezeti ötet arra. A' Pápa megengedte végre Henriknek, a' feleſégétöl való elvállást, 's a' Király Medicis Máriával lépett házaſságra, a' kitöl 1601-ben 13-dik Lajos ſzülettetett. Egyéberánt ez a' házaſság-is ſzerentsétlen vólt.

Már most a' vólt fö gondja Henriknek, hogy a' Sabaudiai Hertzeget a' Frantzia korona jussainak megsértéséért boſzút álljon. Azt kívánta töle, hogy a' Saluzzoi Markgrófságot viſzſza adja. A' Hertzeg Párisba ment, hogy ott alkudozzék, vagy inkább áskálódjék, tzimborás társakat keressen, és ártalmas alattomos ſzövetſégeket kössön. Mindent igért ſemmit ſem tartott-meg. A' Király hadat izent néki. Három hónap alatt egéſz Sabaudia és Bresse elvétetett töle, kiváltképpen Szüllinek fáradhatatlan ſzorgalmatoſsága és vígyázása által. Nem ſokára azután békeſségre lépett Henrik, 's megelégedett azzal, hogy Saluzzo helyett Bresse és Bagni ſzállottak reája. Némellyek zúgolódtak ezen egyezésért. De a' Király, a' ki nem annyira orſzágok foglalásában, mint népe bóldogíttásában kereste ditsöſségét, inkább ſzükölködött nyugodalom és tsendeſség, mint Olaſz Orſzági tartományok nélkkíl.

Egyéberánt-is a' Sabaudiai Hertzeg Frantzia Orſzágban elhintette imitt amott a' pártütés magvát. Még magát Marschal Biront is eltsábította, a' kit külömben mind a' maga, mind az Attya érdemei igén tiſzteletre méltóvá

vá tettek vólna, ha az ö kevélyſége és határ nélkül való nagyra vágyása által minden tetteit meg nem motskolta vólna. Ez a' nevezetes férjfiu mind a' Sabaudiai Hertzeggel, mind a' Spanyol Udvarral titkos ſzövetſégre lépett. A' Király, meglévén vétkes vóltáról győzettetve, tsak azt kívánta, hogy valljon-meg vétkét, 's megigérte, hogy mindent el fog felejteni, 's meg fog botsátani. Minthogy Biron ſem megvallani nem akart ſemmit, ſem vétkét megbánni, a' Király által adta ötet a' Törvények keményſégének. Fő vételre ítéltetvén úgy halt-meg ezen vétkes ember mint egy kétſégbe esett megörült; ö, a' ki ſzáz ütközetekben-is félelem nélkül ſzállatt ſzembe a' halállal.

Erzsébeth-is hasonló 's még ſokkal emészttőbb ſzomorúſágot és bút kénteleníttetett érezni. Az ö kedvese Gróf Essex az Irlandusokat akarta meghódoltatni, a' kik réſzſzerínt a' Pápa Bulláji, réſzſzerínt a' Spanyol udvar intézetjei által pártütésre indíttattak. Jóllehet nagy hadi erövel ment ellenek, még-is ſzerentsétlen kimenetele lett a' dolognak; Lord Mountjoy pedig ö utánna ſzerentsésen elvégézte a' dolgot. A' Királyné meghidegedett Gróf Essex eránt, 's megfogta töle kegyelmét; azomban ſenki ſem kételkedett a' felöl, hogy a' Királyné meg ne botsátott vólna néki, ha ö a' kedvező ſzempillantást haſznára akarta vólna fordíttani. De ö heves terméſzetü lévén 's kétſégbe esvén pártot ütött a' Királyné ellen. Kézre került nem ſokára, 's rövid Processus után feje vétetett 1601-ben. Erzsébet még akkor-is ſzerette vólt ötet. Ekkor-is nyerhetett

vólna a' Gróf kegyelmet, ha egy barátnéja hüſégtelenſége akadályt nem vetett vólna. A' Királyné egy gyürüt adott vólt annakelötte Gróf Essexnek a' végre, hogy annak akkor vegye haſznát, midön legnagyobb ſzükſégben leſz, midön élete yeſzedelemben forog. A' Gróf oda adta akkor ezen gyürüt egy barátnéjának a' Nottinghami Grófnénak, hogy azt könyörgö levél helyett adná-bé a' Királynénak; de a' Grófné férje Lord Effingham, Gróf Essexnek engeſztelhetetlen ellenſége, reá vette feleſégét, hogy a' gyürüt tartsa magánál. A' Királyné nagyon megboſzſzonkodván azon, hogy Gróf Essex ezen alkalmatosſággal nem fordítja haſznára a' gyürüt, hoſzſzas várakozás, és tusakodás után megegyezett abban, hogy feje vétettessék. A' Nottinghami Grófné halálos ágyában megvallotta a' Királynénak, hogy ö a' gyürüt magánál tartotta. A' Királyné megtelvén fájdalommal és boſzſzúſággal megragadta, 's megrázta a' haldokló Grófnét, 's így kiálta-fel nagy hevesſéggel: botsássonmeg az Isten a' Grófnénak de én ſoha ſem. Ettöl az idötöl fogva egéſzen kétſégben esett a' Királyné, annyira, hogy ſemmit ſem akart tenni, ſenkivel ſem ſzóllott, 's tíz nap, 's tíz éjjel a' földön hevert. Hozzá járúlt ezen búsúlásához az abból ſzármazott boſzſzúſág-is, hogy az udvari tiſztek VI-dik Jakab Scotiai Király eránt Fejedelmet illetö tiſztelettel viseltettek. —

Ezen nevezetes Királyné, a' ki magános életében ugyan nem élt egéſzen fedhetetlen életet, de a' mellett igen ditsösſégessen uralkodott, életének 70-dik eſztendejében meg hólt

1603-

1603-ban. Az ő negyven négy eſztendeig tartó országlása ment vólt, minden polgári háborútól, egy ollyan időben, midőn olly ſok nemzeteket elfoglalt a' pártütés lelke. Jóllehet a' lelkiesméret ſzabadſágát akadályoztatta, 's ottan ottan mind a' Katholikusok, mind a' Puritánusok eránt nagy keményſéget mutatott: mindazáltal a' maga vígyázása, és Ministerei okosſága minden pártütésnek eleit vette. Ezt annyival inkább lehet tsudálni, ha az Anglus nemzet terméſzetét, és az utóbb következett történeteket meggondoljuk. Igaz, hogy a' Tudorok tsak nem határ nélkül való hatalommal uralkodtak. Midőn Erzsébet uralkodásának vége felé a' Parlament egy ülésében a' Monopoliomokkal, és kirekeſztő Privilegiumokkal való viſzſza élés ellen hevesen kikeltek vólna némellyek: akkor a' híres Baccó, a' ki utóbb Cancellarius lett, minden kérdésen kívül való dolognak mondotta lenni, hogy a' Királyi felſég ſenkinek ſem tartozik ſzámat adni, hogy ſzabadſágában van azt, a' mit a' Törvények keskeny határok közzé ſzorítottak, kiſzélesítteni, 's viſzont, a' mit a' törvények megengedtek, keskeny határok közzé ſzoríttani. Egy másik azt mondotta, hogy a' Király ſemmi törvényekhez ſem tartozik magát ſzabni, úgymint a' ki ollyan hatalommal bír, melly ſzerint másokat-is felóldozhat a' Törvény alól. Más azt állította, hogy az Isten az ő legfőbb hatalmát és ſzabad tetſzését egéſzen általadta a' Királyoknak mint képviſelőinek; 's ezen állíttásának vítatására a' Szent Irásnak emez ſzavait tzitálta: *Én mondottam Istenek vagytok.* Még egy más valaki nem általlatta azt vítatni, hogy

minden alattvalók jóſzága a' Királynak ſajátja, és ez azt teheti azzal, a' mit néki tetſzik, valamint a' koronának akármelly jövedelmeivel. A' ſzabadſág érzése, melly már ekkor-is a' ſzívekben titkon gerjedezett, kiütötte néha néha magát: de mindazáltal tsak ugyan nem tett a' Parlamentom Erzsébet akaratja ellen.

A' Törvényſzékek többnyire a' Királynénak kénnye és tetſzése ſzerínt ítéltek, és ſokſzor nagy kegyetlenſéget gyakorlottak. Sok esetekben még a' polgári vétkekbe keveredettek-is, Katonai törvény ſzerínt ítéltettek és ſententziáztattak-meg. Egy ſzóval az Anglusoknál még ekkor tsak valamelly homályos árnyéka vólt annak a' polgári ſzabadſágnak, mellyel mái napon ditsekeſznek.

A' Nemzetnek egy betses jussa, melly ſzerínt a' Királynak ſegedelmet igérni vagy megtagadni, 's az adót fellyebb emelni ſzabadſágában vólt, ez a' ſzép juss-is alkalmatosſágot ſzolgáltatott a' Királynénak a' maga hatalmával való viſzſza élésre. Nem lévén elegedendő pénze a' megjutalmazásra és lekötelezésre, tékozolva oſztogatta a' kirekeſztő Privilegiumokat, 's még a' legközönſégesebb és legſzükſégesebb portétákra-is kiterjeſztette, úgy hogy ezeknek az árát-is ſaját tetſzések ſzerínt ſzabták az olly magános ſzeméllyek, a' kik magoknak Privilegiumot vásárlottak. Ugyan azért a' kereskedés a' Monopoliumnak kegyetlenkedése miatt illendőképpen nem virágozhatott. Minthogy azonkívül az orſzág tsak kevés ſegedelmet igért és adott; kéntelen vólt a' Királyné nagy ſumma pénzeket költsön kérni, mennél több önként való ajándékokat kívánni,

vánni, 's más efféle veſzedelmes eſzközökhez nyúlni. Egy ſzóval ha igen takarékosan nem gazdálkodott vólna, kéntelen lett vólna Erzsébet meggyözhetetlen terhek alá vetni az országot.

Az ö emlékezetét elfelejthetetlenné teſzi, 's mindég tiſzteletben tartja az, hogy jóllehet határ nélkül való hatalommal, és ſokſzor keménnyen-is uralkodott, mégis az ö alattvalóitól mindenkor ſzerettetett. Az a' bizodalom, mellyel jobbágyaihoz viseltetett, nevelte azoknak hozzája való hajlandóſágát. Soha ſem hiſzek-el ſemmit-is, úgy ſzólla, az én népem felöl, a' mit az Atyák és Anyák az ö gyermekeik felöl el nem hihetnek.

Mind Erzsébetnek, mind IV-dik Henriknek igyekezetei az Austriai háznak alárendelésére tzéloztak. Mind a' ketten egyenlöképpen gondolkoztak, 's egy úton mentek ezen tzélra, a' nélkül, hogy gondolatjaikat egymással közlötték vólna. Mind a' ketten kívánták egymást ſzemélyesen-is látni; de az Udvari tzeremoniák ſokaſága és bajos vólta megakadályoztatta öket. Hanem Szülli elment Erzsébethez a' maga Királya helyett. Fen hagyta írásban az ö vele való beſzélgetését, mellyből meglehet látni, hogy az úgy nevezett æquilibrium vagy egyenányuſág, melly utóbb a' Politikának olly nevezetes tárgya lett, már akkor-is ſenſorgott ezen fejedelmek Politikájával.

Hatodik Jakab Scotiai Király (vagy-is az Anglus Királyok között elsö ezen néven) Erzsébetnek legközelebbröl való rokona lévén követte ötet az Uralkodásban, 's öſzveegyeſítette azon három orſzágokat, mellyek most egy kö-

közönséges névvel Nagy Britanniának hívatatnak. Akkor a' három Országból sem vólt annyi jövedelem, mint most Hyberniából magából vagyon; 's Hibernia nem egyébb vólt akkor, hanem tsak a' nyomorúság hazája. Ha az emberi szorgalmatosság jó törvények által felébresztetik, 's tapasztalás és okosság által vezettetik; melly tsudálkozásra méltó változásokat okozhat az a' világnak! Hollandia szembetünö bizonysága lehet. Akkor még szegény és szerentsétlen lévén nagy nehezen tudta tsak szabadságát is óltalmazni a' Spanyolok ellen. A' Frantziák és Anglusok öszvészövetkeztek a' szövetséges Belgák óltalmazása végett; 's ezek nem sokára nagy hatalomra és tekintetre tettek szert.

NEGYEDIK TZIKKELY.

Negyedik Henrik uralkodásának vége. A' Venetusok, Hollandusok és Spanyolok állapotja.

Az alatt míg Frantzia ország a' bölts igazgatás gyümöltseit szedte, 's bóldogságának növelkedésével naponként nevelte hatalmát is, szünet nélkül új új öszveesküvések támadtak a Király ellen. Entraques a' szeretöje, a' ki miatt a' Királynétól sok bút látott, annyira hálátlan lett eránta, hogy kész vólt az öszveesküvökkel tartani. Mindántalan sürgette azon fogadásnak tellyesítését, mellyet Henrik a vele

vele való öſzvekelés eránt tett, akármint ellenzette-is azt Szülly. A' Spanyol udvar ſzüntelen fújta a' tüzet. D' Entraques a' leányával és Gróf Auvergnével együtt öſzvekaptsoltak magokat ezen Udvarral. Kitudódott hüſégtelenſégek, 's mint vétkesek megfogattattak és halálra ítéltettek. De a' Király megkegyelmezett nékiek. Az után a' Bouilloni Hertzeggel vólt néki bajja, a' ki a' Kalvinistákat felzendítette. Ettől elvette Sedant, de azután ismét viſzſza ajándékozta. Jóllehet illy jó Fejedelem vólt, 's a' ſzíveket megnyerni ennyire igyekezett Henrik: még-is ſzüntelen környül vólt véve árulókkal és gyilkosokkal, a' kiknek fegyverek miatt tsak ugyan ki-is kellett néki végre múlni.

Szüllyinek és Harlai Achillesnek, a' Parlament fő elölülőjinek ellenére bébotsátotta Henrik a' Jésuitákat az orſzágba. Pater Cotton ezen ſzerzetnek egyik legértelmesebb és legjelesebb tagja a' Király' bizodalmát egéſzen megnyerte. Ez által bémenetel engedtetvén nékiek az udvarban, nem ſokára határ nélkül való tekíntetet ſzerzettek magoknak. Akármennyit beſzéllettek-is Szüllyi és a' Parlamentom ellenek, Cotton mindenre reá tudta venni a' fejedelmet, valamire akarta.

Valóban a' környülállások nem ollyanok vóltak, hogy a' Jésuitákat megkellett vólna ſzeretni. Naponként lehetett látni a' Vallásbéli villongásoknak keserü gyümöltseit, és a' Hierarchia' ſzerfelett való nevelkedésének gyáſzos következéseit. A' Jésuiták és a' Dominikánusok a' kegyelemről való vélekedéseikben egymással ellenkezvén olly keményen kikeltek

tek egymás ellen, hogy ezen viſzſzálkodás tsak nem olly heves volt mint a' Protestánsokkal való háborgás. A' Reformátusok Frantzia Orſzágban hit ágazat gyanánt állitották egy Synodus alkalmatosſágával, hogy a' Pápa légyen tulajdonképpen az az Antikristus, és ama veres fene állat, mellyet az Isten az ö igérete ſzerint a' pokolba fogna taſzítani. Az Aixi és Bourdeauxi Érsekek átkat mondottak azokra a' Parlamentomokra, mellyek egyházi ſzemélyeket méréſzelytek akármelly polgári vétkekért-is magok eleibe tzitálni. Angliában-is némellyek a' Katholikus név alatt ekkor tájban eſzközlötték az úgy nevezett puskaporos öſzveesküvést, mellyel a' Királyt és a' Királyi házat egyſzerre ki akarták írtani. Ugyan ekkor 1606-ban kezdödött a' Római Udvar, és a' Venetusok között-is egy igen nevezetes villongás, mellynek a' Frantzia Királynak tsillapitása és békéltetése nélkül veſzedelmes következései lehettek vólna.

Minden Katholikus nemzetek között a' Venetusok vóltak ezen idöben legjózanabb gondolkozásúak, és legmentesebbek az olly bal itéletektöl, mellyek a' polgári törvényekkel és fö hatalmasſággal öſzve nem férhetnek. Ez a' nemzet vigyázva ugyan, de bátor lépésekkel ment egy bizonyos józan ſzabadſág ösvényén; de a' Római Pápák ezt a' ſzabadſágot pártütés gyanánt nézték. Egy Auguſztiniánus Barát valamelly nagy vétkéért halállal büntettetett-meg. Más két egyházi ſzemélyek hasonló vétekért fogva vóltak, 's a' törvény folyamatja ezeket-is halállal fenyegette. A' mi több, a' Senátus megtiltotta, hogy külö-

különös engedelem nélkül ſe a' Templomok és Klastromok ne ſzaporítassanak, ſe a' Barátoknak és Papoknak több jóſzágok ne adattassanak; minthogy Templom és Klastrom különben-is ſok vólt, 's a' Papſág a' nagy gazdagſág és az adó-fizetés alól váló kivétetés által már-is terhére vólt az Orſzágnak. Mind ezek nem kevés neheztelést okoztak Rómában. Nyóltzadik Kelemen, a' ki 1605-ben hólt-meg, eltitkolta neheztelését. Ötödik Pál Pápa, méréſzebb és nagyra vágyóbb lévén, átkot mondott mind a' Dózséra, mind a' Senátusra 's az egéſz köztársaſágban megtíltotta az Isteni tiſztelet' gyakorlását, és a' Sákramentomok' kiſzolgáltatását. Egyedül tsak a' Theatinusok, Kaputzinusok és Jesuiták engedtek bullájának. A' Jesuiták kiüzettettek örökre az Orſzágból. Pál Pápa fegyveres kézzel akart erőt és foganatot adni átkának. A' Venetusok erősen kéſzültek az ellentállásra. Henrik közben járóvá lett, 's ezen villongásnak ſzerentsésen véget vetett. A' Senátus a' két vétkes Papot általadta a' Pápának, a' fellyebb említett törvényeknek végre hajtását másſzorra halaſztotta; de a' Jesuiták viſzſzavételére ſemmiképpen reá nem állott.

A' Hollandiai háború még ekkor-is ſzünet nélkül folytattatott. Henrik pártjokat fogta a' Republikánusoknak, a' kik annyi eſztendőktől fogva ellene ſzegezték vala magokat a' Spanyolok hatalmának. Az övé lett a' fő ditsőſég', a' függetlenſég' jussát ő nyerte-meg nékik, mellyre meggyőzhetetlen vitézſégekkel ſem tudtak ſzert tenni. Lássuk ezen nevezetes dolognak jelesebb történeteit.

1598-dik

1598-dik Eſztendöben II-dik Filep által engedte Belgiumot, Burgundiát és Charleroit Erzsébetnek Albert' Auſztriai Fö-Hertzeg', elébbeni Kardinális' és Toledoi Érsek' hitvesének, ollyan feltétel alatt, hogy ezen tartományokat utóbb, ha vagy magtalanul halnának-meg, vagy maradékaik a' Katholika vallástól elállanának, Spanyol Orſzág viſzſza kívánhassa. Ha a' Hollandusok a' ſzabadſágot olly igen forrón nem ſzerették vólna-is, már tsak a' Spanyol igától való félelem-is elég öſztön lett vólna nékik arra, hogy minden erejeket reá ſzánják az ellent állásra. A' Nassaui Mauritius, Oraniai fejedelem, vezérjekké lett, és fenn tartotta házának elébbeni ditsöſſégét. Ekkor-is valamint annak elötte ſok ostromok és véres ütközetek történtek.

Az egéſz újjabb Históriában nem találtatik reá példa, hogy valamelly várnak megvétele olly ſok idöt kívánt, és olly ſok véröntást okozott vólna, mint ekkor Ostende váráé. Ez a' város nem elébb, hanem három eſztendö és három hónap múlva adta-meg magát. Megvétele 80000 emberbe került Spanyol Orſzágnak, 's a' Hollandusok 60000 embert veſztettek-el miatta. Spinola Ambrozius, a' ki 1604-ben a' várost megvette, ſzembetünö bizonyſágát adta annak, melly ſokat tehet a' nagy elme. Az alatt míg a' testvére Spinola Friderik magát az Armádiánál megkülömböztette, ö otthon a' kereskedést folytatta. Egyſzer ott termett a' hadban testvérjének ſegítſégére, 's ez megölettetvén által vette helyette a' vezérſéget, 's jóllehet minden tudományát tsak könyvekböl merítette, még-is feltalálta-

tott

tott benne mind az, a' mi egy jó vezérbe megkívántatik. Harmadik Filep Generalissimusának nevezte-ki ötet Flandriában.

Míg ez a' veſzedelmes háború folytattatott, a' Hollandusok az alatt-is tsudálkozásra méltó takarékosſágok, mértékletesſégek, és ſzorgalmatosſágok által alkalmatosokká tették magokat arra, hogy nem tsak hazájokat gyarapíthatták, hanem külső orſzágokban-is nevezetes dolgokat vihettek véghez. Az ő hajós ſeregek elvette a' többi között a' Molukkai ſzigeteket a' Portugallusoktól, vagy inkább a' Spanyoloktól, mert ekkor Portugallia Spanyol orſzághoz tartozó tartomány vala.

Végezetre a' Frantzia Király hathatós ſegítſége, 's a' Frantziai követnek Jeanninnak okosſága annyira vitte a' dolgot, hogy egy 1609-ben Hágában kötött, 's tizenkét eſztendőkre terjedő fegyver ſzünés megerősítette a' Hollandiai ſzabadſágot. Harmadik Filep megesmerte az öſzveſzövetkezett tartományok' függetlenſégét és ſzabadſágát, 's megigérte, hogy Indiában és Amerikában nem akadályoztatja kereskedéseket.

Ki gondolta volna, hogy Spanyol Orſzág annyi veſzteſégei után 's mind emberektől, mind pénztől annyira meglévén foſztattatva, még egyſzer gyógyíthatatlan ſebet hagyjon magán ejteni ugyan azon üldözés lelke által, melly már annak előtte lakosainak nagy réſzét tőle elragadta? Egy idétlen rendelés ſzerént keménnyen megparantsoltatott minden Moriskoknak, hogy harmintz napok alatt kitakarodjanak az Orſzágból. E' volt az Inquisitorok buzgóſágának gyümöltse. Ezek halálos vétkül tulajdonították Hertzeg Ossonának

azt, hogy ő egyedül maga bátorkodott ezen parantsolat ellen szóllani. Sőt még a' Királynak-is vétekül tulajdonították, hogy egy Auto da fe' alkalmatosságával könyveket hullatott. A' Fő Inquisitor, azt írják, arra ítélte ötet, hogy az általa okozott botránkozásnak helyre hozása végett, vágasson magán eret, és a' kivett vért öntesse egy hóhér által a' tüzbe. Az illy iszonyú tselekedet, 's a' Királyi Felségnek illy rút megbántása, még a' nyomozó széknek akkori viszsza élései közöttis hihetetlennek láttatik lenni. De akármint legyen ez, bizonyos az, hogy a' történetírók közel egy millióra teszik azon lakosok számát, a' kiktől ezen parantsolat által az Ország megfosztatott, még pedig éppen ollyanoktól, a' kik az ő szorgalmatosságok által legtöbb hasznot hajtottak az Országnak. Ezek tsak nem mindnyájan Ázsiába vagy Afrikába bujdostak. Hijjában ajánlották magokat Frantzia Országban XIII-dik Lajos Uralkodása alatt arra, hogy az Országnak némelly pusztáit termékennyé fogják tenni. Egynéhányan közülök tsak ugyan megtelepedtek Frantzia Országban, a' hol nem kevés gyalázattal illettettek. Ezen szerentsétlenek, a' kiket a' Keresztyének Mahomedánusoknak, a' Mahomedánusok Keresztényeknek tartották, mind a' két Vallásbéliek gyülölségének és üldözésének tárgyai vóltak. Nyilvánságos bizonysága ez annak, hogy, ha az Inquisitorok ezen emberekkel szelídséggel bántak vólna, könnyen Keresztényekké lehetett vólna öket tenni.

Negyedik Henrik igen nagy dolgokat forgatott elméjében. A' többek között egy Kereszt-

reſztény köztársaſágról gondolkodott, melly ſzerént a' vólt a' tzélja, hogy Európa tizenöt hatalmaſságok között feloſztattatnék, kik közül egyiknek ſe lenne ſzabad orſzágát nagyobbra nevelni, hanem mindnyájan egy értelemben és ſzövetſégben lennének az egyenányuſág' és békeſség' fenntartása végett. Az ö valóſágos tzélja vólt, hogy az Auſztriai ház' hatalmának határokat vessen.

Ezen tzéljának elérésére annál inkább sietett, minthogy Második Rudolf Tsáſzár a' Jülichi, Clevei, és Bergi Hertzegſégeket az utolsó Hertzeg' lejárása után ſequeſtráltatta. Henrik innét alkalmatoſságot vévén a' hadakozásra, öſzvekaptsolta magát a' Brandenburgi Választó Fejedelemmel, és a' Neuburgi Pfaltzgróffal (Palatinatusi Gróffal), a' kik mind a' ketten jussokat tartották ezen Hertzegſégekhez. A' Német Orſzági Protestánsok-is ſzövetſégre léptek magok között ſzabadſágoknak védelmezése végett, melly ſzövetſégnek Henrik vólt a' lelke. A' Római Pápa, a' Venetusok és egyebek-is elö mozdítói vóltak az ö ſzándékának; 's mindenképpen jól el vólt kéſzülve ezen igyekezetnek véghez vitelére. Negyven ezer válogatott katonákat akart magával Német Orſzágba vinni. A' hadi ſereg, a' ſzükſéges eleſég, minden kéſzen vólt. Pénz dolgában ſem látott ſzükſéget; mert Szülly negyven millió tartott kéſzen ezen háborúnak folytatására.

Alig várta Henrik, hogy a' hadi ſereghez mehessen; de útazását akaratja ellen-is késlelte azért, mert feleſégét ſokízori kérésére, elmenetele elött megakarta koronáztatni. Mi-

dön ezen alkalmatosſággal 1610-ben Párisnak egyik útſzáján ment, a' tolongó ſokaſág miatt megkellett állapodni kotsijának; az inasok és ſzolgák, kik ötet késérték, eltávoztak kotsija mellöl. Egy Ravaillac nevezetü fanatikus, a' ki már régen leselkedett vala utánna, élt ezzel az alkalmatosſággal, 's által ütötte ötet fegyverével a' kotsiban, a' hol hét udvari emberei között ült. Igy halt-meg 57 eſztendös korában ez a' halhatatlanſágot érdemlö fejedelem. Több mint 50 öſzveesküvések ſzövettettek vala ellene. A' mi idönkben az ö emlékezete mindenek elött tiſzteletben vagyon, 's az ö uralkodása megérdemli, hogy minden fejedelem, a' ki népét ſzereti, követésre méltó példa gyanánt ſzemei elött tartsa.

ÖTÖDIK TZIKKELY.

Negyedik Henrik' uralkodásának, és Szülly' kormányozásának lerajzolása.

Itt tsak rövid rajzolattal kell megelégednem, mert munkám' tzélja nem engedi, hogy a' dologba igen bébotsátkozzam. A' ki bövebb tudósítást kíván, olvassa Szülly' jegyzö könyvét, a' melly munka megérdemli, hogy ki-ki ſzorgalmatosan forgassa, a' ki az orſzáglás mesterſégének igaz reguláit megakarja tanúlni.

Millyen

Millyen vólt Frantzia Orſzág' állapotja Negyedik Henrik' uralkodásának kezdetében? A' belsö háborúk mindenütt dühösködtek, még pedig annál kegyetlenebbül, minthogy a' vallás fegyverkeztette-fel egymás ellen a' polgárokat; az igazſágnak, felebaráti ſzeretetnek, és hazafiúi nemes indulatnak minden ſzikráját elóltották az elhatalmazott vétkek, és a' külömbözö felekezeteknek egymásra való agyarkodása; a' királyi hatalom annyira le vólt alatsonyodva, hogy tsak az nem ſértette azt meg, a' ki nem akarta; az orſzágnak egéſz alkotmányja ingadozott, és lerogyni kéſzült; mindenütt zabolátlanſág, rendetlenſég, és haramiáskodás uralkodott, az orſzág' jövödelmeit büntetetlenül lopták és prédálták; a' törvények elveſztették erejeket; a' papſág engedetlenſégre ſzokott; a' nagyok ſemmi zabolát nem ſzenvedtek-meg; a' mezök végsö puſztulásra jutottak, 's a' társaſágbéli életnek jussait, és bóldogſágát az erőſzak és a' fegyver ſemmivé tette. Az illy ſok és nagy nyomorúſágoknak enyhítésére egy ollyan Király kívántatott, a' ki a' legjelesebb tulajdonſágokkal nagy mértékben bírt; a' ki a' köz jó eránt fáradhatatlan buzgóſággal viseltetett, a' munkát lankadni nem tudó ſerényſéggel ſzerette véghez vinni, 's a' mellett éles értelemmel és meg nem rettenhető bátorſággal-is ditsekedhetett. Egy illyen fejedelem vólt Negyedik Henrik, ö, a' ki a' nagy nevet olly méltán viseli.

Mint hadi ember és hadi vezér nagy mértékben tudta azt a' mesterſéget, miképpen kellessék a' katonák' ſzívét megnyeri. Minthogy gyenge korától fogva a' hadi dolgokhoz hozzá

ſzokott, és katonák között nevelkedett: nem tsak a' legnagyobb veſzödſégeknek 's fáradſágoknak viselésében, a' józanſágban és vitézſégben példát adott egyebeknek; hanem külső maga viseletével, kellemetes erköltseivel, 's éles értelmét 's jó ſzívét egy eránt bizonyító nyájas beſzélgetéseivel-is mindeneket megbájolt. Az ő ſzájából ſzármazó ditséret tsak nem tsuda tévő erövel bírt.

Azonban a' függetlenſégre való vágyás, melly ekkor uralkodó hajlandóſág vólt, 's a' ditsöſégnek telhetetlen kívánása tsak nem meggyözhetetlen erövel akadályoztatták a' jó rendnek viſzſza állítását. Tsak nem minden Nagyok függetlenül akartak uralkodni a' magok jóſzágain; nem gondolkodtak egyébről, hanem tsak az Orſzágnak feloſztásáról, új Fejedelemſégeknek felállításáról, vagy éppen a' Respublikai igazgatás módjának béhozásáról. A' ſzabadſág' ſzeretete, mellyet a' Hollandusok' példája és némelly egyébb környülállások hathatósan ébreſztettek, veſzedelmes mozgásokat okozott. Ugyan azért ſenki ſe tsudálja, hogy Henrik, midön a' Líga' fejeivel megbékéllett, ezeknek olly ſokat engedett. A' békeſſégre egy általán fogva ſzükſége vólt, 's annak megvásárlására harmintz két milliomot áldozottfel. Söt inkább más felöl nem lehet elegendöképpen azon tsudálkozni, miképpen tudta Henrik a' pártütö Nagyokat annyira-is zabolában tartani, a' ſok öſzveesküvéseknek elejét venni, vagy azokat elnyomni, az orſzáglásban bölts rendet ſzabni, és azt olly ſok veſzedelmes áskálódások között-is ſzerentsésen követni.

Hen-

Henriknek ſzükſéges vólt egy olly Miniſterre, a' ki az orſzáglás' gondjait vele megoſztotta. Egy illy ſegítö társ nélkül lekellett vólna roskodnia a' gondok' terhe alatt. Ha böltsen nem válaſztott vólna, eltévedett vólna a' Labyrinthusban, 's talán minden jó ſzándéka mellett-is véghetetlen ſok kárt tett vólna. Rosni, vagy a' híres Hertzeg Szülly, arra ſzületett, hogy ezen a' ditsöſéges, de igen sikos ösvényen ſzerentsésen járjon. Tellyes mértékben bírta a' Király' barátſágát, 's egyeránt megérdemlette azt mind virtusa, mind hüſéges ſzolgálatja által. A' hadban-is nagy bajnok, de a' Ministeriumban még nagyobb ember vólt. Nem vetette ö meg az akkori Nemesek' ſzokása ſzerínt a' tudományokat, hanem jó idején ſzerzett magának külömbbkülömbbféle haſznos esméreteket. Sokat olvasott nem tsak mulatſágból, hanem tanúlás végett. Ki ſzedte a' könyvek' velejét, rendbe ſzedte az azokban foglaltatott dolgokról való gondolatjait, elmélkedett azokról, próbálta azokat gyakorlani és végre hajtani. A' világ' történeteinek figyelmetes ſzemlélése nem kevesebbé nevelte tudományját, mint a' könyvek' olvasása. Egy ſzóval, ſoha ſem vette egy Minister-is több értelemmel, és több buzgóſsággal az orſzág' kormányját kezébe, mint ö. Ugyan azért mind azok, a' kik a' zürzavarból és rendetlenſégből haſznokat látták, esküdtt ellenſégei-is lettek néki.

Az Orſzág' kintstárja különösen nyomorult állapotban vólt. Nem tsak a' közönſéges terheket nem viselhette a' Király, hanem még a' maga ſzemélyére nézve ſem bírt elégſéges

jövödelemmel. A' Spanyolokkal való háború' alkalmatosſágával 1596-ban öſzvehívta Rouen városába az orſzágnak válogatott Nagyjait, hogy ott velek tanátskoznék, és tölök ſegedelmet kérne. Úgy ſzóllott ezen gyülésben, mint egy édes atya a' maga gyermekeihez. „Nem „ azért hívattam öſzve orſzágomnak elsö em„ bereit, így ſzólla a' többek között, hogy, „ az elöttem uralkodóknak ſokása ſzerínt, tö„ lök parantsolatim eránt való vak engedel„ meſséget kívánjak; hanem azért hivattam „ öket öſzve, hogy tanátsokat 's javaslásokat „ értsem és kövessem, egy ſzóval, hogy maga„ mat tutorſágok alá adjam. Igaz, hogy illyes„ mit a' Királyok, kivált az olly megöſzült, „ és gyözödelmes Királyok mint én, nem igen , ſzoktak tselekedni. De én elöttem az én , jobbágyaimhoz való ſzeretetem , 's orſzá„ gom' javát eránzó ſzíves buzgóſágom min„ dent könyüvé, ſzéppé, és illendövé téſzen." Ez a' gyülés igen viſzſza élt a' Királynak benne helyheztetett bizodalmával. Egy Királyi kamorának felállítását javasolta, mellynek tagjait maga a' gyülés nevezte-ki, a' kiknek ollyan hatalom adattatott, hogy az orſzág' jövedelmeinek felét az adóſságok és pensiók fizetésére fordíthassák, a' nélkül, hogy tselekedetekröl ſzámát adni tartoznának. Egy illyen intézet ſemmiképpen öſzve nem férhetett a' Királynak törvényes hatalmával. Mindazáltal Szülly még-is megeggyezett ezen kamorának felállításában, mert elöre látta, hogy nem ſoká állhat-meg, és hogy az Orſzág' Nagyjai kéntelenek leſznek, hathatósabb eſzközökröl gondolkodni. Alíg-is folytatták a' tudatlan új

tiſzt-

tiſztviselők három hónapig a' reájok bízott hivatalt, a' midőn elégtelenſégeket megesmérték 's könyörögtek az új intézetnek eltöröltetéséért. Sokſzor a' kárnak tapaſztaltatása ſzükſéges, ha haſznot akarunk hajtani.

Most már az orſzág' jövödelmei egéſzen Szüllyre bízattattak. Az utólsó Finantz-Minister Do Ferentz, egy tékozló és ragadozó ember, a' Harmadik Henrik' veſztegetése és egyébb vétkei által okozott rendetlenſégeket még inkább nevelte, és a' legnagyobb mértékre vitte. Az orſzág adóſsága többre ment a' mostani pénz ſzerént nyóltz ſzáz millió livráknál. A' jobbágyoktól temérdek ſok pénz zsaroltatott-ki adó gyanánt, de annak legnagyobb réſze nem a' Királyé lett, hanem némelly roſſz indulatú fő tiſztviselőké. Hetedik Károly alatt nem ment többre a' rendes adó tizennyóltz ſzáz ezer livráknál; ellenben Első Ferentz idejéig már tizentöt millióra és kétſzáz ezerre nevelkedett. Attól fogva az orſzágot minden kigondolható nyomorúſágok érték, mellyek mind a' Királyt, mind a' népet ſzegényſégre juttatták. Szülly mindeneket maga akart vóltaképpen megtudni, minekelőtte a' rendetlenſéget orvosolni próbálná. Az ő buzgóſágát meg nem hidegítette, ſem a' dologgal együtt járó képtelen ſok munka, ſem az azt nehezítő ſzámtalan akadály. Figyelmetes vizsgálódása után éſzre vette, hogy az orſzág jövödelmei körül forgolódó tiſztviselők az ő titkos mesterſégeik által a' Királyt a' buzgó ſzolgálatnak ſzíne alatt ſokféleképpen és ſzabadon megloptták; látta, hogy az Orſzág' Nagyjai és az Udvari Dámák a' kipréselt adóban réſzt vet-

tek, 's ugyan azért a' ſzegényſég zsírján hízó nadályokat forró indulattal védelmezték; látta, hogy az olly igen gyülölféges adók tsak ezen telhetetleneknek ſzámára öregbíttettek-meg; látta, hogy a' nép annál könnyebben a' földre tapodtatott, minthogy a' pénze olly ſok kezek között oſzlott-el, a' nélkül, hogy a' Király' jövödelme vele nevelkedett vólna; látta, hogy a' Királyi kintstárba bément jövedelmek-is ſok haſzontalan és ſzükſégtelen dolgokra fordíttattak, és hogy leginkább azért nem vóltak elegendök a' ſzükſéges költſégeknek pótolására, minthogy nem bántak velek illendö takarékoſſággal és okoſſággal. Mind ezeket a' híjánoſſágokat látta, és orvoſſágokat találta. Tizenöt eſztendök alatt annyira vitte a' dolgot, hogy minden adóſſágokat lefizetett, az orſzág' jövedelmeit négy millióval ſzaporította, nyóltzvan milliót féire tett, 's a' mellett az adót-is ſzembetünöképpen alább ſzállította.

Könnyen ellehet gondolni azoknak zúgolódásokat és ravaſz intselkedéseket, a' kik elébb a' népnek nehéz keresményjével hízlalták magokat. Egynihányſzor próbálták rút rágalmazások által megbuktatni a' Ministert. De ſzerentséjére a' Király' ſzemei elött tsak hamar eloſzlott a' köd. Még az a' Minister ſem tehetett hát veſzedelemben forgás nélkül jót, a' ki Negyedik Henrik' ſzolgálatjára minden reggel négy órakor felkelt, 's a' kit a' Király ifjúſágától fogva barátſágára méltóztatott. Ez ſzokott ſorsok lenni tsak nem minden Nagy embereknek, a' kik az orſzág' kormányjánál ülnek.

Láthatni

Láthatni Szülly' jegyző könyvéből, hogy maga a' Király-is, a' kinek némelly kedves hajlandóságait ő éppen nem hagyta helyben, sokszor ellene szegezte magát a' gazdaság' dolgában és a' kormányozásban. Egy helyen a' többek között így szóll: „ Épületekre, játék-„ ra, szeretőkre, agarakra több elkelt eszten-„ dönként tizenegy száz ezer tallérnál, a' melly „ summával tizenöt ezer gyalog katonát lehe-„ tett volna tartani. Én ezt el nem halgathat-„ tam, jóllehet attól félhettem, hogy a' Király-„ nak erántam való kegyelme meg fog hide-„ gedni." Más helyen ismét azon panaszolkodik, hogy a' Királynak némelly előtte kedves személlyek különösen aszszony személyek eránt való kedveskedése néha a' nép' legkegyetlenebb nyomorgatóinak megbüntetését-is akadályoztatta.

Azonban meg kell vallani, hogy ezen Minister systemájában vagynak némelly hibák-is, mellyeket abban az időben el nem kerülhetett. A' régi erköltsök' együgyüségét feletébb sürgelte. Ellensége volt minden luxusnak, következésképpen talám nem látta által eléggé, hogy Európa' állapotjának megváltozásából, a' tengeren való kereskedésnek gyarapodásából, az aranynak és ezüstnek szer felett való megszaporodásából, egy ollyan nemzetnél mint a' Frantziák, szükségesképpen kellett az erköltsökre nézve-is nevezetes változásoknak következni.

De mind Szülly, mind maga Henrik jól általlátták, hogy a' termékeny és jól mivelt szántó föld egy ollyan bő forrás, mellyből nem csak mindenféle eledelek, hanem az élet' könnyebb-

nyebbſégére tartozó minden dolgok-is ſzármaznak. Mitsoda minden képzelt gazdagſág a' terméſzet javaihoz képest? A' pénz, ha tsak meg nem rekeſztik, ſzükſégesképpen oda siet, a' hol az eledelnek böſége vagyon. A' földmivelés' virágzása tsak hamar maga után vonja a' kereskedést-is. Ugyan azért Szülly-is mindeneknek elötte a' földmivelést igyekezett gyarapítani. A' Király kérte a' Nagyokat, hogy lakjanak falusi jószágaikon, 's adják ott pénzeket uzsorára a' földnek mivelése által. A' földmivesek' forsát mindenképp' igyekezett könnyebbíteni, 's igyekezett öket bóldogítani, tudván, hogy öket bóldogokká tenni annyit téſzen, mint a' mezei munkáknak egéſzen új életet és elevenſéget adni. Egy ſzóval a' nélkül, hogy akkor a' földmivelésnek legjobb módjáról annyi tudós munkák lettek vólna írva mint most, a' föld öt annyit termett mint most terem.

A' ſelyem-kézmívek, mellyeket Szülly igen-is nagy keményſéggel egéſzen megvetett, de a' mellyeket Henrik még-is gyarapítani kezdett, 's a' mellyeknek Tizennegyedik Lajos alatt olly mód nélkül nagy divatjok lett, talám leginkább okozzák Frantzia Orſzágban a' föld' termékenyſégének ennyire való alá ſzállását. Ezen kézimíveknek lehet tulajdonítani, hogy a' gyapjú nem olly kelendö mint az elött, 's következésképpen a' juh tartás ſem virágzik olly igen. Mennél inkább fogy a' marha tartás, annál kevesebb a' földmivelö, annál kevesebb a' trágya-is.

Ha ki tudni akarja, mennyire ment légyen Szüllynek az Orſzág' bóldogſágáról való gondos-

doskodása, megtudhatja az ő nevezetes munkájának tizenkilentzedik könyvéből, a' hol a' Királynak azt adja éleibe, mi okozta légyen az Országok' romlását és elszegényedését. „ Okozzák ezen szerentsétlenséget, úgy mond, „ a' felette terhes adók, a' Monopoliumok, kivált a' gabonával való kereskedést tárgyazó Monopoliumok; a' kereskedésnek, a' földmivelésnek, és a' mesterségeknek megvettetése; az adóknak sokféle nemei és az azokkal együtt járó költség, 's az adó szedőknek nagy hatalma; a' törvénykezésnek hoszszas és költséges útja; a' henyélés, a' luxus, és minden a' mi ahoz tartozik; az erkölcsök' romlottsága; a' Rendeknek összezavarodása; a' szokott pénznek változtatása; az igazságtalan és oktalanúl folytatott háborúk; az uralkodóknak szabad kényü uralkodása és kegyetlenkedése, azoknak bizonyos személyek, rendek, és mesterségek eránt való különös kedvező szeretetek; a' Ministereknek és egyébb kedvelt Udvari embereknek fösvénysége; a' fő embereknek elnézése; a' tudósoknak megvetése; a' rosz szokások' és törvénytelen tselekedetek' megszívelése; a' haszontalan vagy könnyen károssá lehető szokások eránt való megátalkodott kedvezés; a' nehéz és haszon nélkül való rendeléseknek mértékletlen sokasága."

Továbbá így rekeszti-bé elmélkedését: „ ha tetszésem szerint szabhatnék egy regulát, „ ezt szabnám: hogy a' jó erkölcsöknek és a' „ jó törvényeknek költsönösen kell egymást „ elölegíteni. Szerentsétlenségünkre nem vesz-

„ szük

„ ſzük elébb jól éſzre a' jó erköltsöknek és jó
„ törvényeknek egymással való ſzoros öſzve-
„ kaptsoltatását, hanem tsak akkor, midön
„ a' romlottſág és minden vétkek a' legfőbb
„ mértékre hágnak; igy nálunk embereknél
„ a' legnagyobb roſzſz mindenkor alkalma-
„ tosſágot ád a' jóra." Ez egy ollyan igaz-
ſág, melly minden figyelmetesſégünket és gya-
kori elmélkedésünket megérdemli. Ha az or-
ſzágló ſzék az erköltsökkel nem gondol, ſen-
ki ſem fog gondolni utóbb az ö törvényeivel,
's a' gonoſz napról napra fog öregbedni. Azok
a' Spartai virtusok, mellyeket Szülly minde-
nütt sürgel, megvallom, nem igen egyeznek-
meg valamelly nagy és gazdag Orſzágnak ter-
méſzetével; de még-is óhajtató dolog, hogy
azon erköltsök közül a' nevezetesebbeket gya-
koroltatni igyekeznének a' mi orſzáglóink. Ak-
kor a' polgárokban az alatson indulatok nem
fojtanák-meg a' nemes érzéseket. 'S mi egyébb
vólna az oka, hogy némelly orſzágokban a'
jó erköltsöket annyira nevetik és tsúfolják, ha-
nem ha az, hogy a' kormánynál lévök vagy
nem esmérik, vagy megvetik azokat?

Ha az alattvalók ſzerentsések, a' Fejede-
lem-is hatalmas fog lenni. Bizonyos lehet,
hogy alattvalóinak ſzeretetében ollyan kútfe-
jeit találja a' ſegedelemnek, mellyeket a' des-
potismus gyakorlásából híjában várt vólna.
Henrik meg vólt győzettetve ezen igazſágról.
Midön a' Sábaudiai Hertzeg azt kérdezte tőle,
mennyi jövedelme megy-bé: ezt adta felele-
tül: „annyi, a' mennyit akarok; mert mint-
„ hogy a' nép' ſzeretetét bírom, mindent meg-
„ nyernék tőle, valamit kívánnék."

Az

Az ő Atyai gondoskodása mindenre kiterjedett. Feltette magában, hogy a' törvénykezések módját jobbá, könnyebbé, oltsóbbá, és igazságosobbá fogja tenni. Szülly-is gondolkodott ezen hasznos és szükséges dologról. De még sok jobbítani való maradott e' részben hátra.

Henrik sok hivatalokat eltörlött, mellyeket tsak a' maga hasznát rosszúl értő Politica állított-fel, a' végre, hogy több pénzt préselhessen, de a' mellyek tsak a' nép' nyomorúságát nevelték, a' nélkül, hogy a' Király jövedelmeit szaporították vólna.

Nem Negyedik Henriken múlt-el, hogy a' Papság a' józanságban, maga mértéklésben és hazai szeretetben követésre méltó példát nem adott, hogy a' két ellenkező vallásbéli felekezetek egymás ellen való gyülölségeket a' jó rend' és békesség' szeretetének fel nem áldozták, és hogy a' Katholikusok a' Kalvinistákat testvérjeik gyanánt nem szerették. Az Országnak szerentsétlenségére mind a' két felekezet a' gyülölség' lelkétől vezéreltetett. Távol vólt még mind a' két felekezet attól a' megvilágosodástól, melly őket a' vallásbéli üldözésnek rútságáról meggyőzhette vólna.

Negyedik Henrik eltörlötte azt a' Nemességet-is, melly tsupán a' vitézi rendel vólt ölzvekaptsoltatva. Nem-is ok nélkül. A' Nemességgel együtt járó Privilegiumok nagy terhére vóltak a' népnek.

Sok egyébb nagy és ditséretes szándékais vóltak néki. Azt lehet mondani Szüllyvel, hogy az ő sok és nagy igyekezeteinek végre hajtására semmi sem kellett vólna, hanem tsak több idő.

HATO-

HATODIK TZIKKELY.

Rendetlenſégek, zenebonák, és polgári háborúk Tizenharmadik Lajos' orſzáglásának kezdetében.

Negyedik Henriknek megölettetése, mellyet hihetöképpen valamelly öſzveesküvés vitetett véghez, egéſzen lerontotta az Orſzáglásnak böltsen intézett alkotványját, ſemmivé tette a' polgároknak minden reményſégeket, 's az Orſzágot elébbeni bóldogtalan állapotjába döntötte viſzſza. A' gyáſznak álortzája alatt-is, és az Orſzág közönſéges ſzomorúſágának közepette-is némelly roſzſz indulatú Udvari emberek alig tudták eltitkolni oktalan örömöket. Már elöre-is épitették ezek gondolatjokban az Orſzág' omladványjaira a' magok ſzerentséjeket. Tizenharmadik Lajos még tsak kilentz eſztendös vólt. A' tutorſág alatt lévö kormányozás ſzabad folyamatot adott a' legveſzedelmesebb fortélyoknak és álnok mesterkedéſeknek.

Az Epernoni Hertzeg, a' ki az elébbeni Uralkodó alatt ſzüntelen zenebonáskodott, tsak hamar kimutatta kevélyſégét tellyes erejében. A' Parlamentom' Gyülésében nem annyira javasolta mint parantsolta, hogy az özvegy Királyné Medicis Mária neveztessék igazgatóvá. A' kardjára tévén kezét igy ſzóllott fenyegetödzö hangon: „Még most hüvelyében vagyon ez a' kard; de tüstént kifog jöni, ha „a' Ki-

» a' Királynénak mindjárt ezen szempillantás-
» ban által nem engedtetik az a' hatalom,
» melly ötet mind a' természetnek, mind az
» Ország' Törvényjének erejével illeti." A'
Parlamentom reá állott ezen erőszakos feltételre. A' régi szokás szerint az Ország' Rendjeinek kellett vólna a' dolog eránt végezni. De a' környülállások kényesek vóltak; semmi késedelemnek sem vólt helye. Az Anarchia' rendetlenségének elejét kellett venni; 's a' Parlamentom kétség kívül örömest látta hatalmának ebbéli nevelkedését.

Az új országló szék fesletségének és egyébb vétkeinek sehol sem lehetett párját találni. Egy Florentziai fi, Concini, Ancrei Markiz, a' ki utóbb Frantzia Ország' Marsallja lett, és különösen ennek felesége Galigai Eleonora szabad tetszések szerint oda hajtották a' Királyné szívét, a' hová akarták 's annak erőtlensége és értetlensége tágos kaput nyitott az ő zabolátlan indulatainak. — Ezen két fösvény és ravasz idegenek igen középszerű sorsból emelkedtek a' szerentsének legfelsőbb polczára. A' Királyi tanátsosok tsupa szokásból gyültek össze, tzivódtak egymással, és semmit sem végeztek. Minden egy különös titkos tanátson fordúltmeg, mellynek tagjai illetlen órákban gyültek össze, az eleóbeni igazgatásnak bölts rendjét egészen felforgatták, és ollyan regulákat követtek, mellyek Negyedik Henrik' regulaival tökélletesen ellenkeztek. Ezen titkos tanátsban Concini a' felelségével együtt, a' Pápa' követje, a' Spanyol követ, és Pater Cotto mindenkor szabadon bémehettek. Vallyon nem igazat mondott-é Szülly, midőn így szóllott: » A' Spanyolok' és a' Jésuiták' hatalma alá fo-

„ gunk esni ; a' Frantziák nem ſoká fognak „ nyugodalomban maradni. " Frantzia Orſzágnak Spanyol Orſzággal két házaſság által tsak hamar-is öſzvekaptsoltatott. A' Király' Austriai Annát, a' Harmadik Filep' fia pedig a' Király' testvér húgát Erzsébetet vették feleſégül. Az elébbenni Orſzáglás alatt kötött egyezések felbontattak ; a' Kálvinisták ellen ſzüntelen több-több gyülölſég gerjeſztetett ; az Orſzág' jövedelmei és kintsei réſzſzerint némelly nagy kedvesſégben lévö Udvari embereknek gazdagítására , réſzſzerint pedig az ezeknek kedvezö felekezet nevelésére veſztegettetett-el. Károly Emanuel , Sabaudiai Hertzeg, a' ki a' Frantziákkal kötött ſzövetſégre támaſzkodott, rútúl elhagyattatott , 's a' Spanyoloknak prédául adattatott ; Lesdiguieres pedig a' Királyi nyilvánſágos tilalomnak ellenére kétſzer-is ſegítette ezen Hertzeget hadi ſeregekkel ; ez-is egy új bizonyſága vólt az orſzágló ſzék' tehetetlenſégének és erötlenſégének.

Egy illyen Udvarnál, mellytöl az igaz betsület' ſzámkivetve vólt, az ollyan embert mint Szülly nem másképp, hanem tsak komor ſzemekkel láthatták. Az ö férjfiui egyenes lelke, 's nemes büſzkeſége meg nem engedte, hogy a' veſzedelmes tanátslásokat jóvá hagyhatta vólna. Elbotsáttatását kérte, mellyel már régen ſzerették vólna ötet megkínálni. 1641-dikig élt, 's életének utólsó eſztendejét-is a' maradék' haſznára ſzentelte, az által, hogy az ö nevezetes munkáját írta, mellyben elönkbe adja , mitsoda regulákat követett légyen ö, midön az Orſzágot kormányozta. Midön utóbb egy-

egykor ismét az udvarba viszsza hivattatott, (minthogy általlátta az Országló szék, melly nagy szüksége légyen tanátsára) az Udvari emberek tsúfot üztek az ő ruházatjából, és az ő maga alkalmaztatásából. „ Ha (így szóllott „ Tizenharmadik Lajoshoz) Felséged' Attya, „ a' megditsöült Király, engem azzal tiszteltt „ meg, hogy tőlem tanátsot kérdett: ollyan„ kor minden Udvari bolondokat és szamara„ kat elszokott elöle zárni." Melly kár, hogy sokszor egy egész Ország' ditsősége és bóldogsága tsak két embertől függ.

A' zenebonák, polgári háborúk, rendetlenségek és szerentsétlenségek hamar kimutatták magokat, és sürün következtek egymás után. Hertzeg Conde több Hertzegekkel és más Nagyokkal együtt fegyvert fogott. Mindenütt tsak a' sok alattomos fortélyoskodás és ravasz intselkedés uralkodott. A' felfegyverkezetteknek elnyomására az országló szék elégtelen vólt; 's kéntelen vólt velek egyességre lépni, 's minden kívánságokra reá állani. Az Ország' Rendjei az egyezés' ereje szerint 1614-ben öszvegyültek; de tsak tzivakodtak és semmi jót sem végeztek.

1615-ben nehezteléssét jelentette a' Parlamentom azért, hogy Negyedik Henrik' kintse olly igen szembetünöképpen tékozoltatott, valamint egyébb rendetlenségekért-is, mellyek naponként szaporodtak. A' Parlamentom' panaszára a' Ministerium egy parantsolatjában azt felelte, hogy a' Parlamentomnak semmi köze sints az Udvar' dolgaihoz. Midön pedig a' panasz ismét megújítatott. Lajos tsak ezen kevés szókkal válaszolt: „ Én akarom, és a'

„ Királyné-is akarja. " A' Király már most maga uralkodott, mert elérte a' tellyes törvényes idöt; de megfogjuk még utóbb látni, hogy bár melly igen láttatott-is félteni hatalmát, még-is minduntalan mások' kezeire bízta azt.

A' Kálvinistáknak ujonnan való fegyverbe öltözése, ujonnan ſok dolgot adott az Udvarnak, 's még zavarosabbá tette állapotját. Hertzeg Conde, a' fejek, igen heves hírdetményt adott-ki; azután ſzép igéretek által lehagyta magát tsendesíteni, letétette felekezetével a' fegyvert, viſzont az Udvarba ment, 's ott 1616-ban, midön nem-is állhatta vólna, megfogattatott. Az Ancrei Marsall, vagy inkább Marsallné ekkor az egéſz Ministeriumot megváltoztatta, 's a' Luconi Püspököt, Richelieut, a' ki utóbb Tizenharmadik Lajos nevében az Orſzág' Kormányját forgatta, Orſzág' Szekretáriusává neveztette. A' jutalmak ollyakra tékozoltattak, a' kik azokat meg nem érdemlették. A' békételenek ez által még inkább felingereltettek. Negyedſzer lobbant fel a' belsö háború' lángja. Concini ſzerentséje a' porból és ſemmiből annyira felemelkedett, hogy hetven ezer ember' felfegyverkeztetését méréſzlette a' maga költſégén ajánlani.

Tizenharmadik Lajosnak ezen kedves embere, akármint gyülöltetett és megvettetett-is a' Nagyoktól, még-is mindenkor foganatlanná tudta tenni ezeknek ellene való fenekedéſét. Sokkal veſzedelmesebb ellenſége vólt néki az ifjú Luines, a' ki hasonlóképpen ſemmiből ment nagyra. Luines az által nyerte-meg a' Királynak különös tetſzését, hogy a' héjjákat a' kis-

a' kissebb madarak' vadászására megtanította, vagy-is más szóval az által, hogy a' madárászáshoz igen jól értett. Minthogy Lajos azok közé az erőtlen fejedelmek közé tartozott, a' kik egészen azoktól hagyják magokat vezettetni, a' kik magokat velek megkedveltetik; azért Luines könnyen elérte tzélját, melly abban állott, hogy Concinit megbuktathassa, 's az özvegy Királyné kezéből a' hatalmat kivehesse. Reá beszéllette a' Királyt, hogy vetné-le nyakáról az Annya által reája tett igát, 's hogy üzze-el az Udvarból azt az idegent, a' ki a' Királynén és így az egész Országon-is uralkodik. Ugyan azért az Ancrei Marsall megfogattatása eránt parantsolat adattatott. Vitri, a' Királyi testörző sereg' Kapitányja ezen parantsolatot úgy hajtotta végre, a' mint Luines kívánta, az az megölette Concinit az alatt a' szín alatt, mintha nem akarta vólna magát megadni, hanem magát a' parantsolatnak ellene szegezte 's fegyverrel védelmezte vólna. Ezen tselekedet Vitrit Marsallá tette, valamint annak előtte Themines-is Marsallá lett azért, hogy Hertzeg Condet megfogta. Melly szörnyü igazgatás, a' hol illyen tselekedetek nyitnak útat a' legfőbb katonai tisztségekre.

Azon Processus alkalmatosságával, melly az Ancrei Marsall' feleségének nyakába vettetett, az igazságtalanság és babonásság felette nagy mértékben kimutatta magát. Ezen személy leginkább azzal vádoltatott, mintha bűvölő bájoló lett vólna. A' midőn kikérdeztetett, a' bíró azt kérdette tőle, mitsoda természet felett való eszközökkel élt légyen, hogy

az özvegy Királynét megbájolhassa? Ö ezt felelte: nem egyébb eſzközzel, hanem tsak azzal az erövel, mellyet az éſz ád, 's melly a gyengébb eſzü embert mindenkor meggyözi. A' Parlamentom azt az ítéletet hozta, hogy ezen Aſzſzony megrontotta mind az Isteni, mind a' világi törvényeket, fejét vetette néki közönſéges helyen, és testét elégettette.

Medicis Katalin Florentziából elvitte magával Frantzia Orſzágba az ördögi mesterſégek eránt való vak hitet, mellyet az Astrologia igen táplált. Ez a' vak hit olly igen uralkodott ottan, hogy még Thuanus ama nevezetes Historicus ſem vólt attól egéſzen ment, 's hogy maga Negyedik Henrik-is jövendöt mondatott magának a' fija' ſorsa felöl annak ſzületési tsillagzatjából. Medicis Mária udvara tele vólt Astrologusokkal; 's hihetö, hogy némelly e' féle olaſz ámitók adtak alkalmatoſságot a' most említett vádra.

Jóllehet nyilvánſágos dolog vólt, melly nagy gyülölſéget gerjeſztettek légyen magok ellen a' most említett ſzerentsétlen Marsall, és a' feleſége az ö tekintetekkel és gazdagſágokkal: még-is arra látſzott törekedni Luines (a' ki maga-is Avignonból való és így némiképpen idegen vólt), hogy azokat nagyra vágyásával még fellyül haladja. Ezen megölettetteknek birtokával és kintsével magát gazdagította-meg; 's kevés idö alatt tsupa Nemesböl Hertzeggé, Marsallá, 's utóbb az Orſzág petsétje örzöjévé lett. Semmi nélkül ſem ſzükölködött, egyedül tsak érdemek nélkül; de az ollyan fejedelem elött, a' millyen Tizenharmadik Lajos vólt, az érdemek' nem létét könnyen ki tudta pótolni ravaſzſággal.

Az

Az alatt az özvegy Királyné ſzámkivetve vólt Blois városában. Az Epernoni Hertzeggel egy öſzveesküvés koholásán dolgozott, 's elſzökött a' végre, hogy a' polgár háború' tüzét meggyújthassa. A' Királyi Udvar egyezésre lépett vele, és az említett Hertzeggel, 's reá állott a' kívánſágaikra. Egy újjabb öſzve háborodásnak viſzont véget vetett egy másik egyezés. A' Luconi Püspök, a' ki Concini' megbukásától fogva az Udvar' kegyelméből kiesett, és Medicis Máriának legfőbb tanátsosa vólt, a' békeſséget igen kívánt módon viſzſza állította nagy Talentomai' ſegítſégével, 's ez által viſzont útat nyitott magának az Udvari fényes pállya futásra. Ezen megmérhetetlen nagy elme a' maga' uralkodásra való vágyáſát igen mesterſégesen eltudta titkolni.

Ennyi ſok aprólékos polgári háborúkra, mellyek ſem az elkezdőiknek, ſem az udvarnak nem vóltak betsületekre, egy másik következett, melly annál hevesebb és veſzedelmesebb vólt, minthogy a' vallásból vett indító okok köſzörülték mind a' két réſzről a' fegyvert. Tizenharmadik Lajos' Uralkodásának kezdetétől fogva a' Hugonoták, a' kiket Negyedik Henriknek böltseſége okosan letsendesített vólt, ſzüntelen háborgattattak. 1617-ben különösen felháborította őket egy Királyi parantsolat, melly arra kénſzerítette őket, hogy némelly Ekklézsiai jóſzágokat, mellyeket hatvan eſztendőktől fogva nyugodalmasan bírtak, adnának viſzſza. Az ő felekezetek új elevenſéget nyert, 's egy gyülésben, mellyet Rochelle városában tartottak, arra tökéllették el magokat, hogy a' Hollandusok' példája ſzerint egy Respublicát állítsanak-fel.

A' tudatlan és maga meghitt Luines elégſégesnek tartotta magát arra, hogy egy illy rettenetes ellenſéget lábai alá tapodhasson. Elkezdette ellenek folytatni a' háborút. Lajos ſzemélye ſzerint elment a' hadba, békerítette Montauban' várát, 's ott kellett néki ſzégyennel hagyni 1621-ben, a' nélkül, hogy megvehette vólna. A' Kálvinistáknak két igen vitéz vezérjeik vóltak, Hertzeg Rohán és a' testvérje Soubise. Semmi ſem tartóztathatta meg öket egy ollyan ügynek védelmezésétöl, mellyet igazſágosnak hittek. Luines meghalt ezen ſzerentsétlen és gyalázatos táborozása után.

Az után való eſztendöben a' háború tovább folytattatott. Ebben a' Király megbizonyította azt, hogy megtudja vetni a' veſzélyeket; de a' veſzélyek' megvetése igen külömbözik az igaz vitézſégtöl, minthogy az elsönek a' gyenge lelkekben-is lehet helye. Talám Montpelliert-is ſzégyennel ott kellett vólna hagynia, valamint elébb Montaubant, ha békeſséget nem kötött vólna. Azon kívül, hogy a' Nantesi parantsolat most-is megerösíttetett, mindent megnyertek a' Protestánsok, valamit kívántak.

HETEDIK

HETEDIK TZIKKELY.

Az Arminiánusok Hollandiában. — Első Jakab' Orſzáglása Angliában. — Második Ferdinand Római Tsáſzár.

Ezen bóldogtalan időben a' vallásbéli perlekedések egéſz erejekben dühösködtek, az Orſzáglás' módjába bele avatkoztak vagy azzal öſzveelegyedtek, ſok vérontásokat okoztak, a' Királyi ſzékeket megrázták, 's az emberi nemzetre bóldogtalanſágot és gyalázatot hoztak. Ezen megmagyarázhatatlan eſzelősſégnek, melly a' Kereſztyén világot tizen három ſzázadoktól fogva rongálta, még maga Hollandia-is prédájává lett. Arminius és Gomarus, két Leidai Professorok és ſzent Irás magyarázó Doktorok 1603-ban egy pert kezdettek egymással, még pedig az Istennek kegyelemből való elválaſztásának titkáról. Arminius a' Kalvinusnak ezen tzikkelyről ſzólló tudományját mértékelni akarván tagadta, hogy vagy az elválaſztattaknak idvezſége, vagy az elkárhozzandók' örökké való büntetése az Isten' megváltozhatatlan tanátsának ſzükſégesképpen való következése vólna, 's védelmezte az Isten' jóſágát és az ember' ſzabad akaratját. Gomarus, egy kemény Kalvinista minthogy okos erősſégekkel nem tudta állítását támogatni, az üldözéshez folyamodott, mellyre a' köznépet mindenkor igen könnyen reá venni, az

Arminianusok nem kívántak egyebet, hanem tsak azt, hogy békével hagyattassanak; ez meg-is igértetett nékik 1614-ben Hollandiának rendjeitöl. Azonban a' Theologusok ekkor ſem ſzüntek-meg a' tzivakodástól, 's a két felekezetbéliek úgy felhevültek, hogy utóbb fegyverre kelt a' dolog.

Az Oraniai Hertzeg Mauritzius a' Gomaristákat elöſegítette. Oka ennek a' vólt, hogy Oldenbarneveld, egy Prókátor és nagy érdemü 's jó indulatú polgár Mauritzius' hatalmának öregbedését akadályoztatta. Minthogy Oldenbarneveld az Arminiánusokkal, vagy (a' mint egy az Orſzág' Rendjei' elejébe Remonstrantia név alatt béadott írásról hivattatnak) Remonstransokkal tartott: azért Mauritzius a' Gomaristák vagy Contraremonstránſok réſzére állott, és veſzedelmét kereste hazájának, mellynek jussait elébb olly buzgón védelmezte vólt. Barneveld' élete ellen mind addig leselkedett, míg tzélját el nem érte. A' híres Dordrechti Zsinat 1619-ben Arminius' tudományját kárhoztatta. Oldenbarneveldnek fejét vették. Grotiust, a' ki vele tartott, örökös fogſágra ítélték, mellytöl tsak úgy menekedett-meg, hogy a' feleſége egy könyves almáriomba bézárva a' tömlötzböl kivitette. Rettenetes üldözés egy ollyan köztársaſágban, melly a' maga ſzabadſágát éppen a' Spanyolok üldözésétöl való iſzonyodásnak köſzönhette.

A' Hollandusok az illyen tudományos villongások között legalább kereskedésbéli haſznaikról, 's a' kereskedés' virágoztatásáról nem felejtkeztek-el. Az ö Napkeleti Indiabéli ke-

res-

reskedö társaſágjok naponként gyarapodott, gazdagodott, és meſzſzebb terjedett. Batávia városa, mellyet Jává ſzigetében építettek Ásiának Amsterdámjává lett.

Ezennel megfogjuk látni, mint vetett lángot Német Orſzágban egy harmintz eſztendeig tartó vallásbéli háború, melly más Európai Orſzágokat-is borított, 's az Austriai birodalom' fundamentomát megrontotta. Hogy minden zürzavart eltávoztathassunk, lássuk elébb Elsö Jakab Angliai Király' Orſzáglásának rajzolatján, a' ki ezen fontos dologban ſokkal kevesebb réſzt vett, mint venni tartozott vólna.

Jakab tudós vólt, még pedig ſzörſzál hafogató tudós, a' Theologiában igen a' maga eſzén járt, a' békeſséget ſzerette, de inkább tunyaſágból és lelki erötlenſégböl, mint Principiumból, 's valamint a' Frantzia és Spanyol Királyok úgy ö-is ollyan Udvari embereket ſzeretett, vagy inkább bálványozott, a' kik ſzeretetére méltók nem vóltak; ezektöl úgy függött mint rab, és még-is féltette határ nélkül való hatalmát, mellyet úgy nézett mint koronájának elidegeníthetetlen jussát. Gyermek lévén még akkor, midön az Annya, Stuart Mária, a' Királyi ſzéktöl megfoſztatott, a' Protestans vallásban neveltetett-fel. A' Katholikusok Angliában boſzſzonkodtak azért, hogy velek kedvek ſzerínt való kéméllséssel nem bánt, ſöt egynéhány eſzelösek 1605-ben azt a' híres puskaporos öſzve esküvést kohol-ták, mellyröl már fellyebb mellesleg emlékeztünk vala.

Az alá a' ház alá, mellyen a' Parlamentom gyüléseit tartani ſzokta, titkon harmintz-

hat

hat hordó puskaport tettek, hogy a' Királyt, a' Királyi familiát és a' Parlamentom felsö és alsó házainak tagjait egyſzerre felvettessék a' levegöbe. Szerentsére ama Katholikus Lord Mounteagle egy esméretlen kéztöl levelet kapott, mellyben intetett, hogy a' Parlamentom' gyülésén ne jelenjen-meg, minthogy a' Parlamentomot nagy veſzedelem fogja érni. A' Lord ezen intö levelet közlötte mindenekkel, 's Jakab maga találta ki ezen öſzveesküvés titkát, és maga az egéſz Parlament elött tartott beſzédjében vallotta, hogy az tsak 9 vagy 10 alávaló emberek' munkája vólt. Az öſzveesküdtek többnyire fegyveres kézzel védelmezték magokat, 's úgy estek-el. Két Jésuíták-is réſzt vettek a' dologban, 's azoknak-is fejek vétetett.

Híjjában próbálta Jakab mind hatalmával, mind tudományjával Scotiában a' Presbiteriánusokat, a' kik a' vallásbéli dolgokban a' magok Vénein kívül ſemmi föt ſem esmertek-meg, arra bírni, hogy a' Püspökök' hatalmának adják magokat alája. Ö maga a' Püspököket úgy nézte, mint a' Királyi hatalomnak oſzlopait, 's világosan mondotta: „ *a' hol Püspök* „ *nints Király sints.*" De a' Presbyterianuſok, a' kik külömben-is a' függetlenſégre vágyták, annyival inkább ſzükſégesnek tartották magokat ellene ſzegezni. Soha ſem tudta öket meggyözni vagy engedelmeſſégre hajtani. A' Puritanusok, a' kik ezekkel együtt ugyan azon egy lélektöl vezéreltettek, utóbb, a' mint meg fogjuk látni, a' Királyi hatalomnak elnyomói lettek.

Jakab Király' vígyázatlanſága kéſzítette-el az útat ezen nagy változásra. Az által, hogy

határ

határ nélkül való hatalmat kívánt gyakorolni, ſzabad gondolkodást és ſzabadſágra való vágyást támaſztott a' nemzetben. A' vakmerőbbek gondolkodni kezdettek az Orſzágban való fő hatalomról; a' vizsgálódás közben béſzívták a' ſzabadſág' fanatismussát. A' Parlamentomnak egy gyűlése 1610-ben erre nézve méréſz lépéseket tett, 's a' Királytól eloſzlattatott. Jakab' dolga az lett vólna, hogy a' mint Erzsébet tselekedett, takarékoſság által tette vólna magát a' Parlamentomtól függetlenné. De ő ſzüntelen reá ſzorúlt a' Parlamentomra, ſzüntelen ſegedelmet kért és tékozló vólt. 1614-ben egy másik Parlamentomot hívott öſzve; ez-is ſzintén olly állhatatosan ellene dolgozott, ugyan azért kéſz vólt a' Király a' ſegedelem nélkül ellenni, és sietve eloſzlatta a' Parlamentomot.

Carre Robert Sommerseti Gróf, a' Miniſtere és Favoritja ekkor egy másik kedves ember által megbuktattatott. Ezen kedves ember az iſjú Villiers vólt, a' ki Angliában ugyan azt a' ſzemélyt játſzotta, mellyet Luines Frantzia Orſzágban. Egyſzerre Buckinghami Hertzeggé, fő lovász mesterré és fő Admirálissá lett. A' gazdagſág ſebesen áradott reája és a' familiájára.

A' Király, hogy pénzt kaphasson, viſzſza adta a' Hollandusoknak Briel, Vlieſzingen, és Rammekens várait, mellyeket ők Erzsébetnek zálogba vetettenek vala. Jakab alig kapta viſzſza egy harmad réſzét annak a' ſummának, mellyet Erzsébet adott érettek. Ezen várak fokba kerültek és ſemmi haſznot ſem hajtottak; de még-is boſzonkodott a' nemzet Jakabnak

nak ezen tselekedetéért és szégyenlette ; a' illy kényes környülállások között pedig a' nemzetnek kedvezni kellett vólna.

Illyen vólt ezen fejedelemnek országlása, midőn Német Országban azok a' vérontások kezdődtek, mellyek egész Európában rémülést és rettegést okoztak, 's minden Európai Országok' nyugodalmát felforgatták.

A' Protestánsok Német Országban, a' mint már említettem, újra öszve szövetkeztek szabadságok' védelmezése végett. Azt kívánták, hogy mind a' Katholikusoknak, mind a' Protestánsoknak egyenlő jussaik legyenek az Országban. Kívánságok nem tellyesedett-bé, 's ők fegyverrel-is készek vóltak szabadságokat megerősíteni. Mátyás Austriai fő Hertzeg ezen zürzavaros környülállásokat hasznára fordítván által vette a' testvérjétől Második Rudolftól, a' ki az igazgatásra öregsége miatt nem egészen vólt alkalmatos, eleinten 1608-ban Magyar Országot és Austriát, az után pedig 1611-ben Tseh Országot-is. Ettől fogva tsupán az Astrologiával foglalatoskodott, Tycho Brahe vólt a' biztosa és mindennapi társa; senkinek sem mutatta magát, mind addig míg 1612-ben a' halál véget nem vetett sok bajjainak.

Halála után egynéhány hónapig a' Német birodalom Király és Tsászár nélkül vólt; míg Mátyás Tsászárrá nem választatott. Ennek Uralkodása alatt ütött-ki a' háború. Jóllehet a' Protestánsoknak Tseh Országban szabad vallásbéli gyakorlás engedtetett, még is 1618-ban a' Clerus által egynéhány templomaik lerontattak. Ezen felháborodván segy-

vert

vert fogtak, a' Prágai várra rohantak, béron-tattak abba a' szobába, mellyben a' Királyi tanáts öszve gyülve volt, a' Szekretáriust és két tanátsosokat az ablakon levetettek, az Or-szágló széket elfoglalták, a' Jesuitákat és a' Király' követöit elkergették, egy hadi sereget gyüjtöttek öszve, 's azt mondották egy hirdet-ményben, hogy semmit sem teszнek egyebet, hanem tsak a' mi az Ország' törvényeivel meg-egyez. Mátyás szépségesen akarta öket meg-békéltetni; Ferdinand, az Attya testvérjének fija, a' kit testvérjeit elmelözvén fijává fogadott, 's a' ki már ekkor Magyar és Tseh Országi Király volt, egészen ellenkezöképpen gondol-kozott. A' békességnek minden reménysége elenyészett. Silesiának, Moráviának, sőt még felsö Austriának Rendjei-is a' Tsehek mellett fogtak. A' Hollandusok és az a' híres társa-ság, melly Sveviának Hála nevü városában öszve szövetkezett, segítséget igértek nékik. Gróf Mannsfeld segítségekre-is ment nékik. Minden rettenetes háborúra mutatott. Mátyás meghalt 1619-ben, minekelötte ezen háború egész erejében dühösködött vólna.

Mátyás' halála után a' Tsászár választás dolgot adott. A' Palatinusi Választó Fejede-lem a' Bátyát, a' Bavariai Hertzeget akarta Tsászárrá tetetni. De a' Tizenharmadik La-jos kedves embere Luines, a' ki ekkor a' Fran-tzia Udvarnál mindent tehetett és tett, egyet értett a' Spanyol Udvarral, 's azzal együtt lett, 's ugyan azért ez-is választatott Tsászár-nak. Ezen Fejedelem sok nagy tulajdonságok-kal bírt, 's igen alkalmatos vólt az Ausztriai Ház' hatalmának öregbítésére.

Az

Az alatt Gróf Thurn, a' Protestánsok' Fő vezére, a' had' rettentéseit egész Ausztriáig vitte. Ha jobban sietett volna, magát Bécs városát-is elfoglalhatta volna.

A' Tsehek nem tsak meg nem elégedtek Második Ferdinand' választásával, nem tsak nem esmerték Fejedelmeknek, hanem még azon felyül Prágában egy közönséges gyülésen le-is tették ötet, az alatt a' szín alatt, mintha Privilegiumaikat megsértette, 's a' Spanyolokkal abban egyezett volna-meg, hogy a Tseheket megfosztja a' Király választás' jussától, és a' Koronájokat a' maga familiájának örökségére teszi. Ök most ezen Koronával a Palitinátusi Választó Fejedelmet, Ötödik Friderikét kinálták-meg, a' ki az öszveszövetkezett Protestánsoknak fejek, és az Angliai Királynak veje volt; Friderik akaratja ellen ugyan, de a' feleségének és hízelkedöinek unszolására, elfogadta vesztére a' néki ajánlott koronát. Hijában ellenzették néki ezen mérész lépést az Ipa az Angliai Király, és a Báttya az Orániai Hertzeg. Spanyol Ország az öszveszövetkezett Katholikusokat húsz ezer emberrel segítette; Jakab Király pedig semmit sem tett, jóllehet az Anglusok nagy buzgósággal kívántak egy ollyan ügy mellett kikelni, mellynek védelmezését mind vallások mind országok hasznа javasolta.

Friderik 1620-ban Prága mellett egy ütközetben megverettetett és elszaladott. Az ő szerentsétlenségét elöl mozdította valamennyire az-is, hogy ö eránta, mint kemény Kálvinista eránt, a' Lutheránus szövetségesek részszerint hidegséggel, részszerint gyülölséggel viseltettek. De legföképpen a' Tsászárnak

nagy

nagy ereje, és némelly egyébb környülállások okozták veſzedelmét.

Ezen győzedelem után Ferdinánd Ötödik Frideriket és az azt követőket a' Német birodalom átka alá rekeſztette, vagy-is ſzámkivetette, a' Palatinatust elfoglalta, 's annak lakosai közül ſokakat megöletett. Ez által a' Protestansok' ſzövetſége eleinten meggyengült, és Spanyol Orſzággal alkudozásba botsátkozott, azután pedig elbomlott.

Az Angliai Király öſzvehívta a' Parlamentomot, nem azért, mintha háborút akart vólna kezdeni, hanem tsak azért, hogy a' háborúra való kéſzületnek ſzíne alatt a' nemzettől ſegedelmet kérhessen. A' ſegedelmet, a' mint kívánta, megnyerte; de Királyi hatalma ellen igen hevesen kikeltek. A' Cancelláriusa, Báco Ferentz, a' ki tudományára nézve olly igen híres de különben tiſztviselésében ſok hibákat ejtett, a' Parlamentom tagjaitól bévádoltatott, és fogſágra 's negyven ezer font sterling fizetésére ítéltetett. A' Parlamentom a' Királynak és a' koronának jussait méréſz ſzemekkel kezdette vizsgálni, és hatalmasan feſzegette az Orſzág' dolgait. Midőn Jakab Király megtíltotta az alsó ház' tagjainak az affélékbe való avatkozást, azt felelték, hogy nékik örökſég ſzerínt jussok van az igazgatást illető dolgok eránt a' magok vélekedéseket megmondani. A' Király ellenben azt állította, hogy ezen ház a' maga Privilegiumait nem örökſég ſzerínt bírja, hanem tsak a' Király kegyelmének köſzönheti. Ennek egy ſzívvel lélekkel 's világosan ellene mondottak. Jakab magához vitette az alsó Ház' Protokollumát, azt a' levelet, mellyen az említett protestatio

írva vólt, kiſzakaſztotta, a' Parlamentomot eloſzlatta, annak egynéhány tagjait megſogatta, az Orſzág dolgairól való beſzéllést megtíltotta, 's nem látta által, hogy az illyen tilalom annál ſzabadabb beſzédeket ſzokott ſzülni. A' Parlamentomnak két ſelekezetei, melyeknek egyike az Udvarral, a' másika a' néppel tart, az úgy nevezett Ministerialis és oppositionalis felekezetek ezen híres Parlamentom alkalmatoſſágával vették eredeteket.

A' ſzerentsétlen Friderik ſem az Ipától, a' ki tsupán tsak a' Spanyolokkal botsátkozott, eránta némelly sikeretlen és haſzontalan alkudozásokba, ſem az Orániai Hertzegtöl ſegítſéget nem kapván, egéſzen elnyomattatott. A' Német birodalom' egy gyülésén 1633-ban arra vitte a' Tsáſzár a' dolgot, hogy a' Palatinatus a' Bavériai Hertzegnek adattatott.

A' Tsáſzár' hatalma naponként nevelkedett. A' Fövezére Gróf Tilly mindenütt győzödelmeskedett, 's az által Fejedelmének tekíntetét igen nevelte. Ha Frantzia Orſzágot nem Kardinális Richelieu, hanem más valaki kevesebb talentomokkal bíró kormányozta vólna, az Auſztriai Ház könnyen végre hajthatta vólna Ötödik Károly Tsáſzár' ſzándékát. Minekelötte ezen nevezetes Minister' idejére által mennénk, lássuk-meg kevés ſzókkal Spanyol Orſzágnak fontosabb történeteit.

NYÓLTZADIK TZIKKELY.

A' Velentzeiek ellen való öſzveesküvés. — Spanyol Orſzágot illető jegyzések.

Harmadik Filep Spanyol Orſzági Király' nevében annak kedves Udvari embere a' Lermai Hertzeg uralkodott, a' ki hasonlóképpen más emberek által hagyta magát orránál fogva vitetni. Ezen Hertzeg 1618-ban Kardinálissá lett, de még ugyan azon eſztendőben az Udvartól elbotsáttatott.

Az illy alkalmatlan orſzáglás alatt felébredt az Uralkodás' indulatja. Az Ossonai Hertzeg, Nápolyi Vitze-Király, Toledoi Péter, Majlandi helytartó, és a' Bedmari Markíz, Velentzei követ, a' Velentzei köztársaſágot, és azzal együtt az egéſz Olaſz Orſzágot jármok alá akarták hajtani. E' végre egy öſzveesküvést koholtak a' nélkül, hogy az Udvar által arra ellettek vólna kéſzítve. Úgy vólt az egyezés közöttök, hogy egy felöl Majlandi hadi ſeregek, más felöl hajók támadják-meg, még pedig egyſzerre Velentze városát; belöl pedig némelly velek egyet értők a' várost több helyeken-is meggyújtsák. A' Velentzei Tanátsnak vigyázatoſsága előre megtudta ezen rendkívül való ſzándékot 1618-ban. Az öſzveesküdtek titkon a' vízbe fojtattak. Bedmár, a' ki különösen a' népek' törvényje ellen vétett, az elſzökés által ſegített

magán. Azután a' Spanyol Udvar által Flandriába küldetett, a' hol a' Fő Hertzegeknek első Ministerek az után pedig Kardinális lett. Toledoi Péter Majlandból viſzſza hivattatott. Az Ossonai Hertzeg megmaradott a' Nápolyi Vitze-Királyſágban. Igen haſznos ſzolgálatokat tett vólt a' Törökök ellen, a' kik minduntalan kiſzállottanak hajókon Siciliában, 's onnét harmintz eſztendö alatt három ſzáz ezer lakosnál többet elvittek rabſágra. Ezen nagy tsapás minden jövedelmeit elnyelte ennek az az elött olly gazdag és virágzó tartománynak.

Spanyol Orſzág a' fellyebb elö hozott okokra nézve ellévén néptelenedve, annyira ſzükölködött földmivesek nélkül, hogy Harmadik Filep 1620-ban azoknak, a' kik magokat a' földmivelésre fognák adni, némelly nemesi ſzabadſágokat és katona ſzolgálattól való megmenekedést igért. De a' Spanyolok kéſzebbek vóltak az ö restſégekben és ſzegénységekben elrothadni, mint a' földmiveléshez látni. Egy bölts Orſzágló ſzék hathatósabb eſzközöket-is találhatott vólna a' legfontoſabb és leghaſznosabb mesterſégnek feleleve-nítésére.

Harmadik Filep, ha igaz, a' mit halálárol beſzéllenek, a' ſzokások kegyetlen Despotismusának lett áldozatjává. Egy betegſégből való felgyógyulása után abban a' ſzobában dolgozott, mellyben a' Tanátsosai öſzve gyülve vóltak. Egy eleven ſzénnel tele lévö ſerpenyö elkábította nehéz gözzével a' Király' feje. Ez panaſzolkodott a' fö fájásról. Az a' tiſzt, a' ki az Udvar ſzokása ſzerint a' tüzre és a' tüz körül vigyázni tartozott, ekkor nem

vólt

vólt jelen, más pedig nem méréſzlette a' ſerpenyőt kivinni. Míg amannak jövetelére várakoztak, azonban a' Király roſzſzabbúl lett, és meg-is halt bele.

Harmadik Filep meghagyta tizenhat eſztendős fijának Negyedik Filepnek, hogy a' Ministeriumot ne változtassa; még-is megváltozott ez mindjárt halála után. Gusmann, vagy a' mint utóbb hivattatott Hertzeg Olivarez fő ember és Úra lett az Orſzágnak. Jóllehet fiatal ember vólt, de még-is bírt némelly az Orſzágláshoz megkívántató talentomokkal.

Tsak egy rendelését említem itten, mellyet 1624-ben adott, 's a' mellyből láthatni, hogy némelly tsak nem gyógyíthatatlan nyavalyáknak orvoslásáról gondolkodott. Ezen törvény ſzerínt a' törvény' kiſzolgáltatása, és az Orſzág jövödelmei körül lévő tiſztviselőknek egy harmad réſze eltöröltetett. Az elnépetlenedésen úgy akart ſegíteni, hogy az új házasokat ſok eſztendőkig ſzabadosokká tette a' közönféges tiſztviselésektől, és a' kinek hat fija lett azt egéſz életére felſzabadította az adófizetés alól. A' fiatal ſzemélyeknek megengedte, hogy ſzüléik' engedelme nélkül-is házaſságra léphessenek; a' melly kedvezéssel több kárt tett mint haſznot. Azoknak, a' kik falusi jóſzágaikon vagy a' tovább lévő tartományokban laktak, nagy pénzbéli büntetés alatt megtíltotta a' Madridba vagy Sevillába való menetelt, ha tsak fontos foglalatoſſágaik ezen városokban nem vólnának; a' melly tilalom könnyen alkalmatoſſágot adhatott arra, hogy egyik 's másik lakos egéſz familiájával

és holmijével együtt minden Királyi engedelem nélkül kimenjen az Orſzágból. Minden mester embereket és földmíveseket, a' kik más Orſzágokról jövén Spanyol Orſzágban leakartak telepedni, felſzabadította az adózás alól. A' Királyi Hertzegeknek nem hagyott több inast tartani tizennyóltznál. Arany és ezüst ékesſégek tsak az Isteni tiſztelet körül engedtettek-meg, 's a' ſelyem köpönyegek-is, mellyeket nem tsak a' gazdagok, hanem a' ſzegények-is kezdettek viselni, eltiltattak.

Semmin ſem lehet inkább tsudálkozni, mint azon, hogy egy nagy Orſzág, melly az új világnak aranyjával bírt, kéntelen vólt lakosainak a' költſég' dolgában rendet ſzabni. A' nélkül, hogy az efféle rendſzabásnak haſznos vagy káros vóltát meg határoznánk, lássuk rövideden azon okokat, mellyek Spanyol Orſzágnak romlását siettették. Két Spanyolok-nak Ulloának és Ustariznak munkái elég matériát adnak e' réſzben a' gondolkodásra. Én tsak egynéhány jegyzéseket fogok ide tenni, mellyeket akármelly más hibás Orſzáglásra-is lehet alkalmaztatni.

1.) A' legſzükſégesebb dolog, a' mit Spanyol Orſzágban megtenni kellett vólna, a' népesedésnek és a' földmivelésnek elöl mozdítása vólt. De mi módon lehetett vólna ideigeneket béédesgetni az Orſzágba addig, míg ott a' bizodalmatlanſág és a' félelem minden ſzíveket elfoglaltak, míg tsak egy ſzabad gondolatnak kimondásáért-is fogſág és halál vólt a' büntetés; míg a' legſzorgalmatosabb 's bár melly békeſség ſzerető emberek ſem bírhattak polgári jussal, ha tsak minden gondolatjaikban,

ban, ſőt még legkissebb ſzavaikban-is az Inquisitorokkal meg nem egyeztek? A' Spanyolok mintegy el vóltak tapodtatva ezen hatalmaskodás által. Vallyon elviselhették vólna-é az idegenek az illy kemény igát? Azokat a' ſzomorú következéseket, mellyeket az okosſág' elnyomása maga után vonſzon, nemis említem. Ezen elnyomattatás a' lélek' tehetſégeit többnyire elaltatja, 's a' meſterſégeket és tudományokat kiirtja.

2.) A' földmivelés nem gyarapodhatott, míg a' kereskedés az Orſzágban nem virágzott. A' munkára és ſzorgalmatosſágra ſerkenteni kellett vólna a' lakosokat a' kereskedés által, úgy kellett vólna a' dolgot intézni, hogy a' földmives a' természnek azon réſzén, melly a' maga élelmére nem ſzükſéges az életnek könnyebbſégére tartozó egyébb portékákat ſzerezhetett vólna. Már pedig a' belső kereskedés ezer meg ezer akadályokkal meg vólt gátolva, nem vóltak kanálisok, ſem jó orſzágutak, ſem vendégfogadók; drágán kellett az éjjeli ſzállásért fizetni, holott ſemmi ſzükſégeset ſem lehetett ottan találni; tsak nem minden ſzázadik lépésnyire vámat kértek; az Orſzágnak mindenik tartományjában új adó kivántatott, mintha új és külön Orſzág' lett vólna; a' pénznek illendőképpen való kelete némelly káros rendelések által, még az Orſzág' tartományjaiban-is akadályoztatott. Igy lévén a' dolog, miképpen lehetett vólna a' földmivelőknek kedvek a' munkára? Mit haſznált vólna nékik, ha termések bőſégben lett vólna-is, ha nem tudták vólna hová tenni? Az egyiknek a' bétakarított gabonája elromlott

vólna, a' nélkül, hogy bort vehetett vólna rajta; mások pedig, a' kiknek pintzéjek tele lett vólna borral, nem tudtak vólna azon tsak szükséges gabonát-is szerezni. Így lehet a' legszebb tartományokat-is helytelen törvények és hibás igazgatás által pusztákká változtatni.

3.) Mindenütt, a' hol eldolgozni való termés vagyon, egymást költsönösen szokták elö segíteni a' kézi mívek és a' földmivelés. A' hol az élelemnek bösége van, ott a' kézmívesek' és mester emberek' száma megnevekedik. Mennél többen vagynak ezek, annál több élelem elkél, 's ez által a' földmivelés igen elö mozdítatik. Mindenek segítenek költsönösen egymásnak, mindenek megelevenednek és kiki öregbíti a' közönséges bóldogságot. De ha a' szántóföldek parlagon hagyattatnak, a' mester emberek' mühelyei-is üresek; 's ha a' kézmívek megtsökkennek, a' mezei munka-is nyugszik. Így vólt a' dolog, midön a' Spanyolok az igaz Jókat megvetvén a' képzelt jókat felyebb betsülték; midön nagy seregenként mentek Amerikába az Aranybányákba; 's midön végre a' babona még az Országban maradott kevés lakosokat-is kiüzte. Attól fogva sem a' Valenciai felyem kézmíveket, sem az Andalusiai és Castiliai gyapjú fabrikákat nem lehetett tsak türhetö állapotban-is szemlélni; a' Spanyolok megvetéssel szóllottak a' kézimesterségröl és az ekéröl; mindennek a' helyét az arany és az ezüst látszott elfoglalni; 's a' kevélység annyira táplálta a' henyélést, hogy sokan a' legnagyobb szegénységben lévén-is szégyenlettek dolgozni és kenye-

nyeret keresni. Az a' nemzet minden bizonnyal szerentsétlen, melly a' munkát szégyenli.

4.) Ebből a' következett, hogy a' Spanyolok' kintse nem a' magoké vólt, hanem azon idegeneké, a' kik öket táplálták, ruházták 's a' t. Az élelemnek és a' kézimíveknek árra felette felment, vagy azért, hogy kevés árúló és adó vólt, vagy azért, hogy a' kereskedésnek sok akadályai vóltak, vagy azért, hogy mind a' kézimívektől mind az élelemre való dolgoktól sok adót kellett fizetni. Ugyan azért külföldi portékákat vettek. És így ezen Ország, a' melly a' maga terméseiből-is meggazdagodhatott vólna, napról napra szegényedett, és ollyan szomszéd nemzetekre szorúlt, a' kikhez a' természet sokkal mostohább vólt, 's a' kiket iparkodása által könnyen adó fizetővé tehetett vólna. Spanyol Országból a' pénz szüntelen takarodott-ki, 's a' szorgalmatosság' hazáiban terjedett-el.

5.) Mind ezekhez hozzá járúl még az-is, hogy az Udvar és a' Nagyok felette nagy pompát üztek; a' Templomok', Klastromok', és Szerzetesek' száma felette nagy vólt, és igen gazdagok vóltak; a' roppant nagyságú Monarchiának sok tartományjai felette meszsze lévén egymástól, és igen hijánosan kormányoztatván az egész Országot igen gyengítették; az Országló szék a' nemzetnek elébbeni elevenségét, és nemes indulatját keménysége által elnyomván erőtlenné, kedvetlenné, és resté tette; a' babonás tudatlanság a' balvélekedéseket táplálta és nevelte 's a' t. — Mind ezekből az okokból könnyen meglehet magyarázni, miképp' süllyedett légyen Spanyol Ország,

ez a' ſok és gazdag birtoku, termékeny földü, ſzerentsés fekvésü roppant Orſzág abba a' bóldogtalan állapotba, mellyben azt a' História ezen idö ſzakaſzban mutatja.

Végre Hollandia, melly, míg a' Spanyolok alól fel nem ſzabadúlt, ſzámba ſem jött, 's mellynek tsak 1609-ben esmertetett-meg ſzabadſága, nevette a' Spanyol tengeri erötl 's Negyedik Filep, hogy adósságait kifizethesſe, híjános pénzt veretett. Könnyen megítélheti hát kiki, mellyik lett vólna jobb, Amerikát bírni-é, vagy Spanyol Orſzágot magát mivelni? a' nemzetet elnyomni-é, vagy bóldogſágának elöl mozdításán dolgozni? a' felesleg való költſégeket tilalmazni-é, vagy az igazgatásbéli hibákat orvosolni?

TIZEN-

TIZENHARMADIK IDŐSZAKASZ.

Kardinális Richelieu Frantzia Orſzági Miniſter' idejétől vagy 1624-diktől fogva Tizennegyedik Lajos' Uralkodásának kezdetéig.

Az Auſztriai Háznak nevezetes változásai.— Angliában a' Parlamentom törvényeket ſzab a' Király' eleibe.

ELSŐ TZIKKELY.

Kardinális Richelieu kormányozásának első eſztendei. — Rochelle városának megvétele. — Alattomos fortélyok és pártütések.

Most az Orſzáglás' módjában új ſystema kezdődik, 's egéſz Európának ábrázatját megváltoztatja. Egy jeles elmebéli tehetſégekkel felruházott férjfiú, a' ki Frantzia Orſzágban a' kormányt vezetvén erőtlen fejedelmét mindenre reá vette, 's mind a' Kálvinistákat, mind a' zenebonás Nagyokat maga alá vetette, tsudálkozással töltötte-bé az ekkori világot, 's fényes tselekedeteivel mindenek' ſzemeit magára vonta. Ez az emberi vért patakonként folyatta, a' maga nemzetét vas páltzával verte, Frantzia Orſzágot ſzerentsétlenné tette, 's maga valamint a' tsudálkozásnak úgy a' gyűlöltségnek és félelemnek-is tárgyává lett; de mindazáltal az ő Miniſterſége az az alatt történt,

tént, 's nagy réſzént általa okozott revolutiókra 's fényes tettekre nézve egyik legnevezetesebb idö ſzakaſzt teſzi a' világ történeteiben. A' legfényesebb ſöt a' legfontosabb-is, a' mivel a' História figyelmetesſégünket leginkább magára vonja, tsak nem mindenkor borzaſztó ſzomorú játék ſzokott lenni.

Richelieu, Lukoni Püspök, már ſok eſztendeje, hogy vágyott az Uralkodásra. Minekutánna Concini' megbukásakor ö-is mint amannak teremtményje a' veſzedelembe bele keveredett, a' kegyesſég' álortzáját vette magára, 's tettette, mintha az Uralkodásra ſemmi vágyása ſem vólna; de ez által tsak azokat ámíthatta-el, a' kik ötet nem esmérték. 1619-ben Tizenharmadik Lajosnak és az özvegy Királynénak öſzve békéltetése által Kardinálisi Méltóſágot nyert. Minekutánna Medicis Mária a' titkos tanátskozásokban ismét réſzt vett, ennek-is minden módon igyekezett útat nyitni az oda való bémenésre; jólehet a' Király a' megbékélléskor világos feltétellel azt kívánta, hogy Richelieu oda bé ne vitettessék. A' Kardinális titkos ſzerelmeiben megbotránkozott ezen áhítatoskodó fejedelem, a' ki különben-is tartott annak nagyra vágyásától és nagy eſzétöl. De utóbb engedett a Királyné unſzolásainak, feltévén mindazáltal magában, hogy egy illyen emberre ſoha ſem fogja bízni hatalmát. Richelieu mentegette magát; olly erötlennek mondván egéſzſégét, hogy a' munkára nem vólna alkalmatos. Azonban nem ſok idö múlva letette az állortzát. Két Ministernek a' Király kegyelméböl hirtelen való kiesése jó alkalmatoſſágot ſzolgáltatott

néki

néki az Uralkodásnak által vételére. Első és határ nélkül való hatalmú Ministerré tsak 1629-ben lett; jóllehet mindjárt eleinten-is minden Ministerek között legtöbb részt vett az igazgatásban.

Most már a' Ministerium nem vaktában és minden tzél nélkül sem megvetést okozó tehetetlenséggel látott dolgaihoz. Figyelmetesen megvizsgálták Európa' állapotját, látták, hogy Frantzia Országnak-is részt kell annak dolgaiban venni; újra elövették Negyedik Henrik' plánumát, melly az Ausztriai Háznak erötlenítésére tzélozott; alkudozásba botsátkoztak a' többi Udvarokkal, 's gyorsan készültek nevezetes dolgok' véghez viteléhez. Ezen dolgoknak véghez vitelét könnyebbé és bizonyosabbá lehetett vólna tenni okos takarékosság által; de Richelieu egészen ellenkező lélektől vezéreltetett mint Szülly. Kevély, igazságtalan és kegyetlenségre hajlandó lévén, szüntelen elmellözte a' szerentsés Országlásnak legszükségesebb eszközeit, mellyeket a' bölts igazgatók' az alattavalók szeretetében és boldogságában keresnek és találnak.

Első Jakab Richelieu esze által hagyta magát vezettetni. Ezen gyenge fejedelem, vejét, a' Palatinatusi Választó fejedelmet, elébbeni állapotjába viszsza akarván helyheztetni, már jó időtől fogva alkudozott a' Spanyolokkal, 's fiját Első Károlyt egy Spanyol Királyi Hertzeg Kisasszonnyal akarta öszve házosítani, bár melly igen idegenek vóltak-is az Anglusok a' Spanyol Udvarral való Atyafiságoskodástól. Károly elunván a' hoszszas várakozást, Buckingham' tanátsára és ezen Ministernek társa-

sá-

ſaſágába elútazott onnét hazul, hogy az emlí-
tett Királyi Hertzeg Kisaſzſzonnyal ſzemélye-
ſen tehesse tiſzteletét. Mindenképp' megtet-
ſzett ottan; 's már tsak nem tökélletesen végre
vólt hajtva a' dolog, midön Buckingham, a'
ki magát ſzemtelenſége és feslettſége által a'
Spanyolok előtt gyülölſégessé tette, a' Kirá-
lyi Hertzeg' ſzívet elidegenítette ſzeretöjétől,
elvitte azt magával, minden alkudozásokat fél-
ben ſzakaſztott, 's elkerülhetetlenné tette a' há-
borút, mellyről tsak gondolkodni-is félt Ja-
kab Király. A' Frantzia Udvar ezen környül
állást haſznára fordította. Az Angliai Királyi
Hertzegnek és Korona örökösének Tizenhar-
madik Lajos' testvérjét Henriettet adta feleſé-
gül 800000 tallér jegypénzzel együtt. Ekkor
tehát Anglia-is ellenſége lett az Auſztriai Ház-
nak.

1625-ben bele halt Jakab Király a' ſok
veſzödſégbe, mellyet egy felöl a' Spanyol Ud-
varral való öſzve ütközése, más felöl a' maga
nemzetének vele való ellenkezése okozott. A
Parlamentomnak egy új gyülése ez előtt tsak
kevés idövel törlött vólt el minden monopo-
liumokat. Az akkor hozott törvényben meg-
határoztatott, hogy minden polgár tökélletes
ſzabadſággal élhessen a' mint akar, tsak ſen-
kit meg ne ſértsen; és hogy ezen jussát ne
bánthassa, 's a' törvény' ereje nélkül ſemmi-
féle hatalom-is meg ne ſérthesse. Első Ká-
roly, a' ki az Attyának gondolkodása módját
követte, és magát, valamint ez, Buckinghám-
tól hagyta vezéreltetni (jóllehet különben ſok
virtusokkal és ſzeretetre méltó tulajdonſágok-
kal bírt) illyen nyughatatlanſágok között kez-

dette

dette el ſzerentsétlen Orſzáglását, mellyet a' veſztö helyen kéntelenittetett elvégezni.

Azonban Helvetziának Veltlin nevezetü tartományja egy háborúra adott alkalmatosſágot, mellyben a' Frantzia Orſzági Ministerek megmutathatták erejeket. Ezen kis tartomány elébb Graubündtenhez tartozott, de most pártot ütött, és Spanyol Orſzágtól kért ſegitſéget. Minthogy a' Veltlini lakosok Pápisták a' Graubündteni lakosok pedig Protestánsok vóltak, azért a' Madridi Udvar a' vallás ſzine alatt pártjokat fogta, mind eretnekektöl üldöztetteknek, 's a' Majlandi Helytartó erösſégeket épittetett ezen tartományban, mellyek a' Spanyoloknak útat nyitottak Német Orſzágba. Nem ſokára azután 1621-ben a' Spanyolok egy egyezés' alkalmatosſágával azt igérték a' Franziáknak, hogy Veltlint a' Graubündtenieknek viſzſza adják. Ezen igéret nem tellyesittetett. Uj alkudozás kezdödött a' két Udvar között, mellynek kimenetele a' lett, hogy a' Veltlini uj erösſégek a' Romai Pápának adattattak által mintegy ſequestrum alá. De minekutánna Richelieu Miniſterré lett, az hamar véget vetett az egyenetlenſégnek. Szövetſéget kötött a' Velentzeiekkel és a' Sabaudiai Hertzeggel. Egy Frantzia Armádia Nyóltzadik Orbán Romai Pápa' örizö ſeregeit kiverte a' Veltlini erösſégekből, 's mindent a' régi karba helyheztetett viſzſza. Európa ebből azt gyanitotta, hogy Frantzia Orſzág felébredett mély álmából. Továbbá a' Frantzia Udvar ſzövetſégre lépett Hollandiával-is, mellyet újra megtámadtak a' Spanyolok, minekutánna a' fegyver' ſzünés ideje eltölt vólna. Azonban Spinola oly ſzeren-

rentsés vólt, hogy Breda városát tíz hónapig tartó körül vevés vagy megſzállás után a' maga megadására kénſzeríthette.

A' Hugonották, a' kik mindúntalan újra megsértettek, 's újra pártot ütöttek, most viſzont fegyverhez nyúltak. Richelieu erösen eltökéllette magában, hogy öket megzaboláza; de még most nem engedték ezt a' környül állások. A' tengeren megverettettek, Rhe ſzigetéből kikergettettek, 's még-is ſzintén olly kedvezö feltételek alatt kötöttek békeſséget, mint annak elötte. A' Kárdinális most egy ſzer még gyengébben bánt velek, 's engedett nékik, azért, hogy az Auſztriai Ház ellen annál hathatósabban fordíthassa erejét. Tsipös pasquillusokat írtak ellene. Atheisták Pátriarchájának nevezték ötet. Jóllehet az illy alá való ſértegetések igen fájtak néki, még-is állhatatosan megmaradott feltétele mellett. Már az Orſzág' Nagyjait megijeſztette az által, hogy azokat a' Királyi hatalom alá próbálta ſzorítani; Gastonnak az Orleáni Hertzegnek, a' Király testvérjének gyülölſégét viſzſza verte; 's nem tsak titkos fortélyoknak és áskálódáſoknak, hanem öſzveesküvéseknek-is lett tárgyává. Soha egy Minister annyi nehézſégekkel nem küſzködött mint ö. De az ö elméje annál ſerénnyebb 's elevenebb lett a' haſznos módoknak kitalálására, mennél több bajjai vóltak. 'S az a' nagyra vágyás, mellynek tüze egéſz ſzívét bétöltötte, ellene álhatatlan bátorſággal ruházta-fel ötet.

A' Hugonották' nyughatatlankodásai ſokat árthattak vólna néki, 's meggátolhatták vólna meſzſze nézö igyekezeteit. Egy viſzſzálkodás, melly

melly Anglia és Frantzia Ország között hirtelen támadott, ezeknek veszedelmeket okozta. Miólta Első Károly Henriettet feleségül vette, a' Királyné' szolgálatjában lévő Katholikusoknak helytelen buzgósága a' Nemzetet boszúságra ingerlette. De ezen boszszonkodás fen szóval való zúgolódásokra fakadott-ki, midőn Buckinghám az Országot a' Frantzia Országi Kálvinisták galibáiba elegyítette. Ezen vakmerő Minister ismét kívánta látni a' Frantzia Országi Királynét, az Ausztriai Annát, a' kibe belé szeretett. E' végre az alatt a' szín alatt akart Frantzia Országba menni, hogy egy a' Spanyolok ellen kötött szövetséget nevének alól írásával kell megerősítenie. A' Kárdinális, megtudván a' dolognak igaz mivóltát, nem ereszttette-bé az Udvarba. Ezen felháborodván és Richelieu ellen boszszúállást forralván arra bírta az urát, hogy pártjokat fogná a' Hugonottáknak, a' kik éppen most akartak újonnan fegyverbe öltözni. Károly el-is kezdette ezen háborút, még pedig igen kényes környülállások között, és ollyankor, midőn a' Parlamentom a' Királyi hatalomnak erősen neki szegezte magát. A' Fővezérséget Ministerére bízta, a' ki, minthogy a' dologhoz nem értett, mindjárt az első táborozásban-is szerentsétlen volt. E' szerint egy nevetséget és alatsony indulat volt rugója az igazgatásnak, és egy hibáson válaszott Minister kipótolhatatlan sok károkat okozott mint Fejedelmének, mind annak maradékainak.

Ekkor Richelieu a' maga kormányozása alatt történt dolgoknak egyik legnevezetesebb részét vitte véghez. Megtámadta Rochelle' várát, melly a' Hugonottáknak mind eddig

bástya gyanánt ſzolgált. Az ott lévö kikötö helyböl kizárta az Anglusokat egy tsudálkozásra méltó töltés által, mellyet a' tengerben hányatott-fel. A' ſeregeket maga kommandírozta, még pedig egy tökélletes hadi vezérnek okosſágával és vitézſégével. Híjában tett Guiton a' városi tanáts egyik gyülésének alkalmatosſágával egy mezítelen kardot az aſztalra, 's híjában mondotta, hogy azon kardal tüstént által üti azt, a' ki a' város feladásáról méréſzel ſzóllani. Híjaban ſerkentettek két Hertzegnék a' magok példájok által mindeneket, a' kik a' városba bézárva vóltak, az állhatatos ellent állásra. Buckinghám, a' ki friss tengeri ſereggel akart ezen városnak ſegitſégére menni, megölettetett; az Anglusok késön érkeztek, 's a' töltésröl viſzſza verettettek. Tizenegy hónapig tartó ellent állás után kénſzeríttettek a' Rochellebéliek magokat megadni, minekutánna az ostromnak és az éhſégnek minden gyötrelmeit megpróbálták vólna. Elveſztették minden Privilegiumjaikat, erösſégek lerontatott; ellenben birtokjaik és lelkiesméretek ſzabadſágja meghagyattattak. Ezen város' megvétele negyven millióba került. Tizenharmadik Lajos ſzeméllyesen jelen vólt sok hónapokig a' táborban, 's vitézi bátorſággal ſzállott ſzembe a' veſzedelemmel. Vitézſégére nézve tehát hasonlított Negyedik Henrikhez, a' kitöl egyébb eránt mindenben különbözött.

Azonban Richelieu azzal ditsekedett, hogy Rochelle városát a' Spanyol, Anglus és Frantzia Királyok akaratja ellen vette-meg. Igaz is, hogy még Frantzia Orſzágban-is az irígy

és

és nagyra vágyó Nagyok hatalmasan ellene dolgoztak; 's jól lehet a' Madridi Udvar a' Hugonották ellen ſegítſéget igért, még ſem tett ſemmit-is a' Spanyol hajós ſereg. Azt mondják, hogy tsak azért ment ez viſzſza, mivel Lajos nem akarta megengedni, hogy az ő jelen létében az Admirális a' kalapját feltehesse. Hihetőbb az, hogy az Admirálisnak nem-is vólt parantsolat adva a' megütközésre.

A' következő eſztendőben 1629-ben vége lett a' vallásbéli háborúnak. Hertzeg Rohan valamint mindenkor úgy ekkor-is kedvező feltételek alatt kötött békeſséget. A' Kálvinistáknak ſzabad vallásbéli gyakorlás engedtetett; de az ő erősſégeknek tőlek való elvételében elenyéſzett az a' reményſég-is, hogy magokat fegyverrel védelmezhessék.

El ſem végződött ezen háború, midőn már egy másik kezdődött, mellyben a' vólt tzélja a' Frantzia Udvarnak, hogy Gonzaga Károlyt, Neversi Hertzeget és az 1627-ben meghólt Mantuai Hertzegnek Vincentiusnak igaz örökösét, ezen Hertzegſégnek birtokába helyheztesse. A' Tsáſzár, a' Spanyol Király, a' Sabaudiai Károly Emanuel, és tsak nem minden Olaſz Orſzági Fejedelmek ellene vóltak ezen ſzándéknak. De Frantzia Orſzág győzödelmeskedett. Lajos elment egy ſereggel, a' Susai ſzoros járást erővel megvette, a' Sabaudiai Hertzeget az ő réſzére állani kénſzerítette, a' Spanyolokat Cassel városa mellől elűzte, 's viſzſza ment, hogy a' Hugonották ellen fordítsa fegyverét. A' másodſzori táborozásban 1629-ben, a' ki akkor lett tellyes hatalmú Ministerré, igen ſzembetűnő bizonyſágait adta

hadakozásra ſzükſéges talentomainak. Károly Emanuel, egyezéseit megſzegvén mindenünnen ſzorongattatott. Erösſégeit elvették tőle, 's ö nem ſokára meghalt bujában. Minthogy az aprólékos környülállásoknak elbeſzéllésében nem avatkozhatom, elég légyen azt említenem, hogy a' Tsáſzár a' Mantuai Hertzegſéget elfoglalván; de 1630-ban kénteleníttették az ö ſeregei Mantuát oda hagyni.

Ha Richelieu az Orſzág' betsületét, mellytől a' magáé-is függött, örizte, nem kevesebbé igyekezett örizni és óltalmazni, a' maga ſzerentséjét-is, melly alattomban minden felöl megtámadtatott. Azt reménylette vólt, hogy az alatt, míg a' Király' vitézſégét Olaſz Orſzágban foglalatoskodtatja, nyugodalma fog lenni magának, és mentes fog lenni az Udvari Irígyeknek ravaſzſágoktól. De midön Lajos Sabaudiában megbetegedett, és igen roſzſzúl lévén Lyonba viſzſza ment, ott a' két Királyné, Medicis Mária és Auſztriai Anna arra bírták ötet az ö erötlenſégében, hogy a' Kárdinális' elbotsáttását magában feltette. De a' Király' felgyógyúlása után eloſzlatta Richelieu az ellene támadott komor fergeteget. Ezen fergeteg újjabb erövel öſzvegyült ismét nem ſokára feje felett. Már az Udvartól való eltávozásról gondolkodott, 's kintseit akarta bátorſágba helyheztetni. De ſzerentséjére módot talált abban, hogy a' Király eleibe botsáttatnék, 's mihelyt azzal egyſzer beſzéllhetett, mindjárt megváltozott mindent. Illy nagy hatalma van egy nagy eſzü embernek egy erötlen lelkü emberen.

A' Mi-

A' Minister' boſzſzúállása hasonló vólt a' hatalmához.

Két Marillac, a' kik körül egyik az Orſzág petsétjének örzője, a' másik pedig a' Piemonti hadi ſeregeknek vezérje 's igen érdemes Marsall vólt, az ő parantsolatjára megfogattatott, 's az utólsó minthogy indulatos bírák által ítéltetett, halálra ſententziáztatott, és közönſéges helyen feje vétettetett. Még maga az özvegy Királyné-is áldozatjává lett a' Kárdinális' boſzſzúállásának. Compiegne városában tartatott egy ideig fogva, 's az után elſzökött Brüsselbe, a' hol mindenféle dolgokból ſzükſéget látott.

Gaston, a' Király' testvérje elment Lotharingiába, hogy ott, a' maga mondása ſzerint, magát a' tyrannismus ellől elrejtené. Azok, a' kik vele vóltak és ötet követték, a' Minister által Felſég bántás vétkével vádoltattak. Gaston nem ſokára fegyvert fogott, 's Marsall Montmorencit a' pártütésben való réſzvevésre bírta. Richelieu új boſzſzút állott. A' vitéz Montmorenci, a' ki tsak kevéssel az előtt-is bokrosan győzödelmeskedett, mindenektől ſzerettetett, 's a' ki minthogy tselekedetét megbánta, kegyelmet érdemlett vólna, minden irgalmaſság nélkül a' hóhér' pallosa alá adattatott. Sem a' Király, ſem a' Minister nem tudtak megbotsáttás és kegyelmezés által ſzíveket nyerni.

Ezen idő tájban, midőn Frantzia Orſzágban ennyi vér ontatott-ki, más felől Német Orſzágban egy másik hoſzſzú ideig tartó háború dühösködött, mellyről most bővebben fogok ſzóllani.

MÁSODIK TZIKKELY.

Második Ferdinánd' galibái a' Német birodalomban. — Az Éjſzaki tartományok' állapotja. — Gustav Adolf ſzövetſéget köt Frantzia Orſzággal. — A' harmintz eſztendös háborúnak történetei 1635-ig.

Láttánk már fellyebb, hogy Második Ferdinánd Tsáſzár' a' maga hatalmát és tekintetét ſzembetünöképpen nevelte, a' Palatinatusi Válaſztó Fejedelem' birtokait elfoglalta, 's a' Bavériai Hertzegnek ajándékozta, és hadi vezérjei által mindenfelé nagy félelmet okozott. Mind ezek által nem kevés ellenſégeket ſzerzett magának.

Negyedik Kriſztián, Dániai Király, egy tudomány ſzeretö, ditsöſég kívánó és vitéz Fejedelem, a' ki Frantzia Orſzággal, Angliával, és Hollandiával ſzövetſégben élt, egynéhány eſztendeig védelmezte, mint az alsó Saxoniai kerületnek Oberstere, és mint Hollsteini Hertzeg a' ſzerentsétlen Friderik' ügyét. A' híres Mannsfeld, a' ki Hollandiában Spinolát Bergen op zom városának ostromlásával felhagyni kénſzerítette, utóbb Kriſztián' ſzolgálatjába állott. De Ferdinánd' hadi vezérjei, Tilli és Wallenstein, ſokkal nagyobb hadi ſeregeket vezérlették, még pedig tsudálkozásra méltó ritka talentomokkal. Minekutánna a' Dániai

Király

Király az ellenſéges ſeregeket a' maga Orſzágába nyomúlni látta, békeſséget kötött haſznos feltételek alatt 1629-ben. Ezt kívánta Wallenstein, ollyan reményſséggel lévén, hogy a' Mecklenburgi Hertzegſséget, mellyet a' Tsáſzár néki igért vólt, megfogja tartani.

Második Férdinánd igazſágtalan ellenſégeinek ſzáma azzal-is ſzaporodott, hogy a' Mecklenburgi és Mantuai Hertzegeket a' Németi Birodalom' átka alá vetette, 's a' Magdeburgi Érsekſségbül egy Protestáns Saxoniai Hertzegi Coadjutort a' Reservatum Ecclesiasticum értelme ſzerínt kirekeſztett. Még több ſzívek elidegenedtek tőle akkor, midőn 1629-ben egy parantsolatot adott-ki, mellyben azt parantsolta, hogy a' Protestánsok minden 1555-dik eſztendőtől fogva elfoglalt Egyházi jóſzágokat minden kivétel nélkül viſzſza adjanak, 's a' Német' Birodalom' átkával fenyegetett mindeneket, a' kik ezen parantsolatnak ellene méréſzelnék magokat ſzegezni.

Mind ezek annyival-is több panaſzra adtak alkalmatoſságot, minthogy a' Tsáſzári ſeregek, mellyek ſzáz hatvan ezer katonákból állottak, imitt amott nagy puſztításokat tettek, és némelly tartományokra kemény ſartzot vetettek; holott már egyébb eránt-is ſok zúgolódás vólt az adónak felemeléséért. Tsak maga a' Brandenburgi Markgrófság négy eſztendő alatt többet fizetett húſz millió tallérnál.

Még magok a' Katholikus fejedelmek-is, a' kik a' Tsáſzárral ſzövetſségbe vóltak, nem titkolhatták-el nehezteléseket. Gyűlést tartottak Heidelbergben; követeket küldöttek a' Tsáſzárhoz, azzal a' kéréssel, hogy a' békeſséget

ſéget állítsa helyre a' Római Birodalomban; hadi ſeregeinek egy réſzét hívja haza, 's a Birodalom' Rendjeinek panaſzait orvosolja meg. A' következö 1630 dik eſztendöben Regensburgban a' Válaſztó Fejedelmeknek gyülése tartatván még nyilvánſágosabban kitetſzett az idegenſég. Minekelötte a' Rendek legkevesebbre-is reá állottak vólna, azt kívánták, hogy a' Tsáſzár botsássa el tizenhat ezer vasas katonáit, 's tegye-le hivatalából Wallensteint, a' ki határ nélkül való hatalommal vezérlette a' ſeregeket. Ferdinánd reá állott ezekre, azt reménylvén, hogy az által mindent meg fog nyerni, a' mit akar. De a' Rendek mindent megtagadtak töle; ſem ſegítö ſeregeket nem adtak néki, ſem a' fiját, a' mint kívánta, Római Királlyá nem válaſztották.

Azonban az Egyházi jóſzágok viſzſza adása eránt kiadott parantsolat ſzorosan végre hajtatott. Kivévén a' Saxoniai Válaſztó Fejedelmet és a' Brandenburgi Markgrófot, a' többi Protestáns Fejedelmek mindnyájan alája vetették magokat, minthogy az ellentállásra ſem erejek, ſem bátorſágjok nem vólt. Tsak panaſzſzaikat hallatták ezek; 's a' zúgolódás annyira ment, hogy a' Bavériai Válaſztó Fejedelem-is az említett parantsolatnak negyven eſztendökig való elhalaſztását javaslotta. De a' Tsáſzár nem hajolt annak ſzavára.

Ezen idöben tette emlékezetét halhatatlanná Gustav Adolf Svétziai Király. Hogy ezen nevezetes Fejedelmet jobban esmérhessék az olvasók, ſzükſég az akkori tartományoknak, különösen Svéd Orſzágnak akkori állapotját valamennyire tudniok. Tsak kevés ſzóval említem a' nevezetesebb történeteket.

Erich,

Erich, Gustav Wasának fija mind koronájától, mind ſzabadſágától megfoſztatott Sved Orſzág' Rendjei által, a' kik ötet ítéletre vonván ſokban vétkesnek találták. Helyette a' testvérje János emeltetett a' Királyi ſzékre, a' ki minthogy maga-is Katholikus vólt, a' Katholika vallást akarta bévinni az Orſzágba; de minden foganat nélkül. Meghalt 1592-ben. Azt jegyzik meg felöle, hogy nem vólt Udvari Doktora; annyira esméretlenek vóltak ott még a' mesterſégek. Zsigmond, Jánosnak a' fija, a' ki egy idötöl fogva már Lengyel Orſzági Király vala, az Attya' koronáját-is elnyerte. Felette buzgó Katholikus lévén az egéſzen Lutheránus gondolkozású Svédekkel magát meggyülöltette; letétetett, 's helyett az Attya' testvérje Kilentzedik Károly lett Királlyá. Híjában hadakoztak a' Lengyelek Zsigmond mellett. Károly egéſz haláláig megmaradott a' trónuson, 's utánna a' fija, a' híres Gustav Adolf következett az Uralkodásban (1611.).

Az ifjú Gustav Adolf egéſz Európa' figyelmetesſégére érdemessé tette magát. Alig lépett a' trónusra, midön a' Dánusokkal, koronájának ezen ellenſégeivel való hadakozás által híressé lett. Azután a' békesség' idejét arra fordította, a' mi nélkül egy Fejedelem-is Nagygyá nem lehet; egéſzen az igazgatás' mesterſégének tanúlására és gyakorlására adta magát, 's bölts törvényei és okos uralkodása által megorvosolta az Orſzágnak bajait. Egy az Oroſzokkal való háborúban tsak nem egéſz Finnlandiát elfoglalta, 's annak birtokában magát egy egyezés által megerösítette. Midön a' Lengyel Orſzági Király ötet úgy nézte mint

annak törvénytelen birtokosát, 's a' békeſéget, mellyel megkinálta, elfogadni nem akarta, bényomúlt győzödelmes ſeregeivel Borussiába, Livoniába, és Litvániába. 1629-ben Zsigmondal hat eſztendökre fegyver ſzünést kötvén, időt nyert Második Ferdinándal hadakozni. A' Tsáſzár a' Lengyel Királyt ellene ingerlette és ſegítette; a' Svéd követeket megvetve eligazította magától, 's a' Balthicum tengeren való hatalmát a' magáévá tenni igyekezett; 's azonkívül a' Német Birodalomnak és a' Protestánsoknak ſzabadſágát ſértegette: mind ez meg annyi indító okot adott Gustav Adolfnak a' hadakozásra; 's korán ſem kellett vólna ennyi egy ollyan bajnoknak, a' millyen ö vólt, felingerlésére.

Szerentséjére nem tsak vitéz, hanem okos is vólt. Mindenfelé ſzövetſégeket kötött. Kárdinális Richelieu kapott a' jó alkalmatosſágon, melly az ö tzéljának elérésére jó módot ſzolgáltathatott. 1631-ben a' Frantzia és Svéd Udvarok között egy olly frigy köttetett, melly ſzerint Gustav magát harmintz hat ezer emberből álló hadi ſeregnek tartására kötelezte, Tizenharmadik Lajos pedig azt igérte, hogy eſztendönként tizenkét ſzáz ezer livrákat fog néki fizetni. Ez a' ſegítſég egy olly meſzſze terjedö igyekezetnek végre hajtására tsekély vólt; de a' Svétziai Király' eſze és talentomai elég termékeny kútfejei vóltak a' ſegedelemnek.

Ezen Fejedelem a' ſzorgalmatosſággal, okosſággal, és megrettenni nem tudó bátorſággal öſzve kaptsolta a' hadakozás mesterſégének tökélletes tudományát-is. Minden rendeléseit nagy okosſággal tette, és tsudálkozásra

zásra méltó álhatatosſággal hajtotta végre; katonái között ſzoros fenyítéket tartott, azokat példája által hathatósan ſerkentette, mindnyájokba vitéz lelkét mintegy beléjek lehellette, 's lebotsátkozó jóſágával és kegyesſégével minden ſzíveket megnyert. Mind a' tiſztek, mind a' közemberek kéſzek vóltak érette akármelly veſzélyre-is adni magokat. Ekkor harmintz öt eſztendös vólt, és egy a' hadakozásban megöſzült hadi vezérnek tapaſztalásaival bírt. Az ö ſerege, melly eleinten tsak tizenöt ezer emberböl állott, nem ſokára negyven ezerre ſzaporodott. Mindenfelöl tódúlt hozzája az ifjúſág, hogy záſzlója alatt ſzolgálhasson.

A' Tsáſzár ellen való elsö táborozásában Rüden' és Rügen' ſzigeteit, Pomeránia és Meklenburg' tartományait elfoglalta, az Oderai Frankofurtumot erö hatalommal megvette; a' Brandenburgi Válaſztó Fejedelemmel haſznos egyeſégre lépett; a' Tsáſzártól megtámadtatott Saxoniai Válaſztó Fejedelemmel magát öſzve kaptsolta, és ſeregeinek vezérlését által vette; Tillit Lipsia mellett megtámadta, és rajta ditsöſéges gyözödelmet vett. Három hónappal ezen ütközet után a' Frankoniai, Sveviai, Felsö Rajnai kerületek, ſöt még a' Palatinatus-is hatalma alá estek.

A' Protestánsok eleinten nem akarták magokat vele öſzve kaptsolni, jóllehet Lipsiában egy közönſéges Gyülésen arra tökéllették-el magokat, hogy a' Német Birodalom ſzabadſágát és a' Papi jóſzágok' viſzſza adása eránt kiadott parántsolatnak eltörlését fegyveres kézzel kívánják a' Tsáſzártól. De minthogy a'

Tsá-

Tsászár kívánságok' tellyesítését halogatta, arra bírta őket Gustav Adolf' győzödelmeskedése, hogy magokat vele tsak ugyan egyesítették.

Ezen táborozás reménységet nyújtott, hogy a' következendő esztendőben újjabb győzödelmeket fog nyerni. Gróf Tilli ismét béütött Frankoniába. Gusztav Adolf egész Bavériáig viszsza nyomta ötet, 's minekutánna Donauverth városát bévette vólna, szemei láttára által úsztatott a' Lech vizén. Tilli elesett, midőn az által menetelt gátolni akarta. Ez egy nevezetes férjfiú vólt; kár hogy utólja felé ditsőségét azzal meghomályosította, hogy Magdeburg városát tárgyává tette mind azon kegyetlenségeknek, valamellyeknek véghez vitele egy zabolátlan és a' ditsőség' szavára nem hajló hadi seregtől kitelhetik. Harmintz ezer lakosok veszteték-el ekkor életeket, 's a' mit a' fegyver megkiméllett, azt a' láng emésztette-meg.

A' Tsászárnak megvólt még a' nagy talentomú Wallensteinja. E' vólt a' Fő vezér, még pedig, minthogy úgy kívánta, tellyes és határ nélkül való hatalomban. Elment a' táborba Baváriába, Gustávot viszsza kergette, a' szántzait Norimberga mellett megtámadta, a' Saxók által elfoglalt Tseh Országot viszsza szabadította, Saxoniába béütött és Lipsiát elvette. A' Svétziai Király segítségére sietett a' Saxoniai Választo Fejedelemnek. De Lützen mellett Lipsiához közel egy ütközet elvégezte a' Nagy Gustáv' pállya futását. Elesett ott vagy az ellenség' fegyvere által, vagy a' mint némellyek hirlelték orozva való gyilkosság által. Bernhard Weimári Hertzeg, ki a' Fővezér-

zérſégben helytartója vala, tsak ugyan tökélletes győzödelmet nyert ezen alkalmatosſággal. Igy múlt-ki ezen jeles bajnok, a' kit az emberi nemzet puſztítóival éppen nem kell egy karba helyheztetni. A' ſátorában találtatott Grótiusnak a' háború' és békeſség' jussáról írt munkája, mellyet leginkább ſzeretett olvasni. Más Orſzág foglaló gyülölte vólna e' könyvet, melly a' terméſzet' jussait az erőſzak tévők ellen védelmezi.

Gustav Adolf után az ő hat eſztendös leánya Kristina kezdett uralkodni, 's a' Cancellárius Oxenstiern vezette a' kormányt. Madridban Gustav' halálát az örömnek ollyan jeleivel inneplették-meg, mellyek akármelly tiſztesſéges emberhez-is illetlenek lettek vólna. Negyedik Filep maga-is megjelent a' theátromon egy tsúfos és alá való játéknak nézésére, mellynek tzímje a' Svetziai Király' halála vólt, 's mellyben ez a' Király rágalmaztatott.

Kevés hija vólt, hogy a' győzödelem mellett-is nagy veſzedelembe nem döntötte a' Protestánsokat Gustav Adolf' halála. Egyenetlenſég támadott közöttek. Mind a' Saxoniai Válaſztó Fejedelem, mind a' Cancellárius Oxenstiern ſzámat tartottak a' Fővezérſégre. Végre megegyeztek a' Protestánsok abban, hogy a' háborút mind addig folytassák, míg a' Német Birodalomnak és a' lelkiesméretnek ſzabadſágát tökélletesen meg nem erősítik; hogy a' nevezett Cancellárius legyen Német Orſzágban a' Protestánsok dolgainak legfőbb igazgatója; és hogy ne lehessen másképp' a' békeſség eránt alkudozni, hanem tsak minden ſzövetſégeseknek egyet értésével. Egyedül a'

Saxo-

Saxoniai Válaſztó Fejedelem ellenkezett a' dolognak ezen a' Svédeknek kedvezö elrendelésében.

Oxenstiern érdemessé tette magát a' közönſéges bizodalomra az által, hogy azon tartományokat, mellyeket Gustav a' Palatinatusban elfoglalt, az éppen ekkor meghalálazott ſzerentsétlen Ötödik Friderik' fijainak viſzſza adta. Új ſzövetſégre lépett Frantzia Orſzággal, melly most a' Királynak a' testvérje ellen folytatott hadakozása miatt ſok nyomorúſágoknak vólt kitéve. A' felette ſzerentsétlen Német Orſzág mindenfelé vérnotásoknak és puſztításoknak bóldogtalan hazája vólt.

A' Tsáſzár azon egyetlen egy nagy hadi vezérjét-is elveſztette, a' kivel még eddig bírt vala. Megneheztelvén Wallensteinra az ö ſzabad kényén való járásáért, másod ízben-is levette róla a' Fövezérſéget. Wallenstein öſzveesküvést koholt ellene. A' Tsáſzár Eger városában megölette ötet két Oberster által, 's a' Fövezérſéget Ferdinánd Fö-Hertzegnek, Magyar és Tseh Orſzág válaſztott Királyjának adta.

Azon közben a' Svédek-is tapaſztalták a' had ſzerentséjének változandóſágát. A' Fö-Hertzeg békerítette Sveviának Nördlingen nevezetü városát. A' Weimari Hertzeg ſegítſégére jött a' városnak, megtámadta a' ſokkal nagyobb ſzámú ellenſéget, 's elveſztette az ütközetet, és mintegy tizenhat ezer emberét. Most már megfordúlt a' ſzerentse. Richelieu, a' ki Német Orſzág' dolgait ſoha ſem téveſztette-el ſzemei elöl, 's a' ki Wallensteint-is ſerkentette vólt a' pártütésre, általlátta, melly

igen

igen ſzükſéges légyen a' Svédeknek ſegítſégekre sietni, 's megigérte, hogy ſeregeket fog küldeni, 's egyſzersmind az igéretben lévö ſegedelem pénzt-is ki fogja ſzolgáltatni. E' ſzerínt a' ſzövetſéges Protestánsok Alsátiában Frantzia őrizö ſeregeket nyertek, a' Svédek Philipsburgot a' Frantziáknak által engedték; és Kárdinális de la Valette, az Epernoni Hertzeg' fija megjelent Német Orſzágban egy hadi ſereggel, öſzve akarván magát kaptsolni a' Weimári Hertzeggel, a' Protestánsok' fö hadi vezérével. Könnyen el lehet gondolni, melly igen helyteleníthette a' Katholikus köznép Richelieunak ezen tselekedetét; mert tsak kevesen tudták által látni az ö tzélját. Egy Spanyol Kárdinális Nyóltzadik Orbán Pápát magát-is a' Consistoriumnak egy gyülésében a' vallás eránt való idegenſéggel vádolta azért, hogy a' Német Birodalombéli ſzövetſégesek ellen kereſztes háborút nem predikáltatott.

Midön így vólnának a' környülállások, a' Saxoniai Válaſztó Fejedelem, vagy azért, hogy félt, vagy azért, hogy neheztelt, Prágában egyeſſégre lépett a' Tsáſzárral. Ketten magok között végeztek mind a' Papi jóſzágoknak, mind a' Német birodalom Fejedelmeinek és Rendjeinek ſorsáról: a' békeſſégbe való béfoglaltatásból mind a' Palatinatusi Válaſztó Fejedelemnek gyermekeit, mind pedig mind azokat, valakik a' hajdani Tseh Orſzági pártütésekben réſzesültek, végképpen kirekeſztették; 's megegyeztek abban, hogy a' Német Birodalomban ſeregek gyüjtettessenek a' Frantziáknak és a' Svédeknek kiüzése végett. A' békeſſégnek egyik tzikkelyében az-is foglaltatott, hogy

a' Pro-

a' Protestánsok még negyven esztendeig megmaradhassanak azon Papi jószágok' birtokában, mellyek 1552-diktől fogva vétettek vólt el.

Ettől fogva újra harsogott mindenütt a panasznak és a' zúgolódásnak szava. Mindenek nehezteltéké azt, hogy két Fejedelem annyira a' maga tetszése szerint bánik az egész Német Birodalommal. Azonban apródonként letsendesedtek a' felháborodott szívek. A' Protestánsok, az egy Hessen-Casseli Landgrófot kivévén, mindnyájan reá állottak a' Prágai kötésre. Most már tehát a' Frantziák és a' Svédek egyedül magokra vóltak hagyattatva. Richelieu, hogy a' Weimari Hertzeget a' maga részén megtarthassa, nem tsak seregeket és pénzt adott annak, hanem Alsátiát-is által engedte mind néki, mind maradékainak.

Míg ezek Német Országban történtek, az alatt Frantzia Országban az Orleani Hertzeg a' pártütés zászlóját emelte-fel a' Király ellen. Ezen állhatatlan, erőtelen és nyúghatatlan Királyi Hertzeget elő segítette szándékában a' Lotharingiai Hertzeg Károly, a' kinek terstvér húgával titkon házasságra lépett. Látánk, hogy Montmorenci áldozatjává lett azon pártütésnek, mellyre ötet Gaston tsábitotta-el. Eljött az az idő-is, mellyben a' Lotharingiai Hertzegnek-is meg kellett bánni tselekedetét. Minekutánna kétszer igérte a' pártütő Királyi Hertzegtől való elállását, és kétszer szegte meg igéretét. Végre 1633-ban nem tsak a' Bari Hertzegségtől, hanem Nancitól-is megfosztatott. Az Orleáni Hertzegnek titkos házasságа, mellyet a' Löweni Universitás felbonthatatlannak tartott, a' Párisi Universitás által

által törvénytelennek, és meg nem állhatónak ítéltetett lenni. A' Parlamentom fel-is bontotta ezen egybe kelést, úgymint, a' melly az Orſzág' törvényeivel ellenkezett.

HARMADIK TZIKKELY.

Frantzia Orſzágnak az egéſz Auſztriai Házzal való hadakozása. — Cataloniának és Portugalliának nevezetes változásai.

Kárdinális Richelieu mindenfelől pártütöktől lévén körül vétetve arra határozta magát, hogy nyilvánſágos háborút kezdjen az egéſz Auſztriai Ház ellen. Egy igen méréſz, de magára nézve igen haſznos eltökéllés. A' midőn így a' nehézſégeket mind inkább és inkább halmozta, magát egy általán fogva ſzükſégessé tette. Különben-is bizonyos lehetett abban, hogy ha a' háborúban ſzerentsés leſz, az az által az Orſzágra terjedő ditsőſég, ő néki-is nem csak ditsőſégére, hanem haſznára-is fog válni.

Spanyol Orſzágot nem támadhatta vólna-meg magára nézve kedvezőbb és jobb élő menetelt igérő környülállások között, mint ekkor. Ezen Orſzág ſzüntelen háborúban lévén Hollandiával, felette megaláztatott ezen kisded köztársaſág által, mellynek hajós ſeregei nem csak Brasiliát, hanem a' Portugallu-

ſoknak tsak nem minden Napkeleti Indiabéli birtokaikat-is elfoglalták. Az Orániai Hertzeg, Friderik Henrik, a' ki 1625-töl fogva a' Báttya' helyében következett, nem kevesebb félelmet okozott a' ſzárazon. Minthogy a' Flandriabéliek 1632-ben öſzve esküdvén tartományokat köztársaſággá akarták tenni; ezen pártütést valamint tsak lehetett haſznára fordította, ſok városokat, különösen Mastricht városát elvette, 's a' híres Tsáſzári Fövezért Pappenheimot megverte. A' Spanyol Udvar annyira megvólt alázva, hogy a' Hollandusokat igen tiſztesſéges békeſséggel megkínálta, ezek pedig még tsak alkudozásba ſem akartak velek botsátkozni.

Richelieu egy egyezésre lépett Hollandiával, mellyben már elöre az-is meghatározta-tott, miképpen oſztattassék-fel Belgium, mintha annak elfoglalása már egéſzen bizonyos lett vólna. Ezen tartomány helytartójának, a' ki ekkor egy Királyi Hertzeg és egyſzersmind Kárdinális vólt, hadat izent, azt adván okúl, hogy a' Spanyolok a' Trevirumi Válaſztó Fejedelmet, a' ki Frantzia Orſzágnak ſzövetſégese vólt, a' Spanyolok háborgatták. De a' Frantzia Udvar egéſzen megfogyatkozott pénz dolgában. Tsak magának a' Kárdinálisnak, a kinek a' házában ſokkal nagyobb vólt a' pompa, mint a' Királyi palotában, eſztendönként négy millió kellett. Nem tudott az Udvar magán másképp ſegíteni, hanem parantsolatot adatott-ki, hogy rendkívül való pénzbéli ſegedelem ſzedettessék az egéſz Orſzágban. Bóldogtalan eſzköze a' gyarapodásnak, melly az Orſzág' javával egéſzen ellenkezik, az uralkodó-

kodóra és alattvalókra nézve egyeránt veſzedelmes! Negyedik Henrik és Szülly egéſzen más eſzközökkel éltek.

Német Orſzágban és Flandriában a' hadi ſeregek, minthogy élelmek nem vólt, igen megkevesedtek. Az elsö táborozás mindenütt ſzerentsétlen vólt, kivévén Veltlin' tartományát. Hertzeg Rohan ott kevés ſereggel vitézül ellent állott a' Németeknek és Spanyoloknak, míg Marsall Crequi a' Király' ſzövetſégeseivel, a' Sabaudiai és Parmai Hertzegekkel, Olaſz Orſzágban ſemmire ſem mehetett. A' dolognak ſzerentsétlen kimeneteléhez ſokat tett az, hogy a' Fök nem értettek egyet. Más felöl a' Hollandusok nem igen ſerénykedtek, attól tartván, hogy Frantzia Orſzág' hatalma ne találntán egéſz az ö tartományjaikig ki fog terjedni; a' Flandriabéliek pedig megbékéltek Spanyol Orſzággal, minthogy ez az ö jusſaikat és privilegiumjaikat megesmérte és megerösítette.

Ezen táborozás után egy másik következett, melly a' Frantziákra nézve még ſzerentsétlenebb lett. A' Spanyol Királynak Kárdinális fija, a' Lotharingiai Hertzegnek és a' híres Werth Jánosnak társaſágában beütött Picardiába, által ment a' Somme hegyén, Corbi városát megvette, 's a' félelmet és rettegést egéſz Párisig terjeſztette. A' Spanyolok Burgundia' és Guinne' tartományait puſztították. De a' nékik kedvezö környülállásokat nem tudták haſznokra fordítani, 's nem lett az ö bétüléseknek ſemmi fontos következése-is.

Mennél inkább öſzve tódultak a' ſzerentsétlenſégek, annál inkább harsogott a' panaſz a'

Minister ellen, 's annál veszedelmesebb fergeteg támadott ellene. Egy felöl a' sok adó alatt nyögö köznép igen gyülölte ötet, másfelöl a' Nagyoknak és az Udvarnak alattomos intselkedései ezer veszedelmes szándékot forraltak ellene. Az Orleáni Hertzeg és Gróf Soissons, a' kikre Picardiában a' Fövezérséget bízta, eltökéllették magokban, hogy a' Király' szobájában megfogják öletni; 's a' gyilkosság bizonyosan véghez-is ment vólna, ha a' Hertzeg, a' mint elöre öszve beszéllettek vólt, jelt adott vólna; de a' jeladástól viszsza tartóztatta ötet vagy a' félénkség, vagy a' lelkiesméret. A' nevezett Hertzeg és Gróf azonnal elszöktek. Egy Je'suita, a' ki Tizenharmadik Lajosnak gyóntató Papja és nagy tekíntetü ember vólt, a' Pater Caussin, tökélletességre akarta azt vinni, a' mit az Ország elsö Nagyjai híjában próbáltak. A' Királyt megharagította a' Kárdinális ellen, úgy festvén le azt, mint az Özvegy Királynénak földre tapodóját, mint az Ország tyrannusát 's mint az eretnekek' védelmezöjét, és arra kérte a' Királyt, hogy üzzen el magától ezen Ministert. De a' Minister tsak hamar észre vette a' rosszúl vetett tört; 's a' lett belöle, hogy a' gyóntató Atya az Udvarból számkivettetett. Richelieu általjában nem hitt a' Je'suitáknak, úgymint a' kiket némelly ellene intézett harapós szatirák szerzöinek tartott. Egy alkalmatossággal el-is akarta szerzetjeket törölni; de az ö tekíntetek és magok alkalmaztatása elosztlatta az ellenek törekedö fergeteget. Az alatt a' háború mind egyre folytattatott, jóllehet Nyóltzadik Orbán Pápa eléggé igyekezett a' hadakozó hatalmasságokat

kat öſzve békéltetni. Kezdettek-is ezek egymással alkudozni; de inkább tsak mesterſéges tettetés, mint a' békeſség' ſzeretete lelkesítette ezen alkudozásokat. A' háborúnak tsak legnevezetesebb történeteit fogjuk említeni. Hertzeg Rohan elveſztette Veltlin' tartományját, minthogy ſehonnan ſem kapott ſegítſéget. De Gróf Harcourt két kis ſzigetet Provence tartománya mellett viſzſza vett a' Spanyoloktól. Hertzeg Conde Fontarabia városát híjában kerítette-bé, 's nem tudta azt megvenni. Hertzeg Valette azzal vádoltatott, hogy Condenak nem ment ſegítſégére. Minthogy Richelieu Hertzeg Valettet gyülölte, azért boſzút akarván rajta állani, ezen alkalmatoſsággal ítélet alá vonatta, 's igazſágtalan Birái által arra ítéltette, hogy a' képe meglövettetett. A' vas páltza alatt nem lehetett igazſágot várni.

Második Ferdinánd meghalt 1637-ben tizenhét eſztendeig tartó orſzáglása után. Uralkodása alatt huſzonkét Német Birodalombéli Fejedelmeket, hatvan Grófokat és ſzáz húſz Bárókat teremtett. Utánna a' fija Harmadik Ferdinánd, a' ki már válaſztott Római Király vólt, ült a' Tsáſzári trónusra. A' Trevirumi és Palatinatusi válaſztó Fejedelmek protestáltak ezen válaſztás ellen, minthogy ök arra nem hivattattak vólt meg. Frantzia és Svéd Orſzágok ſem akarták az új Tsáſzárt megesmérni, 's a' háború puſztításainak nem lehetett végét elöre látni, jóllehet azok minden felekezetre nézve gyáſzosok vóltak.

Jóllehet a' Svédek Generális Banner' vezérlése alatt a' felsö Saxoniai kerületben Witstoek mellett nagy gyözödelmet nyertek: még-

is békerítette öket Generális Gallas. A' Weimári Hertzeg elveſztett egy ütközetet, mellyben Hertzeg Rohan-is elesett; de azután hamar egymás után nyóltz gyözödelmet nyert (1638-ban.) A' Rheinfeld mellett esett nagy ütközetnek alkalmatosſágával négy Generálisok estek fogſágra, kik közül az egyik, a' híres Werth János triumfi pompával Párisba vitetett. A' következendö eſztendöben a' Weimári Hertzeg meghalt, 's félbe ſzakaſztattak meſzſze nézö nagy igyekezetei. A' Svédek Pomerániát, mellyet elveſztettek vólt, ismét viſzſzavették, egéſz Prágáig elöre nyomúltak, és Silesiába béütöttek. Német Orſzágban mindenütt áradott a' vér, 's mindenütt a' ſok gyáſzos düledékek látſzottak; gyógyúlni kezdö ſebjei-is mind untalan újra felſzagattattak.

Jóllehet Spanyol Orſzág ezen háborúban, melly reája nézve huſzonöt eſztendeig tartott, eleinten ſzerentsés vólt: még-is egy hadakozó Hatalmasſág ſem veſztett utóbb annyit mint ö. Egy nagy tengeri hadi ſereg, mellyet Olivarez a' Svédek ellen kéſzített, az Anglus partok mellett ſemmivé tétettetett Admirális Tromp által, a' ki ez által nevét halhatatlanná tette. Nem ſokára azután ugyan Hollandia Mallaccát-is elfoglalta, mellynek birtokába mindenkor meg-is maradott. Naponként nevelte hatalmát a' nagy Spanyol Orſzág' romladékaiból; haſznára fordítván az az által ejtett ſzámas hibákat.

Ezen hibák közé tartozott az-is, hogy a' Spanyol Orſzágló ſzék az alatta valóit nyomorgatta és pártütésre ingerlette. Minthogy a' közönſéges adó tsak nem egéſzen és egyedül

dül Castilia' lakosait terhelte, a' többi tartományok pedig, régi jussaikhoz tartván magokat, a' naponként nehezedett közönséges terhnek viselésében tsak nem semmi részt sem akartak venni: azért Olivarez, a' ki szintén úgy szabad kényén járt mint Richelieu, erőszakkal akarta azt kitsikarni, a' mit szép móddal 's okossággal kellett és lehetett vólna megnyerni. Kemény parantsolatokat adott, hogy Cataloniában katonákat fogdosnának és pénzt szednének öszve. A' Cataloniabéliek követeket küldöttek az Udvarhoz. Ezen követek igen méréſz hangon beſzéllettenek, 's fogságba tétettek. Egyébb erőszak tételek-is ingerlették és boſzontották ezen népet, melly egyébb eránt-is igen kemény nyaku vólt. A' felmérgedett nép vakmerőségekre vetemedett; mindent puſztított, még a' templomokat-is kirabolta. A' Gironnei Püspök az Anyaſzentegyház átkát ſzórta a' ſzentség törökre. Ez egészen tökélletességre vitte a' pártütést. Barcelona felzendült, 's tsak hamar közönséges lett másutt-is a' zenebona. A' Cataloniabéliek köztársaſágot akartak felállítani; de minthogy Negyedik Fileppel megmérközni nem vólt elég erejek, azért 1641-ben a' Frantzia Korona alá adták magokat.

Még rendkívül valóbb vólt egy másik revolutzió Portugalliában. A' Portugallusok a' közös veſzteſéget nehezen ſzívelvén, mélyen való megaláztatásokat, és a' Spanyol Iga alatt való nyögéseket még ſajnosabban érezvén, 's különben-is nemzeti gyülölſéggel tellyesek lévén, már régen gondolkodtak arról, miképpen ſzaggathatnák el lántzaikat. A' legna-

gyobb mértékre emelte elkeseredéseket egy rendelés, melly a' Nemeseknek, nemesi jószágok' elveſztése alatt azt parantsolta, hogy a Cataloniabéliek megzabolázása végett fegyvert fogjanak. Három eſztendöktöl fogva már különben-is egy titkos öſzve esküvés vólt kolholva a' Braganzai Hertzeg' követöi által, a' melly Hertzegnek familiáját Második Filep a koronához való jussaitól megfoſztotta. Az öſzveesküvök hirtelenſéggel véghez vitték ſzándékjokat. Két ember lett annak áldozatjává, Vasconcellos, a' ki Haza árúló Minister vólt, és annak Szekretáriusa. A' félénk Braganzai Hertzeg, végre a' feleſégének, egy Spanyol Hertzeg Aſzſzonynak bíztatására megkoronáztatta magát, Negyedik János nevezet alatt. Lizabon ſzabadon és félelem nélkül helyet engedett az örömnek; Lizabonon kívül pedig tsak nem ſenki ſem ellenzette Negyedik Jánosnak a' trónusra lépését: a' Spanyolok eltüntek, és Portugallia nem ſzenvedett más változást azonkívül, hogy más Királya lett. Ezen revolutzió igen rendkívül való a' maga nemében.

Filep ſemmit ſem tudott a' dolog felöl, holott egéſz Európa tele vólt ezen nevezetes újſággal. Végre tsak ugyan tudtára kellett adni. „Felſéges Uram, így ſzóllott hozzája Olivarez, a' Braganzai Hertzeg azt az eſztelenſéget követte-el, hogy magát Portugaliában Királlyá válaſztatta. Ezzel azt nyerjük, hogy tizenkét milliót érö jószágot fogunk confiscáltatni Felſéged' ſzámára." A' Király azt felelte, hogy parantsolatot kell hát ez eránt adni, 's hozzá látott ſzokott mulatſágaihoz.

Az

Az illyen példák által neki bátorítatván, a' Nápoly Orſzágbéliek-is pártot akartak ütni. Az öſzve esküvők Frantzia Orſzágnak akarták alája vetni a' magok hazáját. De az egéſz ſzándéknak nem ollyan lett a' kimenetele, a' millyent ők kívántak, 's nem bóldogúlhatták feltételekben.

Még minekelőtte Negyedik Filep Cataloniát és Portugalliát elveſztette vólna, két ſzerentsés táborozások helyre hozták azt a' ditsőſéget a' Frantziáknak, a' mit az elébbenniekben elveſztettek vala. Gróf Harcourt Casal mellett Markíz Leganezen győzödelmet vévén, Turinba sietett, hogy azt békerítse. A' Sabaudiai Hertzeg Tamás, ezen városnak ura, békerítette a' várt; Gróf Harcourt pedig a' maga ſátorában keríttetett-bé Markíz Leganez által. A' Gróf huſzonkét napokig tartó éhſéget kiálván végre ennyi akadályok között-is elérte tzélját. „Inkább ſzeretnék Gróf Harcourt mint „ Tsáſzár lenni," ezt mondotta Werth János, ezen vitézi tselekedeten való tsudálkozásában. Más felöl három Frantzia Marsallok megvettek Arras városát, melly egy régi közbeſzéd ſzerént megvehetetlennek tartatott. A' Kárdinális Infans megakarván ezen várost ſzabadítani négy ütközetet próbált; de azokkal-is tsak a' Frantziák győzödelmét tette fényeſebbé.

A' Tsáſzár tsak nem elveſztette Béts városát. A' Frantzia és Svéd hadi ſereg, mellyhez Német Orſzágban ſzámos Hassiai, Braunſchweigi, és Lüneburgi ſeregek kaptsolták magokat, ſebesen elöre nyomúlt, hogy ezen fő várost elfoglalja. — Bétsnek megkellett vólna

magát adni; de Generális Piccolomini' jeles talentomai és mesterſéges fordúlásai ſemmivé tették ezen ſzándékot.

Haſzontalan-is, unalmas-is vólna ezen veſzedelmes háborúnak folyamatját hoſzſzasan leírni, mellyben a' hadakozó hatalmaſságok egy eránt erötlenítették magokat mind a' megnyert, mind az elveſztett ütközetek által. A békeſség, melly mindenkor kívánatos dolog, most éppen ſzükſéges vólt a' nélkül, hogy azt reményleni lehetett vólna. Mindenik hadakozó hatalmaſság a' maga tulajdon haſznát nézte, mellyet a' ſzövetſéges társai' haſznával nehezen lehetett öſzve egyeztetni. Egyik ſem ſzorúlt még meg annyira, hogy díſztelen feltételeket kellett vólna maga eleibe írni engedni. Ezer meg ezer tsalárd és ſzemfényveſztö reményſégek majd megzavarták, majd félbe ſzakaſztották a' békeſséges alkudozásokat. Különösen Kárdinális Richelieu, a' ki a' háború folytatását kívánta, tsak játſzott a' megbékéllés végett tett próbákkal, 's a' mellett még-is igen békeſséges indulatot tudott ſzínleni. Attól félt, hogy Svétzia eltalál állani Frantzia Orſzággal való kötésétöl, és külön békeſséget talál kötni, ha abban haſznát látándja. Egy kedvetlen történet elvette ezen félelmét, 's elö ſegítette ſzándékában való bóldogúlását.

Banner meghalt 1641-ben, minekutánna Regensburgot, a' hol a' Tsáſzár egy magára nézve igen haſznos gyülést tartott, minden foganat nélkül próbálta vólna elfoglalni. Az ö halála megerötlenítette a' Svédeket. Ugyan azért jóllehet már Hamburgban a' békeſség

elöl

elöl járó tzikkelyei meg vóltak határozva, még-is megújították a' Frantziákkal elébbeni ſzövetſégeket olly móddal, hogy az mind addig tartson, míg közönſéges békeſség nem köttetik. Meghatározták ezen alkalmatosſággal, hogy a' békeſség eránt a' Frantziák' réſzére Münsterben, a' Svédek réſzére pedig Osnabruckban tartassanak alkudozások, és hogy a' mi az egyik városban elvégeztetik, abban a' másik városbéli Fél ſe ellenkezzék. Így vettetett-meg a' Westpháliai békeſségnek fundamentoma; de még ſok vérnek kikellett ontatni, minekelötte az tökélletesen megkéſzült vólna.

Torstenſohn, Bannernak méltó követöje, első táborozásában 1642-ben igen ſzerentséſen hadakozott. Elfoglalta Lipsia városát, minekutánna a' Tsáſzári és Saxoniai hadi ſeregeket levagdalta vólna. Ezen jó ſzerentse új öſztönt adott a' Svédeknek a' háború folytatására.

NEGYEDIK TZIKKELY.

Tizenharmadik Lajos Orſzáglásának és Kárdinális Richelieu kormányozásának vége.

Most Tizenharmadik Lajos' vagy inkább Richelieu' Orſzáglásának végét visgáljuk. E' végre itt egyébb történeteket azonban elhallgatok, mellyeknek utóbb alkalmatosabb helyek léſzen.

Kár-

Kárdinális Richelieu hatalmának minden meghódolt; de mindenek igazſágtalanſággal és kegyetlenſéggel vádolták ötet. Mind az Orſzág' Nagyjait, mind a' köznépet egy eránt lábai alá tapodta. Az Orſzág' jövedelmeit a' legártalmasabb és leggyülölſégesebb útakon 's módokon nevelte. A' Parlamentom ſzavát bizonyos értelemben elfojtotta, a' melly pedig illendö határok között igen haſznos kormányſzék vólt. Megparantsolta ennek, hogy minden rendeléseket, mellyek az igazgatást tárgyazzák, minden meghányás vetés nélkül helybe hagyjon és inprotocolláljon; az Orſzág' jövedelmeiröl ſzóllók eránt pedig tsak egyſzer bátorkodjék ellenkezését jelenteni, ha pedig a' Király ezen ellenkezésre nem hajol, akkor minden tanátskozás nélkül engedjen. A' Minister mindennel és mindenekkel ſzabad tetſzése ſzerént bánt. Az Orſzág' elsö embereinek fejeit igazſágtalan ítélet után elüttette. A' míg egy felöl a' koronának a' külföldön nagyobb fényt ſzerzett, 's az Orſzágban belöl hódítóbb tekintetet adott, más felöl ſemmit ſem gondolt a' naponként ſzerentsétlenebbé lett nemzetnek panaſzaival. Egy illy igazgatás alatt természet ſzerint ſok békételenek vóltak, a' kik ſzüntelen pártütésröl való gondolatokat forgattak elméjekben.

Gróf Soissons, hogy a' boſzúállástól megmenekedhessen, eltávozott az Udvartól 1636-ban. Minekutánna a' Bouilloni és Guisei Hertzegekkel egyet értett, és Spanyol Orſzággal titkos frigyet kötött vólna, ſeregeket gyüjtött, és polgári háborút kezdett. Marsall Chatillont egy ütközetben megverte, 's ha maga ezen üt-

közet-

közetben el nem esett vólna, győzödelmének fontos következései lehettek vólna. Bouillon sietve megbékéllett az Udvarral, de mindenkor pártütőhez illő indulattal viseltetett eránta.

Alig oszlott-el ezen fergeteg, azonnal más támadott. A' Király nem lehetett Favorit nélkül. A' Minister mind addig mesterkedett, hogy a' Királlyal az ifjú Cinqmarst, Marsall Effiátnak fiját kedveltette-még, ollyan reménységgel lévén, hogy ez azért háládatossággal fog viseltetni, és magát ő általa hagyja vezéreltetni. Ezen reménységében megtsalatkozott.

Cinqmars, megirígyelvén a' Ministernek nagy hatalmát, eltökéllette magában, azt megbuktatni. Azért-is mindenekben a' Királynak kényje és tetszése szerint alkalmaztatta magát, holott annak előtte gyakran vitálkodott és ellenkezett vele. Az Orleáni és Bouilloni Hertzegeket könnyen reá bírta a' pártütésre. Egy egyezés szerint, mellyet ezen Hertzegek nevében kötött a' Spanyolokkal, ezek arra ajánlották magokat, hogy béfognak az Országba ütni, 's más ábrázatot fognak az igazgató székknek adni. A' hadnak legnagyobb ereje Rousillon felé vólt intézve. A' Ministereknek nagy ditsőségekre vált vólna ezen tartománynak a' koronához való kaptsoltatása. Lajos, a' ki most sokkal forróbban szerette, mint akármikor, a' maga Favoritját, maga személlye szerint vezérlette ezen hadban a' hadi sereget. Richelieu' végső romlása el vólt végezve, 's olly bizonyosnak tartatott, hogy, előre minden tartózkodás nélkül szóllottak felőle. Ezen Minister betegen feküdt, 's a' leggyászosabb következésektől tartott, midőn egy különös szerentse a' Spanyolok-

loknak a' pártütökkel való szövetségét értésére adatta. Azonnal tudósította az eránt a' Királyt. Ez eleinten nem tudta kinek hidjen, míg végre a' szemei fel nem nyiltak. Cinqmars megfogattatott, valamint a' Bouilloni Hertzeg is. De Thou vagy Thuánus az ezen néven lévő híres Históríkusnak fija, a' ki velek egyet értett, hasonlóképpen bele került a' keleptzébe. Richelieu győzödelmeskedett ellenségein, 's processust vetett a' nyakokba. Cinqmars és de Thou mind a' ketten halálra sententziáztattak, jóllehet az utólsónak vétke tsak abban állott, hogy az öszveesküvést, mellyet maga helybe nem hagyott, fel nem fedezte. „ Rágalmazónak tartottak vólna, így szólott, ha „ elégséges bizonyságok nélkül a' Király' testvérjét gyilkossággal vádoltam vólna." De a' Minister egy régi törvényt szegezett ellene, a' melly olly igen kemény vólt, hogy mindeneknél feledékenységbe ment, és magának kellett a' bíráknak eszekbe juttatni. A' Bouilloni Hertzeg kegyelmet nyert, az által, hogy a' Sedáni Hertzegséget a' koronának által engedte. Az Orleáni Hertzeg, Gaston, a' ki társait a' veszető helyre segítette, és most-is ellenek bizonyságot tett, megelégedett azzal, hogy ezen időtől fogva az Ország' dolgaiban való részvételből egészen kirekesztetett.

Richelieu már a' sirhoz közelített; de pompázása és Uralkodásra való vágyása legkevesebbé sem szünt-meg. A' betegség miatt igen ellévén erötlenedve, Lyon városából egy nagy és tsudálatos alkotványban, mellyben minden megvólt, a' mit egy háló szobában kívánni lehet, tizennyóltz katonák vállain magát Párisba

ba vitette, útjában, a' hol a' városok' kapuin ezen nagy alkotvány bé nem fért, a' bástyákat elöre lerontatta. Azt reménylette, hogy tovább fog élni a' Királynál, 's azon mesterkedett, hogy magát tútorrá tehesse. De megtsalta a' reményſég; a' halál elragadta 57 eſztendös korában. Senki ſem hihette-el, a' mit halálakor maga felöl mondott, hogy ſoha ſem lett vólna Minister korában egyébb tzélja, hanem tsak a' vallásnak és az Orſzágnak java. Tizenharmádik Lajos a' következö eſztendöben halt-meg. Az annya-is Medicis Mária tsak kevéssel elébb múlt-ki Coloniában, a' hol ſzámkivetésben és nagy ſzegényſégben vólt.

Richelieu talám legſzerentsétlenebb vólt ezen három fö ſzeméllyek közül, mert leginkább gyülöltetett, és ſzüntelen beteges létére vértöl megfertöztetett kezeivel véghetetlen nagy terhet kellett emelnie. Hogy annyi nyúghatatlanſágok, gondok és veſzélyek között-is mindenkor megmaradott tiſztſégében, azt könnyü megmagyarázni; mert az uralkodásra vágyás, ha egy felöl ſok eröt megeméſzt más felöl nagy bátorſágot ád; a' nagyra vágyó nem esmér nagyobb ſzerentsétlenſéget a' kegyelemböl kiesésnél, 's hozzá ſzokván a' nyúghatatlanſághoz és a' heves indulatokhoz, a' léleknek nyugodalmas állapotját úgy nézi mint a' halálnak egy nemét. A' ki egyſzer veſzödſéges, galibás és zavaros dolgok' folytatásába keveredik, annak a' tsendes magános élet' örömei izetlenek. Melly igen megveſztegetik az indulatok az emberi ſzívet!

ÖTÖDIK

ÖTÖDIK TZIKKELY.

Első Károly Uralkodása Angliában a' Parlamentomnak való hadakozásáig.

Most az Anglusok történeteinek egy igen nevezetes szakaszára térünk. Az Anglusoknál már ekkor a' szabadság' szeretete mély gyökeret vert. Peressé tették a' Királynak, 's elvették tőle nem csak az ollyan jussokat, mellyeket erőszakosan tett magáévá, hanem az ollyanokat-is, mellyeket igazságosan bírt. Utálatos dolgok és szörnyű vérontások történtek, minekelőtte az Ország rendes és törvényes alkotványja megkészülhetett. Mindenek öszve zavarodtak, 's mindenek öszve romolni 's bomolni látszottak; de utóbb ezen zürzavarból szép rend származott. Ha ezen történeteknek okait figyelmetesebben visgáljuk, kevesebbé fogunk a' következéseken tsudálkozni.

Midőn Első Jakab a' határ nélkül való Királyi hatalmat akarta béhozni, holott sem elég ereje, sem elég vigyázatossága nem volt, nem egyebet vitt véghez, hanem csak a' nemzetet ellene boszontotta, a' heves indulatú szíveket veszedelmes háborgásra ingerlette, 's a' koronát tárgyává tette a' Parlamentomok kemény megtámadásának. Mindenek felzavarodtak; a nemzet' lázzítóji naponként több-több esméreteket szerzettek magoknak a' Királyi hatalom határjairól, és sokkal nagyobb volt a' szívek megindúlása, mintsem hogy a' nemzet szabadsága-

ságának illendő mértékét el ne hibázták volna. A' különböző indulatoknak 's hajlandóságoknak, 's a' mind a' két részről hibás vélekedéseknek öszve ütközése ollyan tüzet gerjesztett, mellynek veszedelmes lángja szükségesképpen véghetetlen sok kárt okozott. Egy felől a' hatalom a' Király' kezében volt; de más felől a' segedelem-adás a' nemzeten állott, segedelem nélkül pedig nem bóldogúlhatott a' Király.

Első Károly minden tulajdonságaival bírt egy szeretetre méltó Fejedelemnek; de valamint az Attya, úgy ö-is a' Királyi hatalmat akarta nevelni, és a' Tudorok' idejében volt hatalmat helyre állítani, 's az által feneketlen örvénybe döntötte magát. Országlásának második esztendejétől 1626-tól fogva a' Parlamentom' alsó háza arra a' bátorságra vetemedett, hogy Buckinghámot, ezt az olly igen kedvelt Ministert bévádolta. Buckingham ugyan érdemetlen volt a' Király előtt való nagy kedvességre; de egy Minister ellen illyen lépést tenni és közönséges vádat kezdeni, annak előtte tsak ugyan nem méréfzeltek volna a' Parlamentom' tagjai. Károly megtiltotta a' vádnak tovább való folytatását, és pénzbéli segedelmet kívánt a' Parlamentomtól; egyszersmind azt-is értésére adván, hogy, ha a' segedelem megtagadtatnék, ö-is eltudná törölni, mint sok más Királyok, az Ország' Gyüléseit. Ezen jól meg nem gondolt fenyegetődzéshez még hozzá járúlt az az erőszak tétel-is, hogy a' Parlamentomnak két tagjai megfogattattak. De az alsó Ház tellyességgel nem kezdett semmi dologhoz-is, mind addig, míg a' Király ezeket a' fogságból ki nem ereszttette. Alig voltak szabadon, azonnal új versengések támad-

tak a' koronának jussai eránt. A' Király el-oſzlatta a' Parlamentomot, és erőſzakosan ſze-detett adót. A' zúgolódás naponként nagyobb lett, a' Király' tekíntete pedig fogyton fogyott. Szükſégesképpen 's elmúlhatatlanúl ezt kellett ſzülni egy olly Orſzáglásnak, melly eleinten nagy keményſéget mutatott, azután utóbb pe-dig nagy erőtlenſéget és félénkſéget.

Az a' háború, melly a' Rochellebéliek' pártfogása végett kezdödött, kénſzerítette a' Királyt a' Parlamentom' öſzve hivására (1628. ban.). Az elébbeni okok most-is hasonló kö-vetkezéseket ſzültek. Söt a' ſzabadſág' lelke most még nagyobb bátorſágot mutatott. „ Nem „ jó alattvalók léſzünk (így ſzóllott a' Parla-„ mentomnak egy tagja) hanem rabſzolgák, „ ha javainkat ſzabadſágunknak, törvényeink-„ nek es akaratunknak ellenére elhagyjuk ra-„ boltatni." Az alsó ház ezen alkalmatosſág-gal azt a' híres írást tette-fel, melly jus-kérésnek neveztetik, melly ſzerínt azt kívánta, hogy a' Parlamentom' jóvá hagyása nélkül akármelly adományra, költsönözésre, adó-zásra vagy más terh-viselésre ſenki ne kén-ſzerittessék; ſenki azért, hogy talám az efféle adományokat megtagadja ítéletre ne vonattas-ſék, meg ne fogattassék, vagy másképp ſé-relemmel ne illettessék; 's egy ſzóval, hogy a' Király' parantsolatjára egy polgárt ſe legyen ſzabad fogſágra vetni. A' felsö Parlamentom híjjába próbálta ezen írást valamennyire mér-sékelni. Az alsó ház ſemmire ſem hajlott, 's a' Király engedett, tsak hogy ſegedelmet nyer-hessen.

Bucking-

Buckinghám' megölettetése után-is még szüntelen tartott a' zürzavar, 's Rochelle városának megvétettetése, még inkább nevelte a' háborgást.

A' Parlamentom öszve gyült 1629-ben, éppen mikor a' Király azt továbbra akarta halasztani. Ezen gyülés megtiltotta, hogy senki többé a' Királynak az úgy nevezett hordó- és portéka-pénzt ne fizesse, a' melly adó a' megérkező és elindúló hajóktól szokott szedettetni, 's a' melly Negyedik Henrik' idejétől fogva mindenkor fizettetett. Károly ezen pártos Parlamentomot eloszlatta. Hogy segedelem kérésre ne szorúljon, Frantzia és Spanyol Országokkal békességet kötött, és egy igen alkalmatos Ministert választott Wentworthnak, Straffordi Grófnak személlyében, a' ki elébb az alsó házban a' szabadságnak felette nagy pártfogója vólt.

A' Király bár melly igen takarékosan gazdálkodott-is, még sem lehetett el segedelem nélkül. Kéntelen vólt tehát viszont a' régi eszközökhez nyúlni. A' hordó- és portéka-pénzen, 's a' koronának rend szerint való jövödelmein kívül még hajó-pénzt-is szedetett. Ezen adó csak hét száz ezer font sterlinget hajtott-bé, a' melly pénz szemlátomást jó végre fordíttatott. Mind az által Hambden, egy bátor szívü Hazafi, egyenesen lemondott a' hajópénz'-fizetésről. A' Királyi ítélő szék eleibe citáltatott. A' Processusa tizenkét napokig folyt. A' Prókátorai azt állítottak, hogy a' hajó-pénz ellenkezik a' nemzet jussaival. A' bírák vétkesnek ítélték Hambdent; de az illyen Processus csak ugyan a' Király' jussai ellen va-

ló hartzolásra ſerkentett másokat. Némelly egyébb ſzabad kényü intézetei 's lépései a' Királynak annyival-is inkább boſzontották a nemzetet, minthogy az Udvar azt látſzott magában eltökélleni, hogy többé ſoha ſe hívjon öſzve Parlamentomot.

Jóllehet a' viſzſzavonásnak illyen ſok magva vólt mindenütt elhintve, még-is függésben tarthatta vólna Károly a' maga alattvalóit, ha a' vallásbéli buzgóſágot maga ellen nem ingerlette vólna. A' Puritánusok Angliában, 's a' Presbyteriánusok Scotiában felette gyülölték a' Katholika vallást. A' Hierarchiát, a Pápának még tsak árnyékat-is, 's a' Római Katholikusok' vallásbéli ſzertartásait, úgy nézték mint útálatoſſágot, mint Sátán munkáit, és mint az Antikriſztus' Orſzágát.

Más felöl Károly-is olly ſzörſzálhasogató Theologus vólt, mint az Attya, és ſokkal inkább ragaſzkodott a' maga vallásához, 's annak minden külsö rendtartásaihoz, mintsem hogy az ellenkezö felekezet azt nyúghatatlankodás nélkül láthatta vólna. Az Isteni tiſztelletben némelly külsö tzeremóniákat erövel béakart hozni. A' Püspökök hatalmát nevelte megerösítette, mivel azt a' trónus egyik gyámolya gyanánt nézte, réſzſzerínt azért, minthogy a' Püspökök' ſzerentséje a' Királytól függ, réſzſzerínt pedig azért, minthogy azokban ſaját principiumjaik ſzerínt-is engedelmeſség lelkének kell lakni. Azonkívül igen halgatott a' Canterbury Érseknek Laudnak tanátsára, a ki egy fedhetetlen erköltsü, de a' mellett helytelen buzgóſágú, bátor ſzívü, ſokba kapó 's állhatatos ember vólt; 's következésképpen igen

alkal-

alkalmatos arra, hogy az akkori kényes környülállásokban, a' midön kitsiny szikrából-is könnyen nagy tüz támadhatott, a' veszedelmet még nagyobbá tehesse.

Laud már Angliába-is vitt-bé ollyan ceremoniákat, mellyeket a' Római Katholikusoktól költsönözött; Püspöki hatalmát felette nagy keménységgel és vigyázatlansággal gyakorlotta. Károly pedig még nagyobb vigyázatlanságot követett el abban, hogy a' Scotiabélieket hasonló az Anglus vallásbéli tzeremóniák' bévételére akarta kénszeríteni. Edimburgban egy Főpap a' Király' parantsolatja szerint való, 's az előtt szokatlan Papi öltözetben jelent-meg az Isteni tiszteleten. Azonnal ezt kiáltották: „A' Pápa! az Antikrisz„tus! meg kell kövezni!" A' Püspök után, a' ki a' zendülést tsillapítani akarta, egy széket hajtottak. Ezen felesleg való buzgóság egész Scotiát lángba borította.

A' fő városban tartott nemzeti Gyülések esküvéssel kötelezték magokat vallásoknak a' Pápisták ellen való óltalmazására, és mind a' vallásnak, mind a' Királyi hatalomnak egyesített erővel való fentartására. A' Királyhoz való hűségnek álortzájával-is fedezték tehát titkos szándékaikat. Ezen öszve szövetkezett társaság, a' melly Covenantnak neveztetett, minden hasonló öszve szövetkezéseket felül haladott heveskedésével. A' Király arra ajánlotta magát, hogy az erőszakosan béhozott Isteni tisztelet' rendjét halasztani fogja, ha a' Scotusok a' Covenantról lemondanak. Ők azt felelték, hogy készebbek vólnának a' kereszténségben tett szövetséget felbontani mint ezt. Egy

közönſéges Egyházi gyülés' alkalmatosſágával az erőſzakkal reájok kötött Liturgiát, és a Püspöki méltóſágot eltörlötték. Polgári háborúhoz kéſzültek; Leith városát megerősítették; egy Próféta Aſzſzony még inkább éleſztette hevesſégeket jövendöléseivel, 's magok a' fő rendü Dámák-is ſaját kezeikkel dolgoztak, 's nagy áhítatosſággal ſegítették az erősſéget kéſzíteni.

Károly nem látott egyébb módot maga előtt, hanem azt a' ſzomorú kéntelenſéget, hogy ſaját jobbágyai ellen hadat indítson. A' takarékosſág pénzre ſegítette vólt ötet, 's a' Katholikusok-is ſegítették a' Királyné eſzközlésére. Maga vezette jobbágyai ellen a' hadi népet. A' zenebonások tettetésből letsendeſedtek. Egyezésre lépett velek; de a' mellynek nem egyébb vólt a' gyümöltse, hanem az, hogy ellenſégei még jobban elbízták magokat. Alig ſzünt meg félelmek, azonnal új erőſzakoskodásokat próbáltak. A' polgári háború tehát viſzont elkerülhetetlen lett.

Minthogy ſegedelem nélkül felette ſzükölködött a' Király, végre öſzve hívta a' Parlamentomot, minekutánna tizenegy eſztendeig halogatta vólna annak öſzve hivását. De az érzéketlen vólt a' Királynak minden ſzükſégeire nézve; ekkor-is tusakodott a' Királyi hatalom ellen, 's nem akart hallani ſemmit akármelly illendő kívánſága vólt-is. A' Király elébbenni ſzokása ſzerint elbotsátotta a' Parlamentumot. Laudnak, Gróf Straffortnak és más egynéhány Nagyoknak hathatós ſegedelmekkel annyira ment, hogy tsak ugyan egy hadi ſereget gyüjthetett. De ez ſem akadá-

lyoz-

lyoztathatta-meg, hogy a' Scotusok Angliába be ne ütöttek, és Newcastle városát el ne foglalták vólna.

Minthogy a' Parlamentomnak a' Királlyal való ellenkezése nem tsak nem szünt, hanem inkább naponként jobban elhatalmazott és az ellenkező felekezet erősebb lett, legtanátsosabb lett vólna Károlyra nézve, ha magát Scotiával egyesítette vólna, Parlamentomot soha se hívott vólna össze, szelídsége és maga mérséklése által igyekezett vólna legtöbb szíveket megnyerni, és állhatatosan 's nyomosan élt vólna vagy gyenge, vagy kemény eszközökkel. Szerentsétlenségére nem tudott a' Király közép útat tartani ott, a' hol mind jobb, mind bal-keze felöl feneketlen örvények vóltak. A' melly heves és vigyázatlan 's vakmerő vólt eleinten, szintén olly félénk és erötlen lett utóbb. Eleinten mindeneket felingerlett, 's az után mindeneknek engedett; az első által gyülölségessé, az utólsó által megvettetetté tette a' Királyi hatalmat. Négy össze hívott 's viszont hamar elbotsátott Parlamentom nagy szerentsétlenséget jövendölt. Az ötödiket-is összehívta, nem látván előre, hogy ő maga fog annak áldozatjává lenni (1640-ben.).

Ezen rettenetes Gyülés egy méréfz és nevezetes lépéssel kezdett munkájához. Az alsó Ház Laud és Straffort ellen kikelvén azokat Haza-árúlással 's Felség-bántással vádolta. A' Felső Ház-is, a' Király eránt már meglévén hidegedve, megengedte a' két bévádoltattaknak megfogattatását. Ugyan ezen Parlamentom a' hajó-pénzt eltörlötte, az igazgatást ótsárolta, 's a' Katholikusok ellen hevesen ki-

kelt. A' Királynénak, a' Papoknak, a' Jesuitáknak mértékletlen vallásbéli buzgóſága, és a' Pápának egy az Udvarnál lévö követe alkalmatosſágot ſzolgáltatott a' panaſzra és az üldözésre. Károly engedett, 's a' Parlamentom annyira haſznára tudta fordítani erötlenſégét, hogy még az eránt-is kinyerte megegyezését, hogy a' Parlamentom minden harmadik eſztendöben öſzvegyüljön, 's ha egyſzer öſzve gyül, mind a' két ház megegyezésre nélkül tizennégy nap elött el ne oſzlattathassék.

Legnagyobbat hibázott a' Király abban, hogy Ministerét feláldozta. Egy hoſzſzú processus után Straffort halálra ítéltetett némelly maga fejétöl véghez vitt tselekedetekért; de ez az ok tsak ſzín és palást vólt, mert hasonló tselekedeteket ſok egyébb Ministerek-is vittek véghez, és véghez vitelek elmúlhatatlanúl ſzükſéges-is vólt. A' zenebonások körül vették a' Királyi palotát, kénſzeríteni akarván a' Királyt, hogy írná nevét alája a' hozott ſententziának. Straffort maga-is kérte a' Királyt ezen aláírásra, de hihetö azért, hogy a' Királyhoz erös bizodalommal viseltetett; mert midön a' Király megegyezése értésére adatott, eltsudálkozott, és ekképpen kiáltott-fel: „ne „ bízzatok a' Fejedelmekben, mert nintsen ná„ lok ſegedelem!" Az által, hogy Straffortnak fejét hagyta venni, minden védelmezötöl megfoſztotta magát a' Király. Három eſztendövel az után Laudnak-is feje vétettetett.

Ezen ſzembetünö gyözödelem, mellyet a' Parlamentom a' Királyi hatalmon vett, még bátrabb és méréſzebb tselekedeteket vont maga után. Hogy pedig minden igyekezetekben

ſze-

ſzerentsés elö menetele lehessen, törvénnyé tétetett, hogy a' Parlamentom ſe el ne oſztattathassék, ſe ne halaſztattassék másképp, hanem csak mind a' két ház' megegyezésével. Ez által a' Parlamentom Urává lett a' Királynak. Két fö törvény ſzékek, mellyek a' ſzabadſágot zabolában tartották, 's a' Királynak igen haſznosok vóltak, eltöröltettek. A' Scotiai hadi ſereg, melly még most-is együtt vólt, a' Király ellen való felekezetet igen rettenetessé tette; a' minthogy Anglus pénzel-is fizettetett a' katonák zsóldja. Végre eloſzlott ezen ſereg, minekutánna a' Parlamentom azt végezte, hogy három ſzáz ezer font sterling oſztogattassék-ki a' katonáknak ajándékban. A' Scotusoknak ezen magok felfegyverkezését, még meg-is ditsérte a' Parlamentom, mint ollyan tselekedetet, melly a' Királynak betsületére és haſznára tzélozott vólna. Melly nagy megbötstelenítése a' Királyi Felſégnek! pedig ez csak egy vólt a' Parlamentomnak ſok vakmeröſégei közül.

Károlynak ſzánakozásra méltó ſzerentsétlenſége úgy hozta magával, hogy még Hibernjában-is lángot vessen a' polgári háború. Első Jakab ezen tartományban az Anglusok' törvényeit vétette-bé. Gróf Straffortnak bölts kormányozása alatt Hibernia nem csak vadſágát levetkezte, hanem a' földmivelést, a' mesterſégeket, és a' kereskedést-is látta virágozni a' maga kebelében. De a' babonák' kiirtása, és az erköltsök' jobbítása lassú lépésekkel ſzokott menni. A' Hibernusok, mint igen tudatlan és babonás Katholikusok, nem örömest engedelmeskedtek az Anglusoknak, kiknek

vallásokat gyülölték; 's az vólt kívánſágok, hogy azoknak jármát nyakokról lerázhassák. Némelly vakmerö lázaſztók haſznokra akarván fordítani Angliának ekkori zavaros állapotját, egy a' Párisi véres lakodalomhoz haſonló öſzve esküvést koholtak. Negyven ezer Protestánsok megölettettek. Az Aſzſzonyok és gyermekek-is ditsekedve emlegették, mellyſok áldozatoknak vérét ontották légyen-ki. Kevés híjja vólt, hogy Dublin-is kezekbe nem esett a' pártütöknek. Égbe kiáltó gonoſzſágokat ſzépíteni akarván azt mondották, hogy a Király és a' Királyné ſerkentette öket a' fegyver fogásra. Egy költött és hamis petsétü Királyi levelet mutattak e' végre, 's kárhozatos vak buzgóſágokat a' legrútabb tsalárdſággal-is párosították. Károly ekkor Scotiában vólt, az Orſzág' tsendeſſégét akarván helyre állítani. Itt esvén tudtára az említett fertelmes méſzárlás, ſegedelmet kért a' pártütö Hibernusok ellen. Bár melly nagy gyülölſéggel viseltetett-is a' Scotiai Parlamentom a' Hibernusok ellen, még-is tsak kevés pénzbéli ſegedelmet ajánlott.

A' Király azt a' vígyázatlanſágot-is követte-el, hogy a' háború folytatásával, és annak igazgatásával megkínálta az Angliai Parlamentomot; a' mit ez örömmel magára vállalt. Az alatt a' ſzín alatt, hogy a' Királynak ſegítsen, pénzt és katonákat ſzedett; igaz tzélja pedig a' Királynak elnyomása vólt. Ugyan ezen Parlamentom azzal vádolta közönſéges helyen a' Királyt, hogy ö vólna a' pártütésnek kezdöje. A' Puritánusok ſzörnyen lármáztak ellene. A' Parlamentom Orſzág állapot-

poljának lerajzolását egy remonstratio nevezetű írásban kiadta, melly írásban mindenféle panaſzok öſzve vóltak ſzedve a' Király ellen. A' katonák erőſzakosan való ſzedését a' nemzet ſzabadſágával ellenkezőnek mondotta lenni. A' Püspököket, a' kik a' felső házban viselt hivatalokat letették, és minden ellen, a' mi az ő ott nem létekben végeztetett, protestáltak, hazaárúlással vádolta. Mind ezen tselekedetei elég nyilvánſágosan megmutatták, hogy nem egyebet akar hanem a' trónust vagy eldönteni, vagy éppen ſemmivé tenni.

HATODIK TZIKKELY.

Polgári háború Első Károly ellen. — Károlynak feje vétetik.

Az illy nagy ſzélvéſzben akármelly tudós és alkalmatos kéznek is nehéz lett vólna a' kormányt igazgatni. Károly maga siettette a' hajó' törését. A' Parlamentom' maga viseletéért méltán neheztelvén rémítő példát akart adni, 's nem tudott úgy tenni, mint Királyhoz illett vólna. 1642-ben ſzemélyesen bément az alsó házba, hogy annak öt tagjait Felſég-bántás' vétkével vádolja. Ezen rendkívül való ſzándéka elöre kitudódott. A' kiket vádolni akart, nem vóltak jelen. Ekkor minden örizet nélkül a' város' házához ment, azt kívánván a' városi Tanátstól, hogy azon ſzemélyeket processus alá vonják. A' köznép megmérgesedett.

Min-

Minden útszákban, a' hol a' Király magát láttatta, a' pártütés' lármája harsogott. Nem sokára azután az öt bévádoltatott személyek, mint egy győzödelmi pompával vitettek az alsó Házba. A' Parlamentomnak számos Instantziák adattak-bé, mellyek nyilvánságosan pártos indulattal írattattak; 's a' Parlamentom a' napszámosoknak, aszszonyoknak, sőt még a' kóldusoknak könyörgő leveleit-is elfogadta. Károly elhagyta Londont, mert nem vólt már ott bátorságos maradása. A' Királynéval tsúfot üztek a' pártütők, 's a' polgári háború elmúlhatatlan vólt.

A' Parlamentom adott erre legelsőben-is jelt az által, hogy a' Király' jussait ismét szembetünőképpen sértegette. Egy rendelést adottki, mellyben a' városnak Kommendánsai, és a' hadi vezérek ki vóltak nevezve, 's egyszersmind meg vólt határozva, hogy ezek az ő tselekedeteikről egyedül a' Parlamentomnak adjanak számat. Ezen lépésének okául azt adta, hogy a' Katholikusok' öszveesküvése ellen akarja magát, 's az Országot védelmezni. Követeket küldött a' Királyhoz, erősen unszolván azt ezen rendelésnek jóvá hagyására, sőt az unszoláshoz még fenyegetődzés-is vólt kaptsolva; de a' Király éppen nem hajólt ezen kívánságra. A' Parlamentom' tagjai azonnal magok szerint rendelték-el a' hadi sereg kormányoztatásának módját, 's köteleztek minden vezéreket arra, hogy azon parantsolatoknak ok vetetlen fejét hajtsanak, mellyeket ő Felsége a' Parlamentom által kiadott vagy kifog adni. A' Király neve, a' mint könnyű által látni, tsak palást vólt, a' végre, hogy az

alsó

alsó ház' parantsolatjai annál inkább elfogadtassanak.

A' háború közönséges hirdetmények által kezdődött-el. A' Király a' Parlamentom' ellenséges hirdetményeit, mindenkor együtt kiadatta a' maga feleleteivel; olly igen bízott ügyének igazságához. A' Parlamentom ellenben mindenképpen igyekezett a' Király' hirdetményeit elnyomni; annyira félt a' Királynak fontos okaitól, mellyek szívre ható szelídséggel vóltak előadva. Ezen Királyi hirdetményeknek egyikében az Anglusok polgári alkotványáról az vólt módva, hogy az egy Monarchiából, Aristocratiából, és Democratiából egyesült és egyenányosan elegyült igazgatással bír. Ezt az Udvar még soha sem mondotta, 's Károly sem gondolta vólna uralkodása' kezdetében, hogy valaha mondani fogja.

Ha egy felől eddig vígyázatlannak és erőtlennek mutatta magát a' Király; ettől fogva annál nagyobb lett bátorsága és állhatatossága. A' szerentsétlenség nevelte virtusai' fényét. A' fő nemesek mindnyájan, a' másod rendbéli nemesek közül a' nevezetesebbek úgy szintén az Anglus és Katholikus Anyaszentegyháznak tagjai-is vele tartottak. A' Parlamentom' tagjai ellenben a' fő városokat és a' Puritánusokat a' magok részére hódították. A' tengeri hadi sereg, a' kikötő helyek, az Ország' jövödelmei mind az ő kezeikben vóltak. A' Király' követőit a' vallásbéli buzgóság lelkesítette; de még sokkal inkább lelkesítette az ő ellenségeit, a' kik ugyan azért jó reménységgel lehettek a' győzödelem felől.

Azonban

Azonban az első verekedésekben a' Király' követői győztek. Robert, a' Palatinátusi Válaſztó Fejedelemnek fija, eleinten, mint jeles és vitéz hadi vezér igen haſznos ſzolgálatot tett néki. Egynéhány ütközetekben megverte a' Király' ellenſégeit, Bristolt megvette, Glocestert békerítette, 's egéſz Londonig terjeſztette a' félelmet. De Glocester meggyőzhetetlen állhatatoſsággal védelmezte magát. A' Parlamentom tizennégy ezer embert küldött ezen fontos erősſégnek ſegítſégére Generális Gróf Essex' vezérlése alatt. Károly kéntelen vólt ezt a' várost oda hagyni, 's elveſztette az ütközetet Newbury mellett. A' Miniſtere, Vicomte Falkland ebben agyon lövetett; egy jeles érdemű férjfiú, a' ki harmintz négy eſztendős létére tiſzteletre méltóvá tette magát mind virtusai, mind talentomai, mind tudománnya által. Úgy tartják, hogy ő írta egy réſzét a' Királyi hirdetményeknek.

Hogy a' Király állapotja még veſzedelmeſebb legyen, a' Scotusok-is felfegyverkeztek ellene, 's az Angliai Parlamentommal ſzövetſéget kötöttek, melly ſzerint arra kötelezte mind a' két fél magát, hogy a' Pápisták, Pápista vallásbéli tzeremoniák, és a' Püspöki hatalom' elrontására mindent elfognak követni, 's mind a' két Orſzágot az Isten igéje ſzerint fogják reformálni. Illy nagy vólt a' vak buzgóſág ereje, hogy a' legveſzedelmesebb pártütésre-is mindenkor Istenes indító okok által vélték magokat felfegyverkeztetteknek lenni. Húſz ezer embernél többől állott a' Scotusok felfegyverkezett ſerege. A' Király fegyverſzünést kötött a' Hibernusokkal, 's azoktól ſegít-

ſéget

ſéget nyert. Innét ismét új okot vettek ellenſégei a' zúgolódásra, azt vetvén ſzemére, hogy a' pártütö Katholikusokkal kedvezve bánik. Azután Károly a' Parlamentomnak azon tagjait, a' kik az ö réſzén vóltak, Oxfordba hívta, ollyan reményſéggel lévén, hogy ezen új Parlamentom ſzintén olly nagy tekintetben fog a' nép elött lenni, mint a' Londoni. De jóllehet a' felsö ház ſokkal ſzámosabb vólt a' Londoninál, még ſem tehetett egyebet, hanem hogy egy kevés pénzbéli ſegedelmet ſzerzett a' Király ſzámára. A' Londoni Parlamentom ellenben, jóllehet azt a' Király törvénytelennek hirdette-ki, naponként nevelte erejét, 's naponként rettenetesebbé tette magát.

Ebben egy kimondhatatlanúl veſzedelmes ember, Cromwell Olivier igen nagy tekintetet kezdett magának ſzerezni. E' vólt fejek az Independenseknek, a' kik a' Puritánusokkal öſzve keveredve lévén, azokat mind vak buzgóſágokra mind vakmeröſégekre nézve igen felyül haladták. Ezen emberek, a' kik a' Szent lélek' ſugállásaival ditsekedtek, 's a' kik tökéletes egyenlöſéget akartak mindenek közé bé-hozni, nem elégedtek-meg azzal, hogy a' Papokat Püspököket, elkergessék, 's a' ceremoniákat eltöröljék; hanem a' Királyi méltóſágot-is egéſzen elakarták törölni, mellyet a' Puritánusok tsak keskenyebb határok közé kívántak vólna ſzorítani. Cromwell, a' ki képmutató és vak buzgó, rettenhetetlen és ravaſz, heves és okosan vígyázó-is vólt, a' ki egyeránt értett mind a' prófétáláshoz, mind a' hadakozáshoz, mind az orſzágláshoz, 's a' ki legnagyobb eſzköze vólt a' Marston-mellett

Rober-

Roberten vett győzödelemnek, ez a' Cromwell mind a' Parlamentomnak, mind az Országnak Urává kezdett lenni.

Ez a' Generálisát, a' Manchesteri Grófot késedelmességgel vádolta. Még a' Predikátorok-is dorgálódtak és feddődtek predikátzióikban a' vezérek' megromlott erkölcseik ellen. Cromwell és a' barátjai azt kívánták a' Parlamentomban, hogy azokra nézve változtatás 's egész reformatio tétettessék. Erre nézve hozattatott az úgy neveztetett maga megtagadásról való végzés, melly szerint a' Parlamentom tagjai, csak keveset kivévén, minden polgári és katonai tisztviselésekből kirekesztettettek. E' szerint Manchester, Essex és egyebek letették tisztségeiket. Fő Generálissá Fairfax neveztetett, a' ki azt a' szabadságot kérte-ki a' Parlamentomtól, hogy Cromwell' segítségével élhessen. Ettől fogva tehát Cromwell viselte másnak nevében a' Fő vezérséget, mert úgy intézte volt a' dolgot, hogy ő a' tisztviselésekből ki nem záratott. Fairfax, egy betsületes de gyenge értelmű ember, szüntelen meghagyta magát tsalni a' ravasz Cromwell által.

Cromwell a' hadi seregnél szoros fenyítéket kezdett tartani. Az egész hadi nép tellyes volt Puritánusi buzgósággal és vér szomjúzással; semmi mulatságot sem esmért, hanem tsak imádkozott és katonai tisztjéhez látott. Ez által sokkal rettenetesebbé tette magát, mint a Rojalisták, a' kik kevesebbé buzogtak, és zabolátlan életet éltek. Robert, a' ki vakmerő vitézsége által már egynéhány ízben hibás lépéseket tett volt, arra bírta a' Királyt, hogy egy ütközetet próbáljon, a' nélkül, hogy a

minden

minden órán elérkező ſegítő ſereget megvárta vólna. A' Király ellenſégei Oxfordhoz által ellenben Naseby mellett tökélletes győzödelmet nyertek. A' Király' bagázsiája és kintses iskátulyája-is kezekbe esett. Abban a' Királynéhoz írt némelly leveleknek párjait-is találták, 's a' Parlamentom, melly ſemmit ſem tudott ſzégyenleni, nem általlotta ezeket kinyomtattatni. A' bátor ſzívü Királyné, Negyedik Henriknek méltó leánya, Frantzia Országba futott, minekutánna Hollandiából ezer veſzedelmek között két ízben küldött vólna a' Férjének ſegítő ſereget. Az álsó Ház ötet-is Hazaárulás vétkével vádolta. Ha ki az illy útálatosſágokat jól megfontolja, azt gondolja, hogy a' régi vadſág' idejébe vagyon viſzſzabájolva. Illyen éktelenſégek történnek a' polgári háborúkban, kivált ha azokra a' fanatismus ösztönöz.

A' Naseby mellett történt ütközet után ſzüntelen újjabb-újjabb nyomorúſágokkal küzködött Első Károly. Minthogy attól félhetett, hogy Oxfordba bé fog kerítetni, elment és a' Scotusoknak, a' kik Newarkot békerítve tartották, önként kezekbe adta magát. Minekutánna tettetett tiſztelettel fogadták vólna, kénſzerítették ollyan parantsolat adásra, melly ſzerint minden várbéli Kommendánsok az őrizetjek alatt lévő erősſégeket a' Scotusoknak tartoztak által adni. Nem ſokára csak hamar azután négy ſzáz ezer font Sterlingen eladták az Angliai Parlamentomnak; hallatlan éktelenſégü alku, mellynek tétele után ſemmiféle útálatosſágon ſem lehetett tsudálkozni.

Míg a' Parlamentom a' Királyt fogva tartotta, addig mindent tehetett. Ennek tagjai,

a' kik magokat a' ſzabadſág védelmezöinek tartották, az egéſz nemzetnek és a' törvénynek elnyomói vóltak. Az ö kegyetlenkedéſek és ſzabad tetſzéseken való járások ſokkal botránkoztatóbb vólt, mint a' mivel ök a' Királyt vádolták. A' hadi ſereg véget akarván vetni ezen kegyetlenkedésnek más felöl maga esett hasonló vétekbe. A' Királyt a' Parlamentomtól elvette, Londonba ment, magát annak urává tette, 's a' Parlamentomot elnyomta. De maga között a' hadi ſereg között-is támadott egy veſzedelmes felekezet, az úgy nevezett Levellerek vagy egyenlövé tevök tzimborája. Ezek azon okból ütöttek pártot, a' fö tiſztek ellen, minthogy, a' mint mondották, a' ſzent Lélek indította öket arra, hogy a' választottak közé tökélletes egyenlöſéget vigyenek-bé. Cromwell ezen eſzelösöknek gyülésébe hirtelenſéggel bémenvén, kemény ſzemre hányásokkal illette öket, kettöt közülök ſaját kezével megölt, ſokakat katonái által tüstént felakaſztatott, másokat fogva Londonba küldött 's a' többit eloſzlatta. De minekutánna ezeket ſemmivé tette, a' Király ellen való hallatlan erőſzakoskodásról gondolkodott.

Károly Wight' ſzigetébe távozott-el, 's az ott való Vezértöl letartóztatott. A' Parlamentommal alkudozásba botsátkozott. A' kéntelenſégtöl viseltetvén felette igen megalázta magát, a' nélkül, hogy ellenſégeinek ſzívét meglágyíthatta vólna. Híjjában állott reá, hogy mind a' hadi ſeregen való hatalomról mind a' hadi tiſztek kinevezésének jussáról lemond az alatt a' feltétel alatt, hogy halála után ezen jusok a' Királyi házra ismét viſzſza

ſzáll-

ſzálljanak. Híjjában ajánlotta magát annak kihirdetésére-is, hogy a' Parlamentom a' maga igazſágos védelmezése végett fogott vólt fegyvert. Azt kívánták tőle, hogy a' maga követőit küldje-el magától mint vétkeseket, törölje-el a' Püspöki méltóſágot, és mondjonle azon vallásbéli vélekedésekről, mellyek lelkében olly méllyen bévóltak gyökerezve. Ezekre a' Király tellyesſéggel nem állott reá; a' Parlamentom' Fanatismusa pedig ſemmit ſem engedett.

Ezen alkudozások alatt újra kiütött a' polgári háború. Scotia fegyvert fogott a' Király mellet, a' kit tsak imént olly rútúl eladott. Sok Angliai ſeregek-is bizonyſágait adták a' Király eránt való buzgóſágoknak. De Cromwell béütött Scotiába, és árvíz ſebeſſégével mindeneket elfoglalt. Fairfax megvette Colchestert, minekutánna ezen város nagy vitézſéggel védelmezte vólna magát. Kevés idő alatt minden Rojalisták meggyőzettettek és elſzéllyedtek. Nem vólt egyébb hátra, hanem hogy Cromwell ennyi ſok gonoſzſágait és győzödelmeit a' Király' megölésével tetézze.

A' hadi ſereg attól félt, hogy talám a' Király végre megfog a' Parlamentommal békélleni, ha tovább-is annak hatalmába hagyattatik. Hajlandó lévén már a' Királyon elkövetendő gyilkoſſágra, hatalmába kerítette azt, és Wight' ſzigetéből egy erősſégbe, onnét pedig végre Windsorba vitette. Még ez ſem vólt elegendő. A' Parlamentom zúgolódott, ellene ſzegezte magát a' hadi ſeregnek, 's hajlandónak mutatta magát a' Királlyal ſzépſégesen való megegyezésre. Végre Pride, a'

ki egy talyigásból Obersterré lett, körül vette katonáival az alsó Házat, és annak negyven egy tagjait fogſágra vetette. Ezeken kívül még több mint ſzáz hatvan tagok, azért, hogy az Independensek előtt gyanúsok vóltak, a' Parlamentomból kirekeſztettek. Már most az Independensek ſzabad tetſzések ſzerint tehettek mindent, 's a' Király ellen processust kezdettek.

Így lévén a' dolog, az alsó Parlamentomnak megmaradott tagjai a' Királyt Hazaárulással vádolták, minthogy a' Parlamentom ellen hadakozott; egy törvényſzéket állítottak fel, mellynek hatalmat adtak arra, hogy a' Király ellen ſententziát hozhasson. Fairfax, Cromwell, és a' veje Ireton tagjai vóltak ezen törvény ſzéknek. Midőn a' felső Ház ezen végzést elvetette és kárhoztatta, azt végezte az alsó Ház, hogy: „ minden törvényes hatalom a' néptől veſzi eredetét; következésképpen az alsó Ház' tagjait illeti, mint a' nép képviselöjét a' nemzeti legfőbb hatalom, 's ugyan azért mind az, valamit ezek igazſágosnak esmérnek és elvégeznek, a' Királynak és a' Lordoknak megegyezése nélkül-is törvény erejével bír." Mintha az alsó Ház az egész nép' képviselöiből állott vólna, holott minden tagok elüzettettek, a' kik a' Királyhoz hüſséggel viseltettek vólt.

Első Károly ezen gonoſztévök' törvényſzékjek' eleibe vitettetett Oberster Harrison által. Egy kegyes Királynak ſzavaival ſzóllott hozzájok, az elöladott vádakra nem felelt, azt mondotta, hogy ezen gyülést nem esmeri olly igazſágos és törvényes ítélő ſzéknek,

nek, melly előtt számat kellene adnia, 's mégis arra ajánlotta magát, hogy ügyének igazságos voltát megfogja bizonyítani, ha illendő módon fogják kívánni. Háromszor vezettetett ezen törvény szék eleibe, 's mindenkor állhatatosan megmaradott elébbeni kinyilatkoztatása mellett. Jóllehet Scotia, Frantzia Ország és Hollandia hathatósan ellenkeztek a' dologban, jóllehet négy Fő-Fő rangú nagyok úgy nyilatkoztatták-is magokat, hogy mivel a' Király az ő tanátsokkal élt, azoknak a' vétkeknek, mellyekkel vádoltatik, büntetését ő nékik kell viselni: még-is a' polgári társaság' minden jussainak férelmével az Anglusok', Scotusok' és Hibernusok' Királya halálra ítéltetett. A' maga palotája előtt vétettetett-el feje.

Ezen szörnyű történetet sok rút és éktelen tselekedetek előzték-meg. Midőn Károly utólszor állott méltatlan bírái előtt, némellyek az alatsony köz nép közül nagy lármával és kiáltozással kívánták halálát, sőt egy semmire való gazember a' szeme közé-is pökött. Ő mind ezt a' legnagyobb békességes türéssel elszenvedte. Egy katona a' szánakozás' indulatjától elragadtatván fenn szóval áldotta őtet és jót kívánt néki, 's azért úgy megverettetett egy tisztjétől, hogy a' Király előtt lerogyott. Károly ezt mondotta tsendes hangon: „ na- „ gyobb a' büntetés mint a' bün.". A' feje vétele előtt való éjtszakán tsendesen, és mélyen aludt a' Király, jóllehet háza előtt a' veszető hely elkészíttésével nagy zörgést tsináltak. Ezen veszető helyen más napra kelve jelen vólt egy törzsök, egy fejsze, és két álortzás hóhér. A' Király felment arra egy jó barátjának Püspök

Juronnak társaságában. Reáfeküdt a' törzsökre, 's az általa adott jelre az egyik hóhér egy ütésre elvágta fejét, a' másik pedig felemelvén azt, 's a' népnek mutatván ezt kiáltotta: „ez „ egy Hazaárulónak a' feje."

Jóllehet a' pártütők ekképp' győzödelmeskedtek; de legalább a' megrémült nemzet felnyitotta szemeit. Bánattal és iszonyodással nézett egy olly gonoszságra, mellynek párja kevés van a' világ történeteiben.

Ezen szörnyü történetnek következéseit alább fogom elbeszélleni. Mind a' Királyoknak, mind az alattvalóknak elég okaik vagynak Első Károly' igazgatásról gondolkodni. Az elsők megtanúlhatják abból, hogy vagynak ollyan kényes környülállások, mellyekben a' Királyi hatalom gyengül, ha szélesíteni akarják; mellyekben a' keménység egészen ellenkező következéseket szül, mint akar, és a' mellyekben az igazgatók' hibái azoknak romlását okozhatják. Az alattvalók általlátthatják belőle, hogy, ha a' Királyi hatalommal való viszszaélés veszedelmes, a' Királyi hatalom ellen való pártütés még veszedelmesebb; hogy a' zenebonás szabadság roszszabb 's gonoszabb, mint egy Fejedelemnek hamar elmúló despotismusa; hogy az újjabb Országokban a' törvények és a' közönséges vélekedés erős bástya gyanánt szolgálnak a' tyrannismus ellen; mindeneknek felette pedig, hogy nintsen olly útálatosság az ég alatt, mellyre a' magát a' vallás' szentséges nevével palástaló Fanatismus el nem tsábíthat.

HETEDIK

HETEDIK TZIKKELY.

Az igazgatást és az erköltsöket, a' vallást és az Egyházat, a' Tudományokat és a' Literaturát tárgyazó Jegyzések.

I.

Polgári igazgatás gyarapodásának rövid rajzolatja.

Amerikának feltalálása és a' Napkeleti Indiába való kereskedésnek könnyebb módja rendkívül való nagy változást okozott az Országok' igazgatásában. Az új világba való kereskedés főképpen ugyan azokat a' nemzeteket gazdagította-meg, mellyeknél virágzott; de a' több Európai nemzetek' szorgalmatosságát és gyarapodását is elömozdította, minthogy portékái és míveik kellendöbbek lettek. Ugyan azért a' Fejedelmek ettől fogva több adót-is szedhettek alattvalóiktól, a' mellyet többnyire hadi seregeik számának öregbítésére fordítottak. Több katonáik és véghetetlenül több jövedelmeik lévén mint annak elötte, könnyebben-is nevelhették hatalmokat, és jussaikat. Nem tsuda, hogy ez által minden Országok' polgári igazgatásában nevezetes változások estek, 's a' Fejedelmek hatalmának határjai naponként szélesebbek lettek.

Német Orſzág' igazgatásának formája ezen Idö ſzakaſzban tökélletesebben meghatározta-tott; egyébb eránt pedig arra nézve nem igen ſzembetünö változások történtek.

Frántzia Orſzágban a' Királyi hatalom rendkívül megerösödött. 11-dik Lajos annyira kiterjeſztette azt, 's az utánna következett Királyok olly jól építettek az általa vetett fundamentomra, hogy utóbb Kárdinális Richelieu igen nagyra vihette a' Királyi hatalom' megerösíttésére tzélozó plánumot. Ez az ellenkezö és nyakaskodó Nagyokat igen megalázta és engedelmeskedni kénſzerítette. 1614-töl fogva nem tartatott Orſzág' gyülése. A' föbb Nagyok gyülései késöbben, az az 1626-ban ſzüntek-meg.

Spanyol Orſzág igazgatásának módja ezen Idö-ſzakaſzban-is ugyan az maradott, mellyet V-dik Károly béhozott vólt, az az a' Fejedelmei tsak nem egéſzlen határ nélkül való hatalommal uralkodtak. — Angliában a' meghatározott Monarchiai orſzáglás talált helyet; úgy mindazonáltal, hogy a' Fejedelem és a' Nemzet ſzüntelen küzködtek egymással, mindenik akarván a' maga Jussait öregbíteni. — Az éjſzaki Orſzágok, valamint a' napkeletiek-is Európában hasonlóképpen a' meghatározott Monarchiát tartották fenn; kivévén az Oroſz Birodalmat, mellynek Fejedelmei ekkor-is mindenkor határ nélkül való hatalommal bírtak. Általjában a' napkeleti Orſzágokban, p. o. a' Törököknél és egyébb A'siabéli nemzeteknél a' Fejedelem akaratja vólt a' törvény; az Európai Orſzágokban pedig a' Fejedelmek a' törvényhozó hatalmat kissebb vagy nagyobb mértékben megoſztották a' nemzettel.

II.

II.

Az erköltsökben lett változások.

Az erköltsök és az orſzáglás formái ſzorosan öſzvefüggenek egymással, valamint a' polgári rend-is kissebb vagy nagyobb mértékben változni ſzokott az erköltsi rend' változásával. Mind a' kettö között ſzoros egyesség van, úgy hogy öſzvekaptsoltatásokat lehetetlen éſzre nem venni a' figyelmezö ſzemnek. Fontos és ſzükſéges tehát az erköltsök változásait vizsgálni.

Midön a' Kereſztes háborúk alkalmatosſágával napnyúgottról olly ſokan takarottak napkeletre, a' ſzent földért való hadakozás végett: az ott nyert új esméretek, mellyeket az az elött ſoha nem látott dolgok ſzültek, fontos változásokat vontak magok után. A' Kereſztes vitézek mind a' Görögöknél, mind a' Saracénusoknál-is finomabb erköltsöket láttak, 's a' társaſágbéli életnek kellemetesebb módját ſzemlélték, mint a' millyenekhez ök magok vóltak ſzokva. Konstantinápolyban a' ſzép mesterſégeknek jeles maradványai tüntek ſzemeikbe, 's megesmérkedtek az Á'siai mulatſágokkal. A' Kereskedés az Olaſzoknak és a' Flandriaiaknak új útat nyitott a' meggazdagodásra; külömbözö Orſzágokból való emberek megesmerkedtek egymással, költsönös foglalatosſágokat vittek véghez, 's ollyan esméreteket, 's ollyan ízlést tanúltak egymastól, mellyek a' társaſágbéli élethez jobban illettek. Ez az elsö lépés már fontos vólt. A' Lovagſág, melly a' Spanyol Orſzágbéli Saracénusoktól vette eredetét, minden hibái mellett-is, haſz-

nos eszköz vólt még a' háborúk útálatosságai között-is a' társaságbéli életnek gyarapítására. Az erőtleneknek és szerentsétleneknek védelmezése; a' vitézségnek és a' betsület szeretésnek szorossan való öszve kaptsolása, és mind a' győzedelemnek, mind a' meggyőzött ellenség' tiszteletének megnyerése; ezek vóltak azok a' tulajdonságok, mellyekkel minden jóra való Lovag ékeskedni kívánt. Az illyen tulajdonságok után való törekedés szükségesképpen nem kevés jót tett, és nem kevés jó következezéseket hagyott maga után azokban az időkben, midőn még a' Királyi Hertzegek és Fejedelmek-is ditsőségeknek tartották a' Lovagok között tündökölni.

A' Lovagok rendjének egyik leghathatósabb rugója vólt a' szerelem. Ez a' sokszor szerentsétlen indúlat táplálta hajdan a' Spartabéliek vitézségét; ez tett ugyan a' vitézségben tsudákat a' Celtáknál és a' régi Németeknél, a' kik az aszszonyi nemet tsak nem imádták, 's a' kiket a' szerelem annyival-is inkább nemes érzésekre hevített, minthogy a' házasságbéli szövetség közöttök szent és megsérthetetlen vólt. Európában még ezen Idő-szakaszban-is vóltak maradványai az efféle Celtai erköltsöknek. Lehetett látni vitéz aszszonyokat, a' kik a' katonai pályán nagy bátorsággal futottak; lehetett látni vitézeket, a' kik az aszszonyok eránt tsak nem imádó tisztelettel viseltettek, 's azoknak szentelték mind gondolatjaikat, mind vitézkedéseket, mind győzedelmeiket.

Mihelyt a' Trobadourok, a' Frantzia első költők, a' szép nemet ditsőíteni, 's mint egy

Isteni

Isteni rangra emelni kezdették, 's mihelyt az ő énekeik a' Nagyok Udvaraiban édes múlatságúl szolgáltak: az aszszonyi nem eránt való szerelmeskedés még jobban elhatalmazott. Könnyen el lehet gondolni, hogy az a' tiszta és Plátó Republikájába való szerelem, mellyet a' Románírók és a' Poéták annyira magasztaltak, sokszor elfajúlt baromi gyönyörüségre; de egyszersmind az értelemnek és a' hajlandóságoknak ollyan egymással való egyesülésétis szerzette, melly által a' régi erkölcsök vadságának szükségesképpen kellett szelídülni.

Az aszszonyi nemnek érzékeny és lágy szívüsége, kellemetes és hízelkedő maga viselete; a' szépségnek bájoló ereje, mellyet olly mesterséges elmésséggel tud a' maga hasznára fordítani, 's a' magát a' társalkodásban ezerképpen kedveltetni tudó talentoma; mind ezek elmúlhatatlanúl tsínosították a' társalkodást, mihelyt abban maga kénszerittése nélkül, és egy bizonyos fényességgel jelenhetett meg. De más felöl, melly sok veszedelmes indulatokat gerjesztettek, melly sok mesterséges és ravasz fortélyokat gondoltak-ki, melly sok nyúghatatlanságat és háborúságot okoztak ugyan az aszszonyok! Alig vitte-bé azokat első Ferentz Frantzia Király a' maga Udvarába, midőn ott tsak hamar annyira béavatták magokat titkosan a' kormányozásba, hogy az Ország dolgai gyakran tsak az ő kényektől és tetszésektől függöttek. A' Királyoknak és a' Nagyoknak többnyire vóltak ollyan különösen kedvelt és szeretett aszszonyaik, a' kiket meggazdagítottak, 's a' kiknek némellykor kénteleneknek vóltak mindent feláldozni. Medicis Katalin

talin nagyobb réſzént úgy érte-el tzélját nagy-ra vágyó plánumában 's igyekezeteiben, hogy ſzép és ravaſz aſzſzonyokat tartott birtokában, a' kik által az Udvari embereket 's az Orſzág Nagyjait megveſztegettette, 's a' maga réſzére hajtotta. Az ö Uralkodása veſzedelmes ſzerelmeskedésnek uralkodása vólt.

Ekkor tájban az erköltsök ſzörnyüképpen megromlottak. Az erköltsök ezen romlását Olaſz Orſzágban ſzülte vagy a' Medicisek pompázása, vagy egy kegyetlen neme az orſzág-lás-mesterſégének, melly ſzerint az erö nem létét vétkek által akarták kipótolni, vagy a tudományokkal és talentomokkal való rút viſzſzaélés, melly az Égnek ezen betses adományait vétkes indulatok megelégítésére fordította. Olaſz Orſzágból a' megveſztegettetés úgy terjedett-el mindenfelé mint a' pestis. A' vétkeknek minden nemei uralkodókká lettek, 's a' mi több, azoknak védelmezését ſem ſzégyenlették némellyek felvállalni, mások pedig éppen ditsöſégeket keresték a' gonoſzſágban.

Ugyan azért a' Pári'si Udvar különösen a' vétkes gyönyörüſégnek, pompának, a' puhaſágnak, 's a' legzabolátlanabb feslettſégeknek és tsalárdſágoknak tanyája lett; hol az értelemnek' kimíveltetése és a' tudományok' ſzeretete ſokkal több mérges, mint haſznos gyümöltsöt termett; hol az tartatott nagy elméjü embernek, a' ki rendetlen életet élt; hol a' vallást ſzüntelen emlegették, és ſoha ſem követték; hol ezer titkos intselkedések forraltattak a' rút gyönyörüſégek kebelében, 's a' hol ſzámtalan gonoſzſágok példái veſztegették a' nép' erköltseit.

Ha

Ha a' Protestánsok hévesſége magát kisſebb mértékbe mutatta vólna, a' romlottſág' mételye mind tovább-tovább ragadott és lebesen elhatalmazott vólna. Ezeknek tudományok, 's ſzüntelen való feddődések, és pirongatózások, mellyel a' megveſztegetett erkölcsök ellen kikeltek, a' Katholikusokat zabolában tartotta. Más felöl mind a' Katholikuſok, mind a' Protestánsok réſzéröl, a' vallásbéli viſzálkodások nem kevés kárt tettek, nagy gyülölléget támaſztván mind a' két réſzről a' ſzívekben. A' Vallásbéli buzgóſág minden egyébb érzéseket megfojtott. Az abból következett erőſzakoskodások, még mérgessebbé tették a' költsönös gyülölléget; 's a' polgári vérengző háborúk, mellyekre többnyire az Isten' nevét vették híjjában, a' régi vadſágnak nyomait ſoká fenntartották.

Külömben a' mesterſégek és a' kereskedés, mellyek még tsak keskeny határok között vóltak, a' luxust és az azzal együtt járó puhaſágot nem igen terjeſztették-el. A' főrendű aſzſzonyſágok, midön útáztak, kotsi helyett még tsak a' lovaglással elégedtek meg. Az életnek könnyebbſégére tartozó ſzámtalan dolgok, mellyek máj napon közönſégesek, még esméretlenek vóltak. A' Nemesſég a' tudományokat megvetette, gyülölte a' nyúgodálmat és egy helyben való lételt, 's nem tudott mást kedvelleni, hanem tsak a' fegyvert. Ollyankor-is, midön az Orſzág legnagyobb nyomorúſág alatt nyögött, gyakran patakonként ontatott-ki a' vér, tsupán roſzſzúl értett betsület ſzeretésből. Egy ollyan jelenés, melly megérdemli figyelmetesſégünket.

Hogy

Hogy a' vad nemzetek az ő pörlekedéseiket kettős viadal által végezték-el; hogy ez azoknál gyakran törvénnyé-is vólt téve; ezt a' szokást könnyű megmagyarázni: úgy lehet azt nézni, mint természet szerínt való következését ezen nemzetek vad erköltseinek, a' törvény szerzők és bírák tudatlanságának, egy szóval mint a' vadsággal együtt járó balvélekedések szüleménnyét. A' Római törvény, 's azok a' változások, mellyeket ez okozott, nem vóltak elégségesek a' Nemesség efféle vad erköltseinek megszelídítésére. Az olly nagy betsben lévő Lovagok rendje, a' vitézségnek emez elfajult nemét szenté tette. Az ő Turnierjaik vagy fegyveresjátékjaik és kettősviadaljaik szüntelen táplálták másokban-is a' kettősviadalra való hajlandóságát. Hijjában próbálták a' Pápák átkokkal, a' Fejedelmek rendelések által ezen bóldogtalan szokást eltöröl-ni; sőt inkább annyira meggyökerezett, hogy minekutánna a' törvény székeknél való kettősviadal eltöröltetett is, még-is a' törvény ellenére-is gyakran történtek az ítélőszékek rendeléséből-is kettősviadalak. 'S mit akartak az efféle viadalokkal elérni? Némellykor házasságtörés', máskor vérbekeveredés' vétkét akárták vele a' vádoltattra reá bizonyíttani. Minden az uralkodó erköltsökkel és szokásokkal egyenesen ellenkező törvény vagy semmit sem használ, vagy éppen árt-is, ha az erköltsök és szokások ereje a' törvények erejét felűl haladja. A' tilalom ösztönözi az indúlatot. Minthogy közönséges helyen 's mindenek tudtával nem vólt szabad megverekedni: titkon minden tsekélységért megverekedtek. Ez a' bolond-

bolondság ragadó nyavalya vólt. Egy szóért, egy tekintetért, 's még kevesebbért-is kikellett hívni valakit egy szálkardra, vagy elö kellett állani a' kihivattatásra, ha ki betsületét elveszteni nem akarta. Tsak magában Frantzia Országban húsz esztendönél kevesebb idö alatt nyóltz ezernél több kegyelmezö levél adatott-ki, mellyekkel a' Királyok a' kettös bajvivóknak grátziát adtak.

Mind ez szembetünö bizonysága annak, hogy a' régi vadságnak még nem múlt-el minden nyoma. A' társaságbéli életnek igaz kellemetességeit még kevesé esmerték az emberek; tsak nem minden gyönyörüségek az ételben és italban való mértékletlenkedésböl állott. Még kevesebbé esmerték azokat a' társaságbéli virtusokat, mellyek a' hasznos és józan esméretekböl származnak 's magokat a' társalkodásban való szelíd beszélgetés és nyájaskodás által mutatják-ki. Az efféle hibák és fogyatkozások orvoslására szükségesképpen valamelly fontos változás kívántatott; szükséges vólt másféle dolgokban kedvet és gyönyörüséget találni, szükséges vólt az okosságnak jobban kipallérozta tni, melly azután az erköltsöket-is szerentséssen pallérozhatta. Megfogjuk látni, melly egészszen más ábrázatot nyert légyen minden a' XIV-dik Lajos' századjában.

III.

A' Pápa hatalmának miben léte.

A' Római Udvar koránt sem avatta ekkor magát olly igen erőszakosan az Országok dolgaiba mint annak elötte. Ennek oka a' vólt, mint-

minthogy egy felöl a' Királyok a' magok' hatalmát nagyon megerösítették, másfelöl a' Pápák, elébbenni tapaſztalásaikra emlékezvén, attól féltek, hogy a' ſzent ſzéktöl többen - is elfognának pártolni; mint már elpártoltak. Azonban a' mihez elébb jussokat tartották, arról tellyességgel nem mondottak - le most - is; hanem vígyázóbbak vóltak igyekezeteiknek végre hajtásában. Most ſem ſzünték meg birodalmokat; ha midön jó móddal lehetett, nagyobbítani.

Jóllehet a' Papi Rend a' Római Udvar iránt nagy engedelmeſséget mutatott; még - is ſokat veſztett ezen Udvar elébbeni hatalmából, miólta a' Törvénytudók méllyebb és ſzélesebb tudományra, 's a' fejedelmek nagyobb hatalomra tettek ſzert. Ugyan azért tsekéllyebb dolgok által kívánt magának tekintetet ſzerezni. 1630-ban a' Kárdinálisok arra kérték Nyóltzadik Orbán Pápát, hogy az *Illüstrissimus* titulus helyett, mellyet addig viseltek, adjon nékik *Eminentissimust*; úgy hogy a' Tsáſzárokat és Királyokat kivévén, mások mindenek ezen titulussal nevezzék öket mind beſzéllgetéseikben, mind leveleikben; és hogy minden egyébb Főpap, akárki lenne az, a' ki ö kívülöttök ezen titulussal élni méréſzelne, a' ſzent ſzék' kegyelméből egéſzen kiessék, következésképpen minden jövödelmeitöl és prebendáitól megfoſztattassék. A' Pápa mind ezekre reá állott. Attól az idötöl fogva a' Püspökök is pompásabb titulust kívántak, az elött tsak Tiſztelendö Atyáknak hivattatván.

Nyóltzadik Orbán Pápa' idejében említést érdemel a' Kaputzinusok és Frantziskánusok között támadott per. A' Kaputzinusok' ſzer-

zete

zete ekkor mintegy 100 esztendős volt. Az ő szaporodások, jobb karba való vétetések, és az a' betsület, mellyben voltak, irígységet és nehezteléstámasztott a' Frantziscánusok között. Ezek nagy indulatossággal tagadták, hogy amazok Szent Ferentz fiai volnának, és hogy Ötödik Pál Pápának egy a' Kaputzinusoknak kedvező Bullája félre tsigázhassák, azt mondották továbbá, hogy, ha szintén a' Kaputzinusok Szent Ferentztől veszik-is eredeteket, legalább nem egyenes lineából származtak tőle. Egy Bullában, melly 1627-ben adatott-ki, a' Kaputzinusoknak nekik ítéltetett a' kétségbe hozott titulust, az állapíttatott-meg, hogy az ő szerzetek szintén olyan régi mint a' Frantziscánusoké. Egy másik Bulla ugyan ekkor tájban egy másik perlekedésnek vetett véget, melly ugyan ezen szerzetesek között az öltözet eránt támadott volt. A' Pápa átokkal való büntetés alatt meghatározta miképp öltözzenek, 's mitsoda öltözetbe járjanak.

Az efféle tsekélységek megmutatják 's lerajzolják az akkori időbéli gondolkozásnak módját. Ide tartozik az-is, hogy a' Pápák sok Privilegiumokat osztogattak a' szerzetesekhez, melyek által tsak nem minden világi törvényszékek hatalma alól kivették azokat.

IV.

A' Theologiának és a' vallásnak állapotja.

Erasmus a' maga idejebéli Theologusokból tsúfot üzött, mellyért sokat kellett szenvednie, de egyszersmind az által a' Theologiának

giának nagy haſznot tett. Az úgy neveztetett Theologia Scholastica, melly ekkor legnagyobb divatjában vólt, nem egyébből állott, hanem többnyire tsak értetlen és haſzontalan ſzörſzálhasogató ſzókból. A' Kereſztény vallásnak nemes együgyüſégét ſemmire való ſzóſzaporításnak ſürü homályával béfedezte; egynéhány igazſágokat haſzontalan kérdések özönével elborított, 's magát ollyan ſzókkal kínozta, a' mellyeknél ſemmit ſem gondolt. Ennek tanítói minden egyébb náloknál ſzázſzor tudósabb emberekre-is megvetve néztek; holott tsak nem minden tudománnyok abból állott, hogy Szent Tamás és Scotus írásaiból némelly helyeket leírtak. A' Bibliát nem igen esmerték; a' Szent Atyákat még kevesebbé, és még ſokkal kevesebbé vóltak jártasak az Egyházi történetekben. Mind a' mellett mégis ſzüntelen harsogtak oskoláik a' ſok versengésektől, mellyeket ſoha ſem tudtak elvégezni.

Ez, a' mint fellyebb-is megjegyeztük, a' Protestánsoknak jó alkalmatoſſágot adott a' vetélkedésre. Minthogy ezek nagy réſzént fundamentomos tudománnyal vóltak felfegyverkezve. Másfelől ugyan a' Protestánsokkal való viſzſzálkodás adott a' Katholikusoknak-is alkalmatoſſágot és öſztönt a' Bibliának, Traditióknak, és a' Conciliumok Végzéseinek fundamentomosſabban való megtanúlására. Azokis kezdették már tanúlni a' tudós nyelveket, 's a' vallás tudományát annak forrásaiból kezdették meríteni.

De mind a' mellett-is a' Theologia Scholaſtica nem veſztette-el minden kedvellőit, mellyeknek még mái napon ſem kevés némelly

osko-

oskolákon a' ſzámok. Ugyan azért ſok nagy talentomú emberek, a' helyett, hogy megſzerették vólna az oskolákban a' Theologiát, inkább elidegenedtek töle; 's hihető, hogy a' Theologia helytelenül való tanításának lehetett olly ſok vallástalanok ſzármozását köſzönni.

Vajha ezen hibás tanítás az időnek elveſztegetésén kívül más károkat ne okozott vólna! De a' Scholastica Theologia ſzámtalan vallásbéli viſzſzálkodásokat és viſzſzavonásokat-is ſzült. Ide tartoztak p. o. ezen időben a' Szüz Mária ſzeplőtelen fogantatása, a' kegyelem és kegyelembéli válaſztás eránt folytatott per, a' Molinismus, Jansenismus, úgy ſzintén az erkölts tudományban lett külömbbkülömbbféle ſzakadások és tévelygések-is, 's a' t.

Ha a' történeteket vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy tsak nem minden vallásbéli versengések és viſzſzálkodások a' Klastromokban vették eredeteket; a' Szerzetesek pedig ezen időben ſzüntelen ſzaporodtak, és nagyobb-nagyobb tekintetet nyertek.

A' régi tudós nyelvek virágzása a' Szent Írás magyarázatját-is elömozdította, úgy hogy már ezen időben némelly nevezetes munkák jelentek abban meg. Leghíresebb Exegeták vóltak a' Katholikusok közül, Maldonát, Arias Montanus, Sixtus Sienensis, Cornelius a' Lapide, Bonfrere, Esth, a' Kárdinális Cajetán, Gagne, Richer; a' Lutheránusok közül: Melanchton, Flacius, Bugenhagen, Jónas, Chemnitz, Striegel, Camerarius, Glaſz; a' Reformátusok közül: Zvingli, Calvinus, Beza, Bullinger, Oecolampadius, Musculus, Bochard, Hugo Grotius, Vojet, Lichtfoot, Erpen. 's a' t.

A' Dogmatikában Melanchton vólt a' leg-nevezetesebb írójok a' Lutheránusoknak, 's ö utánna Calixtus. Híresebb Dogmaticusaik a' Reformátusoknak ezek vóltak: Oecolampadius, Pareus, Spanheim, Hottinger 's a' t. A' Katholikusok között pedig ezek nevezetesebbek: Molina, Sadolet, Duperron, Gretser, Rieher, és Bellarmin, a' ki mindnyájokat felül halladja.

Az erköltsi tudomány nagy réſzént oskolai ſzóſzaporítás vólt, mind azonáltal vóltak, mind a' két réſzről, a' kik a' Probabilismus és hitetlenſég által okozott romlottſág ellen haſzonnal írtak. Egyébb eránt a' Polemica vólt minden vallásbéli felekezeteknek legfőbb Studiumjok.

V.

A' Tudományok és a' Literatúra.

A' mi ezen idöſzakaſz előtt ſok ſzázadokig tudománynak neveztetett, az az igazſág világának felderülését inkább akadályoztatta, mint ſem hogy elölmozdítatta vólna. Nem egyébben állott az, hanem bizonyos balgatag képzelödésekben és álmodozásokban, mellyeket az azokkal foglalatoskodó emberek ſzent igazſágoknak tartottak, 's a' mellyekben legkissebb változtatást és újítást ſem akartak megengedni, 's az okosſágot minden ſzokatlan lépéséért megbüntették, minthogy annak világosodásától féltek. Aristoteles, vagy inkább annak magyarázói az emberi értelmen és okosſágon ſzabad kénnyek ſzerint uralkodtak. Még a' törvények is keményen megtíltottak minden tudományt, melly ezeknek tudományával

val ellenkezett. Egy ſzóval azt lehet mondani, hogy a' gondolkodás és a' józan okosſág ſokſzor véteknek tartatott. Ha az Aristoteles magyarázóinak tudománnya a' Theologiát-is eltsufította, mit nem tehetett és tett a' Filozofiával? 'S ha a' Filozofia egéſz az újjabb időkig ſok kivetöt foglalt magában, mi lehetett az, ezen időſzakaſzban, mellyben a' józanabb esméretek olly ritkaſágok vóltak!

Azonban a' zabolátlanſágnak olly igen kedvezö tudatlanſágot lehetetlen lett vólna elofſzlatni, ha tsak a' tudományok az igazſág' napját végre fel nem támaſztották vólna. 'S tsak ugyan némelly bátor és nemes ſzívü férjfiak lerázták a' balgatag vélekedések' igaját magokról, és útat kéſzítettek a' haſznos esméreteknek. Elsö Jakab Angliai Király' uralkodása alatt Báco Ferentz, Verulámi Báro, a' ki tudománnya által ſokkal nagyobb ditsöſéget ſzerzett magának, mint kevés ſzerentsével folytatott, 's utóbb elveſztett Cancelláriusi tiſztviselése által, némelly jeles munkáiban ollyan magot hintett-el, melly utóbb ſok fontos találmányokra adott alkalmatosſágot. Megmutatta az addig ſzokásban vólt tanítás módjának hibás vóltát, és jó tanátsot adott annak megjobbítására. Megmutatta, hogy a' Scholastica Filozofiának ſzámtalan abstractioi haſzontalanok, és a' terméſzeti dolgok' esméretét tette minden józan tudománynak fundamentomává. Értésekre adta az akkor élö tudósoknak, hogy a' tapaſztalás és a' terméſzeti dolgok' figyelmetes vizsgálása azok a' források, mellyekből esméretlen igazſágokat meríteni lehet, 's némiképpen elöre megjövendölte, melly tsu-

da dolgok fognának ezekből ſzármazni. Végre értésekre adta, hogy ſemmit ſem tudnak, 's e' vólt a' legfontosabb dolog, a' mit az akkori tudósok tanúlhattak.

Egy kevés idövel azután megjelent Descartes egy Frantzia Orſzági nemes familiából ſzármazott Tudós, a' ki, minekutánna nyomosan gondolkodott vólna a' tanítóitól hallott hibás tudományokról, és a' Filozofia nevét viselő tudatlanſágról: feltette magában, hogy minden tudományát és tudományos eſméreteteit egéſzen új formába öntse. Azzal kezdette-el ezen ſzándékának véghez vitelét, hogy mindenről kételkedett; megbizonyította, hogy a' kételkedés ſzükſéges; és mi-is lehetne annál ſzükſégesebb a' Filozofiában, a' hol egyedül tsak az okoknak kell meghatározni ítélettételünket? Az addig uralkodott Filozofiának alkotmányát hamar lerontotta. De igen eleven képzelödése más felöl tévelygö útra vitte. Egy új Systemát akart alkotni. A' világ alkotványának Mechanismusát elmésen kigondolt örvények által magyarázta, mellyeket a' terméſzet nem esmér. Legalább a' Filosofusok' egy ollyan felekezetének lett ſzerzöje, melly okoſan gondolkodni ſzeretett, és az okos gondolkodásra való hajlandóſágot terjeſztette. Az által az Aristoteles Filozofiáján halálos ſebet ejtett. A' tévelygésről igen nehéz és tsak nem lehetetlen minden elbódulás nélkül az igazſágra által menni. Talám ezen híres Filozofusnak még a' bódulásai-is elömozdították a' tudománynak virágzását. Az ö tanítása módja vezérül ſzolgált azólta a' terméſzet' vizsgálóinak, 's a' terméſzet' vizsgálása viſzont jobban megesmertette Cartesius' hibáit.

Gassendi,

Gassendi, egy Frantzia Orſzági Pap, vígyázóbb lévén mint Descartes, következésképpen kevesebb lármát tsinálván, titkon támadta-meg a' régi balvélekedéseket, 's Epicurusnak az atomusokról ſzólló tudománnyát akarta megigazítani. Cartesius' hibáit nyomosan megtzáfolta; de a' mellett a' maga vélekedését még ſem bizonyíthatta-meg úgy, hogy kétſégen kívül tette vólna. Nem vóltak még elegendő tapaſztalások; elébb több tapaſztalásokat kellett ſzerezni, úgy lehetett az igazſágnak jobban nyomába akadni. Nagy ſzerentséjekre ſzolgált a' tudományoknak az, hogy némelly jeles talentomu férjfiak éppen ezen tzélra törekedtek.

Egy azok közül a' jeles férjfiak közül, a' kiknek a' tudományok legtöbbet köſzönnek, 's a' kit haſznos igyekezetéért a' tudatlanſág még meg-is büntetett, Galilei, egy hasonló nevezetü Florentziai Nemesnek fija, vólt. Copernicus' ſystemája, melly ſzerint a' föld forog a' nap körül, 's mellyből a' terméſzet' jelenéseit olly jól meglehet magyarázni, érdemes vólt arra, hogy egy illyen férjfiú legyen pártfogója. Ennek éſzre vételei ezen ſystemának igazſágát tsak nem minden kétſégen kívül tették. A' XVI-dik ſzázadnak vége felé történetből a' meſzſze mutató üvegeknek egy bizonyos neme találtatott-fel, a' melly abból állott, hogy egy tsőnek mind a' két végére üveg tétetett. Galilei ezt tsak 1609-ben esmértemeg. Azonnal által látta, melly haſznos fogna lenni ezen találmány, ha tökélletesſégre vitettetnék. Gondolkodott róla, mint lehetne tökélletesebbé tenni, 's próbákat tett a' végre.

Nem ſokára egy olly meſzſze mutató üveget kéſzített, melly a' dolgokat három akkorának mutatta, mint terméſzeti nagyſágok vólt, 's midön még tovább gondolkodott, annyira ment, hogy harmintz háromſzorta nagyobbaknak mutatta terméſzeti nagyſágoknál a' dolgokat az ö általa megjobbított üveg. Rövid ſzóval, ö vólt az, a' ki éſzre vette a' hóldban lévö hegyeket, a' Jupiter darabontjait, a' Vénus nevezetü tsillagzatnak nevelkedését és fogyatkozását, a' napban lévö motskokat és annak fordúlását. Ez által a' föld és a' többi Planéták között való hasonlatoſság annyira megbizonyíttatott, hogy az, a' ki ſzemeit ſzántſzándékkal béhunnyi nem akarja, a' földnek forgásáról nem kételkedhetik.

De az emberi nemzetet világosítani, annyit tett ezen idö tájban, mint magát ezer veſzedelemre kitenni. Gassendi nem másképp hanem tsak a' legnagyobb vígyázatoſsággal bátorkodott az Aristoteles' Filozofiája ellen kikelni, úgy hogy a' maga munkáit a' Római Anyaſzentegyház' megítélésére bízta; mintha Aristotelesnek és a' vallásnak egymáshoz valami közök vólna. Descartes, a' ki hogy ſzabadabban gondolkodhassék 's írhasson, Hollandiába vonta magát, ſok üldözöket talált, és Isten tagadással vádoltatott, holott az Isten létéről újjabb és erösebben bizonyító okokat adott-ki. 'S azok az üldözések, mellyeken Galilei által ment, ſokkal nevezetesebbek, mint ſem hogy azokat halgatással elmellözhetném. — A' Copernicus ſystemája már az elött-is talált mindenütt védelmezöket, a' nélkül, hogy

hogy a' Nyomozó-ſzék valami eretnekſéget vagy akármi egyébb veſzedelmes dolgot talált volna benne. De midön Galilei 1613-ban kétſégen kívül való igazſágnak mondotta azt lenni, a' tudatlanſág és az irígyſég kikeltek ellene. Azt mondották, hogy ezen állítás ellenkezik a' Szent Írással. Egy Dominicanus Barát Caccini 1614-ben Florentzia városában közönſéges helyen predikállott ellene, és hogy annál inkább gúnyolhassa találmányait és nevét, a' Szent Írásnak eme ſzavaival élt viſzſza: *Viri Galilæi, quid ſtatis adſpicientes in coelum?* Galilei Barátjaihoz írt leveleiben, ſőt még Kristina Fő Hertzeg Aſzſzony előtt-is védelmezte magát, 's igyekezett megbizonyítani, hogy az ő tudománnya nem ellenkezik a' Sz. Írással. De még ezen levelekkel-is viſſzaéltek a' Dominicanusok önnön maga ellen. 1615-ben önként elment Rómába, ott Ötödik Pál Római Pápával és az egéſz Consistoriummal magát megkedveltette, 's azt az ajánlást és bíztatást nyerte, hogy rágalmazói' ſzavára ſoha ſem fog hallgatni a' Pápa. De híjában keresett ſzabadſágot arra, hogy tetſzése ſzerint gondolkodhassék és írhasson. Az ellenſégei annyira vitték a' dolgot, hogy minden könyvek megtíltattak, mellyek azt vítatták, hogy a' földnek a' nap körül való forgása a' Szent Írással nem ellenkezik. — 1620-ban ki akarta adni egy már régen elkezdett munkáját, mellynek titulusa vólt: *De ſyſtemate univerſi.* De minthogy az idők és környülállások változtak, egy beſzélgetésbe öltöztette ezen munkát, mellyben egyik beſzélgető

getö Simplicio, a' Ptolemæus Systemáját védelmezte. A' míg ezen munkáján dolgozott, 1621. meghalt a' maga Fejedelme és nagy pártfogója II-dik Cosmus Fö-Hertzeg, a' kinek halála után, minthogy az igazgatás két Aſzſzonyi tútorokon a' 10 eſztendös II-dik Ferdinandnak annyán és nagy-annyán állott, a' tudományok és a' gondolkodás' ſzabadſága nem várhattak ollyan pártfogást, mint annakelötte. Azomban az említett könyv mind Rómában 1630-ban, mind Florentziában 1632-ben engedelmet nyert a' világra jövésre. De alig jelent meg, midön Galilei ellenſégei mindent elkövettek, elakarván a' Pápával hitetni, hogy a' Simplicio nevezet alatt az író ötet értette légyen. 1632-ben Galilei a' Nyomozó-ſzék eleibe idéztetett Rómába, a' hol eleinten a' Toskánai követ' házában lakott, azután pedig a' Nyomozóſzék palotájában gyenge fogſágban és alkalmatos ſzobákban tartatott; de a' Nyomozóſzék által tsak ugyan kénſzerítetett arra, hogy a' földforgásáról való tudományról lemondjon. Továbbá arra ítéltetett, hogy bizonytalan idöt a' Nyomozóſzéknél betsületes fogſágban töltsön, 's három eſztendeig minden héten egyſzer a' hét penitentziális Zsoltárokat végig imádkozza. A' világ alkotmányáról írott beſzélgetése pedig megtíltatott. A' Toskánai követ' eſzközlésére Galilei a' Florentzia mellett lévö falusi jóſzágára küldettetett. Ezen magányosſágban ſzabad vólt néki ottan-ottan Florentziában-is bémenni, 's ekkor-is üresſégét a' tudományoknak, 's különössen a' Mechanikának nagy haſznára fordította. 1637-ben hályogot kapott, melly baja és több egyébb ſzen-

ve-

vedései után meghólt 1642-ben 78 esztendős korába. Nevezetes az, hogy midőn ötet eleinten a' Dominikánusok bévádolták, akkor a' Je'suiták pártyát fogták; utóbb pedig midőn a' Je'suiták lettek ellenségei, akkor a' Dominikánusok mellette szóllottak. Ezen környülállás minden kétség kívül igen könnyebbítette veszedelemben forgó sorsát.

A' Galilei ellen hozott Sententziáról, szükségtelennek tartom hoszszasan szóllani. Az idő eléggé megbizonyította ebben-is, melly igen megszoktak azok szégyenülni, a' kik ollyast mit kárhoztatnak, a' mihez nem értenek. A' tudományok ditsőségére meg kell még jegyeznem azt, hogy Kárdinális Bentivoglio, egy jeles Históríkus, és Galileinak tanítványa, a' ki ezen Nyomozószéknek egyik fő tagja vólt, minden erejéből ellene szegezte magát az igazságtalanságnak. De mit vihetett véghez egy Bölts, midőn egész századjának esztelensége ellene hartzolt?

Galileinak több más fontos és nevezetes Találmányokat-is köszönünk. A' levegő égnek nehézségét és viszszarúgó erejét ő tette elsőben kétségen kívül; ugyan azért ezen esméretei és tapasztalásai szerint ő készített elsőben alkalmatos thermometrumot, az az ollyan eszközt, mellynek segítségével a' melegnek és hidegnek változásait, 's ezen változásoknak mértékét meglehet határozni.

Torricelli, Galilei tanítvánnya, a' tanítójának nyomdokiba lépett. Ő találta-fel a' többek között a' microscopiumot, vagy nagyító üveget, melly a' természet vizsgálására szintén olly hasznos és fontos, mint a' mesz-

mu-

mutató üveg. Ö találta-fel a' Barometrumot-is, mellyel a' levegönek nehézſégét meglehet mérni.

Nem ſzóllok Tycho Brahénak és Kepplernek Astronomiai munkáikról, ſem az Algebrának egy új methodussáról, melly a' XVI-dik Században Vieta által találtatott-fel Frantzia Orſzágban; ſem a' vérnek forgásáról, mellyet Harvey vett elöſzör éſzre Angliában 's a' t. Mihelyt jeles talentomú férjfiak nyomosan és ſzabadon vizsgálják azt, a' mi haſznos és ſzivesen hozzá látnak a' terméſzetnek nyomozásához és titkainak kémleléséhez, 's a' régi tévelygéseket megvetvén igazſágot ſzomjúznak; mihelyt a' terméſzet tudománnya, és a' Mathesis által vezettetvén helyesen gondolkodni, és az uralkodó hibás vélekedésekröl lemondani bátorkodnak; mihelyt némelly ſzerentsés találmányok némellyeket követésre, másokat tanúlásra buzdítanak: azonnal lehet reményleni, hogy minden tudományok ſebes lépésekkel fognak a' tökélletesſég felé menni, 's egymást költsönössen fogják ſegíteni a' ſzámtalan akadályok meggyözésére.

De a' tudományoknak illyen ſzerentsés gyarapodása még ſok idöt és ſok fáradſágot kívánt. A' tudósoknak, közönſégesen és általjába ſzóllva, még nem vólt Filozofusi lelkek. Nagyobb réſze azoknak tsupán emlékezetét terhelte-meg a' ſzélesen kiterjedö tudománnyal. A' régi Görög és Római írók munkáival veſzödtek, 's azok eránt vetélkedtek egymással mind úntalan, kevély megvetéssel néztek mindent, a' mire a' régiſég petsétje nem vólt nyomva; és az egymás ellen-

való

való mérges kikelés és gúnyolódás bévett szokás vólt közöttök. Salmasius és Petávius, ezen két nagy tudósok-is valamint egyebek, kofákhoz illendő fegyverrel éltek egymás ellen. Azomban vétenénk az ezen időben éltt tudósok ellen, 's méltatlanságot követnénk-el rajtok, ha tudós éjtszakázásaiknak hasznát tagadni akarnánk. Ők ollyan esméretekre segítettek bennünket, mellyek nélkül mind a' Filozofia, mind a' szép tudományok szükölködtek; a' jó ízlés és az okosság templomának építéséhez megkívántató mindenféle szereket és materiákat ők készítették-el. Mellyek igazságot nem hozott napfényre a' vallásbéli dolgokhoz alkalmaztatott Critica? mellyek tévelygéseket nem vert ellembe a' földhöz?

Frantzia Ország XIV-dik Lajos idejében legditsőségesebb hazájok lett a' tudományoknak és a' szép mesterségeknek. Tasso halála után, melly 1595-ben történt, éppen nem iratattak már Olasz Országban ollyan remek munkák, mint annakelőtte. Inkább jádszottak ott ekkor az elmével, mintsem hogy halhatatlan munkákat teremtettek vólna általa. Spanyol Ország még inkább elfajult. Az oda való Dramatikus költők és egyébb írók a' természetet elhagyván, égtelen dagályos munkákat készítettek; és az elmés Cervantesnek Don Quixot'ja nem egyébb, hanem a' nemzetnek ekkori ízlését gúnyoló Szatira.

Angliában I-sö Jakab uralkodása alatt Sakespeare attya lett a' theatrális költés-mesterségének, még pedig ollyan, hogy azt még máig napig sem lehet elegendőképpen tsudálni. Ugyan azt lehet mondani Miltonról-is, a' kinek

nek elveſztett Paraditsoma 1667-ben jött-ki elöſzer.

Kárdinális Richelieu nagy ditséretet érdemel azért, hogy úgy ſzóllván azt a' földet legelöſzer kezdette mívelni, mellyen utóbb annyi halhatatlan munkák termettek. Nem tsak nem akadályoztatta a' tudományokat, hanem dajkálta és ápolgatta-is azokat; 's jóllehet mint Író nevetſégessé tette magát, ollyas mire vágyván az által, a' mire nem vólt alkalmatos; mindazáltal példája még akkor-is haſznált, ſok jeles talentomokat ſerkentvén követésére. A' Frantzia Prosa Balzac és Voiture tollai által ékesſéget nyert, jóllehet az elsönek írása dagályos, a' másiké kénſzerített. Malherbe megmutatta, hogy a' Frantzia nyelv alkalmatos a' költés mesterſége kellemetesſégeinek kifejezésére. Corneille Péter egynéhány középſzerü darabok után a' Cidet kéſzítette, mellyhez azon idöben kevés Dramaticus munka hasonlított. Richelieu ezen költö eránt irígyſséggel viseltetvén azt kívánta, hogy az 1635-ben felállítatott Frantzia Akademia ítéljemeg ezen híres ſzomorú játékot; és az ekkor kéſzült Kritica új bizonyſága annak, hogy már a' Literatúra igen elöment és nagyot gyarapodott. A' Horátiusok, és kivált a' Cinna, mellyeket hasonlóképpen Corneille kéſzített, még ſzembetünöbb bizonyſágait adták ezen igazſágnak. Az olly ſoká fenn maradott vadſágnak okát tehát egyedül tsak a' tanításnak és tanúlásnak helytelen módjában kell keresni.

Lehetetlen nem tsudálkozni azon, hogy abban az idöben-is, mellyben Descartes az Aristoteles Filozofiáját lerontotta, és Corneille a' ſzí-

a' ſzíveket a' Római Herosok' érzéseivel töltötte-meg, még mindenkor ſok oktalan balvélekedések tartották fogva mind a' Nagyoknak és közembereknek, mind a' Papoknak és világi tiſztviselöknek értelmeket. Az Astrologia vagy tsillagokból való jövendölés még mindenkor nagy tekíntetben vólt. A' varáslók ellen való Processusok ſem ſzünték még meg. Prandier Orbán, a' ki ſzerentsétlenſégére a' Ministert megboſzontotta, elevenen megégettetett, azzal vádoltatván, hogy némelly Apátzákat bájolásával megrontott vólna. Azonban a' Sorbonna azt a' ſententziát hozta, hogy az Apátzák bizonyſág tételét nem lehet bévenni; de miért nem? azért, mert, ha ördöngösök, az ördög, Szent János' mondása ſzerínt hazug, következésképpen ártatlanokat-is vádalhat hamisan.

Vallyon nem nyert vólna-é a' nemzet azzal, ha a' felsöbb tudományok elébb gyarapodtak vólna, mint a' ſzép tudományok? Ez ollyan kérdés, mellyre nehéz megfelelni. Általjában ki kell a' nemzetnek elébb valamenyire palléroztatni, 's tsak azután lehet megvilágosítani. Az érzékenyſégeknek és a' ſzívnek gyönyörüſégei tehetik tsak az embert hajlandóvá és alkalmatossá a' mélyſéges okoskodás örömeinek kóstolására és megízelítésére. Szükſég, hogy a' kellemetes könyvek' olvasása ſzoktassa a' lelket kitsinyenként a' gondolkodásra, és hogy a' ſzépſég vezesse az igazſághoz, melly az érzékenyſégekre kevesebbé ſzokott hatni. Az elmének gyönyörüen való virágzásából elöre lehetett ezen idö tájban jövendölni, hogy nem ſokára a' böltsesſégnek

és igazſágnak mindenféle gyümöltsei fognak ott teremni. Nem tsak a' ſzép tudományok kezdettek már virágozni, hanem a' ſzép mesterſégeknek hajnala-is mosolygott, és annak az időſzakaſznak tsudáit jövendölte, mellyre most által fogunk menni.

TIZENNEGYEDIK IDŐSZAKASZ.

XIV. LAJOS FRANTZIA KIRÁLY.

Ezen Időſzakaſz, melly a' világ történetei-ben legfontosabb, ſzámtalan dolgokat foglal magában, mellyek nagy figyelmetesſéget érdemelnek. Minden nemzetek állapotja állandó és maradandó kezd lenni. A' tudományok és mesterſégek, Orſzágokról orſzágokra terjedvén, új erköltsöket és esmereteket ſzülnek; 's az Orſzáglás' módjában ſzembetünö nagy változások történnek. A' ki új dolgokat hallani és tanúlni kíván, találi itt böſéggel, a' mivel kívánſágát 's hajlandóſágát táplálja; de egyſzersmind ha a dolgok velejét okosan ki nem tudja ſzívni, azoknak ſokaſága felette megterheli, még pedig haſzontalanúl, emlékezetét. Hogy a' rendetlenſéget és zürzavart eltávoztathassam, felosztom ezen Időſzakaſzt több réſzekre.

ELSŐ

ELSŐ RÉSZ.

Tizennegyedik Lajos uralkodni kezd.

Az 1642-töl fogva, az 1667-dikben kezdett háborúig.

ELSŐ TZIKKELY.

Az Auſztriai Ház ellen való háborúnak folytatása. — A' Weſztpháliai békeſség 1648-ban.

Midőn Tizennegyedik Lajos ötödfél eſztendős korában uralkodni kezdett, akkor Európa tele vólt veſzedelmes fergetegekkel, mellyek Frantzia Orſzágnak egy tutoroktól igazgatandó gyenge Király alatt nem ſok jót igérhettek. A' háború, mellyet Kárdinális Richelieu az Auſztriai Ház ellen kezdett, most-is folytatta puſztításait, jóllehet a' békeſségnek elöl járó tikkelyei már 1641-ben meg vóltak határozva. Harmadik Ferdinand Tsáſzár küzködött az ellene öſzveſzövètkezett Hatalmaſságokkal, a' nélkül, hogy a' Német Birodalomtól annyi ſegedelmet nyerhetett vólna, mint kívánt. Negyedik Filep, Spanyol Orſzági Király, elveſztette Roussillont, Cataloniát és Portugalliát; de bár melly igen megvólt-is erötlenedve meſzſze kiterjedő Monarchiája, még-is védelmezte az magát az ellene ſok, egy ſzívvel lélekkel törekedő Portugallusok, Hollandusok és Frantziák ellen. Ha Anglia, belölről veſzedelmes háborgásoktól emészte-

tetvén, a' ſzározon lévö Orſzágok' közös dolgaiba nem avatkozott; nem lehetett egyebet várni, hanem hogy ezen Republikánusoknak egy tiſzteletre méltó Királyt, fegyveres kézzel üldözö dühösſége le fog tsillapodni, 's az Orſzág virágzásának elömozdításáról, 's a' nemzet hatalmának megerösítéséről fog gondolkodni. Végre Frantzia Orſzág, ſzintén olly ſzerentsétlen lévén mint a' többi, ugyan akkor midön kívülről egy veſzedelmes háborúnak terhét kellett viselnie, belölről a' polgári háborúnak tüzét látta réſzſzerínt a' hamu alatt rejtezni, réſzſzerínt kigyuladni.

Tizenharmadik Lajos a' Testamentomában az özvegy Királyné Auſztriai Anna mellé egy válogatott Udvari emberekből álló tanátsot rendelt. Ezen Királyné a' tútorſágot egyedül maga akarta viselni, 's a' fija nevében határ nélkül való hatalommal akart uralkodni. A' Parlamentomhoz folyamodott, melly ezen egéſz Orſzágot illetö dolgoknak, mint valamelly Processusnak elintézésébe magát beleavatván, törvénytelennek és meg nem állhatónak mondotta azon Királynak Testamentomát, mellynek uralkodása alatt ö tsak nem minden tekíntetét elveſztette. Kárdinális Mazarin, egy jeles talentomú és magát alkalmaztatni tudó Olaſz, a' ki nem régibe ment Frantzia Orſzágba lakni, nem ſokára elsö Miniſterré lett, 's úgy látſzott, hogy joltévöjétöl, Richelieutöl nem tsak a' Miniſteri méltóſágot, hanem egéſz hatalmát-is örökſégül nyerte. Az Udvarnál, a' mint az efféle változások idején történni ſzokott, némellyek kiestek a' kegyelemből, mások felemelték fejeket, és ſzerentséjeket emezeknek romlásán épitették; ollyan

dolog,

dolog, a' miről egynéhány napokig minden ember beſzél, 's a' mit azután kiki végképpen elfelejt. Egyébb eránt az elébbeni Ministeriumnak Plánuma megtartatott.

Azok, a' kik a' hadakozásoknak hoſzſzas leírását olvasni ſzeretik, azt ne ezen munkában keressék. A' világ történeteiről írott könyvek többnyire tellyesek azokkal, a' nélkül, hogy haſznosok vólnának. Egéſz leveleket békellene töltenem tsupa tulajdon nevekkel, ha az ekkori ütközeteknek minden aprólékságait és nevezetesebb vitézeit tsak nevezni akarnám-is. Ki olvashatná pedig azt unalom nélkül? ki tarthatná-meg emlékezetében? Talám elég vólna mind ezen hadakozásokról azt megjegyzeni, hogy közzülök egy ſem ſzerzett a' győzödelmesnek ollyan haſznokat, mellyek az általok okoztatott nyomorúſágot kipótolták vólna.

Kárdinális Richelieu' halála után, annak vetélkedő társa Olivarez, a' ki Spanyol Országban ſzabad tetſzése ſzerint kormányozott vala, kiesett a' Király' kegyelméből. *De Haro* Lajos lett helyette első Ministerré, a' ki nem vólt ſem olly ſzabad-kényű, ſem olly vakmerő mint Olivarez; 's a' Spanyólok nyertek ezen tsere által. Tizennegyedik Lajosnak tútorſág alatt való léte alkalmatosſágot ſzolgáltatott nékik a' győzödelmekre. A' Belgiumban lévő hadi ſeregek béütött Champagne tartományába, békerítette Rocroi városát, 's mindenfelé terjeſztette a' félelmet és a' rettegést.

Frantzia Orſzág' ſzerentséjére egy fiatal mintegy huſzon egy eſztendős bajnok, az Enguieni Hertzeg Lajos, Hertzeg Condé fija, vezér-

zérlette a' Frantzia hadi népet. Ennek nagy esze 's elméje kipótolta a' tapasztalásoknak nem létét. Megvólt néki parantsolva, hogy ütközetbe ne botsátkoznék; még-is megütközött Rocroi mellett, és nevezetes győzödelmet nyert, mellyben a' Helvetziai lábra vett Spanyol gyalogság, Spanyol Országnak ekkori legnagyobb ereje egészen megverettetett. A' vezérjek, Gróf Fuentes, ditsőségesen elesett az ütközetben. „Úgy kívántam vólna meghalni, mint ő, monda az ifjú Hertzeg, ha győzödelmet nem nyertem vólna." A' Rocroi mellett vett győzödelem sok egyébb győzödelmekre nyitott útat.

A' nagy Conde (mert az Enguieni Hertzeg már ekkor megérdemlette ezen tisztességes nevezetet) nem sokára után megvette Diedenhofen városát, mellyet az elébbenni uralkodás alatt a' Frantziák nem mertek békeríteni. Az ő jelen léte megkívántatott a' Rajna mellyékén-is. Minekutánna Marsall Guebriant Rothweil mellett elesett és halála által a' Frantziák, és a' Németek között egyenetlenség támadott vólna, elvesztették Dutlingen mellett az ütközetet, melly veszteség több egyébb veszteségeket is okozott. A' Tsászári Fő vezér Merci Freyburgot-is megvette. Conde oda érkezett, megtámadta Mercit ezen város mellett, és jóllehet ennek serege sokkal számosabb vólt, még-is megverte azt három napig tartó ütközet után. Philippsburg és Moguntzia lettek gyümöltsei ezen győzödelemnek. Az Orleani Hertzeg, Gaston, éppen ekkor tájban vette meg, két hónapi vívás után, Grevelingen városát. Cataloniában, a' hol Negyedik Filep 's Marsall de la Mothet megverte, és Lerida

Bela-

Belaguer városait megvette, a' Frantziák nem vóltak olly ſzerentsések.

Azon időben, midőn Conde Frantzia Országban nevelte ditsőſégét, Marsall Turenne a' Német Orſzági hadi ſereget vezérlette. Bellyebb nyomúlt ezen Orſzágba, haſznára akarván fordítani azt a' győzödelmet, mellyet a' Svéd Fővezér Torstensohn Tseh Orſzágban nyert. De egy hibát ejtett, melly, a' mint mondják, egéſz vitézi pállya futásában egyetlen egy hibája vólt, azt tudniillik, hogy a' ſzövetſégeseknek az ő ſeregeitől való elválását megengedte. Merci haſznát vette az alkalmatosſágnak, 's megverte ötet Marienthal mellett Frankoniában 1645-ben. Mihelyt ezt Conde meghallotta, azonnal ſegítſégére sietett, öſzvekaptsolta magát velek, megtámadta Mercit Nördlingennél, és ſzintén olly ditsőſéges győzödelmet nyert, mint már az előtt két ízben. Merci, ezen jeles vitéz-is elesett az ütközeten, mint előbb Fuentes.

1646-ban elvette Conde a' Spanyoloktól Dünkirchen városát. Onnét Cataloniába küldetett, a' hol Lerida városát ſzerentsétlen kimenetellel vívta, mivel nem küldöttek néki ſegítſéget, mellyre ſzükſége lett vólna. Ezen ſzerentsétlenſégén nem kevessé örvendettek az Irígyei; mert az Udvaroknál az indulatoknak tsak játékúl ſzolgál a' közjó és köznyomorúſág. De a' következendő eſztendőben 1648-ban újra boſzúſágot okozott Irígyeinek az által, hogy Artois' tartományában Lens mellett Leopold Fő Hertzeget, a' Tsáſzár' testvérjét meggyőzte. Az ütközet előtt tartott beſzédje velősebb vólt, mint ſok beſzédek, mellyekkel

írásaikat a' régi Historikusok megterhelték: „ Barátim, jusson eſzetekbe Rocroi, Frey„ burg és Nördlingen."

A' Frantziák Olaſz Orſzágban-is hadakoztak a' Spanyolok ellen. A' Barberinik, Nyóltzadik Orbán Pápa' öttsei, öſzveveſztek annak ſuccessorával Tizedik Innocentiussal, 's Frantzia Orſzágban pártfogást találták. Minthogy Mazarin a' Pápára azért, hogy az öttsétöl a' Kárdinálisi ſüveget megfogta, neheztelt: ezen ſzemélyes neheztelés bajt ſzerzett az egéſz Orſzágnak. Hogy az ellenſégeskedés Rómához annál közelebb essék, a' hadat Toskána ſzéleire vitek. Orbitello városát ott kellett hagyni, de Piombino és Portolongone városait megvették. Ekkor Innocentius mindenre reá állott, a' mit kívántak. Igy többnyire tsekélyſégek keverednek a' fontosoknak látſzó indító okok közé, 's tékozolják az emberi vért.

Negyedik Filep, ezen terméſzetére nézve jó indulatu, de elméjére nézve gyenge és máſok eſzén járó Fejedelem, a' midön minden felöl a' had' terhétöl nyomattatnék, a' maga népénél ſem talált ſegedelmet. 1645-ben Arragoniának Rendjei nem tették-le kívánſágára a' hódolás esküvését a' fija' ſzámára; azt kívánták, hogy erösítse-meg elébb azon juſokat, melly ſzerint az Arragoniabéliek nem tartoztak hazájokon kívül hadi ſzolgálatot tenni. Nem egyébb hanem tsak a' ſorsokkal meg nem elégedés vehette öket arra, hogy a' Királynak így ellene ſzegezzék magokat. Filep, hogy legalább ellenſégei ſzámát kevesítse, a' Frígyes Belgiummal békeſséget kötött, mellyben annak függetlenſégét megesmerte, és minden elfoglalt városokat által engedett.

Ezen

Ezen Szabadtársaſág arra kötelezte magát, hogy Frantzia Orſzág megegyezése nélkül nem botsátkozik békeſség eránt való alkudozásokba. De a' Politika ſzemei előtt ſzentebb a' maga haſzna, mint akármelly kötelesſég. Holandia inkább kezdett félni Frantzia Orſzágtól, mint Spanyol Orſzágtól. Spanyol Orſzágtól mindent megnyert, valamit kívánhatott; 's nem akarta Frantzia Orſzágnak különben-is nagyra nőtt erejét még inkább nevelni. Ha ſzintén Hollandia hálátlan vólt-is Frantzia Orſzág eránt, legalább tselekedetét némelly ſzínes okokkal ſzépíthette. Az 1647-ben kötött békeſségnek tsak 1648-ban írták mind a' két Felek alája neveket. Ezen békeſség egy 80 eſztendős háborúnak vetett véget, mellyben a' ſzabadſág ſzeretete olly jeles vitézi tselekedetekkel ditsőítette-meg magát, mint hajdan Görög Orſzágban.

Soha ſem vólt a' Spanyol Monarchia úgy megerőtlenedve és úgy megaláztatva mint ekkor. Kevés hijja vólt, hogy Nápoly Orſzágát-is el nem veſztette. Ezen Nemzetet, melly egyébb eránt-is igen hajlandó a' pártütésre, az igen terhes adók, 's a' Vitze-Királyak és egyébb Alsótiſztviselők igazſágtalan ragadozásai felette ſzorongatták. Egy Kolompár Palermo városában felzendítette a' népet, 's Messina városát kivévén, egéſz Sicilia követte a' Palermói köznép példáját. Nápolyban egy Mazaniello vagy tulajdonképpen Aniello Tamás nevezetű hal árúló, 's különben jeles talentomú ember hasonlóképpen zendülést okozott. Az ő parantsolatjára az Orſzág jövedelmeire ügyelő tiſztviselők és ſok nemesek megöl-

ölettettek; 's a' legiſzonyúbb erőſzakoskodáſok vitettek véghez. Másfelöl Mazaniellót-is megölték a' pártütök. Tolardo Ferentz Maſſai Hertzeg lett helyébe a' Vezér, a' ki hasonlóképpen megölettetett. Egy harmadik Vezér, Anese Gennaro azt a' tanátsot adta a' pártütöknek, hogy állítsanak-fel ſzabad társaſágot, 's ajánlják azt a' Frantziák' védelme alá. A' tanátsot bévették, 's a' Guisei Hertzeget, a' kinek familiája Nápolyhoz jussát tartotta, meghívták. Ez Rómából, a' hol ekkor házaſſágának felbontásán dolgozott, elment Nápolyba, a' legnagyobb veſzedelemre tette-ki magát, kereſztül vergődött a' Spanyol hajós hadi ſeregen, 's a' nép nagy örömmel Dogénak válaſztatta ötet 1647-ben. Mazarin nem akadályoztatta a' Hertzeg' igyekezetét; de ſegítő ſeregeket nem küldött néki, attól félvén, hogy Királyi Méltóſágra fogna vágyni. A' zendülés nem ſokára mind Siciliában, mind Nápolyban letsendesedett. A' Hertzeg, egy ollyan embertől, a' ki ötet oda hívta, elárúltatván megfogattatott, fogva Spanyol Orſzágba vitetett, a' hol négy eſztendeig kegyetlen fogſágban vólt. A' Nápolybéliek ſzörnyűképp' megbüntettettek; a' megölettetteknek ſzámát tizennégy ezerre teſzik a' Histórikusok: „Egy nemzet ſem óhajtja ollyan igen „ a' ſzabadſágot, úgy mond Giannone ezen „ Orſzágrúl írtt Históriájában, mint a' Nápo„ lyi nemzet, 's egy ſem olly alkalmatlan az „ azzal való élésre, mint ez. Semmit jól meg„ nem gondolván, józan okokra nem hallgat„ ván, 's hajlandóſágaiban ſzüntelen állhatat„ lan lévén, ſoha ſem elégſzik-meg a' jelen„ valók-

» valókkal, 's a' jövendöket, a' ſzerint, a' mint » heves indulatjai magokkal hozzák, vagy » nyúghatatlan örömmel reményli és kívánja, » vagy nagy félelemmel és rettegéssel várja." Egy illyen nemzetnek a' pártütés' letsendesítésével ſzükſégesképpen a' ſzolgaſág jármába kell egyſzeriben hanyatlani.

Illyen zürzavarokat és zenebonákat okozott a' háború Európában. Azomban Weſztpháliában már 1624-töl fogva folytak a' békeſség eránt az alkudozások, mellyek ezer veſzödſéggel vóltak öſzſze kaptsoltatva. Számtalan igaz és költött Jusokat egymással öſzſze egyeztetni, véghetetlen ſok feleknek és egyes ſzemélyeknek, külömböző haſznára vígyázni, az egymással ellenkező vallásokat a' fegyverből kivetkeztetni, a' Német Birodalom kormányoztatásának ſzörnyü zürzavarát rendbe ſzedni, minden Hatalmaſágoknak vagy eleget tenni, vagy legalább megegyezéseket kinyerni: — mind ezek annyi dolgot adtak, a' mennyinél több talán egy alkudozás alkalmatoſſágával ſem tódúlt öſzve. Gróf Avaux, és Servien, Frantzia Orſzág' réſzéröl, 's az ifjú Oxenstierna és Salvius Svétzia réſzéröl mint tellyes hatalmú követek megöſztották mind a' munkát, mind az abból ſzármazó ditsöſéget egymással. Az elsök Münsterben a' Katholikusokkal, emezek pedig Osnabrückben a' Protestánsokkal dolgoztak, de úgy, hogy mind a' két felekezet megegyezése nélkül ſemmi ſem határoztathatott-meg.

A' Tsáſzár ſokat nyert vólna azzal, ha egyik vagy másik hadakozó Hatalmaſság külön megbékéllett vólna vele; 's ugyan azért

mindent el-is követett ennek eſzközlése végett. De mind a' Frantziák, mind a' Svédek általlátták, hogy nem tanátsos egymástól elválniok. Mind a' ketten elégtételt kívántak, még pedig ſokba kerülö elégtételt a' Német Birodalomtúl. A' Tsáſzár eleinten ſemmire ſem állott, 's a' verekedés mind egyre tartott az alkudozások alatt-is. A' majd ſzerentsés, majd ſzerentsétlen hadi történetek ſzüntelen változtatták az alkudozók plánumait, 's a' XVI-dik Századtól fogva Európában bévett tsalárd Politika minden mesterſégét megvetette. Ó hogy az Országok dolgainak elintézésében olly kevés tekintet van az emberek bóldogſágára.

Végre az 1648-dikbéli táborozás hajlandóbbá tette a' Tsáſzárt az engedésre. Minekutánna a' Bavériai Hertzeg a' nem régiben igért neutralitást megſzegte vólna, a' híres Svéd Fövezér Brangel és Turenne öſzvetsatolták magokat, hogy ezen válaſztó Fejedelem tartományait megtámadnák. A' Tsáſzári ſeregeket megverték, Donauwerth városát elvették, és Bavariát kipuſztították. Königsmark egy másik nem kevesebbé híres Svéd hadi Vezér, Tseh Országba ütött-bé, egéſz Prágáig elöre nyomúlt, a' kissebb réſzét elfoglalta és feldulatta, véghetetlen ſok prédát kapott, úgy hogy tsak az, a' mi a' Svétziai Királynénak jutott, hét millió tallérra betsültetett. A' Városnak másik réſze, az ó város, még bévólt kerítve, midön a' békeſség híre oda érkezett. Egy felöl a' Tsáſzárnak ſzoros környülállásai, más felöl a' Svétziai Királynénak Kristinának a' tudományok és mesterſégekhez való forró ſze-

retete

retete nem kevessé siettették a' békeſséget; ide járúlván az-is, hogy Mazarin-is közelebb kívánt a' tzélhoz érni, minthogy otthon polgári háború kéſzült ellene.

A' Weſztpháliai békeſségnek Münster és Osnabrück városaiban egyſzerre, az az 1648-ban Október 24-kén írták alája neveiket az Egyezőfelek. Ezen békeſség fundamentoma minden utóbb köttetett békeſségeknek, 's legalább mind eddig fundamentomos törvénnye vólt a' Német Birodalomnak; ugyan azért illendő a' nevezetesebb tzikkelyeit tudni.

A' réſztvevő Hatalmaſságoknak kielégítetések.

Frantzia Orſzágnak által engedtettek: a' Metzi, Tulli, és Verduni Püspökſégek, Pignerol, Breisach, Sundgau, úgy nem különben felsö és alsó Alsatia. Azonkívül az a' jus-is adattatott néki, hogy Philippsburgban őrizö ſereget tarthasson.

Svécia öt millió talléron kívül a' következendöket kapta: a' ſæcularizáltatott Bremeni Érsekſéget és Verdeni Püspökſéget, az innensö Pomerániát, Stettint, Rügen ſzigetét, Wismar városát Mecklenburg' tartományában, és mind ezeken kívül nyert három voks-mondásra való just a' Német Birodalom gyülésén.

A' Brandenburgi válaſztó Fejedelem az innensö Pomerania helyett kapta a' Magdeburgi Érsekſéget, és a' Halberstadti, Mindeni, és Camini Püspökſégeket, mellyek ſæcularizáltatván Hertzegſégekké tétettek, és a' Német Birodalom' gyülésén hat voksal kaptsoltattak öſzve.

A'

A' Meklenburgi Hertzegeknek Wismár helyett a' ſæcularizált, és Hertzegſégekké tett Schwerini és Ratzeburgi Püspökſégek adattattak.

A' Braunſchweigi, Lüneburgi, 's Hannoverai Hertzegek az Osnabrücki Püspökſéggel elégíttettek-ki, úgy, hogy az ezen Házakból való Püspök halála után mindenkor Pápista Püspök következzék, mellyet a' Káptalan válaſzſzon. — A' Hassiai Landgróf hat ſzáz ezer tallért kapott némelly tartományokkal együtt. — A' Palatinális válaſztó Fejedelem viſzſza nyerte az alsó Palatinátust, 's az ö kedvéért a' nyóltzadik válaſztó Fejedelemſég állíttatott-fel, ollyan móddal, hogy ha a' Bavàriai linea kihalna, akkor mind a' felsö Palatinátus, mind a' Bavàriai válaſztó Fejedelemſég a' Palatinátusi válaſztó Fejedelemé legyen, 's a' nyóltzadik válaſztó Fejedelemſég eltöröltessék. — A' Helveták köztársaſága maga Urává lett, a' Német Birodalomtól egéſzſzen függetlenné tétetett. — A' Német Birodalomnak minden egyébb Fejedelmei és Rendjei minden tartománnyaiknak, ſzabadſágaiknak és jusaiknak birtokába viſzſzaléptek, a' mellyeknek birtokába a' Tseh Orſzági zenebonák elött, 's az 1619. eſztendöben vóltak.

A' vallás állapotjának elintézése.

A' Passaviai Egyezés, melly 1532-dikbe történt, és az 1555-ben kötött vallásbéli békeſség egéſz mivoltok ſzerint megerösíttettek. — A' Reformátusoknak ſzintén annyi ſzabadſág engedtetett a' mennyivel a' Lutheránusok bírtak. — A' Protestánsok minden Egyházi jóſzá-

jószágokat megtartottak, mellyeket 1624-ben bírtak, 's a' Palatinális válaſztó Fejedelem pedig mind azokat, mellyeket 1619-ben bírt. — Minden a' ki valamelly Egyházi jövedelmet húzott, vagy præbendát bírt, tartozott azt elveſzteni, mihelyt vallását elváltoztatta, akar Pápista, akar Protestáns vólt. — A' Német Birodalomnak Rendjei közül kinek-kinek ſzabadſág adattatott arra, hogy a' maga tartományaiban a' vallást annyiban változtathassa, a' mennyiben annak 1624. eſztendöbéli állapotja, és minden tartománynak különös törvényeik megengedik. — Meghatároztatott, hogy az ollyan alattvalókat, a' kik az 1624töl fogva házájokban bévett vallástúl elállanak, a' Fejedelem az Orſzágában megſzívelhesse; ha pedig nékik ott maradásra és valláſok gyakorlására ſzabadſágot adni nem akar, tartozzék három eſztendeig időt engedni az onnét való kitakarodásra. — Továbbá még a' következendök-is elvégeztettek:

1.) A' Tsáſzári Kamara huſzon négy Protestáns, és huſzon hat Katholikus tagokból álljon; úgy ſzintén az Udvari törvényſzéknél-is vétettessenek-fel egynéhány Lutheránus tagok, még pedig annyan, hogy megkívántató esetben mind a' két vallásbéli Bírák egyenlö ſzámmal lehessenek.

2.) A' Német Birodalom gyüléseire a' Katholikus és Protestáns Rendek egyenlö ſzámmal küldettessenek; ki vévén ha a' Gyülés rendkívül való különös dolgokért hivattatik öſzve; ezen utólsó esetben minden Deputátuſok Pápisták legyenek, ha a' dolog a' Pápistákat illet, és ellenben Protestánsok, ha a' dolog a' Protestánsokat illeti.

3.) A'

3.) A' Birodalom Gyülésén 's úgy ſzintén minden törvényſzékeknél-is, ha minden Katholikusok voksai megegyeznek-is valamelly dologban, még ſe lehet a' végzéssé, ha minden Protestáns voksok ellenkeznek benne.

4.) Ha a' Birodalom Gyülésein a' Protestánsok voksai a'Katholikusokéval ellenkeznek, ſemmi ſem végeztethetik egyébbképpen, hanem tsak barátſágos egyezés által. Ha a' két Fötörvényſzéknél, a' Tsáſzári Kamaránál és az Udvari törvényſzéknél hasonló eset adja elöl magát, akkor a' dolgot a' Birodalom közönſéges gyüléséhez kell útasítani.

Az Orſzáglást-tárgyazó dolgoknak elrendelése.

A' Weſztpháliai békesſég ſzerínt a' következendök állapíttattak-meg ezen tárgyra nézve:

1.) A' Birodalom' Gyülésén együtt lévö Fejedelmeknek és Rendeknek meghatározó és törvény gyanánt ſzolgáló voksok legyen minden az Orſzágot illetö tanátskozásaikban, különösen mindenkor, midön új törvényt kell tenni, vagy a' régiek magyarázat nélkül ſzükölködnek, midön háborúról, katona ſzedésről, ſegedelem kívánásról van ſzó, midön új erösſégeket kell építteni, kékesſéget, vagy új ſzövetſéget akarnak kötni: — mind ezen esetekben egy általán fogva ſzükſéges a' Rendeknek megegyezése. A' Birodalombéli városok gyülésének hasonlóképpen meghatározó voksa legyen.

2.) Min-

2.) Minden ollyan tanátskozásoknál, mellyek egyik vagy másik Státusnak és Rendnek kárára válható dolgokat tárgyoznak, mindent egyedül tsak barátſágos egyezés által lehesſen elvégezni.

3.) A' Tsáſzári Udvari tanáts azok ſzerínt a' rendelések, és a' törvénykezésnek azon rendje 's útja ſzerínt folytasson mindent, mellyek a' Tsáſzári törvényſzéknél bévannak véve.

4.) A' Birodalom' minden Rendjei különösen bírjanak azzal a' Jussal, hogy frigyeket köthessenek külföldi Hatalmaſságokkal, tsak hogy azok a' Birodalom és a' Tsáſzár ellen ne legyenek intézve.

Ez velös ſummája annak a' békeſségnek, melly Német Orſzág' nyugodalmára nézve olly igen ſzükſéges vólt, lötti melly után Európa is régen ſzomjuhozott. Frantzia Orſzág és Svétzia magokra vállalták annak tzikkelyeinek végre hajtatását. X-dik Innocentius Pápa egy Bullában ellene mondott ezen békeſség kötésnek; de ellenkezése nem lett foganatos. Negyedik Filep nem akart békeſséget kötni, mert látta, hogy Frantzia Orſzágban polgári háború üt-ki, 's ezen környülállásnak haſznát akarta venni.

Harmintz eſztendeig tartó zenebonák, puſztítások és vérontások után elrendeltetett tehát Német Orſzág vallásbéli és polgári állapotja. A' Frantziákat és Svédeket úgy lehet nézni, mint törvény ſzerzöit annak az Orſzágnak, mellyben elébb fegyvereik olly ſok károkat tettenek. Ezek nélkül a' Német Birodalom' feje annak Tagjaival, 's a' Tagok magok között meg nem tudtak vólna egyezni; 's a' két

neve-

nevezett hatalmaſágoknak közbe járása nélkül a' vallásbéli külömbbſég ſzüntelen alkalmatosſágot ſzolgáltatott vólna a' viſzſzavonásra. A' békéltetök' és alkudozók' nagy mesterſége abban állott, hogy a' réſztvevö Hatalmaſágok a' Pápa' hátra maradásával elégtessenek-ki. A' Katholikus Fejedelmek, a' kik egyfelöl jóſzágaikból ſemmit ſem veſztettek, másfelöl pedig békeſséget és több ſzabadſágokat nyertek, annál örömestjebb megegyeztek a' békeſség kötésben, minthogy a' háború terhét nem győzték tovább viselni. — Német Orſzágnak elnyomattatása tehát annak ſzabadſágát ſzülte; a' minthogy akármelly Orſzágban-is minden erőſzak és rendetlenſég előbb vagy utóbb a' Rendnek viſzſzaállítására ád alkalmatosſágot.

MASODIK TZIKKELY.

Polgári háború Frantzia Orſzágban Mazarin ellen. — A' Spanyolok ellen való háborúnak folytattatása.

A' Weſztpháliai békeſség erant való alkudozások már végek felé közelgettek, és a' Frantzia Ministeriumnak Európa ſzemei előtt nem kevés tekintetet adtak, midön Párisban egy polgári háború kéſzült kiütni a' Király ellen, vagy inkább annak Ministere ellen. Nem lehetett előre-is egyebet várni, hanem hogy egy a' kormány mellett ülö Idegen az irígyſégnek, gyü-

gyülölségnek és az üldözésnek fog tárja lenni. Jóllehet Kárdinális Mazarin sokkal több okossággal bírt, mintsem hogy mindjárt eleinten Richelieu' pompáját és kevélységét követte volna; mindazáltal még-is szerentséje, hatalma és az Ország szükségei alkalmatosságot adtak a' békételenkedésre. A' Királyi hatalom az ö kezében kevés erövel és tekintettel bírt; 's előre lehetett látni, hogy mihelyt tsak egyszer él ázzal viszsza, vagy tsak láttatik-is viszszaélni, azonnal készen leszsz a' pártütés.

Miólta a' sok hoszszas háborúk szörnyü nagy summákat elnyeltek, miólta ezen háborúk inkább pénzel mint fegyverrel folytattattak: azolta meg nem lehet magyarázni, mi módon lehetett a' Frantzia Országló-szék az Ország' jövedelmeire nézve olly igen vígyázatlan, mintha Negyedik Henrik és Szülly egészen más világba éltek volna! Nem tsak ezeknek takarékosságát nem követte, hanem magát az által-is szegényítette, hogy az alattvalókat szegénységbe döntötte. Az Ország' jövedelmei közel hetven öt millióra mentek, még sem érte-be vele, jóllehet sem nagy adósság' terhét még akkor nem viselte, sem igen sok hadi seregei nem vóltak. Egy ragadozni és tékozolni szerető komor Olasz, Cineri, a' kire az Ország' jövedelmeire való ügyelés bízva vólt, ollyan rendelések által akart pénzt behajtani, mellyek közzül némellyek nevetségesek-is, és így annál gyülölségesebbek vóltak. A' Tiszttviselök' fizetéseit viszsza tartóztatta, a' fizetendö interest megtsorbította. Ez zúgolódásra adott alkalmatosságot, a' Parlamentom ellene mondott, a' pártütésnek kevés híja vólt.

A' Parlamentomnak egy végzése, mellyel a' legnevezetesebb Párisi törvényſzékeket egy közös tzélra egyesíteni akarta, a' Ministeriumnak nyúghatatlanſágot okozott, ugyan azért a' Király' nevében törvénytelennek ítéltetvén megtíltatott. Midön a' Magistratuális ſzemélyek azt állították és vitatták, hogy az ö egyesülések nem vétkes és nem törvény ellen való dolog; Mazarin ezt felelte: „A' Királynak „ engedelmeskedni kellene, ha azt megtílta- „ ná-is, hogy ſenki a' nyakán ſemmi ékeſſé- „ get ne viseljen; nem a' tíltott dolognak mi- „ némüſége, hanem a' tilalomnak általhágása „ teſzi a' bünt." Azt lehetett ebböl gondolni, hogy ſzerzeteseknek való vak engedelmeſséget kíván. Mind gondolatja, mind annak a' Frantzia nyelv' terméſzete ellen ejtett kimondása, tsúfolódásra adtak alkalmatoſságot. Annyira kinevették, hogy dalokat-is tsináltak reá, mellyeket a' paraſztok minden útſzákon énekeltek. A' megvetéssel öſzvekaptsolt gyülöleſség még méréſzebbekké tette a' pártütöket.

A' Parlamentom elfelejtkezvén hatalmának határjairól, az Orſzág' tartományainak Tizenharmadik Lajos által rendeltetett Inspectorait letette. Az Udvar, ezen való boſzſzonkodásában egy mindenek' figyelmetesſégét magára vonó lépés által akarta hatalmát megmutatni. Az alatt míg a' Lens mellett nyert győzödelemért a' Te Deum énekeltetett, a' Parlamentomnak két legbátrabb Tagjai, az Elölülö és egy Tanátsos a' Kárdinális' parantsolatjára megfogattattak. A' köznép azonnal felzendült, lántzokat húzott kereſztül az útſzákon, a' Cancellárius' kotsijára reá lött, az útſzákat.

kat elállotta, egynéhány katonákat megölt; és a' két fogva lévő Főtiſztviselőket ſzabadon botsátotta.

A' Ministerium erőtlenſégének és tehetetlenſégének illy ſzembetünő bizonyſága után több erőſzakoskodásokat-is lehetett várni. A' Pári'si Ér'sek' Coadjutora az utóbb úgy nevezteteti Kárdinális Retz, egy nyúghatatlan, zenebonás és ravaſz ember, maga ſerkentette az Udvar' ellenſégeit. A' köznépet fellázaſztotta, a' Parlamentomot a' maga réſzére vonta, és tsak hamar meggyújtotta a' polgári háború tüzét. A' parittyások, (így neveztettek a' pártütők) arra kénſzerítették az özvegy Királynét, hogy az ifjú Királlyal együtt Saint-Germainba fusson. Vezérjeik és Fejeik vóltak a' pártosoknak: Conti, Királyi Hertzeg, a' nagy Conde' testvérje, a' Longuevillei, Beaufort-Vendomei, Bouilloni Hertzegek és egyebek. Jóllehet Conde ſem elégedett-meg a' dolgok' folyamotjával, még-is az Udvar' réſzére állott, és békerítette a' fő várost, mellyben a' Parlamentom katonákat verbuált.

Ezen háborúban legnevezetesebb az, hogy ſok nevetſéges dolgok történtek benne, és hogy nagyobb réſzént nevetſégből állott. Minden története tréfálkozásra és paraſzt dalakra adott alkalmatoſságot. Az Aſzſzonyok fő ſzemélyeket játſzottak benne, 's ők vóltak mindennek az elkezdői. Azok adtak parantsolatot a' Király mellett, vagy a' Király ellen való hadakozásra. A' Longuevillei Hertzegné, Conde' testvér húga, a' fedhetetlen erköltsü Türenet-is pártütővé tette. Hertzeg Rochefoucault, a' kit velős erköltsi mondásai olly híressé tet-

tek, azzal kissebbítette a' maga betsületét, hogy a' most említett Hertzegné' tiſzteletére verset írt, mellynek ſzórúl ſzóra ez az értelme: „hogy ſzívét megnyerhessem és ſzemei„nek tetſzhessem, Királyok ellen hartzolok, „'s kéſz vólnék még Istenek ellen-is hartzol„ni." Az efféle ſzerelmeskedésnek tsúfos módja Elsö Ferentztöl fogva mind ezen idöſzakaſzig-is gyakran bele avatkozott az Orſzágos dolgok' elintézésében-is. Melly ſok roſzſzat kellett annak ſzülni egy ollyan idöben, midön az erköltsöket a' Luxus elpuhította, 's a' ragadozás és tékozlás megveſztegette.

1649-ben úgy látſzott, hogy az ellenkezö felek megfognak egyezni. Kihirdettetett, hogy minden kedvetlen történetek feledékenyſégbe fognak temettetni, 's az Udvar viſzſzament Párisba. De az arra következett eſztendöben, Hertzeg Conde, a' ki a' Kárdinálist megvetette és felette nagyra vágyott, a' Conti és Longuevillei Hertzegekkel együtt megfogattatott. Mazarin ennél méréſzebb lépést nem tehetett vólna. A' köznép megbizonyította ekkor-is rendſzerint való álhatatlanſágát az által, hogy örömét nyilatkoztatta-ki, midön ezek, a' kiket elébb Attyai és jóltévöi gyánánt tiſztelt, fogſágra jutottak. A' Ministernek ezen gyözödelmi öröme kevés ideig tartott, mert nem járt elegendö okoſsággal. Midön magát veſzedelmen kívül vélte lenni, roſzſzúl bánt az Orleáni Hertzeggel, Gastonnal, a' ki mindenkor hajlandó vólt majd az egyik, majd a' másik Féllel tartani. Azonkívül megsértette a' Parittyásokat-is, a' kik még most-is mindenkor pártütésröl gondolkodtak. A' Parla-

men-

mentom azt kívánta, hogy a' három Királyi Hertzegek botsáttassanak szabadon, 's Kárdinális Mazarint örökös számkivetésre kárhoztatta. Ez, az említett fő rangú foglyokat, maga botsátotta szabadon, ollyan reménységgel lévén, hogy ez által azokat a' maga részére fogja hajtani. Nem egyebet nyert tőlök megvetésnél. Elment előszer Lüttichbe, azután Coloniába, a' honnét az özvegy Királynét szintén úgy kormányozta, mint ha az Udvart el nem hagyta volna. Végre Conde pártot ütött, Türenne pedig a' Király' részén maradott. Így a' Haza' bajnokjai majd megtámadták, majd védelmezték azt, a' szerint, a' mint vagy a' szédelgésnek ekkor uralkodó lelke öket elfoglalta, vagy lelkiesméretek és saját haszнok kötelességek követésére ismét viszszahívta.

Mazarin, mint az előtt Concini, egy kis sereggel ment viszsza az Országba. A' Parlamentom egy mérges végzésével viszont számkivetésre kárhoztatta, ötven ezer tallér jutalmat tett-fel a' fejére, követvén ebben azt a' rendelést, melly szerint egykor Admirális Coligni' fejére-is ennyi jutalom tétettetett vala. Sőt annyira ment meggondolatlanságában, hogy Magistratualis személlyeket küldvén a' Minister' hadi seregét törvényes ítélet alá akarta vonatni. Egy másik rendelésében viszont Hertzeg Condet vádolta Ország és Haza ellen való vétekkel; mert a' pártos indulat sok ellen mondásokat-is szokott szülni. Tizennegyedik Lajos elérte a' tellyes időt, 's ki kelt a' tútorság alól. A' Parlamentomot Párisból Pontoise városába tette által. Egynéhány tagok engedelmeskedtek, de még sokkal többen maradtak Párisban. Most tehát két Parlamentom volt.

A' Király, az Annya, és a' Ministere az Orſzágban hol itt hol ott tartózkodtak. Kevés hija volt, hogy Conde, minekutánna Marsal Hocquincourtot megtámadta, a' Ligeris vize mellett Gienben őket el nem fogta. Türenne ſzabadította-meg őket okos vígyázása és vitézſége által. Az Udvar viſzſzament Párisba ezen ſzabadítójának társaſágában. Párisnak Szent-Antal nevezetű külső városában ütközetre kelt a' dolog. Mind a' két fő vezér tsudát tett a' vitézſégben. Már a' Királyi ſeregé volt a' győzödelem, midőn az Orleáni Hertzeg' leánya a' Bastillából újra lövöldöztetni kezdett, 's az által Türennet a' hátrálásra kénſzerítette.

Minthogy a' Minister ellen való gyűlölſég engeſztelhetetlennek látſzott lenni, engedett a Király, 's elbotsátotta azt, úgy mindazonáltal, hogy azt egy közönſégessé tett hirdetményben megditsérte. A' Pári'siak örömmel megnyitották a' kapukat Fejedelmeknek. Minden megváltozott. Az Orleáni Hertzeg elment Párisból, hogy napjait ſzámkivetésbe töltse. A' zenebonának fő indítója, Kárdinális Retz, fogſágba tétetett. Conde, a' pártütésben ſzerentsétlen lévén, a' Spanyolokhoz állott. Ez által Párisban a' tsendeſség nem háborgattatott. A' Parittyások nyughatatlankodása után olly nagy tsendeſség következett, hogy Mazarin 1653-ban ismét minden bántás nélkül megjelent az Udvarnál, viſzſzanyerte minden hatalmát; 's minden ember, még a' Parlamentom-is udvarlására ment. Éppen illyen béfejezés illett egy olly balgatag és nevetſéges háborúhoz. Ezen háborúban a' Hertzeg Conde

részén

réſzén lévök kis Uraknak neveztettek, mint-hogy az Orſzágnak Uraivá akartak lenni. Innét van, hogy Frantzia nyelven mind e' máig napig Kis Uraknak (petits maitres) hivattatnak az ollyan ifjak, a' kik jó házból való ſzármazások mellett ſorsokhoz illendö neveltetés híjával vagynak. Ugyan ezen háborútól fogva parittyásoknak neveztetnek Frantzia nyelven azok-is, a' kik az Orſzág' igazgatását oltsárolják.

Jóllehet a' Spanyolok igen erötelenek vóltak, még-is haſznokra tudták fordítani a' Frantzia Orſzágban történt zenebonákat. 1652-ben 15 hónapig tartó békerítés után viſzſzavették Barcellona városát, a' Sabaudiai Hertzegtöl elnyerték Casalt, 's viſzſzaadván ezen erösſéget elébbeni birtokosának, a' Mantuai Hertzegnek, annak barátſágát megnyerték, 's Grevelingent és Dünkirchent erö hatalommal magokévá tették. Hertzeg Conde elébbeni, gyözödelmeinek minden gyümöltse oda lett, 's maga ez a' bajnok, tulajdon Hazája ellen fordítván fegyverét, legnagyobb veſzedelmet okozott vólna annak, ha Türenne nem védelmezte vólna. Ezen két vetélkedö társak egéſz Európa' figyelmetesſégét magokra vonták.

Türenne 1654-ben Arras városának sietett ſegítſégére, melly várost Leopold Fö Hertzeg és Hertzeg Conde békerítve tartottak. Ezeknek ſántzaikat megtámadta, a' Fö Hertzeget megfutamtatta, 's Hertzeg Condenak nem hagyott egyébb ditsöſéget, hanem tsak azt, hogy igen jó móddal 's nagy mesterſéggel tudta magát viſzſza vonni. Mazarin, a' ki ekkor a' várostól egynéhány mértf idnyira vólt,

vólt, ezen táborozás ditsöſségét magának tulajdonította, 's ez által magát nevetſégessé tette.

Cromwell, minekutánna Elsö Károly' vérével magát megmotskolta vólna, Angliát, a' mint ezennel látni fogjuk, virágzó állapotba helyheztette. Mind Frantzia, mind Spanyol Orſzág kívánva kívántak vele frigyet kötni, 's következésképpen a' megbántatott Királyi Felſég' ügyet a' magok ſaját haſznának feláldozták. Mazarin minthogy magát igen tudta alkalmaztatni a' környülállásokhoz, ſöt minthogy vétkesen-is tudott kedveskedni, igen kedve ſzerint való frigyet kötött 1655-ben. Ezen frigynek feltétele a' vólt, hogy Második Károlyt és a' Yorki Hertzeget, Negyedik Henriknek ezen unokáit az Orſzágból kiküldje. A' Spanyolok eléggé kárhoztatták ezen tselekedetet, jóllehet magok-is követtek-el hasonló illetlenſéget.

Valenciennes, mellyet Türenne és la Ferte Marsallok békeríttettek, 1656-ban felſzabadíttatott Hertzeg Conde által, a' ki magát Juannal, Negyedik Ferdinandnak terméſzeti fijával öſzvekaptsolta. Minekutánna az a' töltés, melly a' két Marsallok kvartélyjait egyesítette, elrontatott vólna, az ellenſég bérontott la Ferte' ſántzaiba; de Türenne megſzabadította az Armádiát, és nem ſokára azután Capelle városát megvette. 1657-ben Cambrait kerítette-bé. Conde bévette magát tizennyóltz Svadronnal a' várba, 's Türenne kéntelen vólt a' várost ott hagyni.

Az azután következett eſztendöről elöre azt lehetett jövendölni, hogy tökélletes fog lenni

lenni a' Frantziák győzödelme. A' Dünkircheni kikötő helyet húsz Anglus hajók tartották bézárva; 's egyszersmind Türenne-is békerítette azt. Don Juan és Conde segítségére jötte a' városnak. A' Marsall megtámadta őket, 's tökélletes győzödelmet nyert. Hertzeg Conde előre megjövendölte ezt, látván a' hijános rendeléseket, mellyek a' Spanyolok' részéről az ő akaratja ellen tétettek. Dünkirchen kapitulált, 's az Anglusok foglalták-el a' várost, a' mint már titkon Cromwellel vólt végezve Furnes, Dixmuyden, Oudenarde, Menin, Ypern, Grevelingen a' Frantziák hatalmába estek. Az elerötelenedett Spanyol Ország már most sietett békességet kötni.

Két fontos dolog kíványa még figyelmetességünket, minekelőtte ezen békeség kötésről szóllhatnánk: Cromvell' uralkodása Angliában és Kristinának, ezen híres Svétziai Királynénak a' Királyi méltóságról való lemondása.

MARMADIK TZIKKELY.

Anglia, mint szabad köztársaság Cromwell alatt.

Midőn Frantzia Országban a' Parittyásoknak nevetséges zenebonája dühösködött, akkor Angliában 1648-ban Első Károly saját alattvalói által halálra ítéltetett és megölettetett. Az Anglusok az ő polgári háborújokat nagy

dühösſéggel folytatták; a' Frantziák ellenben az övéket ſzánakozásra méltó ſzelesſéggel. Ennek oka a' vólt, minthogy a' két nemzet' természete között való külömbbſégen kívül, a' két háborúnak tzéljai és környülállásai-is igen külömböztek egymástól. Angliában a' Királyi hatalmat akarták eltörölni, vagy legalább annak jusait keskenyebb határok közé zárni; Frantzia Orſzágban pedig tsak egy megútált Ministert akartak letenni. Amott a' pártütők mindent a' kegyetlen fanatismus' indításából tették; itt ſenki ſem, még a' Coadjutor ſem palástolta tselekedeteit a' vallással. Amott egy meſzſze látó, mély gondolkodású és méréſz férjfiú vólt a' zenebonásoknak lelke; itt nem vólt ollyan vezér, a' ki valamelly jól kigondolt rendet állhatatosan követett vólna törekedéseiben. Az Angliai revolutziónak végre hajtására egy ollyan ember kívántatott mint Cromwell, és ollyan Fanatikusok, mint a' kik ő tőle függöttek.

Ezen rendkívül való, jó ſzármozású, de tsekély értékü és tudományos neveltetés nélkül való ember, a' ki ifjúſágában felette feslett, azután pedig felette sanyarú erköltsü és vallása nélkül buzgó vólt; a' ki tsudálatos és babonás vélekedésekkel tellyes létére még-is egy Ministernek és fő Hadi-vezérnek minden talentomaival bírt, 's különösen nagy mértékben alkalmatos vólt másokat megesmérni, azokba a' maga indulatait által plántálni, 's öket a' maga tzéljai' véghezvitelére bírni; Cromwell, negyven négy eſztendös koráig, midőn Cambridge városa réſzéről a' Parlamentom tagjává válaſztatott, egéſzen esméretlen vólt. Nem

tudván

tudván magát mértékelni, 's tellyes lévén a' Király' ügye ellen való buzgólkodással, szüntelen a' vallásbéli vakbuzgóság' nyelvén beszéllett, 's nem sokára híresé lett a' Puritánusok között. Az ő hadakozásban tett próbái apródonként a' Fővezéri méltóságra emelték őtet. Olly mesterségesen tudta a' szíveket hajtani, és az elölfordúló jó alkalmatosságokat hasznára fordítani, hogy Orákulumokká és Urokká lett azoknak a' vad zenebonásoknak, a' kiknek méréfzsége mind a' törvényeket elrontotta, mind a' trónust felforgatta.

A' Király' megölettetése után az alsó Ház, melly mint egy 80 eszelös tagokból állott, a' felső Házat eltörlötte, 's azt a' végzést hozta, hogy Anglia többé nem Monarchia. Cromwell elhagyta Angliát, Hiberniát akarván meghodoltatni, a' hol Hertzeg Ormond még a' Király ügyét védelmezte. Drogheda városát erő hatalommal megvette, 's az ott lévő számos Őrizö sereget levágatta, 's olly nagy rémülést okozott, hogy negyven ezer lakosnál több ment-ki Hiberniából külföldi hatalmasságok alatt keresni szolgálatot és kenyeret. Ezen nemzet, melly 1646-dikban pártot ütött vala, most a' Király eránt minden jó indulattal viseltetett.

Skotziát hasonlóképpen hamar meghódoltatta Cromwell. A' nemes szívü Gróf Montrose, a' Királynak hív követöje, ottan mint pártütö és a' Covenant eránt hitszegö felakasztatott, 's tagjai részekre daraboltatván a' jelesebb városokban közönséges helyeken kitétettek a' nézésre. Második Károly, az attya Királyi székének örököse, mind e' mellett-is,

mint-

minthogy másutt menedék helyett nem talált, a' Skotusok kezére bízta magát. Igen ſérelmes feltételek alá vetette magát; 's még-is inkább rab vólt nálok mint Király, 's alig bírt még tsak árnyékával-is a' hatalomnak és a' tekintetnek. A' Parlamentum hadi ſerege táborba ſzállott ellene Cromwell vezérlése alatt. A' Skotusok, a' hegyek között lévén bésántzolva, ütközet nélkül győzedelmeskedhettek vólna; de a' Papjaik, a' kik fényes győzedelmet jövendöltek, kénſzerítették Generális Lesleyt a' sikra leſzállani, 's ott ütközetet próbálni. Cromwell mindgyárt az első megtámadásra győzött, 's ezen Dumbar mellett esett ütközet II-dik Károlynak minden reményſégét füstbe oſzlatta. Ö maga nem vólt jelen az ütközeten; mert minthogy a' Papi rend nem elégedett-meg magaviseletével, azért a' tábortúl, a' hol a' katonák imádták, viſzſzahivatott. (1650.)

Az erre következett eſztendöben a' Király kéntelen lévén elfutni, bátor ſzívvel által ment Angliába, éppen akkor, midön Cromwell Skotziának meghódoltatását tökélletesſégre vitte. Oda menetele egéſzſzen váratlan vólt. A' réſzére hajlók tsudálkozva öſzvegyültek, de éppen nem tudtak illendöképpen vígyázni. Cromwell annál nagyobb buzgóſsággal ſzedett új katonákat, 's öſzvekaptsolván azokat ſeregeivel a' Királyt megtámadta Worcester mellett, ezen várost erőhatalommal megvette, és benne rettenetes vérontást vitt véghez. A' ſzerentsétlen Károly eltseréite öltözetét, egy egéſz nap egy tserfán húzta meg magát, 's negyven napokig bújdosott lappangva ellenſégei között. Senki

ſem

ſem vetemedett arra az alatsonyſágra, hogy ötet elárulta 's feladta vólna, jóllehet nem kevés jutalom öſztönözhetett erre; 's végre egy hajót talált, mellyen Frantzia Orſzágba általmehetett. (1651.)

Fairfax, a' Parlamentom Generálisa, a' Skotusok ellen való táborozás elött letette a' Fövezérſéget, minthogy lelkiesmérete ellen való dolognak tartotta a' Convenantot, ezt az ö ſzemei elött olly igen ſzent társaſágot megtámadni. A' ravaſz Cromwell jól tudván, melly állhatatos ſzokott Fairfax lenni a' maga feltételei mellett, tettette magát, mintha erönek erejével leakarta vólna Fairfaxot beſzélni ſzándékáról, 's ezen képmutatói maga mérséklése által az együgyüeket elámította. Most már Fövezérré lévén neveztetve, 's az egéſz ſereget hatalmába ejtvén tsak kedvezö ſzempillantást várt, hogy magát még fellyebb emelhesse.

Az Angliai ſzabad köztársaſág (mert a' Tirannusok ezen felféges névvel nevezték most az Orſzágot) nem ſokára rettenetessé tette magát ſzomſzédjai elött. Öſzveveſzett Hollandiával, mellynek kereskedésbéli virágzását megirígylette. Egy nevezetes rendelés által, melly a' hajókázásról ſzólló végzés neve alatt esméretes, a' külföldieknek megtíltotta minden vidéki vagy külföldi portékáknak bévivését. Ez a' Hollandusok' Angliába való kereskedésének egéſzen véget vetett, 's az Anglusokat kénſzerítette a' tengeren való kereskedésre. Semmi ſem mozdíthatta vólna ezen nemzet virágzását olly igen elö, mint ez.

A' Hollandiai Rendek híjában igyekeztek alkudozások által elejét venni a' háborúnak.

A' had-

A' hadizenés meglett; 's jóllehet a' Hollandusoknak száz ötven hajóik vóltak, 's az Admirálisaik Tromp és Ruyter tsudákat tettek a' vitézségben; még-is az Anglusoké lett a' győzödelem, mellyet főképpen az elébbeni igazgatás alatt kéſzült hajók nagyſágának lehetett tulajdonítani. Tsudálatos dolog, hogy a' hajópénz, mellyet Károly olly jóra fordított, elébb alkalmatosſágot ſzolgáltatott a' pártütésre, utóbb pedig a' Nemzetnek diadalmat ſzerzett.

Ezen ſzerentsés hadakozás a' Parlamentomnak bátorſágot adott; 's neki bátorodván leakarta nyakáról rázni Cromwellnek, és annak hadi ſeregének jármát. Ekkor Cromwell kimutatta erejének egéſz nagyſágát. Tudván, hogy a' Parlamentom ö ellene való tanátskozásban foglalatoskodik, három ſzáz katonától kéſértetvén, bément az alsó Házba, keményen megpirongatta a' Parlamentomot, alávaló tsúf ſzókkal illetvén annak tagjait: takarodjatok innét, így kiálta, nem vagytok többé Parlamentom; az Ur nem kedvell többé benneteket. A' Tagokat egyenként egymás után kiküldötte, réſzegeknek, ragadozóknak, paráznáknak 's a' t. nevezte öket; 's azután az ajtókat bézáratván, tsendesen haza ment. Még a' maga barátjai ſem hitték vólna ötet egy illy méréſz tselekedetre alkalmatosnak lenni, mellynek párja ritkán találtatik. (1652.)

Hogy a' Nemzetnél a' ſzabadſágnak valami kis árnyéka legyen, egy másik Parlamentomot állított-fel, melly a' nép' ſeprőjéből állott. Ezen Parlamentom annyira ment az eſztelenſégben, hogy az Universitásokat és a' Tudomá-

dományokat a' ſátán munkáinak tartotta, 's az igazſág' kiſzolgáltatásában Móses törvényeit akarta fundamentomúl tenni. Végre olly igen nevetſégessé tette magát, hogy Cromwell ſem nézhette-el; ugyan azért eloſzlatta, még pedig minden ellent állás nélkül.

Most a' hadi tanáts Cromwellt hólta napjáiglan Protectornak nevezte-ki, ollyan Protectornak, a' millyen akkor ſzokott válaſztatni, midön az uralkodó a' gyermek korbúl még ki nem lépett. Szabadſágot adott néki, hogy igazſágot ſzolgáltathasson, hadat kezdhessen, békeſséget és frigyet köthessen, és harmintz ezer emberböl álló hadi ſereget kéſzen tarthasson. Egyedül azt kívánta töle, hogy egy a' végre kirendelendö Status-Tanátsnak ſegítſégével és javaslásaival éljen, minden harmadik eſztendöben a' Parlamentomot öſzvehívja, és öt egéſz hólnapokig öſzvegyülve tartsa. (1653.) Most tehát ſokkal rettenetesebb Ura lett Angliának, mint a' millyenek az utólsó Királyok vóltak. Az adó igen ſúlyos vólt; a' Nemzet zúgolódott.

Midön a' Parlamentom öſzvehivattatott, kérdésbe vette, és megakarta vizsgálni azon hatalomnak törvényes vóltát, mellyel Cromwell a' hadi ſereg ſegítſégével magát felruházta. De ez, nem ſokára kénſzerítette a' Parlamentomot hatalmának megesmérésére, 's nem-is várván a' kiſzabott öt hólnapok lefolyását, elbotsátotta ezen vakmeröket. (1654.) Jóllehet a' Protector az Országot elnyomta, de annak a' külföldi Hatalmaſságok elött még-is tudott tekintetet adni. Hollandiát kénſzerítette az Anglus hajóknak azt a' tiſzteletet megadni, mellyért olly kegyetlenül hartzoltak.

A' Po-

A' Portugallus követ' testvérének, egy elkövetett gyilkosſágért, fejét vetette, 's azután Portugalliával kedvezö feltételek alatt frigyet kötött. Mind a' Frantzia, mind a' Spanyol Ministerek kedvét keresvén néki, ö a' Frantzia korona réſzére hajlott; 's az Anglusok a' Spanyoloktól elvették Jamaikát; a' melly ſzigettel nem keveset nyertek, mind azért, hogy jó fekvése vagyon, mind pedig különösen azért is, hogy ſok betses termésekkel bövelkedik.

Admirális Blacke az ezután következett eſztendöben elégetett egy Spanyol hajós ſereget a' Kanáriai ſzigeteknél, jóllehet a' Spanyolok egy várból és hét ſántzoktól tüzeltek reá. Mint nagy ember és jó polgár Hazájának ſzolgált, a' nélkül, hogy Cromwellt ſzerette volna. „ Kötelesſégünk, így ſzóllott, a' Haza „ ért hartzolni, akár-ki kezében legyen is „ az igazgatás." Minden Felekezetek betsülték ötet; a' melly egy ſzembetünö bizonyſága, hogy rendkívül való érdemei vóltak.

Már jelentettük fellyebb, miképp jutott légyen a' Protector' birtokába Dünkirchen városa. Azt még hozzá kell tenni, hogy XIV. dik Lajos, vagy Mazarin, Hertzeg Crequit, és a' Neversi Hertzeget, Mancinit, a' Kárdinálisnak unoka-öttsét küldötte hozzája. Frantzia Orſzágnak ezen Ministere bizonyossá tette ekkor egy levele által Cromwellt, „ hogy „ ſajnálja, hogy ſzeméllye ſzerint nem teheti „ néki azt a' tiſzteletet, melly a' világnak „ legnagyobb emberét illeti." Melly igen megalatsonyítja magát az ember, midön a' Politika úgy kívánja.

Cromwell, hogy hatalmát jobban megerösíthesse, reá akarta arra üttetni a' törvények

petsét-

petsétjét. Minthogy olly ditsöſségesen kormányozta az Orſzágot, úgy gondolta, hogy könnyen elérheti ezen tzélját. 1657-ben egy Parlamentumot hívott öſzve, melly egéſzen az ő tetſzése ſzerínt alkalmaztatta magát, minekutánna abból minden gyanús ſzemélyek kizárattak. A' Stuart-ház jusait mindjárt első üléseiben eltörlötte, mint törvényteleneket. Az után arról vólt ſzó, hogy a' Protectornak Királyi titulust kellene adni. A' voksok többſége ebben-is megegyezett. Meghatalmazott követeket küldöttek a' Protectorhoz, a' kik azt a' Koronával megkínálnák. Ő mindazáltal nem fogatta-el ezen ajánlást, vagy az öſzveesküvésektől való félélem miatt, vagy barátjainak javaslásokra, vagy végre azért, mivel nemes ſzívű veje és ſógora egyenesen kinyilatkoztatták magokat, hogy mihelyt a' Koronát elválalja, ők azonnal lefognak mondani tiſztſégekről. A' Parlamentom tehát megerősítette eddig viselt titulusát, 's egyſzersmind állandó jövedelmet rendelt néki, 's azt a' justis hozzá adván, hogy maga után tettſzése ſzerínt rendeljen az uralkodásban követőt. Ez a' Parlamentom-is azonnal elofſzlattatott, mihelyt a' roſzſzúl titkolt Despotismusnak nem hízelkedett. „Cromwell, úgy mond Voltaire, „Protectornak és nem Királynak neveztette „magát, mert az Anglusok a' Királyi Jusok „határjait esmerték, de azt nem tudták, men„nyire terjed egy Protectornak hatalma." Valóban jóllehet a' Királyi név kevélyſégének hízelkedett vólna; hatalma ſemmit ſem nevelkedett vólna.

De utóbb egy nevezetes és rémíttő példává lett Cromwell, ollyanná, melly a' nagyra vá-

vágyóknak mindenkor haſznos tanúſágot, az elnyomattaknak pedig néminémü vígaſztalást adhat. A' gond és a' félelem, ezen rendſzerint való kíséröi a' tyrannismusnak, megeméſztette, ſaját leányai megútálták; ſzüntelen félt strázsáinak közepette-is a' megölettetéstöl; ſzüntelen pántzélba és egyébb megtámadni való fegyverbe vólt öltözve, 's olly igen keveset bízott embereihez és életéhez, hogy nem mert tsak három éjtſzaka-is egymás után azon egy ſzobába hálni. Sok nyúghatatlanſágai miatt halálos nyavalyába esett, mellyböl való kigyógyúlását híjába jövendelte. Minekutánna az idösebbik fiát, Richardot, az uralkodásban követöjévé rendelte vólna, meghólt 1658-ban, ötven kilentz eſztendös korában, éppen azon a' napon, mellyen Dumbar és Worcester mellett gyözedelmet nyert vala.

Még egynéhány vonások tökélletessebbé fogják tenni ezen különös embernek rajzolatját. Midön a' legfelsöbb hatalom' bírtokába vólt-is, akkor-is mindenkor megtartotta erköltsének ſanyarúſágát. Minekutánna nagyra vágyásának, és az uralkodás után való ſzomjúzásának mindent feláldozott vólna, az igazſágnak ſzorosan való kiſzolgáltatására igen vígyázott. Jóllehet a' vallásbéli buzgóſág vagy inkább Fanatismus vólt az az eſzköz, mellyel tzéljának elérésére élt; még-is a' Deistákkal együtt tsúfolta a' külömbbféle vallásbéli ſzakadásokat; különösen a' Puritánusokat, a' kik a' revolutziónak legbuzgóbb elölmozdítói vóltak, megzabolázta, másfelöl pedig általjában minden vallásbéli Felekezeteket eltürt, még a' Deistákat is megſzívelte. Ezeknek ſzáma

napon-

naponként ſzaporodott, mert ſemmi ſem ſokasítja úgy meg a' hitetleneket, mint az olyan feslettſégek és eſzelösſégek, mellyek ekkor a' vallás ſzíne alatt véghez vitettek. Ha az emberi okosſágnak sinór-mértéke, mellyhez magát tartsa, nintsen, tsak azért kerüli-el az egyik köſziklát, hogy a' másikhoz ütközzék.

Azon vallásbéli Felekezetek között, mellyek Angliát ekkor árvíz módjára elborították, különösen nevezetesek a' Quakerok vagy Remegök, a' kik egy Vargától, Fox Györgytől vették eredetöket. Minthogy ezek a' ſzent Írást egéſzſzen betü ſzerint akarták magyarázni, azért minden illendöſéget és minden az emberi társaſágban bévett ſzokásokat lábaikkal tapodtak. Minden esküvést nagy véteknek tartottak, minden embert Téztek; Papokról és Sakramentomokról ſemmit ſem akartak tudni. Remegöknek azért neveztettek, mert erőſzakos megindulásba jöttek, úgy hogy egéſz testek remegett, midön a' Szent Lelket várták. Minthogy a' fegyver forgatást véteknek tartották, azért nem igen vóltak veſzedelmesek. Most elébbenni tévelygéseiket elhagyván a' virtust, az együgyüſéget, az igaz lelküſéget, a' bátorſzívüſéget, a' nyájaſſágot, a' békeſſéges türést, az igazſág ſzeretést, és a' békeſſégre való hajlandóſágot megsérthetetlen kötelesſégeknek tartják, valamint az elött, a' nélkül, hogy olly nevetſégesek volnának, mint az elött vóltak, 's talán az ö ſzokásaikban 's magok viseletekben való különſégek nintsen haſzon nélkül, 's nem kevesé ſegíti elöl nálok a' virtust; minthogy más emberek vétkeit tsak

igen könnyen magunkra veſzſzük, ha ſemmivel ſem külömböztetjük-meg magunkat tölök. Penſylvánia, melly nagy réſzént Quakerokból áll, bóldogſág hazája.

Cromweli Richard minden ellen mondás nélkül követte az Attyát a' Protectorſágban; de nem vólt benne ſem ollyan lélek, ſem ollyan állhatatosſág, a' millyen ezen Méltóſághoz kívántatott. Nem lévén ſem nagyra vágyó, ſem ravaſz, ſem vak buzgó, az ö ſzelíd terméſzetével és mesterſég nélkül való erköltseivel mindjárt eleinten játékjok lett a' pártütöknek. Az általa öſzvehívott Parlamentom azzal kezdette el munkáját, hogy néki nyúghatatlanſágot okozott, 's még nagyobb nyúghatatlanſágot okozott a' hadi ſereg. Némelly fö tiſztek, 's azok között a' maga ſógora-is Fleetmood, titkon tanátskoztak ellene. Azt kívánták ezek töle fenyegetödzve, hogy oſzlassa-el a' Parlamentomot, melly az ö pártos indulatból ſzármazott öſzvejöveteleiket megtíltotta. Elég erötlen vólt engedni ezen kívánſágnak, 's attól fogva ſehol ſem talált ſegedelmet és védelmet. Lemondott fö tiſztlégéről 1659-ben, tsendes magánoſlágban akarván életét tölteni. A' testvére, a' ki Hiberniai Helytartó vólt, hasonlóképpen letette a' Protectorſágot, 's a' magános életet válaſztotta. Igy enyéſzett-el, úgy ſzóllván egy ſzempillantásban, ezen trónus-prédálónak familiája, a' ki az Angliai köztársaſágot ſzabad kénye ſzerínt elnyomta, 's a' Királyi titulust nem vállalta-fel.

A' hadi Tanáts, melly most a' fö hatalommal bírt, úgy kívánt mások elött látſzani, mintha

mintha a' törvények eránt különös tiſztelettel viseltetnék, 's arra tökéllette magát, hogy annak a' Parlamentomnak, melly Károly megölettetése után Cromwell által ſemmivé tétetett, némelly maradványait öſzvehívja. Ezen gyülés, melly mintegy 40 tagokból állott, olly megvetendö és egyſzersmind megvettetett-is vólt, hogy tsúf képpen tsonkának, vagy fejetlen és lábatlan Parlamentomnak neveztetett. A' Parlamentom' jusaival akart élni, az által a' Hadi Tanátsnak kedvét ſzegte, és hirtelen eloſzlattatott erőſzakosan.

A' ſzabadſágra való illy heves és illy ſok törekedések, a' Királyi hatalom ellen tett illy erőſzakos lépések, a' vallásbéli buzgóſág' ſzíne alatt véghez vitt illy ſok vétkek mind öſzve-is nem egyebet tettek, hanem hogy az Angluſokat nem tsak a' Polgári háborúnak veſzedelmes örvénnyébe taſzították, hanem egyſzersmind egy alá való rabſágnak gyalázatos jármába-is fogták. A' Király' halálától fogva mindent a' ſegyver vitt véghez, a' fegyver' erején vólt fundálva az Orſzáglás, az tartotta bilintsen a' törvényeket, halgatást parantsolván nékik, és gyalázatot vont a' nemzetre még a' győzödelmeknek közepette-is. Az adó, általjában véve fellyebb ment tizenkét millió font Sterlingnél; 's a' korona' jövedelmei ſoha ſem közelítették-meg ezen ſummát. Cromwellnek tsupán tsak a' kémjei és titkosan halznára fordított emberei-is többé kerültek eſztendönként ötven ezer font Sterlingnél. Jóllehet igen takarékosan gazdálkodott, még-is többre ment halálakor az adóſága két milliónál. Egy ötven ezer embernél többöl álló hadi ſereg,

mellynél minden gyalog katonának egy, 's minden lovasnak harmadfél Schilling volt naponként a' zsóldja, megeméſztette az Orſzág erejét, 's a' helyett, hogy azt óltalmazta volna, inkább a' rabſág' jármát vetette nyakába. Az illyen nyomorúſágok és ſzerentsétlenſégek, mellyek a' hasonló revolutzióktól elválhatatlanok, még a' Presbyteriánusoknak-is felnyitotta ſzemeket, 's meggyőzött mindeneket arról, hogy a' trónus' felforgatása az alatt-valókat ſzerentsétlenekké teſzi. Mindenek kívánták az elenyéſzett Királyi Háznak feltámadását. Megfogjuk látni, hogy az 1660-dik eſztendőben az új revolutzió megkéſzült.

NEGYEDIK TZIKKELY.

Krisztinának Svéd Orſzágban való Orſzáglása, 's az Uralkodásról önként lemondása.

Egy fiatal, a' tudományokat és mesterſégeket indúlatosan ſzerető, 's ezen hajlandóſágának mindent, még koronáját 's vallását-is feláldozó Királyné, 's más felől Cromwellnek tudatlanſága, durva erköltsei, erőſzakoskodó vak buzgóſága, 's vérengző nagyra vágyása igen ſzembetünő 's egymással igen ellenkező különbbſéget mutatnak. A' Svétziai Királyné, a' nagy Gustav Adolfnak, Német Orſzág megh̃doltatójának leánya és örököſe, most egé-

ſzen

ſzen magára vonja figyelmetesſégünket. Életének legnevezetesebb vonásaiból egy ötet igazán festö képet akarok formálni. Se a' külsö és ſokſzor tsalárd ſzín, ſe az ámító magaſztalások és ſokaktól reá ruházott gyanús ditséret mondások ne vakítsanak meg bennünket. A' História az embereket, 's különösen a' Fejedelmeket-is hideg vérrel ítéli-meg, kit-kit az ö tselekedetei ſzerínt.

Midön Gustav 1632-ben Lützen mellett elesett, akkor a' leánya még tsak hat eſztendös vólt. Az Orſzágló ſzék az Orſzág dolgainak kormányozását Cancellárius Oxenstiernára bízta, a' ki Gustavnak meſzſze kinézö plánumait mind értette, mind véghez vinni tudta. Az ifjú Királynét tudós férjfiak nevelték 's oktatták az alatt, míg a' Svédek Német Orſzágban a' hadakozást folytatták. Gyors elméje, nagyra termett eſze, és ſzerentsés emlékezete által tsak hamar tsudáltatta magát mindenekkel. A' Görög Irókat ſzorgalmatosan olvasta, 's mindent tanúlt, tsak azt nem, a' mi elötte a' Királyi kötelesſégeket legkellemetesebb foglálatosſággá tette vólna; vagy ha tanúlta-is, ſemmit ſem felejtett-el olly hamar mint ezt.

Hugo Grotius, ez a' nagy érdemü Férjfiú, a' ki Hollandiában valamint Barnevelt a' Gomarismus és Arminianismus felett támadott balgatag perlekedés miatt üldöztetett, és Frantzia Orſzágban nem érdemeihez illendöképpen fogadtatott, Svétziában tiſztesſéges menedék helyet talált. Oxenstierna éppen ahoz az Udvarhoz küldötte ötet követſégben, mellynél Richelieu magát a' talentomok' tellyes hatalmú bírájává tette. A' Frantzia Minister ezen

követſégért annyival-is inkább boſzonkodott, minthogy Grotius a' maga méltóſágát nemes büſzkeſéggel fenn tartotta. Kriſztina ſzintén olly nagy birodalmát helyheztette benne, mint Oxenstierna, 's illendö és méltó-is vólt föképpen ezen férjfiúban megtiſztelni a' Tudós érdemet.

Mihelyt az Orſzáglást 1644-ben 18 eſztendös korában által vette, nagy ſzorgalmatoſſággal hozzá látott az igazgatás' dolgaihoz, de az ö kedves hajlandóſága nem ſokára elvonta ötet azoktól. A' tudományok, a' mesterſégek és mind az, a' mi az emberi társaſágnak fényt és tekíntetet ád, ellene állhatatlan erövel magához bájolta ötet. Ezen nagy hajlandóſága nem kevesebbé siettette a' Weſztpháliai békeſégkötést. Oxenstierna folytatni akarta a' háborút, mind addig, míg a' Tsáſzár némelly más feltételeire-is reá nem állana. De a' Királyné' parantsolatjára véget kellett vetni minden halogatásnak, és sietni kellett a' békesſég-kötéssel.

Hogy a' békesſéget siettette, azért nagy ditséretet érdemelne, ha Európának és különösen Svétziának bóldogſága indította vólna ötet erre. A' tapaſztalás ellenkezöt bizonyított. Hogy nyúgodalomban lévén a' tudományokkal annál inkább kedve ſzerínt foglalatoskodhassék, és mind azzal, a' mihez ízlése vólt, magát ſzabadon mulathasson, e' vólt az, a' mi vele békesſéget kívántatta. Az Udvarát megtöltötte Tudósokkal, a' kiknek nagy réſze nem egyebet érdemlett vólna az Oskola porában való forvadásnál. Cartesius-is ſzerentsétlenſégére oda hagyta magát vonattatni, vagy a

Király-

Királynénak szép híre által, vagy azon ön szeretetének hízelkedő reménysége által, hogy majd azt tanítványai közzé számlálhatja. Lakóhelyének változtatása, 's a' levegőnek hidegsége kevés hónap múlva halálát okozta.

Egy hadakozni szerető nép, melly győzödelmeiben kevélykedett, 's a' Lutheránus vallás mellett igen buzgott; egy az Országok' dolgaiba méllyen belátó és az azokban való jártosságáról híres Királyi Tanáts, épen nem elégettek-meg azzal, hogy a' nagy Gustav' leánya, az igazgatás gondjainak félre tételével, magát a' Filozofiai vizsgálódásra 's a' tudós nyelvek' tanúlására adta, a' régi pénzekhez, faragott oszlopokhoz, képekhez, bálokhoz és pompás mulatságokhoz vonszó szeretetét olly kevesé mértéklette, és az Ország' jövedelmeit kevés fontosságú dolgokra, 's középszerű emberekre veszteget vén a' Királyi kintses házat kiürítette. Azt gondolták és nem-is ok nélkül, hogy az efféle dolgok eránt való ízlés tsak úgy válik betsületére, ha a' miatt fejedelmi kötelességei, és népe bóldogságáról való gondoskodása semmi fogyatkozást sem szenvednek.

Azt kívánták tőle, 's arra unszolták, hogy menjen férjhez, vagy legalább rendeljen valakit, a' ki halála után helyette uralkodjék. De valamint a' híres Ersébet, úgy ő-is sokkal inkább szerette szabadságát, mintsem hogy ezen kívánságra reá állott vólna. Vajha mint Ersébet olly szorgalmatosan látott vólna hozzá az igazgatáshoz-is, 's ne tett vólna olly sok haszontalan költséget, kivált idegenekre és sokszor igen középszerű Tudósokra: úgy még inkább

kább tsudálták vólna a' mi több méltó-is lett vólna a' tsudálkozásra.

A' Bipontumi Palatinális Gróf Károly Gustav vólt az, a' kivel való párosodását az egéſz Országh örömest látta vólna. Minthogy Krisztina eltökéllette magában házaſság nélkül élni, inkább azt rendelte 1650-ben, hogy a' most említett Palatinális Gróf legyen követöje az Uralkodásban. A' Nemzet ez által valamennyire letsendesedett. Ezen Királyi Hertzeg okosan eltávozott az Udvartól, 's elrejtette magában Uralkodásra vágyását, 's még-is úgy megtudta más felöl a' ſzíveket nyerni, hogy mindenek kívánták ötet uralkodójoknak. Krisztinát, midön még azután-is unſzolták a' férjhez menésre, 1651-ben úgy nyilatkoztatta-ki magát a' Senátus elött, hogy a' koronát leakarja tenni. Hogy ezen maga kinyilatkoztatása ſzívböl ſzármazott vólna, azt nehéz feltenni. A' Tanátsosok félvén a' roſzſzabb következésektöl, könyörögtek néki, hogy ne tselekedné ezt; 's ö reá állott kérésekre, de az alatt a' feltétel alatt, hogy ſoha többé férjhez menéséröl ne ſzólljanak. Károly Gustav ſzintén olly okos vigyázást mutatott ezen kényes környülállások között mint a' Senátus.

Jóllehet a' Királyné ſokban férjfiúi módon gondolkozott, még ſem vólt ment minden álhatatlanſágtól és fejesſégtöl. Michon egy Frantzia Orvos Doktor, a' ki magát Bourdelotnak hivatta, azért, hogy egy illyen nevezetü bátya a' Tudósok között hírt ſzerzett magának, ez a' Michon annyira megnyerte bizodalmát, hogy még az olvasást és tanúlást-is megtudta vele útáltatni. A' Spanyol Minister, Pimentel, meg-

megbuktatta ezen bálványt, magát tette a' Királyné elött legkedvesebbé, hízelkedett néki szüntelen értelmének és nagy eszének ditsérésével, 's újra felgerjesztette benne a' Tudományoknak már tsak nem elaludt szeretetét. Cromwellnek egy követe, a' ki Svétziában valamelly fontos dolog eránt alkudozott, azon panaszolkodott, hogy midön Audientziára botsáttatott, nem hallott egyébbről beszélleni, hanem tsak a' Filozofiáról és a' bálokról. Frantzia Ország és maga Svétzia-is annyira megbotránkoztak Pimentelnek kedvességében, hogy végre elkellett annak az Udvartól távozni.

A' Királyné még inkább megunván a' foglalatosságokat, tellyes lévén a' tudósokkal szabadon való társalkodásnak kívánságával, 's szüntelen emésztetvén attól a' tsömörtöl, mellyet az elmúlhatatlan kötelességek kéntelen véghez vitele néki okozott, minthogy, a' maga mondása szerint úgy tetszett néki mindenkor, midön Szekretáriusai a' papirossal szobájába béléptek, mintha az ördögöt látta volna bémenni, másod izben-is még pedig lelkesen feltette magában, hogy az Uralkodásról lemondjon. Az 1654-ben Upsalban tartatott Ország-gyülésen kinyilatkoztatta ezen feltételét. Minekutána a' Rendek az illendőség' kedvéért egy ideig ezen szándékával ellenkeztek volna, nem sokára reá állottak arra. Bizonyos esztendei jövödelmet rendeltek néki a' korona' jövödelmeiből, mellyeket úgy a' mint kívánt vala nem tarthatot meg birtokában; minthogy Károly Gustav tsak az alatt a' feltétel alatt vállalta magára az igazgatást, ha a' ko-

a' koronának minden jusaival bírhat; 's ezen kívánſágát megtudta nyerni, a' nélkül, hogy a' háládatlanſág' gyanújába esett vólna.

Kriſztina ezt írta a' Frantzia követhez Chanuthoz: „Nem gondolok vele, ha a' *Plau-* „ *dite* nem leſz-is jutalmam; egy férjfiúhoz „ illendö és állhatatoſſággal véghez vitt ſzán- „ dék nehezen tetſzhetik mindeneknek; meg- „ elégſzem, ha tsak egyetlen egynek jóvá ha- „ gyását nyerem-is-meg, ſöt ezen egyetlen „ egynek jóvá hagyása nélkül-is ellehetek. „ Melly nagy örömömre fog ſzolgálni annak „ emlékezete, hogy jót tettem az emberek- „ kel" Miért ſzünt-meg hát, ezt kérdi d'Alembert egy helyen írásaiban, miért ſzünt-meg jót tenni az emberekkel? Nékem úgy tetſzik, hogy ezen Filozofus mindenek között legigazaban ítél ezen Királynéról, kit a' tsupa magaſztalók, vagy az ötet tsak egy óldalról vizsgálók felette mértékletlenül ditsértek. Voltaire azt mondja róla, hogy jobbnak tartotta gondolkodó emberekkel élni, mint tudatlan és értetlen embereken uralkodni. De vallyon lehet-é egy nagy lélekhez illendöbb foglalatoſſágot gondolni, mint egy egéſz nemzetet boldoggá tenni? 'S vallyon azok a' Tudósok, kiket Kriſztina olly meſzſze felkeresett, ſokkal nemesebben gondolkoztak-é mint a' Svédek? Az az emlékeztetö pénz, mellyet ezen felyül írással veretett: „A' Parnassus többet „ ér, mint a' Thronus," azt bizonyítja, hogy ſzerette a' tudományokat, de nem az embereket.

Hertzeg Condehoz így írt: „Soha ſem fo- „ gom egy olly tselekedetemet, mellyet mind „ eddig

„ eddig olly ditséretesnek tartottam, illetlen „ megbánással betsteleníteni. Ha Hertzegsé- „ ged azt talám kárhoztatná, tsak ezt fognám „ minden mentség helyett mondani, hogy so- „ ha sem botsátottam vólna ki kezemből a' Sze- „ rentsétől vett jókat, ha azokat bóldogsá- „ gomra elmúlhatatlanúl szükségeseknek tar- „ tottam vólna, és hogy a' világ meghódol- „ tatásáról gondolkodtam vólna, ha olly bi- „ zonyos lettem vólna, mint a' nagy Conde, „ abban, hogy vagy tzélomat elérem, vagy „ tzélom' keresésében halálomat találom." Ezen levelére azt lehet megjegyezni, hogy tselekedetét utóbb még-is megbánta, hogy a' Thrónusra ismét kívánt vólna fellépni, és hogy a' világ' meghódoltatásáról való Oriási gondolat a' koronának letételével nem illik öszve. De kövessük ötet a' Parnassusra, 's lássuk miben foglalatoskodik ottan.

Minekutánna a' Királyi palotát minden kintseitől és drágaságaitól megfosztotta vólna, elútazott férjfiúi öltözetben. Midön Dánia' szélére ért, ezt mondotta: „ Most már valahára „ szabadságban vagyok, és Svétzián kívül, „ a' hová nem gondolom, hogy valaha visz- „ sza menjek." Ezek kedvetlenségnek és komorságnak szavai. Brüsselben a' Katholikusok' vallására lépett által, és Inspruckban a' Lutheránusokéról esküvéssel lemondott. A' Katholikusok kevesebbé magasztalták vólna ötet ezen tselekedetéért, ha meggondolták vólna, melly heves és ellene állhatatlan hajlandóságtól vonattatott Rómába tsak azért, hogy ott mint a' szép mesterségek közép-pontján lakhassék, és magát kedves tárgyaival szün-

telen

telen gyönyörködtethesse. A' Protestánsok még alább való indító okoknak-is tulajdonítják ezen lépését. Mind a' Katholikusok, mind a' Protestánsok részéröl talám részre hajlás tette az ítéletet; az pedig nem szokott igaz bíró lenni.

Róma nem bírt elég szépséggel 's annyi bájoló erövei, hogy Krisztinának eszébe jutott vólna Frantzia Országot-is látni, és magát ott mutogatni. Elútazott oda 1656-ban. Minthogy XIV-dik Lajosnak tsínos és szerelmes Udvarában kevés gyönyörüséget találta, meglátogatta a' Pári'si tudósokat, 's azok között legnagyobbra betsülte Menaget. Alig ment visza Rómába, midön ismét Frantzia Országba kívánkozott. Megjelent ott másodszor 1657-ben. Ott a' fö Lovász-mesterének Monaldeschinek megölettetésével piszkolta be magát, a' kit, a' mint mondják, hitszegésben és árulás vétkében tapasztalt, de a' kit megöletni néki más Királynak Országában szabad tellyességgel nem lett vólna. Ezen rút tselekedet után a' Frantziáktól megútáltatván, ismét visza ment Rómába a' régiség' maradványait és a' szép mesterségek' míveit tsudálni.

A' ki utánna az uralkodásban következett, tizedik Károly, meghalt 1660-ban, minekutánna a' Lengyelekkel és Dánusokkal veszedelmes háborút folytatott vólna. Krisztina azonnal visza ment régi Országába, azzal a' kívánsággal, hogy ott ismét a' thrónusra léphessen. De a' Svédek kénszerítvén ötet, másodszor-is egy az uralkodásról lemondó levelet adattak vele. Egynéhány esztendök múlva ismét egy útat tett Svéd Országba. Ekkor fenn lévén

lévén ſzerentsésebb, mint elébb, viſzſza ment Rómába, a' hol 1689-ben megholt. Mind ezen útazások megbizonyítják azt, hogy minden nagy eſzével és nagy tudománnyával-is az igazſág útját eltéveſztette azért, hogy a' bóldogſágot a' maga ſorsán kívül kereste.

Mint Orſzág nélkül való Királynénak kevés tekintete és betsülete vólt egy ollyan városban, a' hol minden dolgoknak betsét a' Politika ſzabja-ki; ſőtt még annyi ſzabadſága ſem vólt, hogy a' földnek és a' napnak forgásáról avagy állásáról való vélekedését tettzése ſzerint kimondhatta vólna. Nem tehetett egyebet, hanem a' Pápának tsalhatatlanſágát erősítette és vitatta; jóllehet azokat az üldözéseket tsak ugyan ő-is kárhoztatta, mellyeket Frantzia Orſzágban a' Reformátusok ſzenvedtek.

ÖTÖDIK TZIKKELY.

A' Pyrenæusi és Olivai békeſség 1659-ben és 1666-ban. — Angliában a' Királyi méltóſágnak viſzſza állítása. — Kárdinális Mazarin' halála.

Frantzia Orſzágnak az Auſztriai Házzal való hoſzſzas hadakozásából ſzármazott hatalma után igen nevezetes következéseket vont maga után. Német Orſzág Harmadik Ferdinánd Tsáſzárnak 1657-ben történt halála után öt fertály

fertály eſztendeig Tsáſzár nélkül vólt. Az idősebbik fija, a' kit még a' maga életében Római Királlyá válaſztatott, még magánál elébb ki múlt a' világból. A' második fija, Leopold, Magyár és Tseh Orſzági Király, Tizennegyedik Lajos' ſzeméllyében igen hatalmas vetélkedö társra talált. Eleinten négy Válaſztó Fejedelmek ennek ſzánták-el a' Tsáſzári koronát. Ha Mazarin az ez eránt tett lépéseiben ſzerentsés lett vólna; mi lett vólna akkor Német Orſzágból? De minthogy a' többi Válaſztó Fejedelmek erösen ellene ſzegezték magokat; azért a' Baváriai Válaſztó Fejedelmet próbálták Mazarin, és a' vele együtt tartók a' Tsáſzári ſzékre emelni. Ezen Királyi Hertzeg nem vette-el a' koronát; a' melly nemes ſzívü áldozatot az Annyának, Harmadik Ferdinánd' testvérjének unſzolására tette, az Auſztriai Ház' javára. A' réſzre hajlás lelke olly igen uralkodott ezen Tsáſzár-válaſztás alkalmatosſágával, hogy ſzakadásoktól lehetett tartani.

Végre 1658-ban Leopold válaſztatott. A' Frantzia követek-is megegyeztek benne, de nem könnyü feltételek alatt; mert megkellett igérnie, hogy a' Frantzia és Spanyol Orſzág között folyó háborúba legkevesebbé ſem fog avatkozni. A' Német Birodalom' Rendjei mindent elkövettek ſzabadſágoknak megerösítésére. Az arra való vígyázás ſzülte a' Rajnai frigyet-is, melly egy felöl a' három Egyházi Válaſztó Fejedelmek, a' Monasteriumi Püspök, a' Neuburgi Palatinális Gróf, a' Braunſchweigi és Lüneburgi Hertzegek, és a' Hessen-Casseli Landgróf között, más felöl pedig Svétzia között köttetett a' Weſztpháliai békeſségnek

ségnek szentül való megtartatása végett Frantzia Ország-is nem sokára hozzá állott ezen szövetséghez; de a' Trevirumi Válaszló Fejedelem és a' Monasteriumi Püspök kiléptek belőle, minthogy a' Római Pápa ezen szövetséget kárhoztatta. Ezen Rajnai frigy 1666-ig egynéhány ízben megújíttatott; ezen eszköz által Frantzia Ország tsak nem az egész Német Birodalmon uralkodott. Azonban Leopoldnak böltsessége és okos vígyázása negyven hét esztendőkig tartó Országlása alatt még-is nagy hatalmat tudott magának szerezni.

Látánk fellyebb, hogy Spanyol Ország a' háborúnak hoszszas folytatása által viszont elvesztette azt, a' mit a' Parittyások zenebonájának alkalmatosságával nyert vólt; hogy Frantzia Országnak, Angliának és Portugalliának egyesült erejével kellett küszködnie, és hogy végre 1658-ban minden felöl meggyőzettetett. Az előtt két esztendővel Mazarin megkínálta Negyedik Filepet a' békességgel, 's azt kívánta, hogy a' leányát Mária There'siát adja feleségül Tizennegyedik Lajosnak. Filep, a' kinek még ekkor fija nem vólt, Leopold Ausztriai Fő-Hertzegnek akarván adni leányát, Mazarin' kívánságát nem tellyesítette. A' Dünkircheni ütközet után bele únván a' háborúba oda ajánlotta leányát Lajosnak, 's ugyan azért a' békesség eránt való álkudozás újra elkezdődött a' Fátzános szigetben a' két Országok határ szélén. Itt Kárdinális Mazarin legnagyobb erejében kimutatta mesterségét. A' Spanyol Minister Don de Haro, a' ki vele alkudozott, szüntelen gyanakodott, hogy Mazarin megakarja ötet tsalni, 's ugyan azért nagy késedelmezéssel, és a' dolognak húzásával 's ha-

laſztásával akart nyertes lenni, a' melly rendſzerint a' gyanakodásnak gyümöltse ſzokott lenni. Három hónap került bele, míg tökéletesſégre vihették a' dolgot. Tsak maga a' külsö tiſztelet tételek' meghatározása-is végnélkül ſok idöt vett-el, mintha a' lett vólna a' fö dolog, nem az Orſzágok' megnyúgtatása. A' nevezetesebb tzikkelyei ezen békeſségnek a' következendök vóltak: Negyedik Filep' leánya Tizennegyedik Lajosnak eljegyeztetett öt ſzáz ezer tallér jegy-pénzel együtt; úgy mindazáltal, hogy a' Spanyol koronához ſoha ſemmi jussát ne tarthassa. Mind a' két réſzről ſok városok viſzſza adattattak; de Frantzia Orſzág Roussillont és Artesiának egy réſzét megtartotta. Hertzeg Conde kegyelembe vétetett, 's jószágai viſzſza adattattak. Mazarin tsak hoſzſzas ellent állás után egyezett meg ebben; attól félvén, hogy Spanyol Orſzág Belgiumban egynéhány várokat által fog néki engedni. Harmadik Károly Lotharingiai Hertzeg ismét birtokába jutott jószágainak, de az alatt a' feltétel alatt, hogy katonaſágot ne tartson, és Nanci várának erösſége lerontattassék. Ezen állhatatlan Királyi Hertzeg mind a' két Királyt megharagította magára.

Mazarin már régtöl fogva gondolkodott Tizennegyedik Lajosnak a' Spanyol Király' leányával való öſzveházosításáról, mert elöre látta, hogy abban az esetben, ha az örökſég' rendje ſzerint Spanyol Orſzág ezen Fejedelemaſzſzonyt illetné, nem jöne tekíntetbe az, hogy jusairól lemondott. Negyedik Filep és a' Miniſterei hasonlóképpen által látták ezt.

A' Py-

A' Pyrenæusi békesség-kötés véget vetett a' háborúnak Déli Európában. Az Olivai békesség kötés az Északi tartományokban-is helyre állította 1660-ban a' tsendességet. Minthogy Kazimír, Lengyel Király, Svéd Országhoz jusát tartotta, Krisztina pedig más örököst nevezett-ki: ez vérengző háborúra adott alkalmatosságot. Tizedik Károly, a' nagy Gustav' követője, eleinten elfoglalta Lengyel Országot, de azután ismét elveszttette, Dániában-is szerentsétlen vólt, és bújában meghalt. Már ekkor az alkudozások Frantzia Ország' közben járására, elkezdödtek. Végre a' békesség megköttetett. Kazimír lemondott jusairól. Livoniának Északi része és Esthlandia Svéd Országhoz kaptsoltattak, a' melly viszont ezekért Lengyel Prussiát adta viszsza. Egynéhány nappal azután a' Koppenhágai békesség-is megköttetett, melly szerint Harmadik Friderik, Dániai Király, a' Svéd koronának nevezetes áldozatokat tett.

De ezen Fejedelem más részről a' maga Országában többet nyert, mint a' mit külső tartományok' elfoglalása által nyerhetett vólna; ha különben az Uralkodók' szerentséjét azon hatalom szerint kell betsülni, mellyel a' kormányozások alatt lévő nép felett bírnak. Az a' vitézség, mellyel ö Koppenhága városát Tizedik Károly ellen védelmezte, igen megkedveltette ötet a' nemzettel, még pedig éppen akkor midön a' nemességnek és a' Senátusnak igazságtalanságát leginkább útálta, a' kik nagy kegyetlenséggel bántak a' nemzettel, 's minden terhet a' nemzetnek egyébb részére vetettek. A' nemzet boszút akarván állani ezen

nyomorgatóin feláldozta a' Királynak a' maga ſzabadſágát. 1660-ban az Orſzág' gyülése azt végezte, hogy a' Dániai korona Friderik Házának örökſége légyen, és hogy az határozatlan hatalommal uralkodhassék. Méltán lehet tsudálkozni, hogy a' Dániai Királyok ezen hatalommal, mellyel felvagynak ruházva, még eddig mindenkor mértékletesen és böltsen éltek. Illyen hatalmasan tudják egy vitéz nemzetnek erköltsei és ſzokásai az ö Királlyaiknak ſzívét és tselekedeteit intézni. Megfogjuk látni, hogy Svéd Orſzág 1680-ban hasonló lépést tett, de azt meg-is bánta, Tizenkettödik Károly' halála után ſzabadſágát ismét viſſza vette, 's az orſzáglásnak egy másik módját válaſztotta, melly azután ismét változást ſzenvedett. Egyetlen egy környülállás mindent megváltoztathat az Orſzáglás' rendjeiben.

Angliában éppen azon eſztendöben állíttatott viſzſza, még pedig hirtelenſéggel, a' Királyi méltóſág, mellyben a' Dániai Királyok határ nélkül való hatalmat nyertek. Ezen rendkívül való történetnek kevés vagyon párja. A' Pyrenæusi békeſség eránt való alkudozások alatt az elhagyattatott és jövevény Második Károly Fontarabiába ment, ott a' két Udvartól ſegedelmet és védelmet akarván kérni. Még tsak meg ſem hallgattatott kérése, 's legkissebb emlékezet ſem volt róla. Már minden reményſégével felhagyott, midön tzéljában volt ſzenvedéseinek. Minekutánna Cromwell Richard a' Protectorſágot letette, a' Hadi Tanáts tette magáéva, a' mint fellyebb láttuk, a' határ nélkül való hatalmat. A' tsonka Parlamentomot, melly az igaz Parlamentom-

nak

nak tsak árnyéka vólt, öſzvehívta, hogy annak ſegítſégével magát bátorſágba helyheztesse, és kegyetlenkedésének törvényes ſzínt adjon; de azután tsak hamar ismét eloſzlatta azt. Lambert ugyan azt a' rolt játſzotta, melly elébb Cromwellt a' legmagasabb póltzra emelte. De maga a' nemzet kívánva kívánta 's fohászkodva várta a' Királyi méltóſág' viſzſza állítását. E' végre egy nagy ember titkon egy bölts Plánumot tsinált, 's azt hirtelenſéggel végre hajtotta. Monk György, egy híres Generális, példás életü Polgár és okos tiſztviselö Skotziában Helytartó vólt. Ez, a' Lambert által eloſzlattatott és elüzettetett Parlamentom' réſzére állott. Ezen hírre Anglia pártot ütött; még a' regementek között-is zendülés vólt; a' tsonka Parlamentom öſzvegyül, parantsolatokat ád, mellyek engedelmeſséggel fogadtatnak. Lambert, katonáitól elhagyattatván, nem védelmezheti magát. Monk megjelenik Angliában, a' nélkül, hogy tzélját valaki tudta vólna. Ugy látſzott, mintha a' Parlamentomnak alája vetette vólna magát. Minthogy annak parantsolatja ſzerint tartotta Londonba való bémenetelét. De a' várossal egyet értvén, 's ezen útálatos és megvettetést érdemlö Parlamentom ellen magát öſzvekaptsolván, keménnyen ſzemére hányja annak ſok vétkeit és éktelen tselekedeteit. Minekutánna az az elött kizárt Tagok meghivattattak vólna, 's a' tsonka Parlamentom' Tagjai ſzégyennel és gyalázattal megbilyegezve eloſzlottak vólna, egy új Parlamentom állítatott-fel, melly az Országnak ſok ſzerentsétlenſégeinek véget vessen. Igy mindenek ſzerentsésen megváltoznak minden vérontás nélkül.

Alig gyült öſzve a' Parlamentom, azonnal megjelent a' Királynak egy követje egy levelet nyújtván-bé, mellyben Károly azt ajánlotta, hogy minden megtörtént dolgokat feledékenyſégbe temet, kivévén azt, a' mit a' Parlamentom maga büntetésre méltónak ítél lenni, azonkívül pedig tökélletes vallásbéli ſzabadſágot igért mindeneknek, 's egyſzersmind fogadta, hogy a' katonaſágnak a' mivel tartozik megfizeti. Ekkor ki lehetett vólna ſzabni a' Király és a' nemzet jusainak határjait, 's ezt láttatott kívánni az Orſzág java-is annyi ſok viſzſza vonások után. De a' Parlamentom Tagjai ezt nem tselekedték. Talám azt gondolták, hogy a' Királyi hatalom azon rendeléseket fogja sinór mérték gyanánt tartani, mellyek Elsö Károly alatt adattatlak; vagy talám minden vígyázás nélkül engedtek azon nagy kívánſágoknak, melly ſzerint mennél elébb akarták látni a' törvényes Orſzáglásnak viſzſza állását. Második Károly ki kiáltatott Királynak, és 1660-ban nagy örömmel fogadtatott. Ezen ſzelíd, ſzeretetre méltó, és megvilágosodott harmintz eſztendös Fejedelem imádásra méltóvá tehette vólna magát a' thrónuſon; mert ſok nyomorúſágai, mellyek az Uralkodók ſzívének nemesítésére olly igen haſznoſok, ſok tanúſágokat adtak néki, mellyeket az Udvarok pompás puhaſágában ſoha ſem lehet hallani. Az ö megkegyelmezése, ſok vétkeseket megmentett a' haláltól, kiket a' Parlamentom méltóknak tartott a' büntetésre. Egyedül Vane és Lambert ítéltettek halálra azokkal a' gyilkos bírákkal együtt, a' kik Elsö Károlyt halálra ſententziázták. Tíz vétkeseknek el-

elveſztésénél nem kívánt több engeſztelő áldozatot annyi ſok vétkekért. Ezen vétkesek egéſz halálokig mindenkor tellyesek vóltak fanatismussal, azt mondották, hogy a' Szent Lélek' indításából tselekedtek mindent, 's Mártiroknak tartották magokat.

A' Parlamentom a' koronának tizenkét ſzáz ezer font Sterlingből álló eſztendei jövedelmet rendelt. A' hadi ſeregek kifizettettek és elbotsáttattak; egyedül tsak öt ezer emberek és némelly őrizö ſeregek maradtak fegyverben. E' vólt Angliában az elsö álló Hadi ſereg; 's ha azt az Anglusok úgy nézték, mint ſzabadſágoknak ſértését, Cromwelt kellett vólna azért okozniok. Károly a' Püspököket mindenütt még Skotziában-is helyre állította; mert a' Skotziai Parlamentom ſzintén úgy engedett néki mint az Angliai. A' Convenant eltöröltetett; mindenek' láttára megvettetett most az, a' mi ennek elötte ſzentnek tartatott. Semmi ſem vólt nehezebb, mint az egymás ellen törekedő vallásbéli Felekezetek között egy bizonyos egyenlöſéget tartani. A' Presbyteriánusok nem ſokára nagy keményſéget tapaſztaltak magok eránt, a' mellyért meg-is nehezteltek. A' viſzſza vonásoknak magva tehát még ekkor-is meg vólt, és veſzedelmes gyümöltsöt hozott.

Második Károly két nagy hibák által ſok veſzedelmet, vagy legalább ſok bajt okozott magának: felette igen ſzerette a' mulatſágokat, 's nem esmerte a' takarékoſságot. A' mulatſágoknak felettébb való ſzeretete nem fért öſzve az igazgatás gondjaival; 's azon kívül-is, melly ſok vétkeket gyökereztetett az

meg az Udvarnál? A' tékozlás még veſzedelmesebb volt; mert a' koronának jövödelmei nem lettek elegendök a' költségre, jóllehet a' Parlamentom eleinten ſokat ajánlott nékie. Azért-is midön a' Király a' feleſégének a' Portugalliai Király leányának Katalinnak jegypénzét, és a' Frantziáktól adatott két ſzáz ezer tallért eltékozlotta, Dünkirchen városát eladta Tizennegyedik Lajosnak öt millióért. Ezért felette zúgolódott Anglia, ha ſzintén az örizö ſereg ſokba került-is. Ellenben Frantzia Országnem keveset nyert ez által.

Mazarin már ekkor nem vólt életben. Ezen ſzintén olly határ nélkül való hatalmú Minister mint Richelieu 1661-ben halt-meg. Valamint Richelieu úgy ez-is kimondhatatlanúl ſzerette a' pompát, minekutánna eleinten alázatoſsággal és nagy maga mérséklésével jelent vólna-meg a' nagy világ' játék-piatzán. Az örököseinek véghetetlen ſok kintset hagyott, a' mi néki méltán vétekül tulajdonítatott. Két unoka-hugait Hertzeg Continak és a' Modenai Hertzegnek adta feleſégül. A' többi öt unoka-hugai közzül az elsöt Markíz Meillerainak, a' ki utóbb Hertzeg Mazarinnak neveztetett; a' másodikat a' Sabaudiai Házból való Gróf Soissonsnak, a' híres Eugenius' Attyának, a' harmadikat a' Vendomei Hertzegnek, a' negyediket, a' kit a' Király elakart venni, Connetable Colonnenak, 's az ötödiket Hertzeg Bouillonnak adta feleſégül. Mancini, egy unoka-öttse Neversi Hertzeggé lett. Könnyen ellehet gondolni, hogy midön a' Minister illy felette gondoskodott a' maga familiájáról, nem találta abban kedvét a' Nemzetnek. Valamint

lamint Richelieu nem, úgy ő ſem tett az Orſzággal annyi jót, hogy a' Nemzet örülhetett vólna familiája' meggazdagodásának. De igazſágtalanſág vólna ötet azon ditsérettől megfoſztani, mellyet a' Weſztpháliai és Pyrenæusi békeſség-kötés által érdemlett. A' békeſségſzerzés mindenkor ſzép érdem; 's melly ſok nyomorúſágot, puſztítást, és vérontást okoztak azok a' háborúk, mellyeknek ezen két rendbéli békeſség kötés véget vetett!

Egy híres Frantzia Iró ezt mondja: „Ha „ Kárdinális Mazarin' leveleit, és Kárdinális „ Retz' írásait olvassuk: könyen általlátjuk, „ hogy értelmének tehetſégeivel Retz ſokkal „ felyül haladta Mazarint. Még-is ezen utólsó „ leghatalmasabb lett az Orſzágban, amaz „ pedig elnyomattatott. Hogy valaki hatal„ mas Minister lehessen, ahoz ſokſzor nem „ kívántatik egyébb, hanem tsak középſzerű „ elme, és jó ſzerentse; de hogy valaki jó „ Minister lehessen, ſzükſég, hogy a' közjónak buzgó ſzeretete lelkesítse minden tsele„ kedeteit." Ezen jegyzések megerősítik azt, a' mit egykor Oxenstierna írt a' fijához: „Nem „ tudod-é, úgy mond, melly tsekély mester„ ſég kívántatik ahoz, hogy valaki másokon „ uralkodhassék." Azonban egy Szülly mindenkor tsuda léſzen, 's ha valaki, mint ő, a' közjót állandó fundamentomra épitti, 's bátorſágba helyhezteti, mindenkor helyet fog az találni a' nagy emberek között, ha ſzintén egyſzersmind más uralkodó hajlandóſága-is vólna.

HATODIK TZIKKELY.

Tizennegyedik Lajos magát Európa' szemei előtt rettenetessé, 's az Országát virágzóvá teszi. — Európai hadakozások 1667-ig.

Senki sem várta, hogy Tizennegyedik Lajos egy határ nélkül való hatalmú Ministerjének halála után a' kormányt maga fogná által venni. Minthogy rosszúl neveltetvén tudatlanságban maradott, a' mulatságokat felette szerette, Mazarinnak uralkodásra való vágyása által az Ország' dolgaival való foglalatoskodásból kizárattatott, az Országláshoz kívántató esméreteket igen híjánosan tanúlta-meg, 's az ifjúságnak tudatlan és indulatos esztendeiben annál könnyebben, 's annál több botlásokat tehetett, mivel huszonkét esztendös korában a' nagyságnak minden tsábításaival kellett küzködnie: ezen okokra nézve azt lehetett vólna felöle gondolni, hogy ö-is sok egyébb fejedelmek' példáját fogja követni, a' kik inasaikat uralkodtatván a' magok nevek alatt, a' thrónusnak kellemetességeit magoknak tartják, annak bajait és nehéz kötelességeit pedig más sok vállaira rakják. Ritkán lehet pedig, óh fájdalom, ollyant találni, a' ki helyettek ezen kötelességeket jól vinné véghez.

De ezen fiatal Királyban vólt kevélység, ditsöség'-kívánás és uralkodásra vágyás. Jól-

lehet

lehet Mazarin eránt engedelmesſéggel viseltetett; de annak jármát-is titkos nyúghatatlanſággal viselte. Mihelyt attól megſzabadúlt, azonnal kinyilatkoztatta ſzándékát, hogy maga kíván uralkodni, 's ezen ſzándékát végre-is hajtotta. Ha ſzintén a' Kárdinális ötet ſokſzor roſzſzúl vezette-is, abban legalább megbetsülhetetlen jót tett vele, hogy bizodalmat támaſztott benne Colbert eránt, a' ki egy vólt Frantzia Orſzágnak minden idöbéli legnagyobb Ministerei közzül. Fouqvet, a' ki az Orſzág' jövödelmeire ügyelö Minister 's egyſzersmind nagy tékozló vólt, kiesett a' Király' kegyelméből, 's egy pompás mulatſág után, mellyet Vaux nevezetü mulató kastélyjában, (mellynek épitése tizennyóltz millióba került) a' Király' ſzámára tartott, megfogattatott. Colbert, a' ki a' tiſztviselésben követöje lett, kissebb titulust nyert mint Fouquet; 's még-is az ö kezében az Orſzág' jövödelmei bóldogſágnak és ditsöſéginek kútfejeivé lettek.

Ha XIV-dik Lajos az erköltsi és politikai dolgokra nézve nemesebben 's böltsebben gondolkozott vólna, 's ha a' Fejedelmek' igaz ditsöſégét jobban esmérte vólna, Colbert' ſegítſégével a' maga Orſzágát a' világon legvirágzóbbá tehette vólna, 's nem keveredett vólna olly ſok háborúkba, mellyek ſokkal kevesebb ditsöſéget ſzerzenek néki mint kárt. Mindjárt eleinten két alkalmatosſág adta elöl magát, a' hol ollyan büſzkeſéget mutatott, a' mellyböl nem igen ſok jót lehetett jövendölni.

Az egyik alkalmatosſág egy Rangon való versengés vólt, a' Frantzia és a' Spanyol követek között. Minthogy ez, amazt az útſzán

min-

mindenek' láttára megsértette, Lajos ezen sérelemért elégtételt kívánt. Háborúval fenyegette az Ipát, ha az ö koronájának a' rangra nézve az elsöſéget peressé tenné. Ez, a' tsupa betsületért, ſzerfelett való fenyegetés vólt. Vallyon az alattvalók' vére olly tsekélyſég-é, hogy azt mindúntalan 's minden tsekély okért lehesſen kiontani? Filep megalázta magát és engedett, minthogy jobbat nem tudott tenni. A' követjét viſzſzahívta és megbüntette; Gróf Fuentest Fontainebleauba küldötte, hogy minden külföldi Ministerek jelenlétében nyilatkoztassa-ki azon akaratját, melly ſzerint tellyes feltétele a' rangért többé ſoha ſem viſſzálkodni.

Egy másik perlekedés még nagyobb figyelmetesſéget okozott, minthogy az a' Római Udvart illette. Hertzeg Crequi XIV-dik Lajos követje, Rómában olly kevélyen viselte magát, hogy mindenek megútálták. A' házi tselédjeis az Urok' példáját követték, 's mindent megengedtek magoknak. Némellyek közzülök megbántották és betstelenſéggel illették a' Corsikai Testörző-ſereget, melly föképpen az igazſág' kiſzolgáltatását ſegítette eſzközleni. A' katonák tsapatonként öſzvegyültek, a' követnek kotsijára reá löttek, 's egyik inassát agyon lötték. Hertzeg Crequi elhagyta Rómát, 's Hetedik Sándor Pápának testvérét azzal vádolta, hogy az lett vólna a' gyilkoſſágnak indítója. A' Király a' ſérelemhez alkalmaztatott elégtételt kívánt. Hijában igyekezett a' Pápa a' dolognak halogatása által annak elsímítására időt nyerni. Egyſzer tsak azt hallotta, hogy már Frantzia ſeregek vólnának Olaſz Orſzágba, 's Rómát béakarnák keríteni.

Egy

Egy Hatalmasság sem állott az ő részére. Avignon a' Frantzia Király kezében volt. Hetedik Sándor Pápa nem látott maga előtt más módot az engedelmeskedésnél. A' Pisai egyezés szerint az Unoka-öttse, Kárdinális Chigi, Párisba ment mint a' Pápától küldetett követ, hogy ott a' Királynak elégtételt adjon. A' Korsikabéli katonák Rómából elküldettek, 's számkivettettek, és ezen történetnek emlékezetére Rómában egy pyramis állíttatott-fel. Azon kívül a' Pápa megigérte, hogy Castro és Ronciglione városait a' Pármai Hertzegnek egy bizonyos summa pénzért, mellyet nyóltz esztendők alatt kellett lefizetni, vilzsza adja; úgy nem külömben azt-is, hogy a' Modenai Hertzegnek Comacchio helyett elégséget fog tenni, 's pótolást fog adni.

Ezen bizonyságai az állhatatos eltökéllésnek, a' mellyekhez hasonlót az előtt olly ritkán lehetett látni, előre gyanittatták Európával, mit lehessen egy uralkodni szerető hatalmas fiatal Királytól várni. Hatalmának terjedésével szüntelen meszszebbre kiterjedtek tzéljai-is: uralkodni akart, és hogy uralkodhasson, a' végre szükséges eszközökre tett szert.

Negyedik Károly, Lotharingiai Hertzeg, egy különös és megmagyarázhatatlan egyezés szerint, mellyet a' Parlamentom-is improtocollált, XIV-dik Lajost a' maga tartományainak örökösévé tette, az alatt a' feltétel alatt, hogy a' Lotharingiai házból származó Hertzegek a' Frantzia Királyi Hertzegek közé számláltassanak. Az improtocollálás alkalmatosságával az a' befejezés tétetett hozzája, hogy ezen egyezésnek minden személyeknek

alája

alája kell neveiket írni, valakiknek a' dologhoz valami közök vagyon, 's ezen béfejezés ſemmivé tette az egéſz egyezést. 1663-ban vagy azért, hogy Károly' állhatatlanſágától félt, vagy tsupán elöre való vígyázásból, egy Frantzia hadi ſereget küldött XIV-dik Lajos Lotharingiába, 's a' Hertzeg egy új egyezés ſzerínt általadta a' Marseillei fontos erösſéget.

Ekkor a' Frantziák az Anglusoktól megvett Dünkirchen városát, az ö Orſzágoknak bástyájává és az Anglusok ellen ſzolgáló kikötö-hellyé akarták tenni. E' végre harmintz ezer emberek dolgoztak ezen nagy munkának tökélletesſégre való vivésén; 's még-is utóbb (olly tsudálatos a' hadi ſzerentse!) XIV-dik Lajos maga kéntelen vólt ezen erösſéget lerontatni.

Ugyan ezen idöben Leopold Tsáſzárnak ſegítſéget küldött a' Törökök ellen. A' Törökök, minekutánna Erdély Orſzágot és egyébb ſzomſzéd tartományokat elfoglalták vólna, béütöttek Magyar Orſzágba-is. Hat ezer Frantziák kaptsolták magokat öſzve a' Tsáſzári ſeregekkel, 's azoknak-is vólt réſzek a' ſzent Gotthárdnál nyert gyözödelemben, a' hol az ellenſég tökélletesen megverettetett. Mennél inkább terjedett XIV-dik Lajos alatt a' Frantziák híre és ditsöſége, annál inkább tartott a' Tsáſzár tölök, hogy Német Orſzágban igen megtalálna gyökerezni az ö hatalmok. Azonkívül az Orſzág Kintstárja-is ſzükſégessé tette a' békeſſégről való gondolkodást. Ugyan azért Leopold Tsáſzár 1664-ban a' meggyözetetett Törökökkel huſz eſztendeig tartó békeſſéget, vagy fegyver-ſzünést kötött, mellynek

ereje

ereje szerint az Erdély Országi Fejedelem a' Török Tsászárnak tartozott adót fizetni.

Tsak nem egész Európában éreztette Lajos a' maga hatalmát és nagyságát. Spanyol Országra megneheztelt, 's különben-is hasznosnak tartotta Portugalliának pártját fogni, mellyet Spanyol Ország mindúntalan megtámadott. Marsall Schomberg négy ezer katonát vitt oda; a' kik a' Portugallusok erejét nem kevessé nevelték, úgy, hogy ezek elöszer Estremoz mellett egy nagy ütközetet nyertekmeg, azután pedig 1665-ben-is Villa Viciosánál ismét meggyözték a' Spanyolokat. Ettöl az idötöl fogva a' Braganzai ház megerösíttetett a' Portugalliai thrónusnak birtokában, mellyet a' Spanyolok mind addig peressé tettek.

Egy új háború, melly Anglia és Hollandia között támadott, hasonlóképpen dolgot adott XIV-dik Lajosnak-is, a' ki az Európai dolgok' folyamatjára olly igen vigyázott, és szüntelen nagy plánumokban foglalatoskodott. Az Anglusok nem annyira fontos okokból, mint irígységböl keltek-ki a' Hollandusok ellen, a' kik a' kereskedése vetélkedö-társaikká lettek. A' Parlamentom alsó Háza háborút kívánt; Második Károly reá állott ezen kívánságra, 's mint egy harmadfél millió font Sterlinget ajánlott néki az Ország segítségül, a' melly summa annakelötte hasonló esetekben hallatlan vólt. De Witt, a' köztársaságnak ekkori kormányzója, látván, hogy a' fergeteget el nem távoztathatja, ollyan eröt, és ollyan bátorságot szegezett ellenek az Anglusoknak, melly Hollandiát rettenetessé tette. A' tenger' színét ellepték a' két nemzet' hajói. Az Angliai

gliai hajós sereg, mellyet a' Yorki Hertzeg vezérlett, száz húsz vitorlákból 's huszon két ezer emberekből állott. 1665-ben győzedelmeskedett ez; de De Witt nem sokára kitudta pótolni ezen kárt.

XIV-dik Lajos Hollandia' részére állott. Colbert a' tengeri erőt helyre állította, vagy inkább ujonnan teremtette, 's Hertzeg Beaufort egy negyven hajókból álló sereget vezérlett. Beaufort nem kaptsolhatta magát öszve a' Hollandusokkal; még-is ezek egy négy napig tartó rettenetes ütközetben valamennyire szerentsések vóltak. Azután az Anglusok megverték Ruytert, a' ki, jóllehet ditséretesen és mesterségesen vonta magát viszsza, még-is bánta, hogy a' sok golyóbisok közzül az ő fejét egy sem találta. Anglia nem sokára észrevette, hogy a' maga veszedelmén dolgozik, és hogy Hollandia az ö gazdagsága, takarékosságának gyümöltse által segittetvén, még sokáig kiállhatja a' háborút. Londonban több meghalt száz ezer embernél a' pestis miatt. Egy veszedelmes tüz, többet megemésztett ugyan ott tizenhárom ezer háznál; mert a' városnak tsak nem minden épületei fából vóltak. Illy nagy lévén mindenfelöl a' nyomorúság, a' háború dühösége letsillapodott. Bredában elkezdődtek az alkudozások. Azomban Ruyter még sok Anglus hajókat elégetett a' Thamesis vizén-is. Végre 1667-ben megkőttetett a' békesség. Ezen Bredai békesség által az Anglusoknak Neu-York, a' Hollandusoknak Poleron szigete napkeleti Indiában, 's a' Frantziáknak Acádia jutottak birtokaikba.

A' Köz-

A' Köznép, kivált a' szabad és heves indulatú Köznép, többnyire ollyan igazságtalan szokott lenni, hogy a' kormány mellett ülőknek tulajdonítja, még az ollyan nyomorúságot-is, mellyről azok semmit sem tehetnek. Hyde Eduard, Clarendoni Gróf, Angliának ekkori Cancelláriusa, egy értelmes, mélyen látó, 's a' legnagyobb megromlottságnak közepette-is feddhetetlen erkölcsü Minister, a' gyülölségnek tárgyává és áldozatjává lett, azért, hogy ezen az ő akaratja ellen kezdett háborúnak nem vólt szerentsés folyamatja és kimenetele. Második Károly, a' ki benne egy böltsnek igazmondását, 's jószívüségét, nem pedig egy hízelkedönek tsapodárkodását találta-fel, meghidegedett eránta, nem örömest látta maga körül, 's elvette töle az Ország petsétjét. A' Parlamentomban egy vádoló állott-fel ellene, a' ki leginkább Dünkirchen eladását tulajdonította néki vétkül: tsekély és tsupán képzelt vétek, hanem ha minden jól meg nem fontolt tanátsot kárhozatos véteknek kell tartani. Ide járúl az-is, hogy a' környülállások ezen tanátsot szükségessé tették. Clarendon kéntelen vólt, mint számkivetett, elhágyni hazáját; Frantzia Országban telepedett meg, a' hol Angliának az utólsó polgári háborúkban vólt viszontagságait írta-meg egy halhatatlanságot érdemlő munkában.

Semmi sem bizonyítja-meg világosabban, mellyjó és hasznos legyen a' határ nélkül való hatalommal felruházott országlás, ha az a' közjóra intéztetik, mint Frantzia Országnak, és Angliának ezen időbéli történetei, a' mellyről most szó vagyon. Károly, tékozló és fesztelen erkölcsü lévén, tékozlásai által rabjává

tette magát a' Parlamentomnak, a' mellynek takarékoſsága és hatalmaskodása még akkor is kötve tartotta annak kezeit, midön valami jót akart vólna véghez vinni. Lajos nagy dolgokra vágyott, a' tzéljának véghez vitelére ſzükſéges eſzközökkel tetſzése ſzerínt bánt, 's jól lehet ſokat veſztegetett-el ö-is a' pompára 's a' mulatſágokra, még-is virágzóvá tette Orſzágát. Clarendon Dünkirchen' eladattatását tanátsolta, minthogy a' koronának nem vólt mibül pótolni legſzükſégesebb költſégeit is. Colbert mind a' Királyt, mind a' Nemzetet úgy meggazdagította, hogy a' haſznost és a' pompát mindenütt lehetett egyesíteni. Ótalám Szüllit-is fellyül haladta vólna, ha a' Király kevesebbé ſzerette vólna a' háborút és pompát.

Az Orſzág' jövödelmei Negyedik Henrik' halálától fogva nagy rendetlenſégben vóltak. Nem lehetett azokat másképp' rendbe ſzedni, hanem tsak azoknak, a' kik az Orſzág' pénzével gazdagodtak-meg, megbüntetése által, ſok addig helybe hagyott viſzſzaéléseknek eltörlése által, és a' költsön adóknak kevesebb és mértékletesebb interessel való kielégítések által. Az efféle újítások a' Parlamentomban akadályokat találtak. A' Király parantsolt, és engedelmeſséget tudott parantsolatjainak ſzerezni. A' Parittyások zabolátlanſága megharagította ötet arra a' Magistrátusa, mellyet az által, hogy néha törvényes hatalmának határjain túl lépett, alkalmatosſágot adott elébbenni hív ſzolgálatjainak elfelejtésére. 1655-ben Lajos úti köntösében 's egy korbáttsal bément a' Parlamentomba, hogy annak egy gyülését

lését elosztlassa. Akkor még nem tudta, hogy mit kíván az illendőség egy uralkodótól. 1664-ben nagyobb illendőséggel és nagyobb méltósággal jelent-meg a' Parlamentomban, azt kívánván, hogy parantsolatjai írattassanak-bé annak jegyző könyvébe. Az ellenmondásokat megúnván hallani, megtíltotta 1667-ben, hogy addig, míg parantsolatjai a' Parlamentom jegyző könyvebe bé nintsenek írva semmi ellenmondások se terjesztessenek eleibe. Ettől fogva az ellenmondások megszüntek, 's a' Király' akaratja hamar és késedelem nélkül végre hajtatott. De ha egyszer vagy másszor a' Király' akaratja hibázni, 's az alatt-valók bóldogsága 's a' törvények ellen tzélozni találna: ki vihetne akkor, a' gonosznak elhárítása végett az igazságot a' thrónus' eleibe?

Bizonyos az, hogy Colbert az alatvalóknak nagy könnyebbséget szerzett, 's a' Király' jövödelmeit még-is észre vehetőképpen nevelte. Minthogy a' kereskedést védelmezte, az által az Országnak a' meggazdagodásra kiapadhatatlan forrást nyitott. A' Dünkircheni és Marseillei szabaddá tett kikötő helyek tömve vóltak hajókkal és portékákkal. Az Indiai kereskedő társaságnak, melly 1664-ben állíttatott-fel, sokkal szerentsésebben folytak dolgai, mintsem hogy annak utóbbi rosszi következéseit előre lehetett vólna látni. A' tükörfabrikák, a' vékony posztókból, drága selyem materiákból és pompás szönyegekből álló manufacturák kevés idő alatt sokra mentek. A' Frantziák' szorgalmatosága, mihelyt felébresztetett, tsudákat tett, és bizonyos értelemben minden nemzetek adófizetőkké lettek. A' pénz

ſokkal sürübben forgott a' nemzet között mint annakelötte. Colbert annyira vitte, hogy száz forintról öt forint lett a' törvényes interes; holott annakelötte jóval kevesebb vólt. Némelly a' dologhoz értö Tudósok azt állítják, hogy legjobb vólna az interest ſzabadon hagyni, és törvény által meg nem határozni.

Könnyen ellehet hinni, a' mit egy jeles Frantzia Iró mond, hogy Colbert nem tett még meg mindent, a' mit tennie kellett, és hogy ſokkal kevesebbet tett, mint a' mit tenni akart vólna. Azoknak az embereknek, a' kik között élt, nem vólt még elegendö bélátások; egy nagy Orſzágban pedig mindenkor ſok viſzſza élések vagynak, mellyeket megkellene jobbítani. De mindazáltal tsak ugyan véghetetlenül ſokat vitt véghez Colbert, 's megérdemli nevének halhatatlanſágát.

Minthogy Tizennegyedik Lajosnak illy jó gazdálkodója és kormányozója vólt, könnyü vólt néki mind a' külsö hatalmasſágoknál tekintetet ſzerezni magának, mind a' maga Orſzágában mindent tökélletesſégre emelni. Nem tsak igen megſzépítette a' fövárost, mellyet pompásan kivilágosítatott és kövei kirakatott, hanem ollyan Politzájt-is rendelt a' lakosok' bátorſágára, a' mellyhez hasonlót másutt ſehol ſem lehetett találni. A' jó Orſzág útak, 's egyébb haſznos munkák mosolygóbbakká, 's kellemetesebbekké tették az Orſzágnak minden tartományait. 1664-ben a' Langvedociai kanalist kezdették ásni, melly két ollyan tengereket egyesít, mellyeket hegyek válaſztanak-el egymástól. Melly ſzép a' terméſzetet így meghódoltatni, és egy nemzet bóldogſágának elömozdítására kénſzeríteni.

Minden

Minden dolgok között legfontosabb vólt az igazſág' kiſzolgáltatása. 1666-ban a' törvények' megjobbítást végett egy Gyülés neveztetett-ki. A' Polgári törvény-könyv 1667-ben jelent-meg. A' vétkekről és egyébb különös tárgyakról ſzólló törvény-könyvek azután jöttek egymás után világra. A' keménnyen megtíltatott kettős viadalok napról napra ritkábbak lettek. Sok ártalmas viſzſza élések eltöröltettek. Ha még némellyek megmaradtak, annak az az oka, minthogy a' régi Gothusi törvényeket, mellyek bizonyos tekintetben a' vak ſorsnak, a' zavaros környülállásoknak és a' régi vadſágnak ſzüleményei vóltak, ha lehetett vólna, egéſzen új formába kellett vólna önteni, nem pedig tsak némelly réſzeiben megjobbítani. — A' világon ſemmi emberi munka ſem kíván olly ſok értelmet, olly nagy megvilágosodást, annyi tapaſztalást és okosſágot mint ez. Még Anglia' törvényeinek-is ſok rántzai vagynak, mellyeket a' ſzabadſág ſem törölhetett-el.

Az ollyan intézetek, mellyek az okosſágnak gyarapítására, 's a' balvélekedéseknek eltörlésére tzéloztak, igen elöl mozdították Tizennegyedik Lajosnak igyekezeteit. A' ſzép tudományoknak és a' Fellyül íráſoknak Akademiáját 1663-ban állította-fel; a' felsöbb tudományok' Akademiája pedig 1666-ban vette kezdetét. A' Londoni Királyi társaſág már az előtt hat éſztendővel felállott, 's minthogy a' Frantziák leginkább a' ſzép tudományokat gyakorlották, azért a' felsöbb tudományokban az Anglusokat nem érték-el, jóllehet mindjárt eleinten vóltak nékiek egynéhány jeles Mathematikusaik és Terméſzet-vizsgálóik,

Lajos nem ajándékokat hanem eſztendei fizetéseket-is adván ſok tudósoknak, 's azok közzött némelly külföldieknek-is, azzal azt nyerte, hogy már életében egéſz Európában harsogott ditsérete. A' Múzsák 's a' ſzép mesterſégek nem ſokára egéſz Udvarát ékesítették. Az ott tartatott pompás mulatſágok egyesítettek magokban mindent a' mi az elmét és a' testi érzékenyſégeket megbájolhatta; ugyan azért minden Orſzágokból vontak magokhoz ſok nézöket és tsudálókat, a' kik réſzböl megfizették azoknak árát az által, hogy az Orſzágban ſokat költöttek és ſok pénzt hagytak. Az a' mulatſág, melly 1664-ben Versaillesben tartatott, Molierenek Tartuffe nevezetü halhatatlan darabját ſzülte. Racine és Boileau nem ſokára hasonlóképpen kimutatták talentomaikat. Minden környülállások ſegítették az elmebéli tehetſégeket kifejteni. De meg kell vallani, hogy a' hízelkedés és a' tsapodárſág néha tovább ment, mint a' háládatosſágnak menni kellett vólna. Lajos ſzerette, ha jó és finom ízléssel ditsérték ötet; azért-is a' hízelkedés az akkori Tudósok közzött gondosan mivelt mesterſégé vált, mellynek mérges gyümöltsei lettek. Minthogy minden igyekezetei, ſzándékai, és tselekedetei ditsértettek, nem tudott az igaz közép úton megmaradni, mellyen egyedül tehette vólna magát igazán méltóvá a' reája ruházott ſok ditséretekre. Versailles elnyelte az ö ſok kintseit. A' ditsöſégnek és az Orſzág-foglalásnak ſzomjúzása még több veſztegetésre és tékozlásra bírta ötet; maga Colbert ſem ſzerezhetett néki elég pénzt a' nélkül, hogy a' kormányozásnak azon regulaitól, mellyektöl az Orſzágok' bóldogſága függ, el nem távozott vólna. MA-

MÁSODIK RÉSZ.

Az 1667-dik eſztendőbéli háborútól fogva az 1688-dik eſztendőbéli háborúig.

ELSŐ TZIKKELY.

Tizennegyedik Lajos' ſzerentséje Flandriában és Burgundiában. — A' hármas frigy. — Az Aquisgranumi békeség. — Candiát a' Törökök békerítik.

Negyedik Filep, Spanyol Orſzági Király 1665-ben meghalt. Ezen Fejedelem a' maga ſzemélyes talentomait és betses tulajdonſágait Orſzága' romlásának siettetésére látſzott fordítani, minthogy a' mulatſágokra és a' nyugodalomra való nagy hajlandóſágát követvén, mindent Ministereivel és hízelkedőivel tétetett; alattvalóinak értelmét és vitézſégét nem csak nem éleſztette, hanem inkább mély álomba ringatta; 's az Orſzáglásban már elébb-is elkövetett hibákat nem hogy orvosolta vólna, hanem inkább ſzaporította. Don de Haro, egy tiſzteletet érdemlő Minister, 1661-ben meghalt. Ezen veſzteſéget ſemmi ſem pótolta, ki,

Egy beteges négy eſztendös Királyi Hertzeg lépett Negyedik Filepnek mint Attyának thrónusára Második Károly nevezet alatt. Az özvegy Királyné, Auſtriai Mária Anna, a' ki egyſzersmind tútor és igazgató vala, Don Juant, a' meghalt Királynak terméſzeti fiját, a' ki egyedül lett vólna alkalmatos az Uralkodásra, gyülölte és üldözte. Mindenekben a' gyóntató Attyának, Pater Neidhardnak, egy német Jé'suitának tanátsán járt, a' kit elébb a' nyomozó ſzent Szék fö Tagjává, azután pedig a' titkos Tanáts' elölülöjévé tett. Millyen lélek lakott légyen ezen Ministerben, kitetſzik a' következendö feleletböl, mellyet egy Spanyol Nagynak adott, a' ki nem elegendö tiſztelettel fejezte-ki magát elötte: „ Kötelesſége „ az Urnak, így ſzóllott, erántam tiſztelettel „ viseltetni, mert mindennap kezemben va- „ gyon az Istene, és mindennap lábaim elött „ térdepel a' Királynéja. " Egy olly Minister alatt ſzükſégesképpen naponként roſzſzabbúl kellett az Orſzág' dolgainak folyni. Az Orſzág' ellenſégei könnyen haſznokra fordíthatták az illyen környülállást.

Jóllehet a' Pyrenæusi békesség-kötés ſzerínt a' Frantzia Orſzági Királyné, Negyedik Filep' leánya, az Attya' jóſzágaihoz való jusairól egéſzen lemondott, 's ezen lemondását házaſági contractusában-is megújította; Tizennegyedik Lajos még-is réſzt akart venni a' Negyedik Fileptöl maradott örökſégben. A' Versaillesi Udvar azt állította, hogy Brabantzia Mária Theresiát illetné, mint az elsö házaſágból ſzármazott legidösebb leányt. Ezt pedig azért állította, mivel hogy Brabantziában

ban és Belgiumnak némelly egyébb tartományaiban egy ollyan törvény vagyon, melly ſzerínt az elsö házaſságból ſzármazott gyermekek a' második házaſságból ſzármazott minden magzatokat az örökſégből kirekeſztenek. Ezen törvény az alattvalóknál és privátusoknál ſzokásban vólt. De vallyon tartozott-é ez egyſzersmind a' Fejedelmekre-is? Alkalmaztathatta-é azt magára a' Frantzia Orſzági Királyné, minekutánna jusairól olly ſzentül lemondott? Ez egy ollyan kérdés vólt, mellyet tsak a' fegyverek tudtak eligazítani. A' két Udvartól megkérdeztetett Theologusok' és Törvénytudók' feleletei külömbözök vóltak, és egymással egéſzſzen ellenkeztek. Mind a' két Udvar adott-ki a' maga állítása mellett hartzoló írásokat.

Nagy ſzerentsétlenſég vólt egéſz Európára, még magára Frantzia Orſzágra, nézve-is, hogy Lajos, elbízván magát hatalmában, nem tudott azzal mértékletesen élni, 's újabb-újabb győzedelmeket akarván nyerni, 's több-több tartományokat akarván elfoglalni, nem látta előre azt a' fergeteget, mellyet hadi ſzerentséje ſzükſégesképpen vont egéſz Orſzágára. Mazarin táplálta és illeſztette benne az Orſzág' nagyobbítására és a' bajnoki hírre való vágyakozást. Marquíz Louvois, a' Hadi-Minister, hasonlóképpen igen kívánta ſaját nagyra-vágyását, fényes hadi-történetek által kiegéſziteni. Minthogy a' Minister' kívánſágai a' Király' kívánſágaival megegyeztek, könnyen ellehet gondolni, miképp intéztettek-el az Orſzág' dolgai.

A' Spanyol Orſzági Királynak nem vólt férjfi testvére. Már elöre-is úgy látſzott, hogy koronája perlekedésre fog alkalmatosſágot adni. Azt írják, hogy egy titkos Contractus vagy kötés találtatott Frantzia Orſzág' Archivumjában, melly ſzerint a' Párisi és Bétsi Udvarok Spanyol Orſzágnak feloſztása eránt magok között elöre megegyeztek. Leopold Tsáſzár megegyezett abban, hogy Lajos foglalja-el Belgiumot az alatt a' feltétel alatt, hogy Máſodik Károly' halála után Spanyol Orſzág az övé legyen. Ezen kötés felette nagy titokban tartatott, de az efféle titkok elöbb vagy utóbb kitudódnak.

Vitéz és jó fenyítek alatt tartott hadi ſeregek, nagy kéſzületek, az Orſzág' ſzélén megtöltött Magazinumok, két alkalmatos és egymással a' ditsöſségért vetélkedö Ministerek, és egy ollyan fö Vezér mint Turenne: melly reményſséggel táplálhatták mind ezek XIV-dik Lajost hadi dolgainak ſzerentsés folyamatja eránt. Charleroi, Ath, Dornik, Turnes, Armentieres, Cortrycht, és Douay városait tsak nem abban a' ſzempillantásban elfoglalta, mellyben oda érkezett. Ryssel' jó megerösítetett városa, mellyben hat ezer ember vólt örizeten, tsak kilentz napokig tartotta magát. Louvois azt tanátsolta, hogy az elfoglalt várakba örizö ſeregeket kell rakni, 's a' híres Vauban erösítette-meg azokat. Az erösſégeknek azon neme, mellyet ezen híres tudós talált-fel mindent fellyül haladott, a' mi addig a' hadi épités mesterſségében esméretes vólt. (1667.)

Alig

Alig pihent-meg a' Király ezen fáradsá-
gos táborozás után, azonnal útnak indúlt ismét
1668-ban tél' közepén, a' Burgundiai Gróf-
ságot akarván elfoglalni, melly a' Spanyol
Fejedelmek hatalma alatt egy néminémü sza-
bad-köztársaságot formált, 's a' Spanyol Ki-
rályokhoz igen ragaszkodott, azért, hogy azok
vele nagy kéméllèssel bánták, 's Privilegiu-
mait sérelem nélkül meghagyták. Ezen tábo-
rozásra Hertzeg Conde készítette-el a' Plánu-
mot, és Louvois annak végre hajtását igen siet-
tette. Hogy a' Frantzia fegyverek annál sze-
rentsésebbek legyenek, némelly titkos eszkö-
zökhez nyúlt a' Minister, 's haza-árúlókat ke-
resett a' Burgundiaiak között; hol nem lehet
pedig ollyanokat pénzen találni? Conde hir-
telenséggel elfoglalta Besancon és Salins vá-
rosait. A' Király négy nap alatt megvette
Dole városát erö hatalommal. Három hét
alatt, még pedig Februáriusban az egész Tar-
tomány a' Frantziák' birtokába jutott.

Ezen két táborozás' alkalmatosságával
XIV-dik Lajos nagy vitézséget 's bátorságot
mutatott, 's igen okosan alkalmaztatta magát
a' környülállásokhoz. Az ö jelenléte rendkí-
vül való módon lelkesítette a' katonaságot. Ö
vólt az elsö, a' ki a' katonáknak forma ruhát
adott, a' melly megkülömböztetésnek utóbb
nagy haszna lett, 's minthogy alkalmatos idö-
ben jutalmakat szokott osztogattatni, az által-is
nagy vetélkedést támasztott a' katonák között.
De azzal nem keveset ártott, hogy a' hadi-
seregek közzé elvitte magával az ö szokott
pompáját és mulatságait-is; mert az által ve-
szedelmes példát adott. A' föbb Tiszteknek

szük-

ſzükſégesképpen kellett ötet követni; az alsóbb Tiſztek viſzont a' főbbeket követték, 's azokat ismét a' közemberek. Melly ſok roſz következéseknek kellett innét utóbb ſzármazni.

A' Mádridi Udvar, melly naponként több és több Tartományokat veſztett, kéntelen vólt Portugalliának függetlenſégét megesmerni. Ezen megesmérés egy huſzonhat eſztendeig tartó háborúnak vetett véget, melly Spanyol Orſzágnak nem kevesebb megaláztatására ſzolgált, mint az öſzveſzövetkezett Belgákkal való háború. A' Portugallusok éppen ekkor tájban foſztották-meg a' thrónustól Hatodik Alphonsust, a' ki egy indúlatos és erötlen fejedelem vólt. A' testvérje, Don Pedro, tsupán Regens név alatt ült a' thrónuson. Elvette feleſégül a' Királynét, a' kinek elébbenni házaſsága felbontatott, 's a' ki az elébbenni Királytól, minthogy azt tehetetlennek mondatta lenni, elválaſztatott. Ezen másodſzori házaſságban a' Római Pápa-is megegyezett. Jóllehet Alphonsus tehetetlennek mondatott lenni, még-is vólt néki terméſzeti fia.

Azomban XIV-dik Lajosnak hadi ſzerentséje megrémítette a' nemzeteket. Különösen Anglia félt a' következésektől; 's Hollandia-is reſzketett, minthogy nem vóltak bátorſágos határjai. Ezen két Hatalmaſságok, mellyek tsak ekkor békéllettek-meg egymással, öſzveſzövetkeztek egy kötés által, melly tsak nem egy ſzempillantás alatt kéſzült. Temple, Anglus követ, és De Wit nem jártak a' mindennapi Politikának Orſzág útján, melly ſzünteten ravaſzſágot és tsalárdſágot ſzokott követni. Ők a' közjónak elölmozdításán dolgoztak minden

den alatsony tzélozások nélkül. Ezen hármos frigynek, (mert Svétzia-is hozzájok áliott) a' vólt a' tzélja, hogy XIV-dik Lajost kénszerítsék Spanyol Országgal békeséget kötni, és az elfoglalt tartományok egy részének megtartása mellett a' Királynét minden jusairól lemondani. De Wit ezen kötést bátorkodott megerösítetni a' közönséges Rendek által, a' nélkül, hogy a' Tartományoknak és városoknak jóvá hagyását bévárta vólna. Ez vólt egy azon esetek közül, mellyekben a' kormányozáshoz tartozó dolgokban való késedelmezés ártalmas lett vólna. „ Hat hét múlva fogunk „ róla beszélleni," így szóllott a' Frantzia követ, midön egykor ezen munkában lévö kötésről vólt a' szó. Annyira megvólt a' felöl győzettetve, hogy ezen kötést semmivé fogja tenni, még minekelötte tökélletességre menne.

Lajos önként megállapodott hadakozásában. A' békesség-kötésre ajánlotta magát, 's eltitkolta boszonkodását. Kéntelen vólt látni, hogy egy Amsterdámi polgár-mester, Van Beuning, egy tüzes Republikánus, az ö kevélységét néminémüképpen megalázta, 's Ministereivel minden félelem és hízelkedés nélkül alkudozásba botsátkozott. „ Ne hidjen az „ Ur a' Király' szavának," ezt mondották egykor ezen Hollandusnak. „ Nem tudom, te„ lele ö, mit akar a' Király; én csak arra né„ zek, hogy mit tehet." Egy szóval Van Beuning diktálta azon feltételeket, mellyek szerint az Aquisgránumi békesség megkészült. Lajos Flandriát megtartotta, a' Burgundiai Grófságot viszsza adta, 's a' Pyrenæusi békeséget megerösítette. De egyszersmind boszszúállásról is gondolkodott.

Jól-

Jóllehet Spanyol Ország ez által egy vészedelmes háborútól megmenekedett, még sem vólt kívánt tsendessége. Az özvegy Királyné, vagy inkább a' Ministere megsértett egy olyan személyt, a' kinek kedvét kellett vólna keresni. Az Austriai Juan hoszszas békességes türése után felette megboszonkodván pártot ütött, Arragoniát és Cataloniát felzendítette, 's kénszerítette a' Királynét Ministerének letevésére, a' ki-is, hogy az Udvartól távol legyen Rómába küldettetett követségbe, a' hol Kardinálissá lett. A' Királyné és Don Juan megosztatták magok között az igazgatást. Az eltávozott Gyóntató Atyának tudatlansága, és nagyra látása nagy zürzavarba hozta vólt az Országot.

Ezen időben a' Spanyolokat Amerikában is rettenetes tsapás érte. Minden törvény, erkölts és vallás nélkül való tengeri tolvajok, Frantziák és Anglusok elegy, a' kik a' szabadságot életeknél fellyebb betsülvén megrettenhetetlenek, de egyszersmind kegyetlenek is vóltak, Tortuga' szigetét Szent Domingo mellett elfoglalták. Ezen haramiák, kik önként vállalkozott katonáknak tartották magokat, kitsin hajókon megtámadták a' Spanyolok' nagy hajóit és elvették. Minthogy kétségbe esettek' módjára vívtak, nem lehetett ellene állani dühösségeknek. Az az engesztelhetetlen gyülölség, mellyel a' Spanyolok eránt viseltettek, még nagyobb erőt adott nékiek. Hat százan vagy legfellyebb ezeren közzülök egy Morgan nevezetű Anglusnak vezérlése alatt megtámadták Portó Bello' városát, mellyet megvólt erősítve és számos őrizö feregektől védel-

védelmeztetett, 's a' mellyben véghetetlen ſokkints tartatott. Megvették a' várt erőhatalommal. A' város egy millió Piastert fizetvén viſzſza nyerte tőlek ſzabadſágát 1669-ben. Méréſzſégek naponként nevelkedett, 's tsudálkozásra méltó bajnoki tetteket vittek véghez. De minthogy ſemmi bizonyos rendet nem követtek, ſem jó vezérjeik nem vóltak, 's különben-is minden fesletſéget és mértékletlenſéget megengedtek magoknak; ſzéllyel veretettek, mihelyt Spanyol Orſzág betstelen álmából fel-ébredett.

Az Aquisgránumi békesſég-kötés után Frantzia Orſzág' hatalma és ditsőſége naponként nevelkedett. Mennél nagyobb lett tengeri ereje, annál inkább virágzott benne a' kereskedés-is. Colbert és Louvois egymással ſzüntelen vetélkedvén a' Király' ditsőſégét hathatósan eſzközlötték. Ezen Orſzág a' külföldieket egyfelől irígyſégre, másfelől tsudálkozásra bírta. Kazimír János, Lengyel Király, a' ki a' nyúgodalmat felette ſzeretvén az Orſzáglásról lemondott, Frantzia Orſzágot választotta lakó helyéül. Egy gazdag jövedelmű Apáturſág ajándékoztatott néki, mellyből húſz Frantzia polgár-is Úri módon elélhetett vólna. Ezen Fejedelem Jé'suita és Kárdinális vólt. De a' társalkodásnak kellemetesſégeit akarván kóstolni nem más városba, hanem Párisba ment lakni, melly már akkor a' tsinos erköltsöknek és finomabb mulatſágoknak hazája vólt.

Tizennegyedik Lajos 1669-ben viſzont egy ditséretes példát adott a' kereſztyéni fejedelmeknek, de a' mellyet ezek nem követtek. A' Törökök bekerítették Candiát, vagy a' mint

a' mint a' Régiek nevezték Crétát, melly ekkor a' Velentzeieknek egyik legnevezetesebb birtokjok vólt. Kilentzedik Kelemen Pápa és a' Malthai Rend küldöttek némelly ſeregeket ſegítſégre; de ezen ſegítſég egy olly hatalmas ellenſég ellen kevés és elégtelen vólt. Frantzia Orſzágból hét ezer ember küldetett Hertzeg Beaufort' vezérlése alatt a' Törökök ellen. Hertzeg Rovanois, a' ki utóbb Marsall Feuillade lett, már az elött többet ſzedett öſzve a' maga költſégén két ſzáz nemeseknél, ugyan a' Törökok ellen vivén azokat. A' kereſztes háborúkban mutatott hajdani vitézſég ezen alkalmatosſággal újonnan feltámadni látſzott. De a' ſegítſég vagy nem vólt elegendö, vagy késön érkezett. Minthogy a' többi kereſztyén fejedelmek nem ſegítettek, az ott lévö ſeregek nem tehettek egyebet, hanem hogy Candiának elfoglaltatását egy ideig akadályoztatták. Hertzeg Beaufort ezen háborúban elesett. Három eſztendeig tartó bézárattatás után alkura léptek az ellenſéggel. Morosini Ferentz, a' ki utóbb Velentzei Doge lett, 's ekkor a' hajós ſeregnek fö Hajós-kapitánnya vólt, ezen alkalmatosſággal nevét halhatatlanná tette, és Montbrün, egy Frantzia, a' ki a' Velentzei köztársaſág' ſeregeit vezérlette, megoſztotta vele a' ditsöſéget.

MÁSO-

MÁSODIK TZIKKELY.

A' Hollandusok ellen fontos okok nélkül folytatott háború. — Tizennegyedik Lajos ezen szabad köztársaságot végső szükségre juttatja. — Az Európai hatalmasságoknak Tizennegyedik Lajos ellen tett mozdúlásaik, a' ki-is a' nyert városokat és tartományokat vilzont elveszti.

Tizennegyedik Lajos nem tudta elfelejteni azt a' hármas frigyet, melly ötet győzödelmeinek folytatásában akadályoztatta. Nem tudott ezen tselekedetekért megengedni a' Hollandusoknak. Minthogy ő az Anglusok ellen és a' Monasteriumi Püspök Palen Bernát ellen öket hathatósan megsegítette: úgy nézte ezen tselekedeteket, mint sérelmet és törvénytelen dolgot. Egy szóval boszút akart magáért állani, és több tartományokat akart elfoglalni. Hogy Hollandiát annál bizonyosabban jármába foghassa, minden készületeket megtett, valamellyeket a' legmérészebb és legnagyobb igyekezetnek végre hajtása kívánhatott vólna. Frigy-kötések, sok hadi seregek, mély hallgatás és egész erőből való sietés: — mind ezek arra mutattak, hogy nagy dolgot akar véghez vinni, 's jó reménységet nyújtottak szándékának szerentsés kimenetele eránt.

A' fö dolog az Anglus Királynak megnyerése vólt, 's e' réſzben tsak hamar ſzerentsés lett. Második Károlynak éppen nem nagy tekíntette vólt a' maga Orſzágában. Az Angluſok tellyesſéggel nem elégettek meg vele; 's az ö békételenſégeket még inkább nevelte, a' még ekkor-is ſzüntelen uralkodó vallásbéli gyülölſég. Egy felöl a' törvények által nyomattatott Presbyteriánusok zúgolódtak üldöztetések miatt, jóllehet az ö üldöztetéseket a' Király nem akarta 's nem hagyta helybe; másfelöl az Anglus Anyaſzentegyházhoz tartozók azért boſzonkodtak, hogy a' Király a' Katholikusoknak több ſzabadſágot akart engedni; 's minthogy a' testvérje, a' Yorki Hertzeg Pápistává lett, a' más vallásbéli felekezetek mindnyájan egyesítették magokat a' Pápisták ellen. A' Király ſzokott tékozlása mellett ſzüntelen ſzükſéget látott. A' Parlamentom tsak kevés ſegítſéget ajánlott, hogy annál inkább zabolában tarthassa hatalmát. Mennél inkább érzette Károly a' Parlamentomnak kénſzerítését és hatalmának kissebbítésére való tzélozását, annál hevesebben kívánt határ nélkül való hatalomra ſzert tenni. A' Királyi Tanáts ekkor öt Miniſterekből állott. Ezen öt Miniſterek vóltak Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington, és Landerdale, 's neveiknek elsö betüiröl ellenſégeiktöl Cabalnak neveztettek. Ezekhez egéſz bizodalommal viseltetett, minthogy indulatjainak kedveztek. Hihetö, hogy ezek javaſlották a' Frantzia Udvarral való öſzveſzövetkezést, ollyan reményſéggel lévén, hogy a' Frantzia Királyban egy hatalmas pártfogóját fogja találni, midön utóbb határ nélkül való hatalmat

mat akar gyakorolni. A' Yorki Hertzeg-is hasonlóképpen gondolkodott, a' ki pedig igen tudta a' Király' szívét oda hajtani a' hová akarta.

Illyen állapotban vólták a' Londoni Udvarnál a' dolgok, midön Tizennegyedik Lajos különös szövetségre akart vele lépni. Második Károly' testvérje, az Orleáni Hertzegné, egy bájoló szépségü és elmésségü aszszony, vólt az a' személy, a' kire ezen szövetségnek titkon való elkészítését bízta. Hogy semmi gyanúság se férjen a' dologhoz, egy pompás útat tett Dünkirchenbe és egyébb ujonnan nyert tartományaiba, melly útazásba a' Királyné és minden Királyi Hertzeg Aszszonyok-is kísérték ötet. Az Orleáni Hertzegnenek jó alkalmatossága vólt ekkor azt mondani, hogy az Atyafiságos szeretet' törvénye kívánnya testvérjének meglátogatását. Által ment a' tenger' szorosján, 's Károly Canterbury városáig eleibe ment. A' pompás mulatságok még inkább segítették elrejteni azt a' titkos alkudozást, melly ezen összvejövetelnek tzélja vólt. A' Hollandusok ellen való szövetség ezen alkalmatossággal tökélletesen megkészült. Az Orleáni Hertzegné egy Udvari Dámáját ott hagyta a' testvérjénél, a' kit ez attól fogva mindenkor nagy hajlandósággal szeretett, és Portsmouthi Hertzegnévé tett. Ez-is egy új lántz vólt, melly ezen vigyázatlan és gyönyörüség' szerető Fejedelmet még inkább a' Frantziákhoz kaptsolta. Millyen eszközökkel nem szokott élni a' Politika!

Leopold Tsászárnak magának-is sok bajai lévén Magyar Országban, 's különben sem viseltetvén barátságos hajlandósággal a' Hol-

landusok eránt, megegyezett Tizennegyedik Lajos' ſzándékában. Az egy Brandenburgi Választó-Fejedelmet kivévén a' több Német Országi Fejedelmek hasonlóképpen mindnyájan megegyeztek. Tizennegyedik Lajos Svétziát is megnyerte, Spanyol Orſzággal pedig ſemmit ſem gondolt. Igy megtévén minden rendeléseket egéſzen elhitette magával, hogy jelen van az a' ſzempillantás, mellyben a' Hollandusoknak mindenektöl elhagyattatott köztársaſágát elnyomhatja, és rabjává teheti.

A' megtámadásra ſemmi fontos okokat ſem tudott Tizennegyedik Lajos találni, hanem tsak tsekély tárgyú panaſzoknál fogva kötött a' Hollandusokba. A' Hollandusok' köztársaſága egy pénzt veretett, mellynek felyül írásában azzal ditsekedett, hogy ő a' törvényeket megerösítette, a' vallást megtiſztította, a' Királyokat ſegítette és egymással öſzvebékéltette, a' tenger' ſzabadſágát helyre állította, és Európának elébbenni tsendeſſégét viſzſza adta. Ezen kevély hangon ſzólló pénz, a' mellyhez hasonlót tsak nem minden Orſzágok, még pedig kevesebb jussal, verettettek, úgy nézetett, mint ha a' Királyok' felſéges ſzemélyét megbántotta, és jusaikat megsértette vólna. A' Hollandusok öſzvetörték ezen pénznek modelláját. De Lajos és Károly már eltökéllették vólt magokban a' hadakozást; ugyan azért hadat izentek.

A' Hollandusok' ſzerentsétlenſégét az-is nevelte, hogy közöttök kétfelé ſzakadott felekezetek vóltak. Wit János és a' testvérje Wit Cornelius, a' ſzabadſágnak erös védelmezöi, az ifjú Orániai Hertzeget Harmadik Vilhelmet kizárat-

kizáratták a' helytartóſágból, mellyet az Attyának Második Vilhemnek halála után egéſzen elakartak törölni. Ezen nemes ſzívű Polgárok hazájok' javára tzélozó igyekezeteknek nyilvánſágát adták az által, hogy az ifjú Fejedelemnek tökélletes nevelést adtak, melly ſzerínt minden környülállások között alkalmatos lehetett hazája' ſzolgálatjára. De ugyan az által nagy veſzedelmet-is kéſzítettek magoknak arra az esetre, ha az ifjú Vilhelm illyen jó kéſzületei mellett uralkodásra vágyó találna lenni. Huſzonegy eſztendös korában ezen Fejedelemben már egyesülve vóltak a' nagy talentomok, az Uralkodásra vágyásnak nagy mértékével. Elei' méltóſágát kívánta viſzſza nyerni; ſok követöi vóltak, 's a' belsö viſzſza vonás még rettenetesebbé tette a' kívülröl fenyegetö veſzedelmeket.

Wit Jánost azzal vádolják a' Historikuſok, hogy a' tengeri erőre fordított nagy gondja mellett a' ſzárazon való hadi erönek öregbítéséről elfelejtkezett. Igaz-is, hogy Hollandia ſzintén olly gyenge vóit a' ſzárazon, a' melly igen rettenetes vólt a' tengeren. Minthogy de Wit egy hirtelen való és elöre nehezen képzelhetö béütéstöl nem tartott, egéſz gondját és ſigyelmetesſégét arra a' tárgyra fordította, melly Hollandiára nézve legfontosabb vólt. De a' bátorſágban való nagy bizakodásnak elöbb vagy utóbb ſzomorú következéseinek kellett lenni. Tsak úgy lehetnek bátorſágban az Orſzágok, ha a' megtörténhetö veſzedelmeket elöre látják, és magokat minden esetre kéſzen tartják.

Tizennegyedik Lajos egéſz hadi erejével és leghíresebb hadi vezérjével indúlt-meg egy ollyan kitsiny Orſzág ellen, melly tsak bérben fogadott katonákat állíthatott-ki ellene. 1672-ben Junius' 12-dikén tsak nem minden veſzedelem nélkül által ment a' Rajnán. A' víz kitsiny vólt; a' lovasnak tsak kitsiny helyen kellett úſztatniok; 's az ágyúk durrogtak a' parton. Két regementből álló Hollandus katonák vóltak jelen, mellyek egyſzeriben eltüntek, 's a' Frantzia gyalogſág a' Királlyal együtt minden akadály nélkül által mehettek egy általok tsinált hidon. Ezen tselekedet, mellyből tsudát tettek, jeles vólt ugyan, és méréſz a' maga nemében; de a' hízelkedésnek és a' hírnek nyelve ollyan ditsöſéget ruházott rája, mellyet meg nem érdemel, 's mellyet a' réſzre hajlás nélkül való História helyben nem hagyhat.

Nem kellett egéſzen fertály eſztendö, Utrecht, Oberyſſel, és Geldria tartományai több mint negyven megerösített városokkal együtt a' Frantziák' kezében vóltak. Azonban Ruyter az egyesített Anglus és Frantzia hajós ſereget Solobay arányában hatalmasan megverte. Jóllehet ezen ütközet a' Hollandus hajós ſereg' ditsöſégét fenn tartotta; de a' hábórúnak ſemmi ſzerentsés kimenetelt ſem igért, 's a' Hollandusok elveſzettnek tartották köztársaſágokat. Kevés híja vólt, hogy Amsterdám-is az ellenſég' kezére nem került. A' leggazdagabb és a' ſzabadſág mellett leginkább buzgó familiák már arról gondolkodtak, hogy a' világnak tulsó réſzére elbujdossanak, és hajókra ülvén Bataviába evezzenek. Már ſzámba vették vólt az azon végre alkalmatos hajókat,

kat, valamint azt-is, hogy mennyi terhet bírnának-el azok. Úgy találták, hogy ötven ezer familiák elmehetnének azokon új hazájokba. Ha ez megtörtént vólna, Hollandia a' Napkeleti Indiának tulsó szélére plántáltatott vólna által; az ö Európai tartományai, mellyek a' gabonát Á'sia' kintsein szokták vásárolni, 's mellyek tsupán a' kereskedésből és a' szabadságból élnek, egyszerre népetlen pusztaságokká váltak vólna. Amsterdám, Európának tárháza és magazinuma, a' hol két száz ezer ember üzi a' kereskedést, és a' mesterségeket, egy nagy motsárrá változott vólna. Minden Hollandiával határos tartományok felöl véghetetlen költséget, és sok ezer embert kíván a' töltéseknek épségben való tartása, 's hihető, hogy sem ember sem pénz nem lett vólna ezeknek fen-tartására, 's a' víz elborította vólna Hollandiát, 's Tizennegyedik Lajosnak semmi sem maradott vólna azon a' szomorú ditsöségen kívül, hogy az emberi szorgalmatosságnak legszebb remekjét elrontotta. 'S még-is a' költök, az Orátorok, 's talám még a' Históríkusok-is ezen tselekedetét a' hízelkedésnek legszebb virágjaival feltzifrázták vólna!

A' köztársaságnak illy veszedelmes állapotjában de Wit János arra bírta a' közönséges Rendeket, hogy az Oráníai Hertzegnek, a' ki fö Kapitánnyá választtatott, akaratja ellen békességért könyörögjenek. A' követjeik esedeztek a' Győzödelmes előtt, de Louvois kikatzagta öket nagy kevélységgel. Elszenvedhetetlen feltételeket írt eleikben. Azt kívánta tölök, hogy a' Rajnán túl mindent, és az Ország' közepén-is némelly erös várakat által adja-

adjanak, a' Katholika vallásra térjenek által, 's eſztendönként követſéget küldjenek Párisba, 's az által a' nékik ajándékoztatott ſzabadſágért hálákat adjanak 's a' t. Lajos megréſzegítetvén hadi ſzerentséjétöl nem emlékezett meg a' ſzerentse' állhatatlanſágáról, 's nem gondolta-meg, hogy még utóbb ö-is kéntelen lehetne magát azok elött megalázni, a' kiket most eltapodott.

A' követek' viſzſza jövetelekkor, az eleikbe írt feltételek' hallására a' rettegés dühösſéggé változott, 's a' dühösſég felelevenítette bennek a' Republikánusi vitézſéget. A' dühösködö köznép elfelejtkezett a' két de Witnek haſznos ſzolgálatjairól, azoknak tulajdonított minden ſzerentsétlenſéget, megölte 's darabokra vagdalta öket azzal a' dühösſéggel, mellynek a' Históriában több bizonyſágai-is találtatnak. De a' Polgári tiſztviselök fáradhatatlanúl munkálkodtak a' köz jó' elöl mozdításán, valamint fedhetetlen Polgárokhoz illett. A' Helytartóvá neveztetett ifjú Orániai fejedelem utóbb legföbb gyámolya és ſzabadítója lett Hazájának. „ Egy bizonyos és tsalhatatlan módját tudom „ Hazámnak a' végsö veſzedelemtöl való meg„ öriztetésének: az utólsó ſántzok között fo„ gok meghalni. " Ezek vóltak ſzavai, mellyek egy bajnokhoz igen hozzá illettek. A' Hollandusok, hogy az ellenſég' ſzándékát ſemmivé tehessék, kéſzek vóltak a' víz-aradás veſzedelmeit kiállani: által lyukgatták a' töltéseket, Amsterdám és a' hozzá közellévö városok és vidékek vízben állottak. A' ſzabadſág' ſzeretete, 's az elnyomattatástól való félelem mindent elſzenvedhetövé tett, valamit

tsak

ſak hasonló esetekben lehet ſzenvedni. Vilhelm ſerkentette a' polgárokat, ſegedelmet igérvén nékiek, mellyért az Európai hatalmaſságoknál hathatósan könyörgött.

Európának végre felkellett nyitni ſzemeit Tizennyegyedik Lajos' nagyra vágyásának látására. Látták mindenek, hogy lehet félni mértékletlen ditsöſég' - kívánásától. Anglia útálta azt a' ſystemát, mellyet a' Királlya Második Károly követett. A' Brandenburgi Válaſztó Fejedelem Hollandia' réſzére állott, húſz ezer embert igért, és Leopold Tsáſzárt arra bírta, hogy az-is huſzonnégy ezer embert adjon a' Hollandusok' ſegitſégére. Dánia és tsak nem egéſz Német Orſzág hozzá állott ezen ſzövetſéghez, és Spanyol Orſzág-is nem ſokára követte példájokat.

Ha Lajos mindjárt eleinten a' fő városra rohant vólna, midön az első ijetſégében vólt; ha a' helyett, hogy Louvois' tanátsára a' ſeregeket a' megvett erösſégekbe eloſztotta, inkább az erösſégeket lerontotta vólna, a' mint Conde és Turenne javasolták, a' kik azt mondották, hogy egy Orſzágnak elfoglalására haſznosabbak 's ſzükſégesebbek a' hadi ſeregek, mind a' várbéli örizetek; egy ſzóval ha Hollandiának nem hagyott vólna időt a' gondolkodásra: ezen táborozás nem lett vólna ollyan ſoganatlan a' millyen vólt. A' háborúban és az Orſzáglásban egyetlen egy hiba-is ſokſzor ſemmivé teſzi a' legjobban elintézett és elrendelt ſzándékokat-is. Az illyen hibáknak feljegyzése által leghaſznosabb tanúſágokat ád a' História.

Tizennegyedik Lajos mind a' mellett-is, hogy olly veſzedelmes fergeteg gyült öſzve felette, Mastricht városát ſzemélyesen megvette 1673-ban. Ezen erőſég kezében lévén minden egyébb nyert városai közösülésben lehetlek egymással. De Generális Montecuculi, a' kit Turenne a' Rajna partjain ſokáig tartóztatott, végre öſzvekaptsolta magát a' Hollandusokkal. Az Orániai Hertzeg elnyerte Bonn városát. Kemény hadi fenyítéke által igen jó katonákat nevelt vólt magának. Más felöl Louvois, ez a' kegyetlen Minister, egy derék katona tiſztet megfoſztott tiſztſégétől azért, hogy Naarden városát öt napi viaskodás után feladta. Azt gondolta-é ezen Minister, hogy az igazſágtalan keményſégnek illyen példája a' több városokat megfogja tartani? Ezen tiſzt még tovább-is ſzolgált ſzabad akaratból, 's a következendö eſztendöben megtalálta a' halált, mellyet keresett.

Minthogy Tizennegyedik Lajosnak most olly ſok ellenſégekkel vólt dolga, lehetetlen vólt néki a' három elfoglalt tartományoknak birtokába megmaradni. Mitsoda gondolatokat támaſzthattak ekkor benne az ezek' elfoglalása' alkalmatosſágával emelt győzödelmi oſzlopok és monumentumok? Lajos kezdette tapaſztalni, melly igen tsalárd légyen a' ditsöſſégre vágyás' indulatja. Ruyter Június hónapban 1673-ban három tengeri ütközeteken állott ellent az egyesült Anglus és Frantzia hajós ſeregnek, a' nélkül, hogy meggyözettetett vólna; 's Hollandia olly rettenetes vólt a' tengeren, mintha a' ſzárazon ſemmit ſem veſztett vólna.

Végre

Végre az Anglusok, a' kiknek gondolkozása az Udvar' gondolkozásával éppen nem egyezett-meg; 's a' kik Tizennegyedik Lajosnak veſzedelmes ſzándékait tellyességgel nem akarták elömozdítani, annyira háborgatták Második Károlyt, hogy kéntelen vólt békeséget kötni. A' Királynak akaratja ellen megkellett engedni egy híres esküvésnek, melly *Teſztnek* neveztetett béhozattatását, melly ſzerínt a' Katholikusoknak a' Transsubstantiatióról ſzólló tudománnya kárhoztattatott. A' ki az Orſzágban valamelly hivatalra akart lépni, annak e' ſzerínt kellett megesküdni; 's a' Yorki Hertzeg kénſzerítetett hivatalának letételére. Károly, nem reménylhetvén a' Parlamentomtól új ſegedelmet 1674-ben békeséget kötött. Hollandia mintegy három ſzáz ezer font Sterlinget igért néki. Egyedül ö néki lett haſzna ezen háborúból, melly a' nemzetnek olly nagy terhére vólt. Tizennegyedik Lajos elött mentette magát, Frantzia Orſzággal tovább-is egyet értésben maradott, ſöt tíz ezer embert annak ſzolgálatjában-is hagyott.

HARMADIK TZIKKELY.

A' Hollandiai háborúnak folytatása. — Tizennegyedik Lajos győzödelmeskedik; 's a' Nimwegi békeség-kötésnek tzikkelyeit ő ſzabja-ki 1678-ban.

Egy olly tsekély okokból ſzármazott, és olly nagy bizodalommal kezdett háború tsak alig,

alig, hogy veſzedelmes nem lett Frantzia Országra nézve. Minden frigyes társai közzül egyedül tsak Svétzia maradott-meg. A' Tsáſzár a' Német Birodalomnak nagy réſzével együtt, Spanyol Orſzág és Dánia-is, valamint, Hollandia, ellenſégei vóltak. Mindazáltal mégis Lajos Király' hatalma, a' Ministerek' és hadi vezérek' értelmesſége, a' győzni ſzokott Nemzetnek buzgóſága, a' kereskedés és ſzorgalmatoſság által mindenfelé elterjedett gazdagſág kimondhatatlan nagy ſegítſégére vóltak. Lajosnak még ekkor-is kellett győzni; de győzödelmeskedése a' méregnek egy bizonyos lassú neme vólt, melly az Orſzágot apródonként emészstette.

Elindúlt onnét hazúl, hogy másodſzor-is elfoglalja a' Burgundiai Grófságot, mellyet a Spanyol Ministerium tsak nem egéſzen veſztében hagyott. Akart ſegítſéget küldeni, de későn, 's akkor-is a' Helvetusok nem engedték-meg a' tartományjaikon való által menetelt. Besancon kilentzed napra feladta magát, 's hat hét alatt az egéſz Grófság elvólt foglalva. Lajos ezen tartománynak Privilegiumait megerősítette, de azért még ſem tudta vele elfelejtetni, hogy előbb ſzelídebb és kedvezőbb uralkodás alatt vólt mint most.

Leopold Tsáſzár éppen akkor, midőn Coloniában a' Német Birodalom Rendjei a' háborúnak miképp' leendő folytatásáról tanátskoztak Gróf Fürstenberget azon okból megfogatta, minthogy XIV-dik Lajossal tartott. Ezen tselekedet némelly felekezeteket még békételenebbekké tett mint vóltak, 's a' békeſség iránt való reményſéget egéſzſzen elenyéſztette.

A' Pa-

A' Palatinátusi Válaſztó Fejedelem a' Tsáſzárral a' Frantziák ellen öſzveſzövetkezett, holott ezek annakelőtte néki nagy ſzolgálatokat tettek: ez-is egy indító ok vólt előttök a' gyülölſégre és boſzſzúállásra! Ugyan azért a' háború nagy kegyetlenſéggel-is folytattatott.

Turenne a' Rajna mellékén egy húſz ezer emberből álló ſereget vezérlett. Ő az illyen tsekély ſeregekkel mindenkor nagy dolgokat ſzokott véghez vinni. Sinzheimnál megverte a' Tsáſzári ſeregeket, mellyeket Negyedik Károly, Lotharingiai Hertzeg kommandírozott, a' ki állhatatlanſága miatt olly ſokſzor ſzerentsétlenné lett, 's éppen ekkor tájban hitſzegéséért minden Tartományaitól megfoſztatott vólt. A' győzedelmes béütött a' Palatinátusba, 's a' Ministerium' parantsolatjára oda a' puſztításnak minden útálatoſságát bévivén, két várost, és huſzon öt falut hamuvá égetett.

Conde negyven öt ezer embert vezérlett Flandriában egy ſokkal ſzámosabb ſereg ellen. Az Orániai Hertzeget Bergen vidékén megtámadván, három lovak lövettettek-el alóla. A' Papok' tudósítása ſzerint huſzon öt ezer hóltak maradtak a' tsata piatzon, jóllehet kétféleges vólt, mellyik réſzre hajlott légyen a' győzedelem. Ezen tsata piatz letzkéül ſzolgálhatna azon Fejedelmeknek, a' kik a' háborút olly igen ſzeretik.

Ha a' hadakozók elég kemény ſzívűek vóltak az olly ſzámtalan ſok áldozatok' vérét hidegen nézni, nem ſokára alkalmatoſságok lett egy olly nagy embernek halálán ſzánakozni, a' millyen Turenne vólt. Az ő két utólsó táborozásai megmutatják, melly tsudákat tehet a' ha-

a' hadakozás' mesterſégében való jártasſág az Orſzágoknak védelmezésében. Hatvan ezer embernél többen mentek által a' Tsáſzári seregek közül a' Rajnán. Ö néki tsak huſz ezer embere lehetett. Még-is Alsátiát és Lotharingiát megmentette; ſok győzedelmeket nyert, az ellenſéget elſzélleſztette, 's Német Orſzágba viſzſza térni kénſzerítette, mindenekben a' Ministeriumnak ellenére a' maga tanátsát követvén.

Az után maga-is által ment a' Rajnán. Ott Montecuculi állíttatott eleibe, a' ki néki méltó vetélkedö-társa vólt. Két hónapig vetélkedtek egymással mesterſéges fordúlásaik és táboraiknak mesterſéges helyheztetések által; egyik a' másiknak gondolatját mindenkor előre kitalálta; egyik ſem hagyott magának lest vetni, 's mindenik haſznára fordított a' másiknak legkissebb hibás lépését-is. Turenne egy ütközethez kéſzült, 's már azt gondolta, hogy kezében van a' győzedelem midön Sulzbach mellett egy ágyú golyóbistól megölettetett. Úgyan ezen golyóbis elſzakaſztotta Marquiz Saint Hilaire' karját-is, a' ki midön fiát sírni látta, ezt mondotta ahoz: „Ne engem sirass, „hanem ezt a' nagy embert." Egy második Regulus' ſzavait gondolta vólna az Ember hallani. A' Frantziák Gróf Lorges' vezérlése alatt tiſzteſégesen viſzſza vonták magokat, 's Montecuculinak ellene állottak. De ez még-is beütött Alsatiába, 's tsak Hertzeg Conde kergethette onnét viſzſza. Ez vólt utólsó táborozása mind Condénak, mind Montecuculinak.

Marsall Crequi, a' ki vakmerőſégből egy a' magáénál ſokkal nagyobb ſereget, melly

Tu-

Treyirum városát bézárta, megtámadott, megverettetett. Az után a' tapaſztalás és a' ſzerentsétlenſég által okosabbá tétetvén ſzint olly vígyázatossá lett, a' millyen vitéz vólt. Treyirumba bévette magát ötöd magával, 's eltökéllvén magában inkább meghalni, mint alkura lépni. Egy nyúlſzívü és nyakas Tiſzt, a' Sántzról kapitulált. Az örizö-ſereg fellévén lázaſztva, kénſzerítteni akarta a' Marsallt az egyet értésre; de ö kéſzebb vólt az ellenſég kezébe esni. A' fogſágból viſzſza váltatván, 1677 és 1678-ban két táborozást tett, mellyekben Turenne lelke láttſzott ötet megſzállani. Az ifjú Lotharingiai Hertzeg, Ötödik Károly, Negyedik Károlynak unoka-öttse és örököse, a' ki Philippsburgot megvette, 's hatvan ezer embert vezérlett, ſoha ſem tudta ötet ſem fortéllyal reá ſzedni, ſem másképp meggyözni, ſem Freyburg megvételében akadályoztatni, ſem azt megnyerni, hogy Lotharingiába béüthetett vólna.

Ha minden ütközeteket hoſzſzasan elſzámlálnék 's leírnék, unalmas és haſzontalan munkát tennék. Attól félek, hogy ſokat mondok rólok, ha csak a' legnevezetesebbeket említem-is. Azon fogok igyekezni, hogy legalább valamelly haſznos környülállásnál fogva újítsam-meg emlékezeteket. Mert a' gondolat nélkül való ſzók és puſzta ſzó ſzaporítás ſemmit ſem érnek.

Az alatt-is, még Spanyol Orſzág a' Hollandusok ellen, mint régi ellenſégei ellen, hadakozott, a' Spanyol Orſzágló-ſzék legnyomorúltabb vólt Európában. Sicilia, a' nehéz igát viselni megúnván 1674-ben pártot ütött; 's ugyan azt tselekedte Messina-is. XIV-dik

Lajos

Lajos egy a' Frantziáktól megnyert tengeri ütközet után kikiáltatott Királynak. Második Károly, 1675-ben elérvén idejét, Don Juant, a' kit az özvegy Királyné, uralkodásának kezdetétül fogva mindenkor üldözött, viſzſza hívta. De nem ſokára ismét megneheztelt reája, 's a' Királyné' tanátsára Valenzuelát, egy végthetetlen ravaſz, 's esméretlen ſzármazású költöt válaſztotta kedves emberéül, 's a' legfőbb Udvari hivatalokra felemelte. Ezen új Miniſter ſzüntelen mulattſágokkal és nézö-játékokkal gyönyörködtette mind az Udvart, mind a' népet; megveſztegette az erköltsöket, eltékozlotta az Orſzág' jövedelmeit híjjába való pompázásra, 's elmulatta az Orſzág' kormányozását, mellyhez ſemmit ſem értett. Neidhard nem vólt méltatlanabb a' kormányra, mint ö.

A' Spanyolok, Siciliának óltalmazása vagy inkább viſzſza nyerése végett, kéntelenek vóltak a' Hollandusoktól kérni ſegítſéget. Ruyter egy hajós-ſereggel megjelent a' kézép tengeren. Az elsö ütközetben kétſéges vólt a' győzedelem. A' második ütközetben a' Frantziák hátráltak; de a' Hollandusok elveſztették Ruytert, a' ki hajós közlegényből nagy Bajnokká, hazájának védelmezöjévé, 's a' maga idejebéli nagy embereknek egyikévé lett. De Du Quesne, a' Frantziák' vezére és Ruyternak vetélkedö társa, Ruyter' halála után viſzont megtámodván a' Hollandusok' és Spanyolok' egyesült ſeregét, tökélletes győzedelmet nyert. Mindazáltal két eſztendövel azután 1678-ban még-is oda hagyták a' Frantziák Messinát. Az a' nagy tengeri-erö, mellyet teremtett, és ſok egyébb veſzedelmes költségek annyira megerötelenitették XIV-dik Lajost,

jost, hogy elkezdett igyekezeteit nem hajthatta végre. Azon kívül a' Spanyol Ministeriumis megváltozott. Második Károly az annyát egy Klastromba záratta; Valenzuela a' Philippikus szigetekbe küldettetett, 's Don Juan lett első Ministerré.

Frantzia Országnak legnagyobb szerentséje vólt Belgiumban, a' hol legnagyobb erejével-is dolgozott. Lajos szerette a' városokat békeríteni 's bézárni; minthogy Louvoisnak, Vaubánnak és jó rendbe vett seregeinek társaságában nem egyebet, hanem győzedelmet reménlhetett. Személlye szerint jelen vólt Conde, Bouchain, Valenciennes, Cambray, Gent és Ypern városainak megvételén. Ezen táborozásból való haza érkezésekor 1677-ben ezt mondotta XIV-dik Lajos Despreauxhoz és Racinéhez, ezen két Históriographusaihoz: „sajnálom, hogy ezen utólsó táborozásban hozzám nem jöttek az Urak; itt megláthatták vólna mi a' háború, 's az útazások nem tartott vólna sokáig." — Ekkor még Május hónap vólt. Racine ezt felelte: „Felséged nem hagyott annyi időt, hogy úti-köntöst tsinálhattuk vólna magunknak." Az efféle finom hízelkedéseket XIV-dik Lajos igen szerette, 's az illy kedves temjénnek füstje fejét elkábítván a' jövendő szerentsétlenségeket elrejtette szemei előtt. Ha a' most említett két költök az ő uralkodásának Históriáját leírták vólna (a' minthogy titulussok és fizetések azt hozta vólna magával) tsupa ditséretből álló munkát írtak vólna.

Jóllehet az Orániai Hertzeg igen bátorszívű és értelmes Vezér vólt, még-is szüntelen tapasztalta a' szerentse mostohaságát. 1670-ban

Mastricht városát, mellyet egy ideig bézárva tartott, kéntelen vólt oda hagyni. Ezen Vár-Kommendánsának egy Calvo nevezetű megrettenhetetlen ſzívű Cataloniai Spanyolnak következendő ſzavai említést érdemelnek: „En „ nem értek ſemmit-is a' vár védelmezéséhez, így ſzóllott az Ingenieurekhez, egyedül azt az egyet tudom, hogy magamat „ meg nem fogom adni." A' következő eſztendőben Wilhelm Saint-Omer városát akarta felſzabadítani, mellyet az Orleáni Hertzeg tartott békerítve; de az ütközetet elveſztette Caſſel mellett, 's a' város elvétetett. Az Orleáni Hertzeg, a' ki alatt egy ló lövettetett-el, ollyan bizonyſágait adta vitézſégének, mellyeket elaſzſzonyosodott erkölcseitől ſenki ſe várt vólna. Annyit tehet a' példa és a' betsület kívánás. A' Király, a' mint mondják, megirígylette ditsőſégét. Legalább attól fogva ezen testvérét ſoha ſem tette vezérré.

Ezen Fejedelem mindenütt győzedelmeskedett akkor, midőn az ő ſzövetſéges-társai, a' Svédek a' Verdeni Hertzegſéget, Pomerániát, és tsak nem minden Német Orſzági birtokaikat elveſztették. A' Brandenburgi Választó-Fejedelem és a' Dániai Király végre megtiſztították tartományaikat egy ollyan ellenſégtől, melly a' Német Birodalomnak olly ſokáig terhére vólt. Az alatt Nimwegenben békeſséges alkudozások kezdődtek-el. Frantzia Orſzágnak ellenſégei meghasonlottak magok között. XIV-dik Lajos eleibek írta a' békeſség' tzikkelyeit, mellyeket azok kéntelenek vóltak elfogadni.

A' Hol-

A' Hollandusok 1678-ban, saját haſznokat nézvén elállottak a' ſzövetſégtől. A' háború elkezdődvén ellenek, egyetlen egy tábozrozás tsak nem egéſzſzen eltörlötte őket; de minthogy 1674-től fogva a' háborút a' magok Tartománnyaikból ſzámkivetni, 's más Orſzágokba által tenni tudták, attól fogva tsak úgy vettek abba réſzt mint ſegítő-társok. Tsudálatos változás! ők ſemmit ſem veſztettek. Mastricht, ezen egyetlen egy erősség vólt még ekkor XIV-dik Lajos' kezeiben azon ſok elvett városok közzül; 's ekkor ezt-is viſzſzanyerték.

Az Orániai Hertzeg, a' ki a' békeſſégnek igen ellene vólt, 's tudta, hogy az vagy már megköttetett, vagy minden órán megſog köttetni, egy ollyan tselekedet által tette magát ekkor híressé, melly nem válik ditsőſségére. Megtámadta minden ſeregeivel Marsall Luxenburgot Bergen mellett. A' nagy Condénak ezen méltó tanítványa, jóllehet az ütközetről előre gondolkodni nem tudott, még ſem győzettetett-meg, ſőtt némelly réſzben nyertes-is vólt. A' Békeſség már ezen ütközet előtt négy nappal megkéſzült vólt. Mitsoda haſznokat reménlhetett az Orániai Hertzeg akármelly fényes győzedelemből-is? Miképp' menthette magát azon ſok vérnek haſzontalanúl és ſzükſégtelenül való kiontása eránt?

Mihelyt a' Hollandusok, elválván frigyes társaiktól, haſznos feltételek alatt békeſſégre léptek, azonnal sietett Spanyol Orſzág-is békeſséget kötni, ſemmit ſem gondolván a' Német Birodalommal. Elveſztette a' Burgundiai Grófságot, és tsak nem minden a' Belgiumban elfoglalt városokat. Új bizonyſágok vólt ez-is a' Spanyol Orſ[illegible]ó-ſzék erőtlenſégének.

A' Német Birodalommal nehezebben készült-meg a' békesség, mivel Frantzia Orszag azt kívánta, hogy a' Svédeknek minden vissza adattassék, a' mi tölök elvétetett. A' Tsászárnak éjszaki frigyesei nem akartak erre reá állani, de a' Tsászár elvált tölök, 's 1679-ben egy ollyan békességet kötött, melly a' Monasteriumihoz hasonló volt, kivévén, hogy Frantzia Orszag Philipsburg helyett most Freyburgot nyerte-el. Végre még ugyan azon esztendöben a' Dániai Király és a' Brandenburgi Választo-Fejedelem-is békességre léptek. Svétzia keveset veszteti. De XI-dik Károly Svétziai Király ezen kevés veszteségért-is annyira megneheztelt, hogy XIV-dik Lajosnak, a' kitöl több háládatosságot várt volna, nem tudott megbotsátani. Igaz-is, nem keveset hibázott, 's nem kitsiny háláadatlanságot követett-el Frantzia Orszag, hogy olly hüséges szövetségeseinek, millyenek a' Svédek voltak, jobban pártjokat nem fogta.

XIV-dik Lajos a' Leopold Tsászárral kötött békességnek alkalmatosságával arra kötelezte magát, hogy a' Lotharingiai Hertzegnek visza adja Hertzegségét, egyedül Nanci városát és az Orszag útakat tartván fenn magának. De a' Hertzeg készebb volt minden tartományaitól elmaradni, mint ezen feltételekre reá állani. Alább megfogjuk látni, miképp jutott légyen a' fia, Leopold, az elsö Ferentz Tsászár' Attya viszont Lotharingiának birtokába.

Az Éjſzaki Orſzágok' történetei a' Tizenkettődik Idő-Szakaſztól fogva a' XVII-dik Századnak hanyatlásáig.

A.) Dániának és Norvégiának történetei.

Negyedik Kriſztián már az Attya' éltében Orſzág' örökösévé neveztetett, 's tizenegy eſztendős vólt, mikor az Attya 1588-ban megholt. Nagy gondal neveltetett-fel, nyelvekre, tudományokra, mesterſégekre, még a' hajókázás-mesterſégére-is, és külömbbféle testi gyakorlásokra gondosan taníttatott, 's jó idején hozzá ſzokott az uralkodókhoz illendő foglalatosſágokhoz. Dániában és Norvégiában húſz eſztendős koráig négy Királyi-Tanátsok, a' Schleswigi és Hollsteini Hertzegſégekben pedig az özvegy Királyné folytatták, mint Tútorok, az igazgatást. Már gyenge korában kitettſzett értelmének élesſége, és igazſág' ſzeretete. 1591-ben Wiburg városában, három testvérek egy másik nemes embert, midőn fegyver nélkül menne az útzán, megtámadtak, 's a' jobb-kezét levágták. Az ifjú Király, Koppenhágában a' Törvény-ſzéknek gyülésén jelen lévén, megſejdítette, hogy a' bírák ezen vétket nem akarták érdeme' ſzerínt megbüntetni. Ezen kérdésére, ha vallyon a' törvények nem rendelnek-é az illy vétekre valami

büntetést? Azt a' feleletet adták, hogy a' Schoneni törvény szerint az, a' ki szolgájának kezét elvágja, három Markát tartozik fizetni, vagy ellenkező esetben, bétsületétől megfosztatik. De egyszersmind azt-is hozzá tették a' bírák, hogy ezen törvény tsak a' szolgákról szóll, és tsak Schonen tartományát illeti. A' szóban forgó tselekedet pedig Jütlandiában történt. „Vallyon tehát, így szóllott ekkor a „ Király, több jusa legyen-é Schonen' tarto„ mányában egy szolgának, mint Jütlandban „ egy Nemes-embernek. A' vétkesek fosztat„ tassanak-meg bétsületektől, és fizessenek „ három Markát. Így ítélek én, 's azt aka„ rom, hogy a' két jelenlévő vétkesek így bün„ tettessenek-meg. A' meghóltat ítélje-meg „ az Isten." A' bévádoltattaknak egyike már ekkor meghalálozott vólt. Az Ország' tanátsosai tsudálták és tüstént végre hajtották a' tizennégy esztendös Királynak ítéletét.

A' Király, 1596-ban megkoronáztatván elkezdette Dániában és Norvégiában az Uralkodást, minekutánna a' Schleswigi és Hollsteini Hertzegségekben már az előtt elkezdette vólna. Mindjárt a' koronázás' után a' híres Tycho Brahe megfosztatott jövedelmeinek egy részétől, 's nem sokára az után némelly kötelességeinek elmulasztásáért, különösen a' parasztok sanyargatásáért Hoen szigetében bévádoltatott. Az Ország Fö-Tisztviselöi között egynéhány hatalmas ellenségei vóltak. De tsak ugyan nem-is vólt mentes egészen, 's nem vólt üres minden vétektől. Látván, hogy dolgai nem kívánsága szerint folynak, elhagyta Dániát 1597-ben, 's elöször Rostockba, az-

után

után pedig Wandsbeckbe ment, Hamburg' ſzomſzédſágába. Innét ſem intézhetvén Perének folyamatját a' maga tetſzése ſzerint, 's nem érhetvén el tzélját, 1599-ben Második Rudolph Tsáſzár' hívására Tseh Orſzágba ment, a' hol nem tsak fizetés, hanem egyſzersmind Prágában egy nagy ház 's azonkívül a' Benateki Kastély adattatott néki. De alig lett itt egy kis tsendesſége, midőn a' halál elragadta 1601-ben. Az ő eltávozása, 's az ő pompás és drága kéſzületeinek elveſzése olly veſzteſég vólt Dániára nézve, mellyet ſemmi ki nem pótolt; jóllehet az ő elmenetelével a' tsillag-vizsgáláshoz való hajlandóſág nem enyéſzett-el Dániába.

El-ſem-is enyéſzhetett ezen Tudomány' ſzeretete addig, míg Negyedik Kriſztián uralkodott, a' ki mind általjában a' tudományokat, mind különösen a' Mathesishez tartozandókat ſzerette, elömozdította, 's azoknak gyarapodásokra igen figyelmetes vólt. Ezen figyelmetesſége ſzerint tsak hamar meglátta 's megesmerte azon Mappákat-is, mellyeket Mercátor Gerhardt, Ortel Ábrahám, és Hundius Belgiumban 1597-ben kéſzítettek. Egyiken azok közzül éſzre vette, hogy Finnmark és Nordland elvóltak ſzakaſztva Norvégiától, 's úgy vóltak jegyezve, mint Svétziának réſzei. Nem ſokára azután éſzre vette azt-is, hogy a' Svédek ezen Tartományokban erőſzakosan adót ſzedtek. El nem nézhette hideg vérrel, hogy a' Svédek az éjſzaki tengernek ezen kikötő-helyekkel bövelkedő, és ſzáz mértföldnél hoſzſzabbra elnyúló mellyékét magokévá akarták tenni, 's az által mind az Oroſz ke-

reskedés' óltalmazásából, mind általjában az Oroszokkal való szomszédságból és barátságból Dániára háramló hasznokat semmivé akarták tenni. Ugyan azért nem csak megtíltotta alatt-valóinak az idegen helyre való adófizetést, nem csak megparantsolta az ott lévő Tisztjeinek, hogy mindenképp jól vigyázzanak és jó rendet tartsanak; hanem 1598-ban maga-is nyóltz jól elkészűltt, és katonákkal jól megrakott hajókkal Európának éjszaki végére az Orosz' Lapponiának mostani szélére és tulsó határjára elment. Valamint hogy egy felől ezen alkalmatossággal a' hajókázás' mesterségében való jártasságát megbizonyította, úgy a' maga jusait-is hatalmassan óltalmazta és megtartotta. Ezen tárgy eránt a' határ széleken több ízben tartattak gyülések és alkudozások; de azok annyira elégtelenek vóltak a' fenn-forgó pernek eligazítására, hogy a Svétziai Király IX-dik Károly, midőn 1607-ben megkoronáztatnék több titulusai közé ezen új titulust-is felvette: *Nordlandi Lappok' Királya.* 1611-ben tehát fegyverhez kellett nyúlni, 's elkezdődött a' háború. IV-dik Krisztián, Calmar városát tak hamar, 's három hónappal utóbb a' várt-is megvette. IX-dik Károly annyira megharagudott, hogy IV-dik Krisztiánt kettős viadalra hívta-ki. De ez azt felelte: hogy megéllemedett korára, 's testének erőtlenségére nézve, hasznosabb lenne néki egy jó Orvos, mint a' kettős viadal. Károly még abban az esztendőben megholt. A' fia, és az uralkodásban követője Gustav Adolph folytatta a' háborút, mellynek Dániára nézve ekkor-is szerentsés kimenetele vólt. Gustav Adolph

minden

minden vitézſége mellett-is két táborozásban nem keveset veſztett, 's külömben-is az Oroſzokkal való dolgaira nézve igen ſzükſéges vólt néki a' békeſség, a' melly-is ugyan azért 1612-ben megköttetett. IV-dik Kriſztián, a' többek között azt nyerte ezen alkalmatosſággal, hogy a' Dániai Királyi tzímerben attól fogva a' hármas koronával ſzabadon élhetett, Norvégiai birtokait minden háborgatás nélkül bírhatta, 's a' Svédek az elfoglalt tartományoknak viſzſza nyeréséért egy millió tallért fizettek.

Még ezen háborúnak kiütése előtt, János Adolph, Schleswigi és Hollsteini Hertzeg, ezen Hertzegſégeknek apró réſzekre való oſztatását akadályoztatni akarván, béhozta az első ſzülöttſégnek Jusát. Ezen rendelését Hollsteinra nézve Második Rudolph Tsáſzár, Schleswigre nézve pedig IV-dik Kriſztián Király megerösítették, mint ezen Feudumoknak örökös Urai. Jóllehet a' Rendek eleinten ezen rendelést nem örömest látták, minthogy az ő válaſztásbéli jussokkal ellenkezett, még-is János Adolph' halála után 1616-ban a' három fiak közzül, a' legidősebbik, Harmadik Fridrik, a' nélkül, hogy a' Rendektől válaſztatott vólna, elkezdette az uralkodást. 'S a' Király böltseſége úgy intézte a' dolgot, hogy minden nehézſégek, mellyek a' hódolás alkalmatosſágával magokat elöl adták, ſzerentsésen elenyéſztek.

A' békeſség' idején, melly 1612-től fogva tartott, a' Király ſzorgalmatosan gondoskodott Orſzágainak belső virágzásáról. A' kereskedést akarván elömozdítani, Owegiedde nevezetű Hajós-Kapitányt napkeleti Indiába kül-

küldötte egy hajós-sereggel, a' ki részszerint Ceilon szigetében, részszerint a' Koromandeli partokon a' Dániai kereskedést sok akadályok között-is hathatósan elő mozdította, és a' Tranquebári Koloniát fundálta.

Ezen első próbák hihető, hogy mindgyárt eleinten nagyobb tökélletességre vitettek volna, ha IV-dik Krisztián mindjárt azon esztendőkben, mellyekben kiküldött hajói Indiából viszsza érkeztek, azokkal a' nagy hadi-készületekkel nem foglalatoskodott volna, mellyeket a' Német Országban kiütött háború szükségesekké tett. A' Palatinátusi Választó Fejedelem Ötödik Friderik, a' kit a' Tsehek Királyokká választottak, IV-dik Krisztián' testvér nénjének fia volt. 1620-ban azon szerentsétlen ütközet után, melly ezen Választó-Fejedelem a' tsak akkorban nyert Országából kifutni kénszerítette, IV-dik Krisztiánnál-is keresett segedelmet, 's többet nyert attól, mint az Ipától, az Angliai Királytól. Második Ferdinand Tsászártúl, mind vallásbéli, mind világi szabadságaikat féltették a' Német Birodalomnak éjszaki Rendjei-is. Fegyveres kézzel akarván magokat óltalmazni, az Alsó-Saxoniai kerületnek Rendjei IV-dik Krisztiánt, mint Hollsteini Hertzeget, kerületbéli Fővezérré választották, 's 1625-ben ezen hivatalra követjeik által-is meghívták. Ezen hivatalt felvállalta, igérvén, hogy a' kerületnek belső tsendességét mindenképpen fogja védelmezni, és vidéki katonákat nem fog belé botsátani, sem új katonák' szedését nem fogja megengedni. Jóllehet ezen utólsóval a' közel lévő Tsászári Fővezérre Tillyre tzélozott, de nevezet szerint senkit meg nem nevezett. Az egész kerület 's a' Király-is

rály-is bizonyossá tették a' Tsáſzárt továbbra-is illendő engedelmeſségek felöl.

De némelly mentſégek, 's a' Tsáſzárnak a' Király' egy levelére való felelete-is hidegſéget mutattak. Azok a' ſeregek, mellyeket a' Király, mint kerületbéli Fővezér kommandírozott, a' Visurgis felé mentek, a' Hoyai Grófságban. Tilly, a' ki Weſztpháliában vólt, attól félt, hogy Gróf Mannsfeld, és Hertzeg Kriſztián Halberstadti Püspök, a' kik közül mindenik egy ſereget állított-ki a' Tsáſzár ellen, a' Dániai Király' ſeregével öſzvefogják magokat kaptsolni; ugyan azért Höxter városát a' Visurgis mellyékén elfoglalta. Azomban ezen tselekedetet éppen nem akarta úgy nézetni, mint ellenſégeskédést. A' Tsáſzár-is Gróf Wallenstein' vezérlése alatt új ſereget gyüjtetett öſzve; de mindazáltal éppen nem akarta ö is ezt úgy nézetni, mintha Dánia ellen ellenſéges indúlattal vólna.

Negyedik Kriſztián 1625-ben a' fő hadiſzállását Hameln várába tette. Itt az a' ſzerentsétlenſége vólt, hogy a' lova elesett vele. Nagy veſzedelemben forgott, 's még ſzóllani ſem tudott. Gróf Tilly előtt ezen eset nem maradhatott titokban, 's attól lehetett tartani, hogy a' még mind eddig tartott alkudozások megſognak ſzünni, 's Tilly a' Dánus ſeregnek ekkori zavarodását haſznára fordítván, azt megſogja támadni. Ugyan azért a' jelenlévő Fejedelmek és Vezérek azt végezték, hogy Hamelnból kiköltözzenek, 's a' Királyt Werdenben vigyék bátorſágosabb helyre. A' Király olly hirtelen megjobbúlt, hogy Auguſztus' hetedikén már a' ſereget vezérelhette.

Az

Az alatt a' Király és Tilly között az ellenſégeskedések mindenkor tartottak. 'S IV-dik Kriſztián mindent megtett, a' mi töle kitelhetett; jóllehet tsak igen tsekély réſzét kapta meg azon ſegedelemnek, mellyet az Angluſoktól, Frantziáktól, és Hollandusoktól reménylett. Német Orſzágban a' had' ſzerentséje igen változó vólt. Minthogy IV-dik Kriſztiánt bizonyossá tették a' felöl, hogy Silesiában, Moráviában, és Magyar Orſzágban ſok békételenek vólnának, a' kik minden ſzempillantásban kéſzek lennének, valamelly Protestans Fejedelemmel magokat egybe kaptsolni, 's minthogy az Erdély Orſzági Fejedelem Bethlen Gábor vele ſzövetſégre lépett, azt tette-fel magába, hogy más óldalról-is megtámadtassa a' Tsáſzárt. E' végre a' Weimari Hertzeg Ernestus mint egy nyóltz ezer emberrel együtt a' többi ſeregtöl külön válván, Gróf Mannsfeldel együtt Silesiába ütött-bé. — Eleinten ſzerentsésnek látſzott lenni. De midön Bethlen Gábor 1626-ban a' Tsáſzárral megegyezni, és a' hadakozástól elállani kénſzerítetett, nem igen jó kimenetellel bíztathatta magát. Azonban, mind ö maga, mind az ö hirtelen való halála után a' több Dánus vezérek igen vitézül viselték magokat.

Negyedik Kriſztián és Gróf Tilly között ſok aprólékos verekedések után, végre egy nagy ütközet esett Lutter mellett 1626-ban. Tilly győzödelmeskedett; de vetélkedö társának nagy vitézſégét megesmerte. „Tizen„ nyóltz ütközetekben, így írt a' Tsáſzárhoz, „ nem esmertem még egy vezért-is, a' ki na„ gyobb vitézſéget és bátorſágot mutatott vól„ na, mint a' Király."

A' Ki-

A' Király és ſzövetſéges társai nem kevéſet veſztettek ezen alkalmatoſsággal. De még több kárt vallottak az által, hogy ſok Alsó-Saxoniai Fejedelmek és Rendek kegyelemért könyörögtek a' Tsáſzárnál. Mindazáltal IV-dik Kriſztián vitézül viselte magát megmaradott ſeregével, 's még többet tett vólna, ha Angliától és egyébb külsö Hatalmaſságoktól több ſegítö ſeregeket nyert vólna. Végre a' Tsáſzári vezérek a' Hollsteini Hertzegſégbe-is beütöttek. A' Glückstadti és Krempei Királyi várokat kivévén, az egéſz Hollsteini Hertzegſég rövid idö alatt a' Tsáſzári ſeregek' hatalmába vólt. Hasonló ſorsa lett a' Schleswigi Hertzegſégnek-is.

A' Király a' maga tartományainak védelmezésére sietett, és hajthatatlan vólt. Az ö ſeregei nagy bátorſággal védelmezték magokat Bremenben, Nienburgban, és Wolfenbüttelben, jóllehet ezen két utólsó erösſégek utóbb tiſztesſéges feltételek alatt, megadták magokat. Hadi hajói bézárva tartották az Albist és a' Visurgist, 's az által a' Glückstadti és Krempei várokat az ellenſég ellen megerösítették. A' Dániai ſzigeteket még akkor-is megtartotta, midön a' Tsáſzári ſeregek Schleswiggel együtt Jütlandiát-is elfoglalták. A' Király' vígyázatoſsága ſemmivé tette a' Tsáſzárnak azon igyekezetét-is, melly ſzerint a' Mecklenburgi Hertzegſéget rendes birtokosától elvévén Wallensteinnak akarta ajándékozni. Általjában IV-dik Kriſztián az ö tengeri erejével ſok dolgot adott a' Tsáſzári ſeregeknek, 's nem kevés károkat okozott nékiek. A' Glückstadti és Krempei várok-is ſokáig tartották magokat;

kat, és jóllehet Krempe magát 1628-ban megadta, de Glückstadt mind végig győzhetetlen vólt.

Azonban, minthogy a' Tsáſzárnak Olaſz Orſzágban más bajjai lettek, 's a' Királynak megrettenhetetlen vitézſégét-is látta, hajlandó lett a' békeſségre, a' melly végezetre 1629-ben Lübek városában meg-is köttetett. Az alatt-is, míg a' békeſséges alkudozások tartottak, mind egyre folytattatott a' háború, mind addig, míg a' békeſség' tzikkelyeit Wallenstein és Tilly, mint a' Tsáſzártól rendeltetett tellyes hatalmú bíztosok meg nem erősítették. Ezen békeſségnek legnevezetesebb tzikkelyei e' következendők vóltak: a' Tsáſzár és a' Király között barátſág légyen; ſe a' Tsáſzár, ſe a' Király egymást a' magok Tartományaiknak igazgatásában ne akadályoztassák; a' Tsáſzár Hollsteinból ſeregeit kivigye, megtartván mind az által ahhoz való jussát; a' hadi-foglyok költsönösen kiadattassanak. Mindenik félbefoglalta a' békeſségben a' maga ſzövetſégeseit-is.

IV-dik Kriſztián Király ezen alkalmatoſſággal azt az áldozatot tette a' békeſség' kedvéért, hogy a' fiai' ſzámára kivánható Német Birodalombéli gazdag fundatiókról le kellett mondani, 's az Alsó-Saxoniabéli Rendeket nem foglalhatta-bé, a' mint eleinte akarta a' békeſség kötésbe, úgy, hogy azoknak minden Jóſzágaik viſzſza adattak vólna.

A' békeſség-kötés után nem ſokára ismét próbálta a' Tsáſzár a' napkeleti tengernek magát Urává tenni. Wallenstein Rostock és Wismár előtt katonákkal megrakott hajókat állított-ki, hogy az ott elevezőket paſzſzusaiknak elő-

elömutatására és vám-fizetésre kénszerítenék. De a' Király nem tsak fenyegetődzve kívánta azon hajóknak onnét való elvivését, hanem egyszersmind készületeket-is tett Wallenstein ellen, mellyek ennek szándékát semmivé tették.

A' felesége Anna Katalin, egy Brandenburgi Hertzeg Aszszony 1612-ben meghalván, nem akarta az Országot, azzal terhelni, hogy több Királyi magzatokat-is kéntelenítessék rangokhoz illendőképpen eltartani. Más felől pedig lélekbe járó kötelességének tartotta az Aszszonyi nem eránt való természeti ősztönt törvényes házasság' kötelével zabolázni. Azért-is 1615-ben Munk Krisztinát, egy Dániai nemes familiából származott személyt elvette törvényes ágyosúl. Tizenöt esztendeig tartó békességes lakás után viszont törvényesen elválasztatta magát tőle, és azt Jütlandiának Stürenholl nevü várába gyenge fogságban tartatta, de a' honnét 1648-ban ismét szabadon botsátotta. Az ettől származott magzatok közzül Gróf Waldemar Krisztián, és Eleonora Krisztina, Gróf Corfitz Ulfeld' felesége külömbbféle eseteik által, 's az utólsó különösen mostoha sorsa által esmeretesekké lettenek.

Ugyan a' most említett Gróf Corfitz Ulfeld már Negyedik Krisztián' életében-is új háborúba segítette keverni az Országot. Minekutánna Krisztián Király a' Német Birodalom' szabadságáért való hadakozást félbe hagyni kénszerítetett, helyette Gustav Adolf Svétziai Király folytatta azt jobb szerentsével. Midőn ez Lützen mellett elesett, a' leánya Krisztina idejére nézve még gyermek lévén, Svéd Országra nézve szükségesnek látszott lenni a' békesség. IV-dik Krisztián több ízben-is próbálta

bálta azt a' Tsászár, és a' Svédek között helyre állítani. De nem sokára hidegséget lehetett Dánia és Svétzia között észre venni. A' Svédek megnehezteltek azért, hogy a' Dániai Király egy vámot, mellyet Warnemündenél állítottak-fel, nem akart megszenvedni, és hogy az Özvegy Svétziai Királynénak, Krisztina annyának, a' ki bosszonkodva Svétziából kiköltözött, Dániában egy ideig szállást és védelmet adott. Még nagyobb lett a' két Udvarok között való idegenség, midön Corfitz Ulfeld, a' Király' veje az Oresundi vámat fellyebb emelte, 's annak béfizedésében nagyobb keménységet gyakoroltatott. Mert midön a' vidéki kereskedők az ő portékáikat Svétziai szabados hajókon akarták ezen tenger szorúlaton keresztül vinni, egynéhány Svétziai hajók ezen tsalárdságban megtapasztaltattak és elfogattattak. Ez adott alkalmatosságot a' Svédeknek a' hadakozásra. Midön 1643-ban Negyedik Krisztián a' Tsászár és a' Svéd Király között kötetendő békességnek eszközlése végett Osnabrückbe egy fényes követséget küldött, a' Svéd fő Vezér Torstensohn hirtelen béütött Hollsteinba, a' nélkül, hogy előre való hadizenés lett volna. Előbb mintsem ellene állhattak volna, árvíz módjára elborították seregei Schleswiget, Hollsteint és Jütlandot. Egy másik Svétziai sereg Schonen tartományába ütött-bé; a' Dánusok pedig Norvégiából rohantak-bé Svétziába. A' Svétziai hajós seregnek, melly Admirális Flemming' vezérlése alatt a' Femarni szigeteket és a' Christianprüs nevezetű kis erősséget elfoglalta, maga a' Király ment személyesen eleibe. Kolberg erányában 1644-ben egy nagy ütközet történt. A' Ki-

Király megsebesíttetve lerogyott a' földre. A' népség hóltnak tartotta és fenn szóval keseregte. Azonban egy idö múlva felugrott, és jóllehet két foga és egyik szeme ki vólt löve, még-is, sebjére egy süveget húzván jelen vólt az ütközeten, 's igazgatta azt parantsolatjai által, mind addig, míg a' Svétziai hajós sereg magát vitszsza nem vonta, 's Christianprüs mellett hányta-le a' vasmatskákat. Itt két ezer Dánusok, a' kik a' parton elsántzolva vóltak, lövöldöztek reájok, 's Admirális Flemminget agyon-is lötték. De Admirális Galte, a' kinek megvólt parantsolva, hogy a' Svétziai hajós-sereget ki ne botsássa, elhagyta öket egy éjtszaka szökni, a' melly vígyázatlanságáért utóbb életével adózott.

Az alatt a' Tsászári fö Vezér Gallas a' Svékusoknak utánnak ment Hollsteinba, 's a' Dánusokkal egyesülvén, kénszerítette öket az elsoglalt tartományoknak elhagyására. Jóllehet a' Frantziák és a' Hollandusok békességet akartak eszközleni, még-is mind egyre folytattatott a' háború. A' Svédek 1645-ben viszont beütöttek Hollsteinba, Schleswigbe, és Jütlandba. Külömbb-külömbbféle hadi-viszontagságok után végre a' Frantziák' és Hollandusok' közbejárására, megkötteteti a' békesség Bremsebröében 1645-ben. Ennek ereje szerint Svétzia az Oresundi, Belti, és Glückstadti vámok alól felszabadíttatott, 's azonkívül egynéhány apró tartományokat-is nyert a' Dánusoktól.

Ezen békességnek kemény feltételeit könnyebben elfelejthette vólna IV-dik Krisztián, ha a' Bremeni és Verdeni Püspökségeket, a' mint kívánta, a' fiának Friderknek szám̃ára meg-

megnyerhette vólna. De ezen ſzándékában ſem bóldogúlhatott, 's utóbb ſzükſégtelenné-is tette ezen ſzándékának sürgetését első ſzülöttjének és koronája örökösének Kriſztiánnak halála 1647-ben. Ettől fogva a' vólt már fő igyekezete, hogy Friderik' ſzámára ſzerezze-meg a' Dániai koronát; de a' halál ezen ſzándékában-is meggátolta 1648-ban. — Negyedik Kriſztián minden kétſég kívül legnagyobb vólt minden Dániai Királyok között, ſőtt méltán ſzámláltathatik a' minden időbéli legnagyobb Királyok közé.

Ekkor tehát Dánia Király nélkül maradott. Ulfeld Frideriket IV-dik Kriſztián' fiát megakarta foſztani a' koronától. De minden mesterſégével-is nem mehetett egyébbre, hanem tsak arra, hogy Friderik a' midőn megkoronáztatott, kéntelen vólt hatalmának keskeny határok közé való ſzoríttatásában megegyezni.

Harmadik Friderik uralkodásának kezdete tsendes és nyugodalmas vólt. De midőn a' Svétziai Király Károly Gustav, egy hoſzſzas háborúba keveredett a' Lengyelekkel, azt reménylették a' Dánusok, hogy jó alkalmatoſságok leſzſz elveſztett tartománnyaikat viſzſzanyerni. A' háború' folytatása elvégeztetett, jóllehet jövendölés' ajándéka nélkül-is előre lehetett vólna annak ſzerentsétlen kimenetelét látni. Mind a' tengeri, mind a' ſzárazon való hadi-erő nyomorúlt állapotban vólt, az Orſzág úſzott az adóſságban, 's a' Nemeſség nem gondolkodott egyébbről, hanem tsak Jusainak öregbítéséről, és a' polgári rendnek elnyomáſáról. A' Dánusok Károly Gustávot a' tenge-

ren

reh várták, 's III-dik Friderik eleibe ment, hogy elfogja. De Károly Gustáv' villám' sebeslégével béütött Német Országon keresztül a' Dániai Király tartományaiba, Schleswiget és Hollsteint elfoglalta, 's Jütlandiába-is berohant. (1658-ban.) Példa nélkül való méreszséggel által ment a' befagyott Belten, Fióniába, Fióniából Lalandiába, onnét Falstriába 's onnét viszont Zeelandiába. Jóllehet Károly Gustávnak szándéka a' volt, hogy egész Dániát alája vesse, még-is a' több Európai Hatalmasságoknak irígységétől tartván, Dániával békességet kötött Roschildban 1558-ban. Ezen békesség által Skániát, Hallandiát, Blekingiát, Bahus' és Drontheim' tartományait, és Bornholm' szigetét nyerte-el. A' Hollstein Gattorfi Hertzeg Harmadik Friderik, ugyan ezen békesség által Schleswigi birtokaira nézve egészszen felszabadíttatott Dánia iránt volt előbbeni kötelezetése alól, vagy-is Schleswig megszünt a' Dániai koronának feuduma lenni.

Károly Gustáv még azután-is megújította Dánia' elfoglalására tzélozó próbáit. 1658-ban Kilóniánál hajóra szállította katonáit, 's az alatt a' szín alatt, mintha Prussiába akart volna evezni, Zeelandia felé vette útját, Corsörnél kikötött, 's Koppenhága ellen indúlt, 's azt mind szárazon, mind vizen békerítette. A' Svétziai hadi-seregek elvették Kronenburgot, az Oresund' kultsát. Ezen idő alatt a' minden felől szorongattatott Koppenhága egy kis üressséget nyert a' készülésre. A' Királynak azt a' tanátsot adták, hogy fusson Hollandiába; de ő azt felelte, hogy a' maga székében kíván meghalni, és hogy Országának elenyészés-

ſzése után egy ſzempillantásig ſem kíván élni. Ennek hallására mindenek még a' polgárok és deákok-is fegyvert fogtak, 's a' város' feladáſáról még tsak gondolkodni ſem vólt ſzabad. A' fő Vezér Güldenlöwe és a' város Kommendánsa Schack olly böltsen kormányozták a' dolgot, hogy az ellenſégnek minden ſzándéka és fél eſztendeig való vivása ſemmivé tétetett. A' városnak nem kevés ſegítſégére vólt egy Hollandiai hajós ſereg-is, melly magát a' Svétziai hajós-ſeregen kereſztül vervén, a' békerített városnak óltalmazására megjelent. 1658-ban Februarius 11-dikén éjtſzaka hevesen megtámadtatta Károly Gustáv a' várost egyſzerre több helyeken, de ezen ſzándékának-is olly ſzerentsétlen kimenetele lett, hogy más fél óra alatt ſeregével együtt elkellett a' várost hagyni, minekutánna nem kevés embere veſzett vólna el. Az alatt Bornholm' ſzigetében, és Drontheim' tartományába a' lakosok a' Svédek ellen pártot ütöttek, más felöl pedig Tsáſzári, Brandenburgi, és Lengyel ſeregek-is menvén ſegítſégekre a' Dánusoknak, Hollsteinnak, Schleswignek és Jütlandnak egy réſzét a' Svédektől elvették. Ezen ſzövetſégesek a' Belten Fióniába-is által mentek, és a' Svédeket Nyburg vidékén megverték. Ezen veſzteſég ſem vette-el Károly Gustáv' bátorſágát; ſött újra Norvégiába-is béütött, 's egyébb próbákat-is tett a' Dánusok ellen, és hihető még többet tett vólna, ha 1660-ban meg nem hólt vólna. Halála után a' Hollandusok' közbe-járására Koppenhágában megkötteteti a' békeſség. Ennek tzikkelyei hasonlók vóltak a' Roſchildi békeſség tzikkelyeihez; kivévén, hogy Dánia

Dront-

Drotheimot, Bornholmot, és Guineában a' Svédek kereskedő városait viſzſza nyerte.

Az a' ſzomorú állapot, mellyben ennyi háborúk az Orſzágot döntötték, ſzükſégessé tette az Orſzág-gyülését, melly meg-is tartatott Koppenhágában. A' Nemesſégnek azon ſzándékával, melly ſzerint minden egyébb rendbéli lakosok' elnyomására tzélozott, 's az adófizetésben tsak nem ſemmi réſzt ſem akart venni, a' Papi-rend és a' polgárſág felette igen ellenkeztek. Némelly Nemeseknek ezen Rendek eránt mutatott kevélyſége és tsúfolódása, ezekben azt a' gondolatot támaſztotta, hogy a' Nemesſég megalázására a' Királynak határ nélkül való hatalmat adjanak. Svaning, Zeelandiai Püspök és Nansen Koppenhágai Polgármester különösen igen elősegítették ezen dolgot. Ezekkel egyesítette magát a' Város-Kapitánnya Turesen, ſött még némelly Nemesek-is egyet értettek velek. A' Királyné, a' ki ſzépſégével, jóſágával és bátorſágával minden ſziveket megnyert, hasonlóképpen hathatósan elömozdította az említett ſzándékát; a' Király ellenben igen okossan alkalmaztatta magát, 's tettette mintha a' dologgal ſemmit ſe gondolna. A' Nemesſég ſokáig ellenkezett, 's el-is oſzlott vólna a' gyülésről, ha egy nevezetes Királyi-Tanátsosnak és Orſzág-Nagyjának halála nem tartóztatta vólna. A' temetés után a' Város-Kapitány tudtokra adta egynéhány Nagyoknak, hogy ő néki meg vagyon parantsolva, hogy a' Város-kapuit bétsukassa, és ſenkit a' városból ki ne ereſzſzen, a' városban ellenben mindeneket béereſzthet. Ekkor a' Nemesſég-is valamint a' többi Rendek kénte-

len vólt a' Királynak örökség szerint leendő és határ nélkül való hatalmat által engedni. Minden Rendek újra hódoltak néki 1660-ban Október 18-dikán. Norwégia és a' több Tartományok nem sokára követték a' főváros' példáját. 'S e' szerint a' Dániai Királyoknak az Ország' Rendjei önként adtak határ nélkül való hatalmat, mellyel a' Dániai Királyok' böltsesége úgy élt, hogy sokszor a' meghatározott hatalmú Fejedelmek ellen sok ollyan panaszszaik vóltak más Országok lakosainak, mellyekről a' Dánusok semmit sem tudtak.

Ezen nevezetes nagy változásnak szerentsés következései nem sokára kimutatták magokat. A' Király, az adót egy arányosan osztván-fel a' lakosok között, az Ország' adósságát lefizette, huszon négy ezer emberből álló állandó hadi-sereget állított-fel, 's egyébb szükséges rendeléseket-is tett. Ezek közé tartozik különösen az úgy nevezett Királyi-törvény-is, mellyet az utánna következendő uralkodóknak sinór-mérték gyanánt adott-ki 1665-ben. Ezen törvény meghatározza az örökség szerint való következésnek rendit és módját, kötelezi a' Dániai Királyokat az Augustana Confessiónak követésére, és az Országhoz tartozandó Tartományoknak elszakaszthatatlanúl való együtt tartására, 's egyszersmind a' Királyi háznak határ nélkül való hatalmát minden időbéli maradékaira kiterjeszti.

Szokott jóságának és szelídségének félben szakasztására kénszerítette ezen Királyt Gróf Ulfeld. Ezen Gróf, a' ki az ipának, Negyedik Krisztiánnak halála után a' thrónusra vá-

gyott;

gyott, megneheztelt Harmadik Fridrikre azért, hogy egy Oberster és egy gyanús Aſzſzony, az ő ellene elkövetett rágalmazásért nem úgy büntettettek-meg, a' mint ő kívánta. Svétziában Kriſztina Királynénál pártfogást talált, Károly Gustávot Dánia ellen való hadakozásában mindenütt kísérte, elősegítette, 's hazája ellen veszedelmes tanátsokat adott. Minekutánna a' Roschildi békesség-kötés' ereje szerint mind jószágát, mind betsületét, mind szabadságát viszsza nyerte, a' Svétziai Király előtt esett gyanúságba, 's annak halála után a' Koppenhági békesség-kötésbe tsak azon esetre foglaltatott-bé, ha a' Svétziai Udvar' gyanúságára nézve magát elegendőképpen ki tudná menteni. Ugyan azért Dániában fogságba esett, a' mellyből ugyan kiszabadúlt, minthogy magát a' Királynak egészen alája vetette; de nem sokára Dániát elhagyta; 's külömbbféle Udvaroknál próbált, de minden foganat nélkül Harmadik Frideriknek ellenségeket szerezni. Ez által végre azt nyerte, hogy egy kárhoztató sententzia hozattatott ellene, melly szerint életétől, jószágaitól, és betsületétől való megfoszstatásra ítéltetett, a' képe a' hóhér által elégettetett, a' háza lerontatott, 's annak a' helyére egy pelengér állíttatott-fel. (1662-ben.) Nem sokára azután magais meghólt a' Rajna körül való bújdosásában.

Harmadik Friderik, a' ki a' hajós hadi-sereget jobb karba helyheztette, a' Királyi Bibliothecát és a' mesterségek' Museumát fundálta, a' tudományok' és a' kereskedés' virágzását elömozdította, 's uralkodásának utólsó esztendejében az Anglusokkal öszveháborodott, de

de viszont hamar megbékéllett, 61 esztendő korában végezte el emlékezetre méltó életét.

Ő utánna a' fija Ötödik Krisztián lett az örökség' jusa szerint Királlyá. Ez alatt Schuhmacher Péter, egy nagy talentomú és nagy tudományú ember, az Országnak fő Cancellárriusává lett Gróf Griffenfeld nevezet alatt, de nem sokára ellenségei által ismét megbuktattatott, és holtig való fogságra kárhoztattatott. Ez által a' Király egy nagy Ministertől fosztattatott-meg, melly veszteségét utóbb maga-is érzette és megvallotta.

Mindjárt uralkodásának kezdetében a' Hollstein-Gottorfi Hertzeg, Krisztián Albert ellen egy perbe keveredett, mellyből utóbb több-is következett. Jóllehet ezen Hertzeg felesége testvérje vólt a' Királynak. Midőn az Oldenburgi és Delmenhorsti Grófságokból az addig uralkodott Grófok' lineája 1667-ben kihólt, egy felől a' Dániai Király és a' Hollstein-Gottorfi Hertzeg, más felől pedig a' Hollstein-Plöni Hertzeg jusokat tartották azokhoz. A' dolog' eligazítása egy Tsászári Commissióra bízattatott. A' Király a' hoszszas processuskodást elakarván távoztatni, megegyezett a' Plöni Hertzeggel és az említett Grófságoknak azon részét, mellyhez jusát tartotta, megvette. Hertzeg Krisztián Albert folytatta a' Processust a' Plöni Hertzeg ellen, és elveszttette. Ekkor a' nyertes Hertzeg a' Grófságoknak másik felét-is eladta a' Királynak. (1676-ban.)

Azon közben Tizennegyedik Lajos elkezdette a' Hollandusok ellen a' háborút, és a' Svétziai koronával frigyet kötött. Ellenben a' Tsászár, a' Brandenburgi Választó Fejedelem, a' Hes-

a' Hessen-Casseli Landgróf, a' Zellei és Wolfenbütteli Hertzegek a' Dánusokkal kaptsolták öſzve magokat. Úgyan azért Ötödik Kriſztiánnak arra az esetre, ha a' Svédek Brandenburgiába béütnének, kéſzen kellett lenni frigyesének védelmezésére, és így a' Svédekkel való háború elkerülhetetlen vólt. Hogy ezen háborút annál bátorſágosabban lehessen folytatni, ſzükſégesnek tartotta a' Király Hertzeg Kriſztián Albertot fegyveres népétől megfoſztatni, mivel attól féit, hogy a' Svédekkel fog tartani. Ezen Hertzeg midőn Rendsburgba ment a' Királynak látogatására, a' kapuk bézárattak, 's a' Hertzeg arra kénſzerítetett, hogy Tönningen' várát és hadi-ſeregét a' Királynak által adja, és a' Schleswigi Hertzegſégben függetlenül való uralkodásról lemondjon. Ezen kénſzerített egyezésnek a' Hertzeg nem ſokára ellene mondott; a' Király pedig a' Hertzeg' tartományait elfoglalta, és várait lerontatta.

A' Svédekkel való háború változó ſzerentsével folytattatott. 1679-ben a' Király' frigyesei egyenként megbékéllettek a' Frantziákkal. Elöſzer a' Hollandusok és Spanyolok kötöttek velek békeſséget Nimwegenben; azután pedig a' Tsáſzár-is hasoniót tselekedett. Végre a' Dániai Király és a' Brandenburgi Válaſztó Fejedelem-is hajlandók lettek a' megbékélésre. Ötödik Kriſztián Frantzia Orſzággal Fontainebleauban, Svéd Orſzággal pedig Lündenben kötött békeſséget. Ennek ereje ſzerint minden arra az állapotra tétetett viſzſza, mellyben a' háború előtt vólt, 's a' Hollstein-Gottorfi Hertzeg-is egéſzen helyre állíttatott.

Ezen Hertzeggel nem sokára ismét új baja és perlekedése lett Ötödik Krisztiánnak, melly miatt ez ismét elfoglalta annak minden jószágát. De sok Fejedelmek' közbe járására az Altonai egyezés szerint ismét mindent viszsza kellett néki adni. (1089-ben.) Ettől fogva tsendesség vólt Hertzeg Krisztián Albert' haláláig. De a' fijával Negyedik Friderikkel ismét megújúltak a' perlekedések. A' Király elhányatta azokat a' sántzokat, mellyeket ez a Schleswigi Hertzegségben tsináltatott. A' Hertzeg feleségül vette Tizenegyedik Károly Svétziai Király' leányát Hedvig 'Sofiát, 's az elhányt sántzokat ismét felhányatta. Minden környülállások nagyobb egyenetlenségeket jövendöltek, mellyeket ezen Fejedelem nem értmeg.

Jóllehet Ötödik Krisztián' uralkodása tellyes vólt háborúval, mind az által még-is sok jó intézeteket tett Országának virágoztatására. Legnagyobb ditsőséget szerzett magának törvény-adásával. Az ő általa kiadattatott Dániai törvény könyvről még ellenségei-is kéntelenek megvallani, hogy az sok tekintetben jeles és némelly részben tökélletes. Megholt életének legszebb nyárában 54 esztendős korában 1699-ben.

B.) Svétzia.

Midőn János Király megholt, a' fia Zsigmond, Lengyel Országi Király, minden ellenmondás nélkül elnyerte a' Svéd koronát. De még minekelőtte az megérkezett vólna Svétziába, az Attya' testvérje, Károly Hertzeg, mint

mint az Orſzág' igazgatója, Upsalában Orſzág gyülést tartott, mellyen meghatároztatott, hogy egyedül az Evangyelikus vallás gyakoroltassék Svétziában ſzabadon, és hogy az Auguſtana Confessio ſymbolicus könyv legyen. Zsigmond megerösítette ezen végzést, 1594-ben megkoronáztatott, 's tsak hamar több mint egy féleképpen által hágta ezen törvényt. Midön 1595-ben Lengyel Orſzágba viſzſza ment, egy új Orſzág-gyülése, melly Nöderköping városában tartatott, Károly Hertzeget az Orſzág' igazgatójává nevezte-ki, 's nem engedte-meg, hogy valaki a' Királyra appellálhasson mind addig, valamíg az Lengyel Orſzágban tartózkodnék. Hasonló végzés lett egy másik gyülésen-is, melly Arbogában tartatott, de mindazonáltal a' Királyhoz való hüſég ſérelem nélkül maradott. De Zsigmond mind ezen végzéseknek ellene mondott, 1597-ben fegyveres néppel ment Svétziába, megverte Károly Hertzeg' ſeregeit, azután viſzont maga verettetett-meg, 's kéntelen vólt egyezni. Híjában kérték ötet a' Tönköpingben öſzvegyült Rendek, hogy Lengyel Orſzágból Svétziába menne lakni, és uralkodnék esküvése ſzerínt, vagy ha ezt nem akarná tselekedni, adná néki az idősbbik fiját Uladislaust, hogy az Svétziában az Evangyelikus vallásban neveltetnék-fel, 's mihelyt a' törvényes időt elérné, megkoronáztatnék. Híjában fenyegették ugyan azok ötet, hogy ellenkező esetben minden engedelmeſſégről le fognának mondani. Ezen kérésre és fenyegetődzésre ſemmi felelet ſem adatott. Ugyan azért Zsigmond és maradékai a' Svétziai thrónus' birtokából örökre kizáratnak.

Nem

Nem sokára az egész Ország Királynak birtokában lett. Azonban Svétzia nem tsak a' fegyver, hanem a' hóhér' pallosa által-is sok Polgárjait és Nemeseit látta elesni. Mert Károly felette keménnyen országolt, jóllehet az Ország' bóldogságát-is szívesen igyekezett elömozditani.

Ezen Király, a' ki Kilentzedik Károly nevet visel, Zsigmond Királlyal, a' ki Svétziához való jusát fegyverrel akarta megbizonyitani, eleinten szerentsésen hadakozott, míg Kexholmnál meg nem verettetett, a' hol nyóltz ezer embert vesztett, 's maga-is tsak nem elfogattatott. (1605-ben.)

A' Lengyelekkel való háborún kívül abba a' háborúba-is belé elegyedett, melly Orosz Országot a' hamis Demeterek miatt olly szörnyen pusztította. Wasiley Iwanowitsch Schuiskoi, a' ki Tzárrá választatott, Károlytól segitséget kért, mellyet meg-is nyert. Midön ezen fejedelem a' thrónustól megfosztatott, 's helyette Uladislaus választatott Tzárrá, Kilentzedik Károly és az Országa még veszedelmesebb állapotra jutottak, minthogy Dániával-is háborúba keveredett. Ezen háborúnak mindjárt kezdetében megholt 1611-ben.

Jóllehet ezen Királynak uralkodása alatt, mintegy tizenhat esztendök' folytában hatvan hat ezer kilentz száz hetven hét Svédek, estekel a' háborúban, és száz negyvenen végezettek-ki a' vesztö helyen, még-is azt lehet mondani, hogy tsak heveskedésével ártott a' nemzetnek, hogy az alatta történt szerentsétlenségeknek egy részét az időknek ekkori folyamatja elkerülhetetlenné tette, és hogy egyébb

eránt

eránt hazáját forrón ſzerette, a' háborúban bajnokhoz illő vitézſéget mutatott, 's a' ſzerentsétlenſégben el nem tudott tsüggedni.

De ſokkal ſzeretetre méltóbb virtusokkal bírt a' fija Gustáv Adolf. Jóllehet Kilentzedik Károly' halálakor Svéd Orſzágnak három ellenſéggel, a' Dánusokkal, Oroſzokkal, és Lengyelekkel vólt egyſzerre dolga, még-is tanátsosabbnak tartották a' tizennyóltz eſztendős Királyi Hertzeget Gustáv Adolfot minden tútorſág alól kivenni, mint magokat tútorok' igazgatására bízni. Nem-is tsalatkoztak-meg reményſégekben. Gustáv Adolf igen haſznos és bölts intézeteket tett mind az igazgatásra, mind az igazſág' kiſzolgáltatására, mind a' kereskedésre nézve, ſok leromlott városokat helyre állítatott, másokat újra építtetett, 's a' tudományokat-is elősegítette. A' három háborúk közzül előszer-is a' Dánusokkal való hadakozásnak vetett véget, úgy, a' mint fellyebb elbeſzéllettük. Az Oroſzokkal való hadakozást a' Stolbowai békeſség-kötés követte 1617-ben, melly ſzerint Svétzia', Ingermanland', és Kexholm feudumait nyerte-el. Legtovább tartott a' Lengyelekkel való háború, a' kikkel több ízben lépett fegyver ſzünésre, 's különösen 1629-ben hat eſztendeig tartó fegyver nyúgvást kötött velek.

Mind azok a' dolgok, mellyek Svétziában ezen halhatatlan emlékezetű fejedelemnek, és a' leányának Kriſztinának, úgy ſzintén az azután következett Károly Gustávnak idejében történtenek, elegendőképpen elő vagynak adva fellyebb réſzſzerint a' harmintz eſztendős háborúnak, réſzſzerint Dániának történeteiben.

Egy

Egy kiváltképpen nevezetes dolog vagyon még hátra, melly ezen Időszakaszban 's Tizenegyedik Károly' uralkodása alatt történt. A' fő Nemesség viszsza élt Privilegiumjaival. A' Királyi Tanáts, vagy Senátus felette igen kiterjesztette hatalmának határjait. A' több Rendjei az Országnak azt kívánták, hogy a' koronának elajándékozott jószágai vétettessenek viszsza. A' Király a' Rendeknek ezen szakadását haszsnára fordítván könnyen reá lépett arra, a' mit elébb-is óhajtott; 1680-ban határ nélkül való hatalmat nyert, 's meghatároztatott, hogy egyedül tsak a' Svétziai törvénykönyv legyen az Uralkodásban sinór-mértéke, nem pedig az addig gyakoroltatott szokás, a Senátus tsak tanátsot adhasson, törvényt és végzést pedig egyedül tsak a' Király tehessen, 's tselekedeteiről egyedül tsak az Istennek tartozzék számat adni.

Ezen nagy változásnak következései között legfontosabb vólt a' korona' eladatott és elajándékoztatott jószágainak viszsza vevése, melly miatt, sok nagy familiák szegénységre jutottanak. A' koronának elveszteget tett javait viszsza venni magában ugyan igazságos és szükséges dolog vólt; de mindazonáltal a' mértékletesség' határjait tsak ugyan általhágta a' Király, 's nagy keménységgel járt-el ezen dologban. Azonban jövödelmei' szaporodását jóra fordította, állandó hadi-sereget szerzett, a' kereskedést, a' bányász mesterséget és a' tudományokat virágoztatta, 's a' finantziát jó karba helyheztette. Általjában az ő uralkodásának ditsőségére válik az, hogy az Ország mind gazdagságára, mind tekintetére nézve gyarapodott, még a' külföldön-is betsben tartatott.

Tizen-

Tizenegyedik Károly a' Lundeni békeſségkötéstől fogva ollyan barátſágos indulattal viſeltetett Dánia eránt, hogy Ulrica Eleonorát, Harmadik Friderik' Dániai Király' leányát vette feleſégül. Azok az egyenetlenſégek, mellyek a' Dániai Udvar és a' Hollstein Gottorfi Hertzeg között estek, félbe ſzakaſztották ugyan valamennyire a' két Udvar között a' békeſséget, de nem ſok időre. Tizenegyedik Károly meghalt 1697-ben.

C.) Az Oroſz Birodalom.

Tzár Feodor Iwanowitschnak halála után a' Sógora Boris Ghodunow módját találta, hogy Feodor Nikitisch Romanownak, Feodor legközelebbről való Attyafiának ſérelmével a' thrónusra léphetett. Ezen fejedelem annyi roſzſzat, 's egyſzersmind annyi jót-is vitt véghez, hogy kétſéges, mellyiket lehessen többre tenni. Svétziával ſzövetſégre lépett, 's nem ſokára azután Lengyel Orſzággal-is húſz eſztendeig tartó fegyver ſzünést kötött.

A' Tzár, a' ki igazſágot követett mindenütt, a' hol ſzeméllyes tzéljai nem ellenzették, az érdemet megjutalmazta, 's adakozása nem esmért határt. Különösen megbizonyította adakozását 1601 — 1605. egy pestisnek alkalmatosſágával, melly öt ſzáz ezer emberét megemészte. Míg pénze volt, minden nap harmintz ezer tallért oſztogattatott-ki a' ſzegények közzött. De ſem a' ſzegényekhez való irgalmasſága, ſem némelly nagy familiák, különösen a' Romanow Ház eránt gyakorlott keménysége nem tehették thrónusát bátorſágoſá,

's nem

's nem menthették-meg attól a' romlástól, mellyet egy ravafz ámító okozott.

Iwanowitsch Feodor Tzárnak vólt egy testvérje, Iwanowitsch Demeter, a' kit Boris, hogy magának a' thrónusra útat nyithasson, még 1591-ben kegyetlenül megöletett. Így hitte ezt kiki mind addig, míg egyfzerre egy ember nem mutatta magát, a' ki magát ezen Demeternek mondotta lenni, 's azt állította, hogy ő életben maradott, 's helyette más öletetett-meg. Ezen fzerentse-próbáló, Otrepiew Gergely, egy elfzökött fzerzetes Barát, Orofz Orfzágban ugyan nem, de annál több hitelt és fegedelmet talált Lengyel Orfzágban, annyira, hogy a' Sendomiri Vajda Meischek György a' leányát néki igérte feleségül, 's az által tsak nem egéfz Lengyel Orfzágot réfzére hajtotta. Otrepiew öt ezer embert fzedvén öfzve beütött az Orofz Birodalomba 1604-ben, ott fzámtalan követöket talált, megverte a Tzár' feregeit, 's azután vifzont megveretett. De még-is olly rettenetessé tette nevét, hogy miatta Ghodinow Boris Tzár magát méreggel megölte.

A' fija Második Feodor Borissowitsch megesmertetett ugyan Moskau városában törvényes Tzárnak, 's uralkodni kezdett az Annya tútorfága alatt. De a' hamis Demeternek olly fok kedvellöi lettek, hogy maga Moskau városa-is pártot ütött, a' Tzárt letette, 's az ámítót ültette a' thrónusra. Ezen álnok tsábító mindjárt uralkodásának kezdetében megölte a' Tzárt annyával együtt, 's mindeneket üldözött, a' kik ellene vóltak. Az ő fzer felett való zabolátlanfága és feslett erkölcse, a' Tsáfzári Hertzeg Kisaffzonyon Borissowna Arinián elköve-

elkövetett erőszak tétele, az Oroszok eránt mutatott hidegsége és megvetése, 's a' Lengyeleknek felettébb való kedvezése azon feltétele, melly szerint az Orosz Birodalomban a' Római Katholika vallást akarta bévinni, 's a' Lengyeleknek nevezetes tartományokat akart által adni, és azon álnok szándéka, melly szerint egy öröm innep alkalmatosságával sok fő és köz rendű Oroszokat le akart vagdaltatni a' Lengyelek és Kozákok által, mind ezek olyan békételenséget és zúgolódást okoztak, melly eleinten tsak rejtek helyeken mutatta magát, de nem sokára rettenetes tüzet okozott. A' most említett kegyetlen öröm innep végett ki rendelt nap előtt öszvegyült Wasilei Iwanowitsch Schuiskoj' vezérlése alatt a' Nemesség a' maga szolgaival, és a' fegyveres polgároknak nagy részével együtt Moskauban, 's őrizeteket állították a' Királyi palota, és a' Lengyelek' szállásai eleibe. Hijába próbálta a' hamis Demeter eleinten fenyegetéseivel, azután vitézkedésével a' zenebonát letsillapítani. Utóbb a' Királyi palotának hátulsó részébe futott, az ablakon kiugorván egyik lábát kitörte, megfogattatott, megvallotta tsalárdságát, által adattatott a' köznépnek, 's ott agyon lövettetvén még a' hólt testén-is mindenféle boszszúállás követtetett-el. Ezen zendülés' alkalmatosságával elesett mintegy két ezer ember. (1606-ban.)

Az Ország' védelmezője Schuiskoj Iwanowitsch Wasilei egy szível lélekkel Tsászárrá kiáltatott-ki. Az ő uralkodása-is nyúghatatlan volt. Egy Schakopsky Gergely nevezetű ember azt hírlelte, hogy Otrepiew Demeter Tzár nem hólt-meg, hanem elszökött. Nem sokára azután a' Lengyelek, az O[illegible]ok között még nagyobb zürzavart akar[illegible] támaszlani, egy új hamis Demetert állítottak elől. Ez

egy Oskola-mester vólt, a' kihez igen sokan tsatolták magokat azon szemtelenségéért, mellyel a' megölettetett Demeter feleségét Marinát a' maga felesége gyanánt fogadta-el még pedig közönséges helyen. Wasilei Svéd hadi-seregek' segítségével megmenekedett. De midőn az egyesült Svéd és Orosz hadi-seregek a' Lengyelektől megverettettek, a' köznép, melly a' terhes adózás miatt különben-is békételen vólt, igen megneheztelt. 1610-ben Wasilei Tzár kéntelen vólt az uralkodásról lemondani 's Klastromba menni. Nem sokára a' Klastromból-is kivétetett és kiadattatott a' Lengyeleknek, a' kiknek fogságában megölte ötet vagy a' bú, vagy a' bévett méreg.

Ezen fejedelemnek halála után híjában próbálta a' hamis Demeter magát a' thrónuson megerősíteni. Magok a' Lengyelek-is elhagyták ötet, 's futással kellett magán segíteni. Nem sokára azután egy vadászaton megölettetett. Két más ámítók, a' kik magokat Demeterek-nek lenni mondották, utóbb felakasztattak.

Azon közben az Oroszok a' Lengyel Uláslót vagy Wladislaust választották Tzárrá. De az Attya, Zsigmond Király, nem küldötte ötet jókor Moskauba. Igéreteiket sem tellyesítették a' Lengyelek. Egy felöl a' Lengyelek, más felöl a' Svédek rettenetesen pusztították az Orosz Birodalmat. Az Oroszok felzendültek a' Lengyelek ellen, melly zendülésben az utólsók hat ezer ember veszteségével viszsza verettettek. Ezek ellenben Moskau városát felgyújtották, 's a' közönséges rémülés közben mindeneket levagdaltak, valakik eleikbe mentek. Ezen alkalmatossággal elveszett mintegy száz ezer ember. A' Svédek Gustáv Adolf' testvérjét Károly Filepet akarták az Orosz thrónusra emelni, de sikeretlenül.

Ezen veszedelmes időben egynéhány Oroszok hazafiúi indúlattól buzdíttatván, ösz-ve-

állottak, a' Lengyelektöl a' Tsáſzári palotát erövel elvették, 's Romanow Feodorowitsch Mihályt' válaſztották Tzárrá, a' ki Iwanowitsch Feodornak közelröl való Attyafia, és az Orſzág tsendesſégének helyre állítására alkalmatos ember vólt. Ez elöſzer-is Svétziával kötött békesſéget 1617-ben Stolbowában, mellyſzerint Kexholmot, Kareliát, és Ingermanlandiát által engedte Svétziának. A' Lengyel Uláſzló nem akarván az Oroſz thrónustól elesni, béütött az Oroſz Birodalomba. Ezzel Mihály Tzár 1618-ban fegyverſzünést kötött; de azután ismét kiujúlt közöttök a' háború, mellynek az Oroſzokra nézve ſzerentsétlen következései vóltak. A' Tzár 1634-ben a' Wiasmai békesſég-kötés által ſzerzette-meg Orſzágának a' tsendesſéget, melly alkalmatosſággal nem keveset áldozott-fel, de ellenben azt nyerte, hogy Uláſzló lemondott minden jusairól, mellyeket az Oroſz Birodalomhoz tartott, és Mihályt megesmerte törvényes Tzárnak.

Ezen Tzár tsak kéntelenſégböl, nem hajlandóſágból hadakozott. A' békesſég' idején ſzívesen igyekezett Orſzágát virágoztatni. A' kereskedést elömozdította, 's némelly külföldi Udvarokkal, különösen a' Dániaival haſznos frigyeket kötött. Meg-hólt 1645-ben.

Utánna a' fija Michoilowitsch Alexis kezdett uralkodni. Uralkodásának kezdete zavaros vólt; de ſzerentsésen elhárította a' veſzedelmet. Igazſág-ſzeretésének ſzép példáját adta abban, hogy Cromwell' követjét nem fogadta el, jóllehet minden Európai fejedelmek keresték ezen ſzerentsés ragadozónak barátſágát.

A' Kozákok a' Lengyelek ellen pártot ütvén, és magokat ezen Tzár alá adván, jó alkalmatosſág vólt a' Lengyeleken az Oroſzokon elkövetett gyalázatért boſzút állani. Ezen háború az Oroſzokra nézve igen ſzerentsés

vólt, 's a' Lengyelek kéntelenek vóltak 1656-ban a' Német Tsászár' közbejárására Niemezben egy fegyver szünésre lépni, 's az Oroszokat az elnyert tartományoknak bírásában meghagyni.

Kevesebb szerentsével hadakozott Alexis Tzár a' Svéd Királlyal Károly Gustávval, a' ki ellen azért kelt-ki, hogy annak szerentsés előmenetelét megirígylette. A' fő Vezére Scheremetow 1657-ben megvérettetett, 's egyébb seregeivel sem mehetett semmire-is. Ugyan azért előszer fegyver szünést, azután Kárdisban békességet kötött, mellynek tzikkelyei megegyeztek a' Stolbowai békesség-kötésnek tzikkelyeivel. (1661-ben.)

Még minekelőtte a' Lengyelek' és Svédek' egymással való hadakozásának az Olivai békesség véget vetett vólna, az Oroszok és Lengyelek viszont háborúban vóltak egymással. A' Kozákok az Oroszok ellen pártot-ütvén ismét a' Lengyelekhez állottanak. A' háborúnak eleinten az Oroszokra nézve szerentsétlen folyamatja vólt. Mindazáltal még-is utóbb kedvek szerint kötöttek fegyver-nyúgvást tizenhárom esztendőre, melly egynéhány esztendők múlva megerősítetett. A' Tzár az az előtt elfoglalt tartományokon kívül még Ukrániának a' Dnieperen túl lévő részét-is megnyerte.

A' külső ellenségektől megmenekedvén egy belső háború kénszerítette ismét a' fegyverhez való nyúlásra. Razin Stenko, egy halálra sententziáztatott testvéréért akarván boszút állani a' Kozákoknak egy részét felzendítette. A' pártütők egy ideig nagy rémülést okoztak mind az Oroszok, mind a' Per'sák között, de nem sokára egynéhány ízben keményen megverettettek, Stenko maga-is elfogattatott, 's négyfelé vágattatott. A' melly városokat ez elfoglalt vólt, azok tsak hamar azután meghódoltak törvényes Uroknak.

Hasonló sorsa vólt Lengyel Országnak-is. A' Kozákoknak egy másik része a' Törököknek adta magát alája. Minthogy a' Törökök az Oroszok eránt-is ellenséges indúlattal viseltettek, a' Tzár-is belé keveredett a' háborúba, 's hathatósan segítette a' Lengyeleket, kivált minekutánna Mihály Lengyel Király egy gyalázatos békességet kötött a' Törökökkel, mellyet a' Lengyelek felbontottak. De az ő buzgósága meghidegült, midön a' Lengyel koronát sem egyik, sem másik fija' számára meg nem nyerhette. Ezen jeles fejedelem, a' ki Országában sok külföldieket bévitt, ülő városát nagyobbá és szebbé tette, a' törvényeket megjobbította, 's a' kereskedést és a' mesterségeket elömozdította, meghólt 46 esztendős korában, még minekelőtte a' háborúnak vége lett vólna.

A' Törökökkel való háborút a' fija Alexiewitsch Feodor szerentsésebben folytatta, 's a' Törököket 20 esztendeig tartó békességre kénszerítette. A' Törökök lemondottak Ukrániához való jusaikról, 's a' Tatárok-is által engedték némelly tartományjaikat. Még minekelőtte ezen békességnek megerösítése Konstantzinápolyból Moskauba érkezett vólna, meghólt a' Tzár életének virágjában maradék nélkül. Beteges testében egészséges nemes lélek lakott. Nemes gondolkodásának egy bizonysága az-is, hogy azt a' könyvet, mellyben az Orosz Nemeseknek az Ország szolgálatjában mutatott hüségek felszokott jegyeztetni, eltörlötte azt akarván, hogy idegen érdemre senki se támaszkodjék, hanem maga szerezzen magának érdemet.

D.) Rövid tudósítások Lengyel Országról és Prussiáról.

Báthori István' Lengyel Király' halála után több rendbéli versengés után Jánosnak Svétziai

Királynak fija Zsigmond választatott Királlyá 1587-ben. Ennek az Uralkodása tellyes volt nyúghatatlansággal. Az Oroszokkal és Svédekkel való dolgairól fellyebb emlékeztünk. Azonkívül az alattvalói-is igen békételenek voltak, annyira, hogy 1607-ben a' Nemeseknek egy része öszveállott és pártot ütött ellene, de a' kiket ő végre meggyözött és elosztatott.

A' Moldáviai háborúban való rész vétele, mellyel a' Lengyelek' számára a' Moldáviai koronát akarta a' Törököktől viszsza nyerni, sok szerentsétlenséget okozott; azért nem csak a' Tatárok beütöttek Lengyel Országba, hanem a' Török Tsászár-is hadat izent ellene. A' hadi szerentse változó volt, de Lengyel Ország még-is legtöbbet szenvedett. A' mindjárt második esztendöben 1621-ben köttetett békesség' ereje szerint Moldávia és Wallachia, Chotzim várával együtt a' Törökök' hatalma alá adattak, úgy mindazonáltal, hogy a' Török Tsászár egy keresztyén Hospodárt tartozott kinevezni, és a' lakosokat vallások' szabad gyakorlásában meghagyni.

Zsigmond Király után a' fia Uláfzló lett Királlyá 1632-ben. Ennek idejében a' Svédekkel kötött fegyver szünés huszonhat esztendökre hoszszabítatott-meg 1635-ben. E' szerint a' Svédek Prussiát által engedték, de Livoniát a' Duna vizéig megtartották. Egyébb nevezetesebb tettei fellyebb elöszámláltattak.

Halála után minthogy fia nem volt a' testvérje Kazimír János lépett a' Kárdinálisságból a' thrónusra. Ez a' még az elöbbeni uralkodás alatt felzendült és párt ütött Kozákokkal megegyezett. De ezen egyeséget a' Kozákok felbontották, a' kik megverettetvén ismét megbékéllettek; de azután viszont pártot ütöttek, 's magokat Alexis Tzárnak vetették alája, a' melly hadakozásnak a' fellyebb említett Niemezi fegyvernyúgvás vetett véget. Egy másik

háborút, mellyről hasonlóképpen vólt fellyebb szó, Károly Gustáv Svétziai Király kezdett a' Lengyelek ellen, mellyet az Olivai békesség követett. (1660-ban.)

Ezen sürü fergetegeket haſznára fordította Friderik Wilhelm, Brandenburgi Válaſztó Fejedelem. Öſzve kötvén magát Károly Gustávval a' Brandenburgiai Prussiát Svétziához tartozó feudumnak vallott lenni. A' Labiáni egyezés ſzerint ugyan azon eſztendöben 1656-ban a' Svédek felſzabadították a' feudális kötelesség alól, 's végre 1657-ben a' Lengyelek is megesmerték függetlenſégét.

Némelly egyébb kedvetlenſégei és feleſégének halála után Kazimír János letette a' koronát Frantzia Országba menvén Apáturrá lett, 's meghólt 1672-ben.

Hét hónapig tartó viſzſzálkodások után végre Wiesniowiecki Koributh Tamás Mihály, válaſztatott Királlyá a' régi Lithwániai Hertzegek' házából. A' Lengyel Kozákok a' Törökök alá adták magokat, a' Tatárok pártjokat fogták ezeknek. Sobiesky Lengyel fö Vezér igen vitézül ellenek állott. De a' Törökök gyözödelmesebbek vóltak, Kaminieket 's egyébb városokkal együtt elfoglalták. Mihály Király egy díſztelen békesſéget kötött 1672-ben, melly ſzerint Kaminieket, Podoliát és a' Kozákokat a' Törököknek által engedte, 's azonkívül huſzon két ezer aranyból álló eſztendei adónak fizetésére kötelezte magát. De a' Lengyelek, leginkább Sobiesky' unſzolására ellene mondottak ezen békesſégnek, 's új háborút kezdettek a' Törökök ellen. Ezen háborúnak kezdetében meghólt a' Király 1673-ban. Sobiesky a' Törököket a' Király' halála után való napon megverte, 's Chotzim városát viſzſza vette.

A' ſok Királyok és Királyi Hertzegek közzöl, kik a' Lengyel thronusra vágytak, a' fö Vezér Sobiesky válaſztatott Királlyá. Ez a'

Törökökkel való háborút szerentsésen folytatta, 's őket 1676-ban a' békesség-kötésre kénszerítette. E' szerint Ukrániából Lengyel Ország két harmad részt nyert, egy harmad részt pedig a' Kozákok tartottanak-meg. A' Törökök és Tatárok segítő seregeket igértek a' Lengyeleknek, mellyeket ezek tetszések szerint fordíthattak akármelly ellenség ellen. Kaminiekre és Podoliára nézve a' végeztetett, hogy azok eránt akkor végeztessék valami Konstantzinápolyban, midőn a' Lengyel követ oda fog érkezni.

Ezen békesség nem sokáig tartott. Egy egyezés szerint a' Német Tsászár és Lengyel Király 1683-ban arra kötelezték magokat, hogy Bétset és Krakoviát egyesített erövel szabadítsák 's mentsék-meg, ha azokat a' Török elfoglalni akarná. Nem sokára a' Törökök három száz ezer emberből álló sereggel kerítették-bé Béts városát. János Király 's a' fija Jakab megjelentek húsz ezer emberrel, 's öszve kaptsolták magokat a' Tsászáriakkal, a' Lotharingusokkal, Szászokkal és Bavarusokkal, úgy hogy a' Lengyel Királyra hatvan hat ezer ember' vezérlése bízattatott. A' Törökök szörnyen megverettettek. Béts felszabadítatott. Más nap a' Király bément a' városba, 's nagy örömmel fogattatott. A' Tsászár mindenek láttára megölelte ötet a' városon kívül, 's megköszöntötte katonáinak vitézségeket. Azután a' Király fijával együtt Párkány mellett nagy veszedelembe forgott a' sokkal nagyobb számú Törökökkel való verekedésben. De a' Lotharingiai Hertzeg elérkezvén, a' Törökök hátra nyomattak, 's harmad nap keményen megverettettek. Egyébb táborozásai kevesebbé vóltak nevezetesek. Az Oroszokkal 1686-ban kötött örökös békességről utóbb bővebben fogunk szóllani. Sobiesky János Király 72 esztendös korában hólt-meg. Azt mondják, hogy egy 'Sidó Doktor adott néki mérget.

469877

VILÁG'
KÖZÖNSÉGES
HISTÓRIÁJA.

Mellyet
némelly jeles és hiteles Irókból
ſzedegetni kezdett
GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF,
Magyar Lovas Generális;

's annak
halála után folytat
F. SÍKOS ISTVÁN.

KILENTZEDIK KÖTET.

Hozzáadattatott az Éjſzaki Tartományok'
legrégiebb Történetjeinek leírása.
Horvát Andrásé 1813.

Pozsonban,
Wéber Simon Péter költſégével és betűivel.

1811.

Nihil est aptius ad delectationem lectoris, quam temporum varietates, fortunaeque vicissitudines, quae etsi nobis optabiles in experiendo non fuerunt, in legendo tamen erunt jucundae. Habet enim praeteriti doloris secura recordatio, delectationem. Ep. ad Fam. Lib. V. Ep. 12.

Quis nescit, primam esse historiae legem, nequid falsi dicere audeat, denique nequid vere non audeat, neque suspicio gratiae sit in scribendo, nequa simultatis? Cic. de Orat. L. II.

Előszó.

A' *Világ Közönséges Históriája*' ezen jelenvaló Kötetjének megkésése' okait részből a' köz ügyben, részből az Írónak önnönös környülállásai' fekvéseiben kereshetné az olvasó. Hogy jövendőben, ha segítségem lészen az Isten, a' következendő Kötetek ennyire nem halladnak, azon lelkessen fogok törekedni. Ehez tóldalékúl hozzá ragasztottam az Éjszaki Tartományok' legrégiebb Történetjei' Históriáját ott, a' hol ezekről szó kezd lenni. Tselekedtem ezt, mivel e' nélkül az Egészszet tsonkának leltem. Ha az Olvasó közönségnek ezek által-is kedvét találtam, örülök rajta, 's valamint a' Magyar Literatura' vidékjeiben ezzel egy új sarampó nyilik-meg előttem, úgy kész vagyok magamat arra éltem' végső pihegéséig egészlen feláldozni. Kővágó-Örs. 1. Jun. 1810.

A'

KILENTZEDIK KÖTET'

FOGLALATJA.

Tizennegyedik Idö-Szakaſz' Második Réſze' Folytatása.

Lap.

IV. Tzikkely. *A' Békeſség' ideje alatt XIV. Lajos meggyülölteti magát a' külsö Hatalmaſságoknál. Béts a' Törökök-től ostromoltatik. Genua öſzvelövöldöztetik 's magát megadja. Colbert meghal.* - - - - 1

V. Tzikkely. *A' Jánsenisták' tzivódásai. XIV. Lajos' XI. Innocentius Pápával-való viſzſzálkodásai. A' Nantesi Edictum' viſzſzavétele.* - - 9

VI. Tzikkely. *Második Károly' uralkodáſának Angliában vége. Gyanított öſzveesküvés a' Catholicus réſzről. Károly halálos höltig megtartja a' maga függetlenſégét.* - - 19

VII. Tzikkely. *Második Jakab meggyülölteti magát az Anglusoknál. Wilhelm, az Oraniai Hertz. kiveti ötet a' Királyi Székből. Béhozása az Angol Constitutiónak.* - - - 27

HARMADIK RÉSZ.

Az 1688-ik Eſztendöbéli Háborútól - fogva, 1712. az Utrechti Békegyülésig.

I. Tzikkely. *Az Augsburgi öſzveſzövetkezés XIV. Lajos ellen. Az ö ſzerentsés-*

tséssen folytatott hadakozásai tsak nem egéſz Európa ellen. - - 36

II. Tzikkely. *A' XIV. Lajosra nézve minden győzödelmei mellett olly igen ſzükſéges Ryſzwicki Béke. A' Karlowitzi egygyezés.* - - - - 44

III. Tzikkely. *Kitsoda következzen a' Spanyol uralkodásban? erről tett Rendelések. II. Károly' testamentoma és halála. V. Filep, az ö Successora, 's az Olaſz-Orſzági háború.* - - - 49

IV. Tzikkely. *XIV. Lajos második Jakab' fiának Királyi titulust ád. Wilhelm Angliát és Hollandiát felfegyverkezteti. III. Wilhelm' halála. Közönſéges háború. A' Szevennesek' pártütése.* - 56

V. Tzikkely. *Frantzia és Spanyol-Orſzágok' kedvetlen állapotja 1704-dik eſztendötöl-fogva az 1710-dikig.* - 64

VI. Tzikkely. *A' hadnak folytatása. Jósef Csáſzár' halála. Mesterkedések Londonban. Marlborough kiesik a' kegyelemböl. A' béke' elöpontjai.* - - 74

NEGYEDIK RÉSZ.

XIV. Lajos' uralkodásának vége; Elsö Péter, Muſzka Czár' és XII. Károly' Történetjei.

I. Tzikkely. *Utrechti békéllés. Frantziaorſzág győzödelmei. A' háborúnak 1714-dikben vége.* - - - - 81

II. Tzikkely. *Anna Királyné' halála. Angliai Dolgok. XIV. Lajos vége.* - 89

III. Tzikkely. *Nagy Péter' uralkodásának elsö eſztendei a' XII. Károllyal kezdett háborúig.* - - - 94

IV. Tzikkely. *XII. Károly Sveciai Király' uralkodásának kezdeje. Minden ellen-*

ſé

ségein hatalmat vesz, Augustust, Lengyel Királyt letéteti. - - 104

V. Tzikkely. *XII. Károly Pultawánál meggyőzettik, Török-Országba szalad. A' Czár-is szerentsétlen Pruth vizénél. Békességet köt a' Törökökkel. Az Éjszaki Had' folytatása.* - - 112

VI. Tzikkely. *XII. Károly megtér Országaiba. Báró Görtz. A' Királynak halála, és az Ország' felfordúlása Sveciában. Éjszaki békesség.* - - 121

VII. Tzikkely. *Nagy Péter Császár' vége. Az ö Rendelései és törvényjei. Muszka-Ország' állapotja II. Katalin uralkodásáig.* - - - - 129

TIZENÖTÖDIK IDÖ-SZAKASZ.

Europai egyébb Országos Változások. XIV. Lajos' Halálától-fogva az Aquisgranumi békességig, 1748.

I. Tzikkely. *A' R. Császár' hadakozása a' Törökökkel. Alberoni Cardinalisnak törekedései. Az Orleansi Hertzegnek tutoroskodó uralkodása.* - - 139

II. Tzikkely. *V. Filep és Victor Amadéus leteszik a' koronát. 1734-ben háború a' Császárral. Bétsi béke. Anglia Spanyol-Országgal újjat von.* - - 147

III. Tzikkely. *VI. Károly Cs. halála. Az ö birodalmaira formált jussok. A' Burkus Király jelt ád a' hadra. Frantzia-Ország-is részt vesz abban a' Magyar Királyné ellen.* - - - 156

IV. Tzikkely. *A' Bavariai Elector VII. Károly' név alatt Császár lesz. Eleintén szerentsés, utóbb szerentsétlen. A'*

Lap.

Dettingeni ütközet. Don Filep és Conti Hertzeg Olasz-Országban. - 161

V. Tzikkely. *XIV. Lajos' táborozásai. Fontenoynál esett tsata, Flandriának elfoglaltatása. Don Filep megveszi Maylandot.* - - - - 167

VI. Tzikkely. *A' Burkus Király másodszor köt békességet a' Magyarországi Királynéval. I. Ferentz R. Császár lesz. 1746-an a' Frantziák és Spanyolok kiverettek Olasz-Országból.* - - 172

VII. Tzikkely. *XV. Lajos' 1746. 1747-dikben tett táborozási. A' Hollandiai örökös helytartoságnak helyreállítása. Az Aszszietti ütközet. Eduard Hertzeg iparkodási.* - - - 176

VIII. Tzikkely. *Vitézi tettek a' tengeren. Tengeri Utazások. Anson, Bourdonnaie, du Pleix.* - - - - 181

IX. Tzikkely. *Masztricht ostromoltatik. Az Aquisgranumi békesség; annak következése mind az 1763-ik esztendöbéli békességig.* - - - 185

ÁSZIA'

Fŏbb Országainak változásairól az utolsó Századokban.

I. Tzikkely. *China.* - - - 193

II. Tzikkely. *Japan.* - - - 200

III. Tzikkely. *Persia és a' Nagy Mógol' birodalma.* - - - 204

Lap.

Az Éjszaki Tartományok' Históriája a' legrégiebb időkben.

A' XI. és XII. Századokban.

I. *Dánia.* - - - - 221
II. *Norwegia.* - - - - 228
III. *Svecia.* - - - - 230
IV. *Ruſzſzia.* - - - - 232

A' XIV. XV. Időszakaszok alatt.

I. *Dánia és Norvegia.* - - - 236
II *Svecia.* - - - - 248
III. *Oroſz-Orſzág.* - - - 250

Rövid Tudósítások.

A.) *Lengyel-Orſzágról.* - - 259
B.) *Burkus-Orſzágról.* - - 265

A' TI-

A'

TIZENNEGYEDIK IDŐ-SZAKASZ'

MÁSODIK RÉSZÉNEK

Folytatása.

NEGYEDIK TZIKKELY.

A' békesség' ideje alatt XIV. Lajos meggyűlölteti magát a' külső Hatalmasságoknál. — Béts' városa a' Törökök-től ostromoltatik. Genua meglövöldöztetik 's magát megadja. Colbert meghal.

Ha XIV. Lajos, a' ki már minden ellenségein, kiket nagyba-kapásai által szerzett magának, győzödelmet vett; a' ki egész Europa' békességét helyre állította, 's annak törvényeket szabott; ki a' Burgundi Grófságnak és Flandria' legnagyobb részének urává lett, 's ezekkel birodalmát bővítette; ki a' Frantziáknak hízelkedései és bámulása által *Nagynak* nevezteteti: ha XIV. Lajos mind ezek mellett igazi bölts lett vólna, tehát mint magát mérzsékli fejedelem, mint attya az ő népének, 's mint a' külső

ſö nemzetek' dolgait-is elintézö bíro, ezen kiterjedett hatalmát legjobbra fordította vólna. De ſzerentséjétöl és nagyſágától megréſzegedve, még egyſzer hatalmaskodásra vetemedik, melly által magát megutáltatván, elöbb-utóbb következö feles nyomorúſágoknak ágyát veté-meg. Kéſzakartva késem valamennyire ezen magaſztalt fejedelem' hibáinál, hogy azokból böltseſségre tanítsak.

Sok, elöbb a' három Püspökſégekhez és *Elsass*hoz tartozó uradalmak jó idötöl-fogva több Német Fejedelmek' kezeken vóltanak. Ezeket újra a' koronához kívánta kaptsoltatni. Mire nézvest két öſzvekaptsoló vagy Egygyeztetö-Kamarák állíttattak-fel: egygyik *Metz*ben, másik *Brisach*ban. Ezek az egygyesítést azonnal munkába vették, és így a' Király lett a' maga ügyében bíró. A' *Besanſzoni* Parlamentum *Mümpelgardot*, mint a' Burgundi Grófſághoz tartozó jóſzágot, a' koronához tsatolta.

Utánna-való eſztendöben még nagyobbra vetették fejeket. *Straſzburg*, egy hatalmas, mind eddig ſzabad várost, mellynek a' Rajnán épült hídja e' réſzröl Frantzia orſzág' kapúja vala, meghódoltatni *Louvois* urnak igen ſzívén feküdt. A' mint egy réſzröl a' Magistratust pénz és fenyegetödzések által megnyerte, úgy más réſzröl húſz ezer fegyvereseket bérukkoltatott, a' kik az alkudozásnak véget vetettek. Az egygyezés meglett: *Straſzburg* capitulált és a' maga jussaiban megmaradott. *Vauban*, a' ki immár ſok városokat erösített, ennél minden mesterſégét kimútatta. Szükſéges-is vala, ha külömben egy bátor és a' maga jussaira felettébb üve lö népet a' járom alatt meg akartak tartani

Ezen

Ezen, a' békesség' ideje alatt idegen Hatalmasok' birtokaiban tett foglalások szükségesképpen gyülölséget, irígységet és félelmet gerjesztettek. A' Császár, a' Sveciai Király 's egyébb Fejedelmek egész Német-Országot fegyverbe akarták öltöztetni. Ki-is ütött vólna a' hadi tüznek lángja, ha a' *Brandenburgiai* Választó-Fejedelem, a' ki *Magdeburgot* tsak most ejtvén kezére, 's ez által-is hatalmassabb lévén, Frantzia-Ország' részére nem látszatott vólna hajolni.

A' már fellebb említett tartománybéli Összvekaptsoltatást egy *Francofurti* Gyülésen kelle vala helybe hagyni. XIV. Lajos' meghatalmazott követjei ott egy frantzia nyelven feltett jegyzést nyújtottak-bé. Ennél-fogva a' nyelven kezdödött mindjárt a' legelsö tzivódásis, azután a' titulaturán. Ugyan-is a' Választó-Fejedelmek az egyébb Imperialis Fejedelmek' Követjeinek az *Excellentiás* nevet nem akarták engedni. A' Fejedelmek pedig az *Electoroktól* azt kérdezték; Mitsoda jussal botsátkoznakbé a' Birodalom' fejében különös alkudozásokba? Végre azon-is perlekedtek, ki hol, melyik táblánál, fellebb-e, vagy alább üljön? 's ezen patvarkodások közben a' fö dolgot elfelejtették, úgy, hogy az egész fenn-forgó dolognak elintézése a' *Regensburgi* Országgyülésre hallasztatott.

Ez 1682-ben meglett, a' hol a' régi megegyezés' épségben-való fentartására jónak találták hadi seregeket felállítani. E' végett a' Felsö-Rajnai, Sveviai, Franconiai kerületek *Laxenburgban* a' Császárral szövetséget fontak, mellyhez utóbb a' Sveciai Király, a' Saxoniai és Bavariai Electorok, a' Lüneburgi Hertzegek és a' *Hessen-Casseli* Landgróf hozzá adták

magokat. Ekkor tsak nem fél Europa tsupa szövetségeskedésből állott. A' Német Fejedelmek egymás között szorossabb egygyességre léptek, a' Császár Spanyol-Országgal 's Német-Alfölddel frigyet kötött. Igy lázzasztották fel Leopold elsöben-is a' Német Birodalmat Frantzia-ország ellen, nem ugyan hatalmaskodó parantsolással, talám mint az ö Elei tselekedtek, hanem figyelmetessekké tévén a' Rendeket Lájosnak rettentöre nevelkedö erejére és eröszak'-tételeire. Azonban mind eddig öt' megtámadni senki sem merte; söt maga a' Császár felette tartotta a' Törököknek örökös tartományjaiba-való bérontásától.

Magyar-Országban némelly nyughatatlanok a' törvényes szabadság színe alatt pártütést indítottak, mellynek feje vala Gróf Tököli Imre. E' magát Török védelem alá adta. Ott akkorban IV. Mahomet uralkodott, ki-is a' Venetusoktól Candiát, a' Lengyelektöl Ukrániát, Podoliát, Wolhyniát, Camenicziát (felsö Podolia' anyavárosát) elvette. Az Ostriai Ház ellen két száz ezer sereget állított lábra, annyira, hogy eröszakos elönyomúlásoknak semmi gátot nem vethetett, és kevés idö alatt Béts alá jöttek, 's azt vívni kezdették. Ez, a' mint Tököli elöre megmondotta, bátor senki nem ügyelett-is ö reá, egy meggondolatlan lépés vala; mert vagy az elfoglalt tartományokból-is ki kelle-vala költözködni, vagy egész Europával hadba kelle keveredni.

Ha még ekkor *Cuprogli* Nagy-Vezér életben lett vólna, ezen fö-várost bizonyossan bévette vólna; de *Cara-Mustafa*, egy lágy, búja, tudatlan Nagy-Vezér, soha az ostromhoz nyersen nem fogott, fö-bérontásra engedelmet nem adott, talám attól tartván, hogy a' Császároktól

tól oda-benn rakásra halmozott kintset elveſz-
ti. A' Csáſzár maga *Passauba* ſzaladtt; a' Csá-
ſzári Város-Commendáns *Stahremberg* Gróf tsak
tíz ezer őrzőkkel vala benn, 's a' hová a' ka-
tona ki nem jutott, ott a' polgárok és deákok
tették tsak ugyan alangyár mód' a' ſzolgála-
tot. — 1683. —

Béts városán ſenki ſem ſegíthetett, hanem *Sobieski* János, Lengyel Király megérkezvén a' maga hadával, mellyel a' Csáſzáriak magokat öſzvetsatolván, a' Török ſántzokat meg-tá-madja. Ezen nem várt dolgon a' Törökök feletté megrémülvén kevés ellentállás után mindent oda hagytak a' győztesnek. — Ki hitte vólna, hogy a' Csáſzárnak Udvari Tanátsossai békes-ſégessen megtérvén az fővárosba, ezen Lengyel Királyt, úgy ſzóllván, az ő ſzabadítójokat, a' bévett Udvari Czerimonia alá akarták vetni? Melly rangját megalatsonyító rendelésnek a' Király nemes büſzkeſéggel ellene mondott, ma-ga a' Csáſzár-is, megvetvén az illyen tsekély Udvari tusakodásokat, a' Királyt, mint leghí-vebb baráttyát ſzíves öleléssel fogadta, 's kar-jai közé ſzorította. Mi más vélekedés vagyon ma a' Cs. Udvarnál a' nagyſág felöl!

Minekelőtte még a' Törökök Austriába bé-ütöttek vólna, XIV. Lajos Luxemburgot béke-rittetvén ostromolni kezdette, azt adván fenék-okúl, hogy a' Nimmwegi kötés ſzerint, az *Alsti* Grófság ötet illetné, melly jussát fegyverrel a-karta megbizonyítani. Éppen jól esett, hogy az ellenſégeskedést majd egy eſztendeig meg-ſzüntette, úgy, hogy ez alatt a' Spanyolok, illy ſzoros környülállásai között Leopoldnak ſegítſégére jöhettek. Azonban a' veſzély ſzint' olly nagy leve, hogy Lajos az ellenſégeskedést újra felmelegítette. A' Frantziák *Cortryk* és

Dixmüyden városait elfoglalták, Luxemburgot ágyúzták és 1684-en 4. Jun. bévették. Mivel a' győztesnek nem lehetett ellent állani, egy gyezésre kellett lépni. Húſz eſztendöre-való frigy köttetett. Spanyol-Orſzág Luxemburgról lemondott, a' Német Birodalom lemondott a' fegyver-ſzünés' végéig *Straſzburgról*, a' Kehli erősségről és azon tartományoknak egy réſzéről, mellyeket a' Metzi és Brisachi Kamarák elfoglaltak. A' ſzükség törvényt ſzabott, de kívánva kívánta, óhajtotta kiki az időt, hogy a' nyügtől ſzabadúlhasson, melly el-is jött.

Most mutatta magát XIV. Lajosnak rettentő hatalma egéſz fényjében. Tengeri ereje egéſz bámúlásig nevelkedett. A' *Dünkircheni*, *Toulo-ni*, *Bresti*, *Rochefórti* igen jól épült kikötőhelyek rakva valának hadihajókkal. A' hajós hadinép az Africai partokon versent gyakorolta magát a' tengeri rablókkal, és több, mint ſzáz linea-hajókkal körülbelöl mindent rémülésbe hoztak. Az ö ágyúzó Galiotjai, (ſedetlen hadi hajók) mellyeket egy Frantzia tsak most talált-fel, 1681. Algírt lövöldözni kezdették, és 1684. Algír, Tunis és Tripolis kéntelenek valának magokat a' mindeneket öſzve zúzó vas veſzſzö alatt megalázni, 's kegyelmet kutzorgó követeket küldeni.

Valamint ezen *Corsarok*, úgy porba tapodtatott *Genua*-is. Ez azzal vádoltatott, hogy a' tengeri haramáknak puskaport adott-el, hogy Spanyol-Orſzág' ſzámára néhány gállyát építtetett. Genua tehát ágyúzás alá vétetett 's palotáinak egy réſze hamuvá lett. A' *Doge* és négy Fö-Tanátsbéliek ſzemélyessen kéntelenek valának a' Király elött kegyelemért esdekleni. Esméretes az a' válaſz, mellyet Imperiali, a' Doge, egy Ministernek adott, midön töle azt tuda-

tudakozná: „mit lelne leginkább tsudálkozásra méltónak Versaliában?“ Azt, úgy mond, hogy én itt vagyok. A' Genuaiak' törvényjei szerint elveszti a' Doge az ö méltóságát, ha a' várostól eltávozik; most ezen szoros törvényen enyhíteni kellett. (1685.) Ha bár tellyes emberséggel fogadta-is öket ezen fennlátó fejedelem, kevés vígasztalás vala az, az ö külömben kemény tselekedete mellett.

Még egy nagy fénynek kelle XIV. Lajos' uralkodását ditsöíteni, t. i. Azsiából a' *Siami* Király követséget küldött ö hozzá. Még-is nem vala ez pedig egyébb, mint egy alatsony származású *Constanz* nevezetü Görögnek fortélyos mesterkedése, a' ki ezen Indiai Despotának Ministerjévé lévén, ötet uralkodásától megakarta fosztani, és most hadi segedelemre vala szüksége. A' követség a' dolgot így adta elö: „Hogy az ö Urok a' kereszténységnek nagy barátja; hogy azon Frantziákkal, kik nem régiben a' *Coromandeli* szélekén telepedtek-meg, kereskedésbéli szövetségbe akarna lépni; 's hogy a' Frantziákat minden Indiában esmeretes Europabélieknek eleibek teszi.“ A' Frantzia Király, mind azon kapván, a' miböl ditsöség háramolhatna reá, hat Jesuiták' társaságában két követeket küld *Siamba*, egygyiket ama' híres *Choisi* apáturt. Utóbb holmi fegyvereseket-is küldött utánnak. Constanz mint hitetszegö, öszvevagdaltatott, a' Frantziák megöltek vagy kiüzettek. 'S e' lett vége ama' nagy hirü követségnek, mellytöl a' Missionariusok olly sokat reménylettek.

1683an meghal *Colbert*, „ez, a' mint *Henault* Praesidens mondja, a' minden idökre nézve emlékezetes férjfiú, ki a' hol mint kellett, olly okossan tudott takarítani és pazérlani; a' ki a'

véle született rendszeretése által meg tudta azt a' *Cabinetben* tartani, a' mit külömben urának ditsősségére, és az ö kívánságának-való kedvezésből Europa' szemei elött el kelle fetsérlenie; egy bölts és nagy talentomú férjfiú, ki, mint a' nagy elmék' szokása, soha el nem tévelyedett." Egy illyen Ministert elveszteni Frantzia-Országra nézve, nem tsekélység. Ennek kölzönhette a' Király ditsősségе' legnagyobb részét. A' következések megmútatták, mint függ minden a' kintstárnak jó karban-való tartásától; ez ollyan az Országban, mint a' vér a' testben.

Ollyan környülállások között, mint Frantzia-Ország vala XIV. Lajos' uralkodása alatt, nehéz vala az Országot rendkívül-való teréhvel nem sanyargatni, holott az ö fényüzése, kártékony mulatozásai, 's még károssabb hadakozásai táméntalan summát kívántak. Colbert okos gazdálkodása minden felé eleget tett. „*Sully*, igy ár egy nagy Historicus, meggazdagította a hazát jeles takarékosága által, de ebben elöségítette ötet szint' olly kémélve költö, mint vitéz Királyja, a' ki az ö táborának homlokán bátor katona 's otthon alattvalóinak attya vólt." Azonban *Colbert* fejedelmének minden duskálkodása mellett megtartotta az Országot virágzóban, holott az ö Királyja tsak hogy fényeskedhessen a' pazérlásban határt nem esmért. Uraiknak külömbféle gondolkozások' módjából meg lehet itélni ezen két nagy férjfiaknak egymástól külömbözö tehetségeiket. De bátor Colbert minden vólt-is XIV. Lajos' századjában, utóbb még-is az Udvar' kegyelméből kiesett, mellyet olly sok fáradsággal és nagy áldozattételekkel tudott megnyerni. Mind ezen ta-

talám feleslegvalóknak látszó jegyzések útat készítenek nékem a' következendő történetekre.

De fordítsuk-el szemeinket egy kevessé a' hadaktól és szövetségeskedésektől 's tekintsünk-bé a' vallás' dolgába, mellynek az egygyes személyek' és az Ország' ügyébe olly nagy befolyása vagyon.

ÖTÖDIK TZIKKELY.

A' Jánsenisták tzivódásai. — XIV. Lajosnak XI. Innocentiussal-való viszszálkodásai. — A' Nantesi Edictum' viszszavétele.

Még tökélletes idejét el nem érte a' Király, addig a' Jánsenisták' vetélkedései szünet nélkül nyúghatatlankodtatták az Országot, noha ugyan az ő perlekedéseik semmi ollyas zendülést nem okoztak, mint talám a' fanaticus előbbi időkben történtek. A' Theologusok belé-eredtek a' „*Kegyelemről*" való subtilis faggatódásba; de az egész hartz még tsak tollal ment. Egygyik fél a' másikat gyülölte és a' dologhoz keveset vagy semmit sem értő köz-népet mindenik a' maga részére feltüzelte. Így kiki a' maga vélekedésén állapodott-meg, hol valóságos tévelyedésből, hol részre-hajlásból, sokan a' vallásnak tartozó tiszteletből. Ez az egész dolog nem egyszer hozta az Udvart aggodásba, mellyik részre álljon immár. Azonban, bátor maga az uralkodó Szék illy homályos tárgyban elegendő világossággal nem bírt, még-

még-is belsö ereje és jó rendſzabásai által megakadályoztatta, hogy az egygyes parázs ſoha közönſéges lángra ki nem tsapott. A' midön a' Jansenisták a' Római Udvart ſem akarták megsérteni, a' mellynek állításait a' Protestánsok ellen mindenkor védelmezték, utóbb azt vítatták: hogy a' melly öt állításokat X. Innocentius és VII. Clemens elkárhoztattak, azok nem magáé Janseniusé. Ezen mesterſéges fogáson a' Jesuiták fenn-akadván bátran kezdék hirlelni, hogy a' Sz. Szék a' lázzaſztók által megsértetett vólna. A' nélkül, hogy a' Jansenistákat eléggé megvilágosították vólna, el akarták öket nyomni, 1661-en a' Frantzia Papſág öſzvegyülvén egy formulát téſzen-fel, mellyben azt kívánja, hogy amaz öt *propoſitiokat* vallja kiki Janseniusének lenni. Maga a' Király ſzemélyessen bément a' Parlamentumba, és ezen formulát Orſzág törvényjévé kívánta tenni. A' midön a' *Port-Royali* Papſág ennek ellene mondott, a' Klastromból ſzámkivetésbe küldetett. VII. Sándor emeltetvén a' Római Sz. Székre, még keményjebb kifejezésekkel egy formulában elkárhoztatta Janseniusnak amaz öt állításait. Minden Fö- és Al-Világi- és ſzerzetes Papok, ſöt még az Apátzák-is kénſzeríttettek ezen formulának magokat alája írni. Maga a' Király ſaját jelenlétében a' Parlamentumban ez eránt jegyzést tétetett a' protocollumba. Szomorú idök valának ezek, mellyekben a' merö ſzörſzálhasogatás tsak nem minden ſzíveket feldühösített és az Egéſzt kárba dönteni látſzatott! A' vala még egygyetlen egy ſzerentse, hogy a' Frantzia elevenſég más felé talált dolgot; hogy a' Fanatismus már meghült; a' Papſágnak nem vala kedve a' zendüléshez; és hogy a' ſejedelem' hatalmas vóltta

ſem-

semmitől sem tarthatott, mint az alattomos erőtlen hánzsolódástól. Azonban tudjuk azt, hogy az üldözés az üldözöttet magát elszánásra bírja. Négy bátor és eltökéllett Püspökök az Udvarnak ellene szegezték magokat. D. *Arnaud* ezen Puspökök' egygyikének testvérje, minden kéméllés nélkül irogatott a' Jesuiták ellen, kiknek erköltsi-tudományjokat letette és őket az egész nyúghatatlanság' rúgóinak lenni állatta.

Éppen midőn VII. Sándor Pápa új Biztosokat akarna Rómából küldeni, ama' négy, a' formulát megvetett, Püspököknek megitéltetésekre, kik most a' *jus* és *tett* között-való megkülömböztetésben kerestek menedéket: ímé hirtelen más tizenkilentz Püspökök állanak részekre. Az Udvar az egész dolgot jó módjával, kegyességgel akarta elvégezni; de IX. Clemens (Rospigliosi) a' jus és tett között formált distinctiót elnézvén, azt kívánta, hogy a' Formulának kiki magát alája írja, ám lássa magában akár mint *distingvál*. Erre úgy tetszett minden megtsendesedett: az üldözések meg-szüntek, Arnaud személyessen bémutattatott a' Királynak, sőt az Anyaszentegyházi Békesség' hiréért emlékeztető-pénz verettetett. (1699.)

De lehetett-e azt reményleni, hogy az előbb annyira egymás ellen felzúdult elmék, kik egygyik a' másikat mint tévelygőt és erköltsrontót úgy nézte, 's egymást alattomos firkalások és piszkálások által még mindég szurkálhatta, lehetett-e azt várni, hogy ezen Theologusok illy környülállások között egymás-ellen-való-töréseket a' békesség' boldogságának feláldozzák? A' Jesuiták hatalmassak lévén el nem felejthették azon képtelen martzangolásokat, mellyeket előbb ellenfeleiktől szenvedtenek. Sokat használt itt a' Jesuitáknak magok kedveltetése,

sokat

ſokat tett XIV. Lajosnak a' puhaſág' karjai közttvaló enyelgése, kinek a' ſzigorú Jansenismus tsak rázkódást okozhatott; ſokat *P. Bourdaloue* ékessen ſzóllása és morálja, melly mindent megtzáfolt, valamit a' Jesuitákra tudni akartak; ſokat *P. de la Chaise*, 1675töl fogva 1709ig Királyi gyóntató-atya, ki határ nélkül uralkodott a' papſágon, kit a' Király kedvelt, 's ki a' maga ſzerzetjét felemelni tudta. Innént nem lehet tsudálni, hogy az illy vetélkedések olly ſokáig vonódtak, holott XIV. Lajos egy lágy Udvarnak gögyölézéseibe, vagy a' hadakba elmerülve, illyes dolgokban ſemmi bizonyos principiumokkal nem bírt.

Az ö újjatvonásai Rómával a' *Regale* eránt a' Galliai Ekklezsia' ſzabadſágának emlékezetét a' feledékenyſég' örvényjéből viſzont elöhozták. Az eldödi jussok ſzerint, mellyeket *Regalének* hívtak, a' Frantzia Királyok a' megüresült Püspökſégeknek jövedelmeit, míg más Püspökök nem tétettek, magok vették, és az azoktól függö Præbendákat-is ök oſztották-ki. Az Alpesek és Pyrenæusi Hegyek felé ſekvö néhány Ekklezsiák ezen Regale alól kivétetteknek állították lenni magokat. 1673ban egy Királyi végzés jött-ki, melly a' Regalét orſzágosnak lenni parantsolta. A' végzésnek minden Püspökök alája adták magokat, tsak az *Alezi* és *Pamiersi*, két kegyes és már a' Formulának tett ellenmondásaik által emlékezetes Püspökök nem. Az elsö nem ſokára meghalálozott; de az utolsó azután-is tántoríthatatlan maradt vélekedésében. XI. Innocentius (Odeschalchi) 1676ban válaſztattván, egy kegyes, de feltételeiben ſerös ſz. Atya, ki ſem XIV. Lajosnak ſem a' Jesuiták' ſzerzetjének barátja nem vala, azoknak réſzekre állott, kik magokat a' Regalének el-

ellene ſzegezték; 's bár a' Jansenismussal vádoltattak-is, az ő buzdításokra néhány *Brévéket* küldözött. Egy papi-ſzemély, kit a' Pamiersi Káptalan a' Püspök' halála után nagy Vicariussá tett, legmeſzſzebb vitte a' dolgot. Ez a' Toulousi Parlamentumtól arra itéltetvén, hogy az ő képe lenyakaztasson és meghurtzoltasson; még-is meg nem ſzünt mind a' Parlamentum' rendelését, mind a' Metropolitanus Fő-Papnak fenyegetéseit ſemmibe hajtani.

A' Papság és az Orſzág' Nagyjai egy általjában ezen dologban igen engedelmessen viſelték magokat, 's az ő buzgó állhatatosſágokra, mellyre most ſzükſég vala bátran lehetett épiteni. Egy ezen végett öſzvehivott Rend-kívül-való Gyülés a' Regalet újra minden Ekklezsiákra kiterjeſztette. Ebből egy alázatos levél irattatott a' Pápához, mellyben ezen ritkán ſzívre vett igazſág fordúl-elő: „Jobb valamit a' maga jussaiból feladni, mint a' tsendes békeſséget megzavarni.“ A' maga igazſágaira felettébb figyelmező papſág e' dologban mint egy a' Királynak látſzattatott kedvezni. Most jöttek immár világ eleibe ama' négy nevezetes punctumok: 1) Hogy a' Fejedelmek világi hatalmokra nézve nintsenek az Egyházi hatalom alatt; 2) A' *Kostnitzi* köz-zsinatnak megmásolhatatlan megállapítása ſzerint a' Köz-Szent-Zsinat fellül vagyon a' Pápán; 3) Hogy a' Gallicana Ekklezsiának rendeléseit és ſzokásait meg kell tartani; 4) Hogy a' Pápának a' hit' dolgában kimondott itélete tsak az Anyaſzentegyház' megegygyezésével lehet tsalhatatlan. A' Király parantsolatot adott, hogy ezen négy punctumok Orſzág-ſzerte regiſtráltassanak és taníttassanak.

Innocentius ezekre fenn-hangon válaſzolt. Fohászkodását a' Profétának ſzavaival így kezdé-el: „Az én Anyámnak fiai ſelkelnek én ellenem és hadat kéſzítenek nékem!“ A' Püspököket megfeddi, hogy Eleiknek nyomdokait nem követik, kik az Anyaſzentegyház' ſzabadſágáért bátran hartzoltak. Megmútatja, hogy a' Regale által minden jó rend fel vagyon forgatva, holott a' Király a' Præbendák oſztogatásában-való ſzabadſágát nem a' Sz. Szék' kedvezésének, hanem koronájához kaptsolt jusnak tartja 's a' t. Ugyan-is azért a' Mindenhatótól néki adott hatalom' erejével mind azt, valamit a' Gyülés Frantzia Orſzágban végezett, ſemmibe tudja.

Koránt ſe gondoljuk, hogy a' R. Pápának illy kiereſzkedését a' Frantzia Theologusok könnyü ſzívvel viselhették vólna. Sok Tanítók inkább ſzámkivettették magokat a' Párisi Universitásból (Sorbonne,) mint hogy a' négy propositióknak alája írták vólna magokat. A' Theologiai Facultas 45. ülést tartott, hogy azon tudományt elvesse, melly a' Pápa' tellyes hatalmát a' hit' dolgában tsonkítani akarja. Utóbb ſok Püſpökök tsak azután méltattak a' Pápa Bullájára, minekutánna az 1682ik eſztendei Gyülés' Végzésének ellene mondottak. A' mennyire egy réſzről Lajos buzgott, annyival eltökéllettebben viselte magát más réſzről a' Pápa; ſőt még a' Nantesi Edictumnak megrontása ſem hozhatta ötet más gondolatra.

1687ben ezekhez egy új egygyet-nemértés akadott. A' Róma városában tartózkodó külföldi Követeknek eleinte tsak a' magok palotái, utóbb az egéſz útſza, mellyben laktak, menedékhelyül ſzolgált azoknak, kiket az igazláto Magiſtratus kézre bírni kívánt. Ebből utóbb ſok

ſok rendetlenſégek és viſzſzaélések eredtek, mellyeket hogy XI. Innocentius meggátolhasson, ezen ususba vett ſzabadſágot eltörlötte. Frantzia Orſzágon kívül minden Hatalmasſágok helyben hagyták ezt. Lajos nem akart egyébb fejedelmeket követni, hanem maga mindeneknek példa lenni. 'S ezzel jelen vala, a' mit várni lehetett. Lajos felháborodván *Lavardin* Markízt követſégbe küldi Rómába, a' ki hét, nyóltz ſzáz fegyveresektöl kéſértetve győzödelmi pompával bémegy Rómába, az ott vólt követſégi palotát egéſz útſzájával elfoglalván, így trutzolja a' Pápát ſaját birtokában. Lavardin excommunicáltatott és a' Sz. Lajos' temploma, melly ötet felvette, letiltatott. — Már harmintzöt Ekklezsiák valának Frantzia-Orſzágban Püspökök nélkül, mert a' kiket a' Király kinevezett, azoknak a' Pápa Bullákat nem adott; még-is a' Király bátor most mindent tehetett vólna inkább, mint máskor, igen örizkedett, hogy minden hatalmaskodásai mellett az Egyházi Hatalomhoz közel ne érjen, azt meg ne ſértse. A' legnagyobb a' mit tett, hogy 1688ban *Avignont* elfoglaltatta. Végre a' leve az egéſz viſzſzálkodásnak kimenetele, hogy 1693ban XII. Innocentius a' kinevezett Püspöknek Bullákat küldött, minekutánna mindenik írásban azon-való bánatját és megnemelégedését a' Pápának békűldötte, a' mi az ö Gyülésekben a' Pápa' tekíntete ellen esett. *Lavardin* pedig viſzſza hivattatván, *Chaulnes* Hertzeg küldettetett követnek Rómába, ki-is VIII. Sándor Pápának koronáztatása' alkalmatosſágával ezen tsudálatos ſzabadſágról lemondott.

A' Pápával egyenetlenſégben lenni, 's még-is egy elöíte nem kedves Vallásbélieket ölzvetörni, e' megfejthetetlen politicai ellenkezés,

mel-

mellyet tsak Lajosnak fennhéjjazó gondolkozása' módjával lehetett megmérni. Már jó idö ólta várakoztak arra a' Calvinisták' ellenfelei, hogy ök gyökerestöl kiírtattassanak. Ha bár ök ſenkit meg nem rettenthettek-is; ha bár ſzint' olly tsendessen viselték-is most magokat, mint vakmeröen *Rochelle* városának bévételénél; ha bár a' Parittyások' nyúghatatlankodásaikban réſzt nem vettek-is; ha bár az Országnak haſznos tagjai vóltak-is; ha bár ſemmi könnyebb nem vala-is, mint öket zabolán tartani: még-is az ö nyúgodalmokban meg nem maradhattak. Az Udvar elöſzer Missionariuſokat küldött-ki, és pénzzel próbálta öket téríteni. Szokás ſzerint az ezen útakon-való ſzerentsés elömenetelt az Udvárnál nagyra tették. Ugy gondolkoztak, hogy ha tsak egynéhányat megnyerhettek, a' többieket lehet eröltetni. Lassanként kivetkeztették öket nyilván-való ſzabadſágaikból, és ſok esetekben tapogatni lehetett a' réſzre-hajlást. 1681ben egy végezés jött-ki, hogy Calvinista hét eſztendös gyermekeket a' Megtérttek' ſzáma közzé kell felvenni. Most kezdének-el a' Protestans Familiák az Országból kiköltözni. Keményen fogván a' dolgot, a' roſz még roſzſzabb lett. A' nép zúgni kezdett. Két nevezetes predikatorok *Chamier* és *Choniel* elevenen keréken törettek-meg. Mostantól-fogva a' Martyromos halálnak képzelete minden ſzíveket felgyújtott. *Colbert* az Országnak' javára ügyellvén, a' Calvinistákat ſedezte. Az ö halála után egéſz ſorsok *Tellier* Cancellariusra és az ö fiára *Louvois* Marquisra hagyattatott, két olly férjfiakra, kiknek minden tetteikben a' vala a' rúgó, hogy a' Király' neve elött minden test megrettenjen, 1684ben azon tájokra, a' hol legtöbb Protestánsok vóltak, had-

hadiſeregek küldettek. *Louvois* parantsolja: hogy az ő Felſége' akaratja az, hogy valakik az ő vallására nem térnek, azokkal a' legnagyobb kemény ſéggel kelljen bánni. Ez a' parantsolat olly ſok kegyetlenſéget okozott, hogy a' Calvinisták ezen újjabb üldöztetéseket ama' vérengző üldözésekkel kezdették egybe hasonlítani, mellyeket ſzenvedtek az első kereſztények. Ennyire menvén a' dolog, a' Király ama' híres *Nantesi* Edictumot, melly 1598-an IV. Henriktől adattatott és XIII. Lajostól megerősíttetett, viſzſzavette. Ezzel a' hitben és lelkiesméretben-való ſzabadſág eltöröltetett; a' Hugonóták' templomai ſzéllyel-ſzórattak; a' Parlamentum' egygyik végezése a' másikat nyomon érte, hogy ezen nyomorgattattak még nagyobb kétſégbe essenek; parantsolat jött-ki, hogy az ő gyermekeik elſzedettetvén Pápista Kokonyokhoz adattassanak; az ő predikátorjaik ſzámkivetésbe küldettek, a' többieknek pedig kemény en tíltatott a' kivándorlás. De útálattal néztek ők immár az ő hazájokra, 's így minden fenyegetödzések és büntetések, minden reájok-való vígyázat mellett több mint öt ſzáz ezeren kibújdostak, elvivén magokkal ſzorgalmatos munkáſságok és tanúlt mesterſégek mellett nagy ſumma pénzt. Éſzaki Német-Orſzág, Hollandia, Anglia kiterjeſztett karokkal fogadtak illy haſznos embereket. Akár hol tartózkodtak ezek, a' Királynak jó barátjai nem lehettek, 's a' kik mesterſéget és talentomot nem hoztak-ki magokkal, hoztak egy boſzſzúállást ſzomjúzó ſzívet, melly óhajtva óhajtotta az ütlő közetre-való jeladást. Ha az emberekben-való fogyatkozást meg nem érzette-is Frantziaországi, éſzre vette a' kereskedésben esett tsorbát; mert azon árúk, mellyeket eddig tsak

Frantzia-Országból lehetett várni, a' kiköltöztek által már ide 's tova-is kéfzíttettek. — Ezen tettéért Lajos fokaktól égig magafztaltatott; de a' dolgot több oldalról is meg kell tekínteni. Még azért elég Calvinisták maradtak az Országban, és a' tapafztalat megbizonyította, melly helyessen gondolkozott Kristina Sveciai Királyné (a' ki már ekkor Katholikává lévén) így ír Rómából: „Úgy nézem most Frantzia-Országot, mint egy beteget, kinek kezét, lábát elvágják azért, hogy egy olly nyavalyától meggyógyítsák, mellyet egy kevés békefségestüréssel és fzelídfséggel egéfzlen meg lehetett vólna orvosolni."

Victor Amadeus, a' Sabaudiai Hertzeg, XIV. Lajost vévén magának példáúl halálos büntetés alatt megtíltotta a' Protestansoknak a közönféges vallás'-gyakorlást. A' *Waldenseseket* (*de Vaux* vagy *Valdus* Pétertől 1170.) ezen pártot ütöttek. Több, mint három ezeren megöletettek, majd tíz ezer elfogattatott, 's a' többiek elfutottak. Azonban 1694-en a' Hertzeg öket újra vifzfzahívta és privilegiumjaikat megerösítette. Igaz, hogy ezen hegyes-völgyes tartomány lakosainak eltávozása által koránt fem vefztett vólna a' Hertzeg annyit, mint Frantzia-Országg, melly egyfzerre több fzáz ezer legjobb mesteremberei, kereskedöi és hadi legértelmessebb embereitől megfofztatott, midön a' Calvinistákat kebeléből elrezzentette. Nem tzélom itt a' vallásbéli vetélkedéseket elöladni, mellyeket az Egyházi Historia bövebben kifejt.

Ugyan ezen idö-tájban Angliában a' vallásos vak buzgófág gyáfzos véget vetett a' *Stuart* Háznak, mellyet XIV. Lajos ellen egy nevezetes háború követett. Megérdemli tehát itten Anglia a' mi egéfz figyelmünket, a' midön

dön azon nagy mozgásokat adja-elő, mellyeknél a' Nemzeti Character egész erejében kimutatja magát.

HATODIK TZIKKELY.

Második Károly Uralkodásának vége Angliában. Gyanított öszveesküvés a' Catholicus részről. Károly halálos-hóltig megtartja a' maga függetlenségét.

Minekutánna II. Károly kénteleníttetett 1674-en Hollandiával békességet kötni; tehát az ő szövetkezése Frantzia-Országgal, az ő nagy vágyódása a' független uralkodásra, az ő feltetve-való szítása a' Pápistákhoz, végre az ő öttsének 's talám jövendő Successorának, a' Yorki Hertzegnek a' Catholica Vallásra lett általtérése — az Országban mind több 's több zúgolódást szerzett. *Shaftesbury* Gróf, Cancellárius és legfőbb eszköze a' rosszúl kezdett dolgoknak, mihelyest látta, hogy a' Király a' factiós kodó Systemától hanyatlani kezd, a' Meg-nem-elégedőknek pártjára állott. Ezen hitetlenségnek szomorú folyadéki lettek; mert ezen hitszegő, a' melly nagy talentomokkal és politicával bírt, szint' olly rosz szíve vala.

A' Királytól azt kívánták, hogy magát azokkal egygyesítse, a' kik XIV. Lajos' rettentő hatalma ellen felfegyverkeztek. Ezt hozta magával az Ország' java és e' végett a' Parlamentum bő segedelmet igért. Bátor ehez a' Ki-

rály holmi kedvét mutatta-is, de igen megtsalódtak. Az ő tehetetlen vólta 's gyönyörködtetései sehová se ereſztették ötet. Azonban nem tsak az ezen-való boſzſzonkodás vala a' zúgolódásnak és elkeseredésnek oka. *Lauderdale* Hertzeg Skotziával nagy kegyetlenséggel bánt; égbe-kiáltó igazságtalanságokat követett el ott, 's különössen üldözte a' *Presbyteriánusokat.* Minden hírek, mellyek Skótziából Angliába jöttek, a' hol úgy-is minden tele vala kedvetlenséggel, új új zenebonát okoztak.

Az illy zúgásnak és koválgyásnak idején hajlandó a' könnyen hívő nép olly árnyékok után kapdozni, mellyek balvélekedését táplálják. Illyen vala a' Katholikusok öſzve esküvése felöl-való gyanakodás, melly alíg hihető nyúghatatlanságot forralt. Egy tsapodár hitegető hitelessé tudta azt tenni, a' mit a' józan észnek meg kelle vala vetni. Ez a' veſzedelmes ember vala *Oates*, a' ki már ifjúságában hitſzegéséért vád alatt lévén a' Katholikus részre tért 's a' *St. Omeri* Jesuitáknál nyert menedék helyet; de a' kik-is ötet nem sokára megunván, tovább adtak rajta. Tsak egy ő tőle várható magát elſzánásra veti magát boſzſzúállásból, nyomorúságból, gonoſzságból. A' Törvényſzék előtt illyen jelentést tesz, hogy ő vallását tsak tettetésből tserélte-el, hogy a' Katholikusoknak 's Jesuitáknak titkait kivehesse, melly tzélját el is érte. Ezzel egy titkot fedezett-fel, mellynek érdemét az ő következendő előladásából egéſzlen meg lehet ítélni: „A' Pápa, úgy mond, uralkodó fő jussát tartja Angliához, 's ennek gyakorlását a' Jesuitákra bízta. Innént vagyon, hogy ezen Szerzetnek Præfectussa (Generálja) az Országnak főbb-főbb hivataljait már különös, saját petsétjével meg-

megerösített Patensekben feloszlotta. Hogy Londonban ötven Jesuiták eltökélleték magokban a' Királyt megölettni. Továbbá, hogy *P. la Chaise*, XIV. Lajos' gyóntató-attya a' Király' kivégeztetésére tíz ezer font Sterlinget tettki. A' Yorki Hertzeget akarják a' koronával megimádni; de ha úgy el nem veszi azt, mint a' Pápa' ajándékját, ennek-is meg kell halni. 1666-an a' Jesuiták gyújtatták-meg London városát, 's ezen alkalmatossággal sok kintset zsákmányoltak; 's hogy most újra viszont egy nagy gyújtáson és vérontáson koholnak, mellyre az intézetek már készek-is; végre, hogy a' Pápa' hatalmát jó fenékre állítják, ha minden dugába dül-is."

Ezt hallván a' Nemzet egészlen szédelgésbe jött. *Colemann*, a' Yorki Hertzegné Titoknokja betsukattatott. Az ö írásai között holmi meggondolatlanúl folytatott levelezésre akadtak a' Frantzia Király' gyóntató-attyával és egy Pápa-Nunciussal, mellyben ha nem valais egyébb egy roszkor kiadott catholicus buzgóságnál, némelly homályos, kétértelmű kifejezéseknél, mellyeket a' legroszszabbra lehetett magyarázni, még-is az öszveesküvés' actái gyanánt elfogadtattak. Még nagyobb zendülést okozott a' Béke-Birónak, ki a' békesség' meghábóritókat ítéli, mostani megölettetése. Most már minden a' legnagyobb veszélyben láttatott lenni. London városa fellázzadtt, utszái lántzokkal vonattak kereszttül. (1678.)

Több esze volt Károlynak, minthogy ezen öszveesküvést költeménynek ne vette volna; de sem az árnak ellene nem állhatott, sem a' népet meg nem világosíthatta. Danby, első Tanáknok, az egész dolgot még a' Parlamentum' eleibe-is terjeszttette. Meghallgatván ez Oatest,

abban állapodott-meg, hogy a' vallás és Status ellen rettenetes öſzveesküvés vólna kéſzen. A' hitegetö Oatesnek Whitt-hallban rendeltetett ſzállás 's minden eſztendöre tizenkétſzáz font Sterling. Irígyelvén néki ezen ſzerentsét egy hasonló ſzörü lator, Oatesnek kimondásait még ſokkal megtóldotta. Ezen két hamistanúk egéſz Oraculumokká lettek. A' Parlamentum minden kemérlés néikül fogott a' dologhoz. Újra egy új esküvés' formáját (Teſzt) tett-fel, mellyel mind azoknak meg kellett hitezteni a' Cath. Vallás ellen, melly-is ebben bálványozásnak neveztetik, valakik közönſéges hívatalokra tartottak ſzámat. Valaki pedig vonogatná magát ezen hitet letenni, rekeſztesſék-ki a' Parlamentumból. A' Yorki Hertzeg könyhullatások között fogadta, hogy a' maga vallását titkon tartja, még-is tsak két voksok' többſége által nyerte-meg, hogy ö eránta kifogást tettek. Ezután Damby, a' Minister, vádoltatott, hogy Frantzia-Orſzágnak a' békeſséget elsdta. Egy levele, mellyet a' Nimwegi békealkudozás alatt írt, láttatott a' dolgot erösíteni. De a' Király ſaját kezével ezt tette a' levél alá: „Ezen levél az én parantsolatomra írattatott." A' Ministeriumnak titkait tovább-is bátorkodott vólna az Alsó-Parlamentum feſzegetni, ha most Károly ezen egéſz Parlamentumot el-nem oſzlatta vólna, melly immár 1661-töl fogva állott fen és a' melly a' Királynak olly ſokat haſznált.

Egy második 1679-en öſzvegyüjtött Parlamentum egéſzlen az elsönek nyomdokaiba lépett. A' Minister ellen új vád kelt-fel, noha ugyan a' Király ö néki már tökélletes elengedö actát adott. Erre a' vala a' válaſz, hogy a' korona akkor ſenkit ſem menthet, ha a' Közön-

zönség vádol. Kihírdettetett, hogy ha a' vádlott meg nem jelen, bűnösnek fog ítéltettni. Danby megjelent 's a' tömlötzre vettetett. E' már elöpóstája vala a' Parlamentum vakmerö tetteinek.

Haszontalanúl fáradozott abban a' Király, a' köz gyülölség' letsillapítására, hogy testvérje az Országból kimenjen, a' kinek magaviselete és vallása a' tüzet tsak gyújtotta; haszontalan vala, hogy a' nép' részéről a' főbbeket, az Ország-tanátsba felvette. Shaftesbury, noha immár az Ország-Tanáts' Elöülöjévé tétetett, még-is mindenha tört a' Királyi Ház ellen. Látván Károly, hogy a' Yorki Hertzeget az uralkodó széktől kiakarják zárni, ennek elejét akará venni. Ugyan-is azért arra ajánlotta magát, hogy a' koronának jussait annyira megfogja szorítani, hogy ezen Hertzegnek vallása semmi gyanút sem támaszthat. Minden ajánlásai és kérései mellett az Alsó-Ház egy végezése által a' Hertzeget a' koronától kizárta. Ha Károly a' maga társát Katalint, Portugálliai Kir. Hertzegaszszonyt, úgy szerette vólna, mint egy jámbor házas fél megérdemli, ha néki ettől gyermekei lettek vólna, tehát mind ezen rettenetes szélveszeket elkerülte vólna.

Ezen Parlamentumnak nevezetes tette a' „*Habeas-Corpus-Acta*" melly által minden önnkénnyen-való béfogattatás tíltatik. Akármelly béfogattatottnak szabad fürgetni, hogy mindjárást ítélöszék' eleibe állíttassék és a' törvényben meghatározott idö alatt vádoltattassék 's megítéltessék, 's ha a' bírák által mentesnek találtatik, többé ezen vétkéért soha nem vádoltattathatik. Ez a' Bill az Anglus Nemzet' szabadságának alap-köve.

A' Parlamentum' pártoskodásait meg nem zabolázhatván Károly, azt újra eloſzlatta. De ezzel a' tsendeſség helyre nem állott. A' Skotziai Presbyterianusok a' St. Andrewsi Primás Erseket megölték, 's midön még keményebben ſanyargattatnának, fegyvert kaptak. A' *Montmouthi* Hertzeg, a' Király' terméſzet ſzerint való fia, küldettetett-ki a' fellázzadást letsillapítani, 's azt könnyen véghez-is vitte, midön ezen bolyongó Fanaticusoknak tsak papjaik vóltak vezérjei. Azonban Angliában újra kiütött a' lárma, midön a' *Torys*-ek és *Whigs*-ek között két ſzakaſzra oſzla az egéſz Nemzet. Mostantól-fogva ezek emlékezetes nevek leſznek. Az elsö factio inkább a' Királlyal, az utolsó a' Parlamentummal tartott. Ez mindenkor a' Parlamentum' egybehívását ſürgette és győzött. A' Parlamentum harmadſzor-is egybejött, 's azonnal a' *Torys*-ek ellen-való hatalmaskodással kezdette-el a' dolgot, a' *Habeas-Corpusra* ſemmit ſem hallgatván. (1680.)

Colemann és hat Jesuiták az öſzveesküvésért, mellyen már tovább kételkedni ſem engedtek, halálra ítéltettek és fejek vétetett. Öt Katholikus *Pairek*, kik a' Felsö-Házban ültek, ugyan ezen gyanút gerjeſztvén magok ellen, a' fogſágban várták ítéletjeket. *Strafford* Vicomte, közttök legidösebb, egy fedhetetlen jámbor öſz, 1680-an nagy igazſágtalanſággal kivégeztetett. Mint egy bátor vitéz úgy halt-meg, váltig bíztatván magát ártatlanſágával. A' nép annyira megindúlt ennek érzékenyítö elveſztésén, hogy kitsinybe, hogy megvakíttatása' homályja el nem oſzlott; legalább több illy igazſágtalan Processus nem hallatott, ha még ſokaknak kelle-is vérzeniek. — Oates II. Jakab' uralkodása alatt hitſzegésben találtatván, a'

ſzé-

ſzégyen-köre kiállíttatott 's örökös tömlötzre ítéltetett; de Wilhelm Király utóbb ötet viſzont megjutalmazta.

Szükös lévén Károly a' pénzből, ſokkal inkább hajolt a' Parlamentum' ſzavára, minthogy ez az ö vakmerőſégeit mér'séklette vólna. Újra meg' azt ſürgették, hogy a' Yorki Hertzeg ellen hozattatott kizáró-Bill ország törvényjévé légyen, 's világossan kimondották, hogy ellenkező esetben ſemmi pénzbéli ſegedelmet nem adnak. Így a' Parlamentumnak meg'-meg' el kelle oſzlattni. Károly maga hívott egy negyediket *Oxfordba* öſzve, azt tartván, hogy a' Londoni pártoskodó lélek ott nem fogna uralkodni; de igen megtsalattatott reményſégében. Mert ott-is tsak a' Kizáró-Billt ſzorították, ſőt még az-is fenn-forgott, hogy jó lenne a' Yorki Hertzeget az országból örökre kiidézni, a' ki még-is minden erő nélkül a' Királyi nevet viselvén mint a' legközelebb-való Koronaörökös uralkodna Regens név alatt. Ez a' rettenetes Parlamentum-is elſzélleſztetett. (1681.)

Mostantól-fogva eltökéllette magában Károly többé a' Parlamentumokra nem ügyellni, ugyan azért néhai Er'sébet Királynénak Systemáját vette-fel, mindenben takarékoſságot mútatott. Az udvari pompáſságot ſzoros korlát közzé ſzorította, 's így értéke gyarapodott. Az ö Királyi hatalma annál inkább tiſzteltetettjebbé leve, mennél kevessebbek vóltak ſzükſégei. Egy ſzóval: mostantól-fogva az egéſz három Országban függetlenné tette magát. Az ö ſzelíd magát kedveltető magaviselete, véle ſzülletett természeti nyájaſsága minden ſziveket hozzá hódítottak. Sajnálható, hogy a' Yorki Hertzegnek ſúgall sai által a' Despotismusra ſelet-

te hajlott. London városa ſzabadſágaitól megfoſztatott; Skotzia egy kegyetlen Inquisitiónak tyrannusſága alatt nyögött. Jobban vólt a' Királynak üttse az Ür, mint maga a' Király. Innént mondta *Waller*: „A' Parlamentum' bofzſzúſágára, melly nem akarta, hogy a' Yorki Hertzeg az uralkodásban következzen, Károly még életében engedi öt' maga helyett uralkodni."

Egy, a' Shaftesbury Gróf által font öſzveesküvés, mellyben a' *Montmouthi* Hertzeg, Ruſzſzel, Grey, Howard 's egyébb Lordok réſzt vettenek, most az Orſzágot felforgathatta vólna, ha a' heves Shaftesbury holmi előre nem látott késedelmeskedéseken felboſzſzonkodván Hollandiát nem vette vólna nyakába. A' többiek ezzel mind elárúltattak. *Howard* a' czimborások' felfedezésével vásárlott magának kegyelmet. *Russel*, a' köznépnek bálványja, a' legnagyobb bátorſággal halt-meg a' veſztőhelyen; hasonlóképpen *Sidney*, ki az ö nagy eſzével és ſzabad lelkével a' Respublica' idején ſokat tett vólna, a' ki ſzerentséjének tartotta, egy olly dologért meghalni, mellyért mint legjobbért váltig vívott. A' Montmouthi Hertzeg kegyelmet nyert; de minekutánna vallástételét viſzſzavette, az Udvartól elküldettetett. (1683.)

A' Király ezen-túl mind végig függetlenül uralkodott. A' Yorki Hertzeg viſzont elnyerte a' Nagy-Admiralitasſágot, 's pedig a' nélkül, hogy az új *Teſzt* ſzerint a' hitet letette vólna. 1685-en II. Károly, egy kellemetes, elmés, de vigyázatlan és elpuhult fejedelem életének 55-ben meghalt. Külsöképpen Naturalistának mutatta magát; de halála' óráján megbizonyította, hogy Catholicus, mert a' Római rendtartás ſzerint vette a' Sacramentumot. Az ö

öttse

öltse minden nehézség nélkül II. Jakab nevezet alatt Királlyá lett. — Ekkor immár a' vak engedelmesſégről vagy ellent-nem-állásról-való tudomány a' parlamentalis principiumoknak töredékjein állíttatott-fel. Maga az Oxfordi Universitás több egyébb állításokon-kívül a' következendöt-is elkárhoztatta: „Minden polgári Hatalom a' néptöl veſzi eredetét. A' maga-megtartása legelsö törvényje a' terméſzetnek, és minden más törvény alól felöld, ha amazzal ellenkezik."

HETEDIK TZIKKELY.

Második Jakab meggyülölteti magát az Anglusoknál. Wilhelm, az Orániai Hertzeg kiveti ötet a' Királyi ſzékből. — Béhozása az Angliai Constitutionak.

Második Jakabnak valának virtusai, vólt bátorſága, 's ha annyira nem terjedö eſze'-is, mint az ö báttyának, de valának tehetſégei. Ha az ö hazája' törvényjei és annak vallása eránt több tiſzteletet mútatott vólna, lehetett vólna Europa' Királyjai között egygyik legnagyobb. De különös kedve telvén a' független 's kegyetlen uralkodásban, ſzer felett búzogván a' Romai Anyaſzentegyház mellett, a' nemzettel magát meggyülöltette. A' helyett, hogy tapaſztalásai okosították vólna, inkább nyakassabban megállott egyſzeri eltökéllésénél,

nél, és négy esztendök alatt maga magának elkészítette a' veszedelmet.

Első szavai és lépései kegyes uralkodást láttattak ígérni, a' nép tele erántavaló bizodalommal tapsolt. Melly könnyü lett vólna ekkor tsak egy középszerü okossággal-is a' nyúgh. hatatlanságnak minden okait elhárítani. De a' felöle fogadott jó reménység tsak hamar elenyészett. Bátor a' Belső-Titkos-Tanátsnak Tagjai Protestansok vóltak-is, még-is tudva vala, hogy a' Cath. Papok, különössen a' Jesuiták valának a' Fejedelem' valóságos tanátsosi.

Már félre-vetvén a' törvényt nyilván bé-járt a' misére; minekelőtte a' Parlamentumot öszvehozottaná adót és vámot eltörlött. A' Parlamentben a' Torys-ek valának a' hatalmasok, 's így magának minden jót ígérhetett. Ujra megfogadta, hogy a' bévett törvényeket fogja követni, és a' Protestans religiót oltalmazza. Mindazáltal — 's e' rosz jel vala — észre vétette, hogy a' Parlament nélkül könnyen ellehet, ha a' segítségek' béígérésében sok nehézséget tesznek. Mind e' mellett, a' mi Károlynak vólt, a' tizenkét száz ezer Font Sterling néki-is megajánltatott.

A' *Montmouthi* Hertzeg, Károly természet szerint-való fia, kikelt a' Király, attya' testvére ellen, a' kit-is egy hirdetményjében Tyrannusnak és pápista koronarablónak nevezett. A' Parlament a' Hertzeget Felség-ellen-való támadással vádolta és a' Királynak negyven ezer font Sterlinget ígért a' felzendülés' elfojtására. Ezen nagy buzgóság által a' Hertzeg megveretetett, maga-is elfogattatván elvesztetett. Itt elmúlasztotta Jakab magát kegyelem által kedvessé tenni; 's ugyan tsak a' vala mindenkori baja, hogy szörnyü keménysége

által

által magát elutáltatta. Azon szín alatt, hogy a' vétkesseк megbüntettessenek, egy vérszopó Oberster és kivált Jefferies Ítélő bíró feredtek a' vérben. Főbb-főbb házakból-való aszszonyszemélyek-is halálra ítéltettek csak azért, hogy szánakodásból néhány szökevényeket házaikba fogadtak. Jefferies rakva a' közönséges átoktól, Ország' Cancellariussa leve.

Azonban úgy látszott, hogy a' Királynak kiki fejhajtó és hogy tsendesség van. A' Skótziai Parlament egész szolgaiságot mútatott, az ő végezéseikből mindenütt a' szúrt-ki, hogy a' Királynak határ nélkül-való hatalmát megesmérik 's akaratjának hódolnak. Az Angliai Parlament nagyobb segedelmet ígért, mint kívántatott, noha a' Király az előbbi uralkodás alatt béhozott új esküvés'-formáját a' Katholika Vallás ellen igen könnyen vette-is. Azonban az ez alóli-való felszabadítást a' Felső-Ház szorossabb visgálás alá vette, mint a' Község' Háza, melly azt nem merte. Jakab az illy tehetlen ellen mondást fel sem vévén: a' Parlamentumot tovább-is egygyütt tartotta.

Most újjonnan felébredett a' Katholikus fellekezet felől-való tünödés, mellyre nyilvánságos okokat találtak. *P. Peters* Jesuita, a' Királynak gyóntató-attya, egy nyúghatatlan buzgólkodó, vala a' Titkos-Tanátsnak lelke. A' Spanyol követ előre megmondotta, hogy ezen papokhoz-való nagy bizakodásnak rosz kimenetele lesz. Megkérdezvén Jakab a' Követet: ha a' Spanyol Király nem élne-e gyóntató-attyának tanáttsával, a' Követ bátran így felelt: „Igen-is; de ugyan azért folynak a' mi dolgaink-is olly roszúl.“ Már szembetünő vala, hogy az Ormondi Hertzeg 's egyébb Protestans méltóságok tekintetekből sokat vesztettek,

tek, 's a' Ministerek és Nagyok a' Catholica vallásra tértek. A' törvények alól valakit kivenni, eddig Királyi jus vala; már most mint kérdés alá való dolog meghányattatott, éppen, mivel arról kérdezösködni, tilalmazva vólt. Mostantól-fogva a' Király ſok meggondolatlan lépéseket tett.

Ugyan azon idötájban, hogy a' Nantesi Edictumnak viſzſzavétele 's a' kivándorlott Frantziáknak jajgatása a' Cath. vallásnak engeſztelhetetlen ellenſégeit egéſzlen elkeseritette; állitott-fel Jakab egy olly ſzabad kényjétöl függö ítélö-ſzéket, mint Erzsébet, melly a' Londoni Püspököt hivataljától azonnal eltiltotta, mivel egy Predikátort, a' ki a' katholika tudomány ellen predikált vólna, meg nem büntette. A' Király az Universitások' jussait-is elhezdette ſértegetni, midön Cathol. Tanitókat akart azokba rakni. Megengedte, hogy légyen egy közönſéges Türedelem; de elöre-is el lehetett látni, hogy az a' katholikusoknak fog kedvezni. A' Pápához különös követſéget küldött, holott pedig a' Római ſzékkel való közösség, mint hazaárúlás el vala tiltva. A' Pápa' Követjének pompás bémenetelt engedett Londonba, a' ki ott Püspököket ſzentelt, Papi Instructiókat tett közönſégessé, mintha egy olly tartományban lett vólna, melly magát egéſzlen megadta. Egy ſzóval, annyi meggondolatlanſágokat követett-el ezen Király, hogy maga XI. Innocentius Pápa ötet azért megintette, mert a' Római ſzékre-is látta az abból való gyáſzos következéseket. — Hat Püspökök mentegették magokat, hogy a' Türedelmi Parantsolatot, mint a' törvényel ellenkezöt lelkiesméretek ellen közönſégessé nem tehetik. Azonnal tömlötzre vitettek, ſeregenként tódúlt-

öſzve

öszve a' nép öket siratni, 's még magok a' kéférö katonák-is könnyeztek. Az öket megítélö bíráktól szabadon botsáttattak, kik az Udvar' nagy hatalmától semmit sem tartottak. Az ezenvaló öröm közönségessen kiütötte magát. Az illyes viszszaélések a' Királyi hatalommal a' megelégedetlenséget mind egyre forralták az Országban, úgy annyira, hogy a' Wallisi Hertzeg, a' koronaörökös születtetvén, a' rágalmazó nyelv még a' Királynénak tisztaságát-is gyanúba keverte. (1687.)

Jakabnak két leányi valának: Mária és Anna, egygyik, az elsö az Oraniai Hertzeghez, a' másik György Dániai Hertzeghez ment férjhez. Egy országos nagy változás Wilhelmet az Angliai kormányszékre emelte. Ezen mélységes és uralkodni szomjúzó politicus Hertzeg a' maga szándékját felette el tudta rejteni, Jakab' dolgaiba soha sém ártatta magát, néki mindenben kedvére járt, 's látszott, mintha tsak XIV. Lajos' megaláztatásán dolgozna: Ugyantsak ö-is állította-fel ama' nevezetes, alább elöfordúlo Augspurgi szövetséget. Azonban igen elméssen hasznára tudta fordítani az Anglusok' meg-nemelégedéseket, ha az ö segítségét óhajtották. A' Wallisi Hertzegnek születtetése új okot szolgáltatott, a' barátságot egy olly ipával megtörni, a' kit soha sem szeretett, a' kinek magaviseletét kárpálta; mivel tartania kellett attól, hogy az uralkodásban követhesse, arra határozta magát, hogy a' hatalmasabb részhez álljon, 's az ö mély okossága biztatta, hogy a' dolog elsül.

A' Király már mindenik félnél megutáltatta magát, melly bizonyos jele a' rosz uralkodásnak. Wilhelm mind a' *Torys*-mind a' *Whigs*-eknek, a' Püspököknek, és Presbyteri-

rianusoknak egy formán tsapta a' levet. Titkos kiküldöttjei mindeneket részére hódítottak, míg maga egy roppant hadhoz készült. Különös, hogy ezen egész dolog titokban maradt. Az ö készületjeit Frantzia-Országra tzélzottnak vélték minden bizonnyal az Augspurgi szövetségre nézve.

Következik, hogy *Avaux* Gróf XIV. Lajos' követje Hágában, az egész titkot felfedi 's hírül adja. Lajos Jakabot megelözte, megkínálja egy tengeri hajóssereggel, 's ajánlja, hogy Német-Alföldre bérohan. Jakab a' dolgot nem hitte. Az ajánlott segítséget büszkeséggel megvetette, 's szunnyadozott a' maga veszedelmének szélén. Megfoghatatlan vakság egy olly időben, mikor az Angliai hajos-sereg és az egész hadi nép pártütést fújt, mivel a' Király a' törvényt és az Ország' Constitutióját még mind tsak nyirbálta.

Végre Hollandiából bizonyos hírek érkeztek, hogy az Oraniai Hertz. Angliában ki akar szállani. A' magánkívül lett megdöbbent Király minden tett rendeléseit vifszaveszi, megigéri, hogy minden fogyatkozást kipótol. De már késön vala. Wilhelm egy közhírdetményben elevenen elöadja az Angolyok' nehézségeit 's a' maga eltökéllését, hogy Angliába kiszálljon, a' nemzetet azon veszedelmes Tanátsosoktól megtiszttítsa, a' kik a' Királyt lepedezik; hogy egy új Parlamentumot, egy szabadot hívjon-össze, melly a' szabadságot fenntartsa és a' Wallisi Hertzeg' törvényes születését kikeresse. Ezen hirdetmény, melly egészlen a' köz várakozás szerint-vala, jeladás lett a' hírtelen-való fellázzadásra.

Wilhelm 1688 an valóban kievezett Hollandiából, és mint egy öt száz hadi-hajóval, mel-

hellyen több 14000 fegyveres népnél vala, 5. Novemb. kiszáltt a' szárazra. Azonnal sok Angoly Fő-Rendek és katona-tisztek kaptsolták magokat hozzá. Maga *Churchill*, utóbb *Marlborough* Hertzeg, Jakab' kedveltje, és Al-Generalis, a' boldogtalan Királyt elhagyta. A' Daniai Printz az ő veje, és az ő kedves leányja Anna elállattak ő tőle. Sem seregeihez nem bízván, a' Parlamentumtól-is tartván, minden bátorságát elveszítvén, minden próbatétel nélkül elszaladott. Megfogattatván, az Oraniai Hertz. megtagadta tőle a' személyes öszvejövetelt, és mint foglyot a' *Rochesteri* fogházba küldötte, közel a' tengerpartokhoz; 's mivel az illy fogoly sok gondot okoz, könnyűvé tette néki az általmenetelt Frantzia-Országba.

A' mennyire ezen tett egy fejedelem és ipa ellen, a' természet' és nemzetek' törvényjével ellenkezni látszatott; annyira kívánta a' szabad lelkű Wilhelm a' thronus-orozást magától elhárítani. Parlament hívattatott-öszve, de tsak úgy, mint megegyezésből-való gyülés, mert a' Parlamentet öszveszóllítani, Királyt illet. Az Alsó-Ház illyen végezést tett: „Mivel II. Jakab, a' Király és Nemzet között való egyegyezést megszegte, az Ország' fenékalkotmányjait felforgatni akarta; a' Jesuiták és más veszedelmes emberek' sugallásaira a' törvény ellen hajlott és tselekedett, az Országból kiköltözött, és ezzel az uralkodást letette: tehát az Angliai uralkodó-szék üres." Több vetélkedések után ezen végezésen a' Felső-Házban, ez meghagyattatott. Ez a' Parlamentumi Végezés emlékezetes a' történetek' sorában.

Most immár arról vala szó, vallyon Királyt vagy Regenst kelljen-e kinevezni, 's az Oraniai H. itt elárúlta a' maga uralkodásra-való

vágyódását. Némelly fö-Rendek eránt úgy nyilatkoztatta-ki magát, hogy ö tovább az Orſzág' ügyébe béavatkozni nem kívánna, ha az Orſzág vagy tsak Regensſéget felállítani, vagy az ö feleſégét Máriát, Jakabnak öregebb leányját akarja a' thronusra emelni; egy ſzóval: ha ö néki tsak olly bizonytalan, és a' más életétöl függö méltóſágot akarna adni. A' midön a' Parlament már viſzſza nem mehetett, 's mivel Jakabnak mind a' két leányjai-is a' Hollandiai Hertzegre voksoltak, tehát a' végezetett, hogy Wilhelm és Mária egygyütt bírják a' koronát; hogy Wilhelm maga uralkodjon, és hogy Anna Mariának halála, 's ennek maradékának kihalta után következzen amannak maradékja az uralkodásban.

Egy ezen rendeléshez ragaſztott kinyilatkoztatás megerösítette a' nemzet' jussait és megſzorította a' Király' hatalmát, melly ebböl áll: A' Király a' Parlamentumnak megegygyezése nélkül ſem a' törvényt, ſem annak virágoztatását el nem ronthatja. A' Király ſem egyházi ſem világi ítélöſzéket fel nem állíthat; a' Parlamentum' jóváhagyása nélkül pénzt fel nem vehet, ſem másként vagy hoſzſzabb idöre, mint az megengedi; ugyan ennek híre nélkül tábort nem állíthat-fel 's nem tarthat. Az alattvalóknak ſzabad léſzen a' Királynak könyörgöleveleket bényújtani, 's azért ſe be ne fogattassanak, ſe ne üldöztessenek. A' Protestans jobbágyoknak ſzabad a' törvény ſzerint a' magok' védelmezésére fegyvert viselni. A' válaſztások ſzabadok leſznek és a' Parlamentumbéli beſzédeket 's pereket tsak a' Parlamentumban lehet megvisgálni. Se nagy kezesſéget nem lehet kívánni, ſem felesleg pénzre büntetni, vagy más kemény büntetést diktálni. A' Haza' vagy

Ki-

Király' árúlás' vétkében a' megesküdtt-bírák légyenek szabad Curiának birtokossai. Minden viszszaélések' eltávoztatására szükség lészen a' Parlamentomot gyakran összvehívni.

Ez úttal egy illyen új esküvés' formája-is jött-fel: „hogy ezen Országban semmiféle idegen fejedelem, Prælatus, Status vagy Uralkodó jussal, hatalommal, felsőséggel, elsőséggel, vagy papi tekintettel nem bírhat.“ Ez annyit tett, mint a' Pápával-való akármelly közösségnek örökre nyakát szegni.

Így állapíttatott-meg Angliának Constitutiója a' Parlament által. Minden bizonnyal még tovább-is ment vólna, úgy hogy a' Királyt egész a' tehetetlenségig kiforgatta vólna hatalmából, mint Sveciában meg fogjuk látni; de III. Wilhelmnek táborától nem tartott vólna, 's ennek a' közvetélkedésekbe olly nagy befolyása nem lett vólna. A' Királynak ugyan még most-is elég nagy hatalma maradott; ha a' Subsidiumnak kérése, és ezen szigetbéliek nagy és mélységes characterje, 's a' királyi széknek gyakori pártütések által-való megrázattatása az illendőség', a' törvény' határjai között maradni meg nem emlékeztetné.

Wilhelm jobban lévén Király Hollandiában, mint Angliában, tapasztalta, melly nehéz az Anglusokon uralkodni. Eleinte mindjárt megtsorbították az ő jövedelmét, házi szükségére bizonyos summát rendelvén, a' többire a' Parlamentumnak vala gondja. Elég oka vala utóbb megbánni, egy olly korona után ásítozni, mellynek kövei néki tsak boszszúságot rágyogtak.

Meg fogjuk látni, mint iparkodott XIV. Lajos II. Jakabot viszszatenni, ha bár egész Europával újjat kellett-is azért vonni. Azon-

ban ezen utolsó, mint egy okosság és bátorság nélkül-való fejedelem, mint a' Jesuiták' vak tisztelöje, magának Frantzia-Országnak bizonyságtétele szerint-is megérdemlette a' maga szerentsétlé ségét, a' ki utóbb maga magát olly méltatlanná tette. Mint Yorki Hertzeg úgy látszott, hogy alkalmatos az uralkodásra, mint Kiraly egészlen megmásolódott.

HARMADIK RESZ.

Az 1688-*dik esztendöbéli háborútól-fogva az* 1712-*en esett békegyüllésig Utrechtben.*

ELSÖ TZIKKELY.

Az Augspurgi öszveszövetkezés XIV. Lajos ellen. — Az ő szerentséssen folytatott hadakozásai tsak nem egész Europa ellen.

Minden ellenségei közzül, kiket XIV. Lajos a' maga nyakára vont, egytöl sem kellett talentomaira és megengesztelhetetlen gyülölségére nézve annyira félni, mint ama' híres Oraniai Hertzegtöl, a' kit eddig a' Frantziák tsak semmibe vettek, mivel a' háborúban szerentsétlen vala. Az által, hogy Lajosnak ditsösség-szomjúzását és egy közönséges uralkodásra-való vágyását mindenha nagyitotta; az által, hogy annak erőszakoskodá á szünteleu hirdette, azok-

foknak következéseit megjövendölte: tsak hamar olly tüzet gyújtott, melly nem ſokára egéſz Europát elfutotta. Az 1686-an kötött Augsburgi ſzövetség által, melly utánna-való eſztendőben Venetziában megerősíttetett, az utolsó háborúban öſzve fogó feleket újra öſzvekaptsolta, hogy a' Münſzter-és Nimwegben kötött békesség' pontomainak épſégben-való maradására ügyelljenek. XI. Innocentius az ő szélljait elősegítette, a' nélkül, hogy egy Proteſtans Fejedelemmel egygyetértésben élne. A' Római Szék és Frantzia-Orſzág között-való viſzszálkodások mind hevessebbek kezdettek lenni.

Lajos a' Köllni Válaſztófejedelemſéget minden módon Cardinalis Fürstenbergnek akarta megſzerezni, a' ki Straſzburgi Püspök és széki nagy embere vala. Arra tsak ugyan reámennt, hogy a' Káptalannak minden ellenkezései mellett Coadjutornak válaſztatott; de a' Pápa a' válaſztatást ſemmibe tudta. Egy 17 eſztendős Bavariai Hertzeg, a' ki már Regensburgi püspök vala és a' Dispensationalis Brevéje-is immár megjött, az egéſz Birodalomnak örvendező tapsolásai között a' Cardinalisnak eleibe tétettetett. De a' háborúra-való okhoz még más kettő járúlt; az Orleansi Hertzegnének, ſzületett Palatinatusi Printznének igazſágos vagy tsak képzelt jussára, mellyet testvér bátyjának a' Palatinalis Electornak hagyományjára formált, a' Német birodalom nem tsak nem felelt, de a' Regensburgi fegyverſzünést-is örökös békesſégre fordítani nem akarta. Ennyi ſem kellett, hogy Lajos felfegyverkezzen. Megháborodván az Augsburgi ſzövetkezésen, 's eltökéllé magában annak

ſzándékát megelözni, megſzegte a' fegyvernyúgvást és Német-Orſzágot megtámadta.

Leopold Cs. most ſokkal kedvezöbb környülallásokban vala, mint elöbb. Buda 1686-an rohanás által a' Törököktöl elvétetett. Utánna eſztendöre a' Lotharingiai Hertz. és a' Bavariai Elector öket Mohátsnál megvervén, Slavoniát is elveſztették. A' Magyar Rendek éppen most törlötték-el ama' régi törvényt, melly a' fejedelmet megtámadni megengedte, ha az privilegiumjaikat ſértegette; a' koronát az Austriai férjfi ágra örökösítették, és a' Csáſzári várözö ſeregeket bebotsátották. Mind ezt azért, mivel Leopold az ö jussaikat megerösítette, és a' Törököktöl elfoglalt tartományokat ezen Orſzághoz kaptsolta. Josef, a' Csáſzár' fia már meg-is koronáztatott Magyar-Orſzági Királynak. Mind ezek mellett ez oldalról még a' háborúzás egéſzlen meg-nem ſzünt. Még a' Csáſzáriak Belgrádot és Serviát bévették; addig a' Dauphin' vezérlése alatt ſzáz ezer Frantzia-ſereg Német-Orſzágba béütött.

Tizenkilentz napi ostromlás után bévette a' Frantzia korona örökös a' Philipsburgi erösséget. Moguntzia, Mannheim, Spira, Wormatzia, Trier Frantzia kézre estek. A' Palatinatusi kerület emberiség ellen-való módon 1689-en elpuſztíttatott. Több, mint 40 városok, ſzámtalan falúk elégettettek, 's az egéſz ékes tartomány feldúlattatott. Rettentö örök emlékezete a' hadi jusnak, vagy inkább *Louvois'* megkérlelhetetlen kemény ſzívüſégének, a' ki a' fejedelmet illy parantsolatok' adására bírta. Lehetetlen vala-e, hogy az ellenség Frantzia-Orſzágba béüssön? és ekkor költsönt költsönnel fizessen-e? A' jó politica tiſzteli az emberiséget.

Éppen

Éppen most kerese II. Jakab, a' ki koronájáért egy ütközetet sem mert próbálni, mint elfutott Frantzia-Országban védelmet, a' hol nakább egy búzgó Jesuitát mútatott, mint Királyt. Melly kevés tiszteletet gerjesztett maga iránt, kitetszik a' *Remi* Püspök *Tellier*nek nem igen jeles mondásából, a' ki felőle így szóll: „Valóban egy tsudálatos jó öreg, a' ki egy miséért három Országokat adott oda.“ Az ő vallása ötet tiszteltetettjé tette vólna, ha azzal fejedelemhez és vitézhez illő tulajdonságokat kaptsolt vólna öszve. Lajos az ő kedvéért szintén olly nagy pompában mútatta magát, mint a' melly kitsiny vala Jakab.

Egy erős Frantzia hajós hadisereg tette ki a' levetett Királyt Hybernjába, a' hol tüstént új segítő seregek nyomúltak ő hozzá. A' Hybernusokat készszeknek találta a' maga szolgálatjára, és Dublinban öröm-kiáltásokkal fogadtatott. De mennél több ragaszkodást mútattak ő hozzá a' Catholicusok, annál kevesebbé kedvezett a' Protestánsoknak. *Londondery*, egy protestans kisded városotska, mellyben Walker Predikátor vala a' Commendáns, és a' buzdító lélek, lett veszedelme' elsö helye. Elveszt-vén kilentz ezer embert az erősség' ostromlását félben hagyta. Utánna esztendőre 1690. Lajos' Viceadmirálja *Tourville* az Anglus és Hollandus egyesült hajós seregen a' Dieppei tetőkön tökélletes győzödelmet vett, melly szerentse Frantzia-Országnak két esztendőre az egész tengert kezébe adta. Itt tehát Jakab mint e' mellett még-is semmit sem nyertt.

Wilhelm Hybernjába tér. Jakab ütközetet keres. A' két ármádiát, melly mindenik mint egy negyven ezer főből állott, tsak a' Boyne vize választotta-el egymástól. A' mint Wilhelm

helm a' vidéket ſzemlélte, vállát egy ágyúgo-
lyobis megtsúſzta; de bátor az ellenſég elein-
tén haltnak vélte-is ötet, újra ſeregei' eleibe
vágtat 's vitézzeibe új lelket öntvén, rendelést
tett a' következendö napi ütközetre. Ez a' tsata
a' dolgot elvégezte. Wilhelm élet-halál között
általment a' folyón. *Schomberg* Marsall, ki a'
Frantzia ſzökevényekkel ö érette a' körém-
ſzakadásig vívott, meghalt; de ezzel a' dolog
el nem veſzett. A' Hybernusokat hazájokban
könnyü megverni, most-is mindjárt futásnak
eredtek, 's tsak a' Frantziák hartzolván, ezek
ſzép renddel vonák viſzſza magokat. Itt, a' hol
Jakab mindent tehetett vólna, nem-is mútatta
magát, 's mint egy méltatlan ſzemély ennyi
áldozattételekre, viſzſza ment Frantzia Or-
ſzágba.

Wilhelm' hadivezérjei két táborozásban e-
géſz Hyberniát meghódították. 'S bátor Lajos
Limmerick egy nevezetes erösſéghe három ezer
fegyvereseket és elegendö élést küldött-is; de
ez-is capitulált. A' Hybernusoknak lelkiesmé-
retbéli tellyes ſzabadſág 's tetteikröl-való örök
elfelejtkezés engedtetvén, ſzíveik az új uralko-
dáshoz vontak. A' ſzabad kivándorlás' enge-
delme alatt még-is valami tizenkét ezeren ál-
talköltöztek Frantzia-Orſzágba.

Már Anglia, Hollandia, Spanyol-Orſzág,
a' Szabandiai Hertzeg 's tsak nem egéſz Né-
met-Orſzág öſzveſzövetkezve a' Csáſzárral, 's
még Olaſz Orſzágnak-is legnagyobb réſze kö-
vet fújtak Lajos ellen. De az ö ſegedelem for-
rási még ki nem apadtak, 's az ö nyers ural-
kodása még ezen hadban-is gyözött. Ennek
velejét elö-adom.

V. Károly, Lotharingiai Hertzeg és Ba-
variai Válaſzto fejedelem 1689 en Bonn és Ma-
gun-

guntzia városát újra elfoglalták. Mindenikben jól védték magokat a' Frantziák, az elsöben Baró *Asfeld*', a' másodikban Marquis *Uxelles*' vezérlése alatt. A' *Waldecki* Hertz. ugyan azon esztendöben megverte *Humieres* Marschallt *Walcourt*nál Német-Alföldönn; de 1690-en *Luxemburg* Marschall által *Fleury*-nél viszszaverettetett. Ezen *Luxemburg*, a' kinek pedig *Louvois* fövezérséget adni nem akart, 1691-en *Lenzé*-nél 28. escadronnal 75-öt megvert: 1692-en *Stenkerken*-nél a' véres ütközetet megnyerte; 1693-an *Nerwinden*-nél Wilhelm Királyt meggyözte, egy érdemes tanítványja a' halhatatlan *Condének*. Ezen utolsó ütközetben a' Királyi vérböl-való Frantzia Ifjú Hertzegek nemes bátorsággal hartzoltak. A' híres *Türenné*-nek fia nem akarván tölök elmaradni, életével fizetett. A' Frantz. Király maga személyesen *Bergen* és *Namur* városokat bévette, az utolsónak Wilhelm minden erejével-is nem jöhetett segedelmére. Más részről *Catinat* Marschall, egy philosophus Bajnok, a' ki a' szerentsének semmi változásaiban-is magát meg nem tagadta, a' Szabaudiai Hertzegen *Staffardnál* tökélletes győzödelmet vett, a' melly után következett *Ruse*, *Villa-Franca*, *Montauban*, *Nizza*, *Montmelian*'s a' t. városoknak elfoglaltatások. 1693-an újra megtámadta a' Hertzeget *Marsigliánál*'s meggyözte. Ekkor a' Frantziák megboszszúlták Piemontban azon pusztításokat, mellyeket a' Szabaudiai Hertz, Delphinatusban tétetett. Még *Lorges* Marschallis Német-Országban hartzolt és szerentsésen, *Noailles* Marschall' tábora pedig Cataloniában Királynak győzödelmeskedett. A' Spanyol kentelenül nem vala pénze seregei' fizetésére; kentelenítetett tehát tselédjei' fizetésének harmad részét el-

elfogni, a' *Mexicói* és *Perui* Vice-Királyi titulust eladni, és tizenöt pro Centumra pénzt felszedni. A' Királyi jövedelmekkel egygyütt leszállott a' hitel. Spanyol Orszag rég' kimerítette immár az új világot kintseiből 's azokkal más nemezeteket gazdagított. Ollyan vala most ez az Orszag, mint egy óriási-oszlop, melly a' porban hever dülve.

De a' győztes Frantzia-Orszag sem nyert többet hiú ditsősségnél és üres győzödelmeivel szegénységbe döntötte magát. Ezt igen igen kellett Lajosnak érezni, a' midön 1694-en békességet és minden elfoglalt tartományoknak helyre állítását ígéri. Gyülölségből, bizodalmatlanságból, vagy nagyralátásból-e, ekkor az ö ellenségei ajánlását el nem fogadták, mellyet 1697-en *Ryswickben* el kelletett vállalniok. *Louvois* és *Luxemburg* meghaláloztak; 's ha a' hadnak végét nem szakasztották vólna, nem egy könnyen lehete ezen veszteséget kipótolni. Az elsö, ha bár vad, kegyetlen-is, de az Orszag igazgatás' sok ágaiban jártas keltes Minister: a' második felöl akármit hírleljen az irígység, méltó hogy Condé és Türenne mellé állíttassék.

III. Wilhelmre a' Frantziák keveset adtak, mivel olly gyakran megverettetett, noha ö viszont olly hamar öszve tudta szedni magát és megmútatta utóbb-is, hogy a' hadi szerentse nem vigyáz mindenkor a' Vezér' alkalmatos vóltára. Midön Lajos Namurt elfoglalta, ott volt Wilhelm nyóltzvan ezer emberrel, 's ugyan azért megtsúfolták, hogy ennyi erö mellett a' várost szeme elöl elkapták. De ö Namurt több akadályok között-is viszszavette. *Boufflers* Marschall, a' melly jó vezér, olly derék polgár, hét regimentekkel bérontott a' városba, a' hol pedig a' Frantzia örizet nagy vólt. *Villeroi*

leroi nyóltzvan ezer emberrel a' *Mehaigne* part-
ján állott, 's semmit sem tett. A' Frantziák
soká és erössen védték magokat; de Wilhelm
győzött. Az Angliai Parlamentum, melly néki
sok tormát tört órra alá, itt a' Frantziák ellen-
való gyülölségből szer felett-való adakozósá-
got mútatott. Ezen táborozására a' Királynak
kitett négy milliom hétszáz ezer font Sterlinget.

Ama' nevezetes *Hoguei* ütközet után 1692-
en II. Jakab minden reménységét elveszlette,
Lajos két hajós sereget küldött, hogy szálljanak-
ki Angliába; de az ellenkezö szelek miatt ma-
gokat a' tengeren öszve nem tsatolhatták. *Tour-
ville*, a' ki tsak negyven négy hajót vezérlett,
a' sokkal számassabb ellenségtöl megtámadta-
tott, tíz óráig tartott az ütközet, és az Angla-
sok nyertek. Két egész nap üzettek a' Fran-
tziák, a' kik tizennégy hajót és a' tengeren-
való uraságot elveszlették. „Él-e Tourville?"
kérdé a' Király, hogy a' hírt meghallotta;
„mert hajót lehet építeni, de ollyan vezér ritka
mint ö." Lajosnak legszebb tulajdonságai köz-
zül-való, hogy az érdemet betsülni és az ö
tiszlviselöinek kedveket fel tudta gerjeszteni.

Az Anglusok Dieppe, Havre, St. Malo,
Calais, Dünkirchen városokat ágyúzni kezdet-
ték. *St. Malo*ban legtöbb kárt okoztak, mel-
lyet a' Frantziák *Brüsselben* boszszúltak-meg,
a' melly pedig külömben-is Spanyol-Orszá-
hoz tartozott.

Európának határjai szorossak valának a'
sok vérengzéseknek, ki kellett ezeknek a' vi-
lág' túlsó széleire-is hatni. Mert a' melly ré-
szeire a' másik világnak az Europaiak ditsére-
tes munkásságot vittek, ott az ellenségeskedés-
nek mételyjét-is eltenyészlették. A' Hollandu-
sok elvették a' Frantzoktól *Pondicherit*; az

An-

Anglusok feldúlták *Domingót*, a' Frantziák *Jamaicát* puſztították. *Piontis* Frantzia hajós-kapitány néhány tengeri haramiákkal *Carthagénát* megtámadta, a' hol a' Spanyoloknak tett húſz milliom árú kárt. *Dugai-Trouin* és *Bart* János, két ſzabad-rablók, elrontották az ellenſégnek kereskedését, a' ki viſzont a' Frantziákét tette ſemmivé.

Még egy emlékezetes per támadtt ez időben Német-Orſzágban. Leopold 1692-en a' Braunschweig-Lüneburg-Hannoverai Hertzeget kilentzedik Electornak tette. Ez ellen a' Rendek protestáltak, ſőt Regensburgban egy fejedelmi öſzveſzövetkezést fontak az Új választó-fejedelemség ellen: Damberg, Münſzter, Aichstädt, Sax-Gotha, Sax-Coburg, Brandenburg-Culmbach, Braunschweig-Wolfenbüttel, Hessen-Cassel, Hollstein-Glückstadt és a' Baden-Badeni Fejedelmek. 'S valóban, ha Leopold 1693-an ſzavát viſzſza nem vette vólna, Német-Orſzág' nagyobb réſze a' Frantziák helyett ö reá támadt vólna. Josefnek uralkodásáig ez a' kilentzedik Electorság a' vetélkedés' almája lett, 's 1708-an a' Rendek meg-egygyeztek abban.

MÁSODIK TZIKKELY.

A' XIV. Lajosra nézve minden győzödelmei mellett olly igen ſzükséges Ryswicki béke. — A' Carlowitzi Békesség.

Ama' ſzükſégtelen háború, melly egyedül Lajos' nagyſágát és rettenetes ſ[illegible]-félő irígyſégből

ből kerekedett; az, a' mellyet a' Király magamérséklettséggel el-is kerülhetett vólna, ha az Europai Dictatorságra annyira nem ásítozott vólna; az a' háború, mellyet nem annyira a' Király önnönös indúlatjainak, mint *Louvois'* kegyetlen gondolkozása' módjának és erőltetett tanátslásának lehetett tulajdonítani, az Országot immár kibeszélhetetlen nyomorúságokkal terhelte és a' még mind eddig borostyán koszorúkkal ékesített Nemzetet nyomni kezdette. Már különben háborút nem lehetett viselni, mint nagy adózásokkal, a' nép' megterhelésével. Az ellenségek' magok-elkötöttsége lemondott az ajánlott békességről, noha azt nékiek óhajtani kellett vólna. Itt tehát politica vala szükséges, vagy a' szövetségesseket egymástól elszaggatni, vagy, a' mi még tanátsosabb, egymásra felbújtani. Legelsőben-is a' Szabaudiai Hertz. Victor Amadeus tette-meg a' Frantzia Udvar' akaratját. Az ő haszna e' leve mellette: hogy elfoglalt birtokai megtéríttettek; Pignerol városa, megfosztva ugyan az ő erősségétől, viszszaadattatott; a' Hertzeg Királyi megtiszteltetést nyert, négy milliómok fizettettek néki, és az ő leányja az ifjú Burgundi Hertzeggel, a' koronaörökös' fiával házasíttatott-össze. Ezen egygyezést Catinat kötötte-meg, mellybe XII. Innocentius Pápának, a' ki annyira hajlóbb vala a' Frantzia részre, a' mennyire XI. Innocentius attól idegen, nem kevés befolyása vala. XII. Innocentius (Pignatelli) semmit sem óhajtott inkább, mint Olasz-Ország' tsendességét, 's midőn ezt neutralisnak kérte 's a' szövetségessek abban meg nem egygyeztek vólna, Victor Amadeus hadi erejét XIV. Lajoséhoz tsatolta.

Az

Az ö kiállása annál inkább megzavarta a' szövetséget, mivel Lajosnak még négy egész tábora vala lábán, 's mivel a' *Vandomi* Hertzeg a' Spanyolokat megvervén Barcellonát elfoglalta. Svetziának közbenjárása alatt *Ryswickben*, közel Haaghoz alkudozásba eredtek. A' R. Pápának közbenvetését, valamint Nimmwegben, úgy itt-is megvetették, azt akarván, hogy a' Sz. Szék Europa' dolgába soha se avatkozzon bele. Az 1697-ik esztendö vége felé négy békességet tárgyazó punctumok hozattatnak, mellyek a' közönséges Békének jó fenékjei lettek, mellyeket ha bár maga Lajos ajánlott-is leginkább, reá nézve megalatsonyítók valának, mint gyözödelmesre nézve.

Lajos Spanyol Országnak mindent viszszaadott, valamit az a' háború alatt elveszített, sőt még valamit a' Metzi és Brisachi Kamarák elfoglaltak. — III. Wilhelmet megesmérte Angliai Királynak, ezen személyes ellenségét, a' kit Frantzia-Országban hitetlen Korona-rablónak néztek. — Valamint a' Münszteri és Nimmwegi békekötésben elvégeztetett, úgy meghagyott Hollandiának mindent. A' Birodalomnak viszszaengedte Kehlt és Philipsburgot, a' Császárnak Freyburgot és Brisachot. Megegyezett abban-is, hogy túl a' Rajnán felhányt sántzok elszórassanak. Valamit a' korona javaihoz kaptsoltatott, Elzaszon-kívül, mind kiadta; de úgy, hogy a' Katholika vallás azon állapotban meghagyattassék azon helyekben, mint most vagyon. Ebben a' Protestánsok egy darabig ellenkeztek. Végre V. Károly' fiának, Leopoldnak Lotharingiai Hertzegnek birtokait viszszaadta, minekutánna az erősségeket megrontatta. Ez a' kegyes, jó, bölts fejedelem, jobbágyainak attya, a' ki több hét száz esztendök-

döktől-fogva virágzó ditsö Házából talám egy-gyik legditséretessebb fö vala, hamar elfelejtette alattvalóival a' hadnak nyomorúſágait. „Hólnap mindjárt kiköltözném birodalmamból, ezt ſzokta mondani, ha abban jót nem tehetnék!“ Edes, atyai, felſéges ſzív' kiömlése! — Frantzia-Orſzág, mint gyözödelemhez-ſzokott Nemzet, öſzvevetvén a' Ryswicki békekötést a' Nimmwegivel, a' hol Lajos törvényeket ſzabott, meg-nem-elégedését nyilván kimútatta; boſzſzonkodott, hogy olly ſok triumphusoknak gyümöltseit a' meggyözetteknek a' Király viſzſzaadta. Némellyek ezt mérséklettſégnek, máſok a' Spanyol Királyi ſzékre tzélozó politikának nevezték. De most immár tudjuk, hogy Lajos felébredett a' nagyralátás' ſzédítö álmából, most vette éſzre, hogy a' maga Orſzágát-is megrontotta 's az ellenſégét-is koldusſágra bírta. Az a' kártékony ſzokás, több ſeregeket tartani, mint az Orſzág megbír, drágába jött ö néki. Mindent meg kellett próbálni, valamit tsak a' kintstárnokok' termékeny eſze kiteremteni tudott. 1695-en egy ſzokatlan fejpénz-adó hozattatott-bé, a' melly ha bár huſzonegy milliomot hozott-is be, még-is az ezen eſztendöbéli jövedelem az elöbbennit tsak tíz milliommal halladta fellül. A' honnént világos, hogy a' legſzerentséssebben viselt hadak Frantzia-Orſzágot a' végsö inségre juttatták.

A' Ryswicki békealkudozás alatt Lengyel-Orſzágban nem vala Király, miólta 1696-an Sobieski János meghalt. A' mi idönkben a' maga *Anti-Lucretiussa* által elhíresedett *Polignac* Apatur, (utóbbi Cardinál) akkori Lengyelorſzági Követ, olly ſzerentsés vólt, hogy a' *Stenkerkennél* és *Nerwindennél* az Ütközetben magát bajnókian viselt *Conti* Hertzeget Király-

rálynak válaſztatta. Utánna két órára egy másik fél *Augustust*, a' Sax. Válaſztó-Fejedelmet kiáltotta-ki Királynak, a' ki ſzomſzéd-is volt, pénzzel-is ſokkal bírt. XIV. Lajos, a' ki Lengyelorſzágban hadat nem viselhetett, Conti Hertzeget tsak kevés ſereggel ſegítette, mellyel Dantzigba ſe nyomúlhatott-bé. A' Lengyelek a' Német Fejedelem' réſzére ſzövetkeztek, ki az ö koronájokat jól megfizette.

Az 1699-en, *Carlowitzban*, a' Törökökkel kötött béke, emlékezetes mind a' kereſztény név' halálos ellenſége' megaláztatásáért, mind pedig az egéſz Europának abban adott tsendeſſégért. Bétsnek ostromlásától-fogva Leopold Cs. a' Lengyelek', Muſzkák, Venetusok ſzövetſégekben mindég győzött a' Törökön. Eugenius, a' Szabaudiai Hertzeg, a' ki útóbb Frantzia-Orſzágot-is annyira megrezzentette 1695-ben Zentánál úgy megverte, hogy harmintz ezer emberjek a' tsata' helyén hagyta fogát. Maga a' Szultán II. Mustafa vezérlette a' ſereget, kit a' Carlowitzi béke után nem ſokára lettettek. Ezen békeſségben a' Porta által-engedte a' Csáſzárnak Magyar Orſzágot egéſzen a' Száváig és a' Marosig, 's Erdélyorſzágot, mellyugyan egy független, de a' Török védség alatt való fejedelemſég vala. Mind a' két Hatalmaſſágok' birtokai' határjai kijeleltettek, 's elvégeztetett, hogy egyikik-is a' másiknak megelégedetlen alattvaló át ne legyezze; hogy azon Magyarok és Erdélyiek, a' kik az utolsó háború alatt kiſzöktek, hazájokba viſzſza ne térhessenek. — Lengyel Orſzágnak viſzſzaadta a' Török *Kaminieket*, 's lemondott minden Podoliához és Ukraniához tartott jussairól. A' Dniester folyó tette a' két Orſzág közt-való határt. — Továbbá Venetziának viſzſzaadta

égész Moreát 's néhány szigeteket. (1718-an a' Passzarowitzi békéllésben Venetzia Moreát újra elvesztette, 's akkor nyerte a' Bétsi Udvar a' Temesi Banatust és Oláhország egy részét) I. Péter Muszka Czár a' Portával ezen alkalmatossággal tsak két esztendöre-való fegyvernyúgvást szerzett; de utánna való esztendöben 30 esztendeig tartó békességet. Azonban-is általengedtetett nékie *Azow*, a' Mæotis tó melletti erösség, melly néki a' fekete tengerre kaput nyit. Ezen Czár 's az ö vetélkedö társa XII. Károly 1700-ban egy 18 esztendeig tartó véres háborút kezdettek-el; de a' mellyről más helyen.

HARMADIK TZIKKELY.

A' Spanyol uralkodásba ki következzen, erről tett rendelések. — II. Károly' testamentoma és halála. — V. Filep, az ö Successora és az Olasz-Országi háború.

Az a' nagy kérdés: ki kövesse II. Károlyt, egy testére és lelkére nézve erötlen, 's végéhez közelgetö Spanyol Királyt az uralkodásban? igen nagy forrása lett a' zsibongásoknak és planum-készíttéseknek. A' Rokonyság szerint a' Császári és a' Frantzia Kir. Háznak vala ahoz legelsö jussa. E' eken kívül igazságokat tartottak még, mint II. Filep' maradéki: Ferdinánd Josef, a' Bavariai Választó fejedelemség' örökössé és II. Victor Amadeus, akkori Szabaudiai Hertzeg. A' következendo Tabella világosítsa-meg a' dolgot:

II. Filep, Spanyolorszagi Király, meghalt 1598. maradékja

III Filep Király, † 1021.

Anna Mária † 1666. Férje XIII. Lajos Frantz. Király † 1643.

XIV. Lajos Frantz. Király † 1715.

IV. Filep Kir. † 1665. Társa: 1) Izabella Frantzia-Orgi † 1544. 2) Maria Anna, Leopold Cs. testvérje † 1696.

1. Maria Trézsia

2. II. Károly Spany. Király Hitvesei 1. Maria Ludovica Orleansi H. Aszszony. 2. Mar. Anna, Neubergi.

3. Margita Trézsia † 1673.

Lajos Dauphin † 1711.

I. Lajos Burgundi Hertz. † 1712.

XV. Lajos Fran. Kir. † 1774.

V. Filep Anjoui Htz. Span. Kir. † 1746. Hitvesei 1) Maria Ludovica Gabriela Szabaud. H. Aszsz. 2) Erzseb. Parmai H. Aszsz.

I. Károly Berry H. † 1714.

M. Antonia † 1692. Férje Maximil. Eman. Bavar. Elect.

Josef Ferdin. Bavar. Örökös † 1699.

Maria Anna † 1646. Férje III. Ferdinand Római Czász. † 1658.

Leopold Cs. † 1705.

I. Josef Császár † 1711.

VI. Károly Cs. † 1740.

Kathalin † 1597. Férje I. Károly Emanuel Szabaudiai Hertz. † 1630.

I. Victor Amadeus † 1638.

II. Károly Emanuel † 1675.

II. Victor Amadeus első Szardiniai Király † 1732.

Az Uralkodók Europában az Egyerányúság' (Bilanz) Systemáját mind tsak erössebb lábra kivánták állítani, 's e' meg nem engedte, hogy annyi Országok egy fötöl függjenek. 'S így azon háborúnak, melyet elöre kiki látott, senki elejét nem vehette.

Egy Historicusnak elöadása szerint II. Károly úgy járt, mint minden magtalan gazdag öreg halálában. „Az ö hitvese, rokonyi, papok, szolgák körülveszik ötet, hogy végsö nékik kedvezö akaratját megértsék; egy része az örökösöknek már osztozik a' hagyományon, mások pedig készülnek azt elpereln.“ Egyröl nem emlékezik ezen iró, mellyet *San-Phelippe* Marquis a' maga jegyzökönyvében az utóbbi világnak megtartott, melly a' Király' gyászos végét lerajzolja. Hogy némelly meghittjeit tole elmellékelhessék, elhitették vele, hogy megvólna rontva, 's ettöl származnának az ö nehézségei, nyavalyája. *P. Dias* egy Dominicanus 's Királyi gyóntatóatya vala ezen mesterkedésnek lelke, mellyben ötet Portocarrero Cardinalis és a' Nagy-Inquisitor elösegítették. Ezek Károlyon egészlen uralkodtak 's ha elöbbis gyenge vólt, most a' bájolás félelme által egészlen elvették eszét. Utóbb a' gyóntatóatya a' kegyelemböl kiesett 's Portocarrero elsö Minister lett.

Míg ezek Spanyolországban történtek, Wilhelm Angliából az Europai egyerányú uralkodásra igen figyelmezett, 's hogy azt fentarthassa, egy különös planumra vetemedett. A' Spanyol birodalmat a' maga még életben-lévö feje tudta nélkül elosztották. XIV. Lajos Angliával és Hollandiával 1698-an egyggyességre lépett, mellyben a' Bavariai örökösnek, ki akkor még tsak gyermek vala, Spanyolország

és ennek Americai birtokai; a' Frantzia koronaörökösnek két Sicilia, *Giupuscoa* tartománya, *Final* 's egyébb városok; a' Császár' második fiának Károlynak pedig a' Mediolanumi Hertzegséget ígértették.

Ezen a' Madritti Udvár felberzenkedett, és méltán. Ugyan is azért a' Király va' maga testvér huga' unokájának a' Bavariai örökös Hertzegnek számára testamentomot tesz, de ez azután kevés időre Brüsszelben meghalt. Most kezdödött még el az újabb vitzszálkodás és ostztozkodás.

Ugyan azon Hatalmasságok, a' kik az első ostzályt tették, most Károly Fö-Hertzegnek Spanyolországot és Napnyúgotti Indiát, mint a' Bavariai örökösnek szánt örökséget, ejtették; Maylandot a' Lotharingiai Hertzegnek és a' Dauphinnek felesleg ráadásul Lotharingiát.

Há hogy a' Császár ezen végezésben megegygyezett volna, tehát az ö fia Spanyol Király lett volna. De Leopold Károlynak minden birtokaira ásitván vonogatta magát 's utóbb mindent elveszített. Mind ezen még életében megesett ostztozkodásokon elkeseredvén Károly, az Austriai Fö-Hertzeget választotta: azonban a' Bétsi Udvar eléggé nékie kedvezni nem tudván, öt botszszúsággal illette. A' Király tiz ezer fegyverseket kívánván, a' Császár ezeket sem adta-meg. Maga a' Fö-Hertzeg a' Spanyolokat illetlen szókkal érdekelvén éppen akkor, midön *Harcourt* Marquis, Frantzia Követ Spanyolországban magát kedveltetni tudta, azt vitte véghez, hogy a' Spanyolok egy Frantzia Királytól már éppen nem irtóztak. Azonban a' gyengélkedö Király Leopoldal viszont kiengesztelödött, a' ki elöbb követjét-is vitzszahívta Madritból. Most Lajos *Har-*

court

court Markízt kihívja Spanyolországból és annak határira seregeket küld. Már közel a' kitörés. De *Portocarrero* Cardinál és az Országtanács úgy találták, hogy inkább kelljen a' Frantzia, mint az Austriai Házhoz ragaszkodni. Egyszer'smind minden Törvénytudók és Theologusok ebben állapodtak-meg. XII. Innocentius-is mégkérdeztetvén, azt válaszolta, hogy Spanyolország' törvényjei és a' kereszténység' boldogulása-is ezt javalják. Erre a' halálossan-beteg Fejedelem a' Dauphin' második fia' részére, mint *Anjoui* Hertzeg' számára testamentomot tesz; de úgy, hogy ezen Frantzia Hertzeg' kihaltával a' korona Károly, Austr. Fő-Hertzegre maradjon, de akkor-is olly feltétellel, hogy a' Spanyol korona soha a' Német-Birodalommal öszve ne kaptsoltassék; végre mind ezen Hertzegeknek maradékjai nem lévén, szálljon a' Szabaudiai Hertzegi Házra. Egynéhány hónapok múlva Károly életének harmintz kilentzedik esztendejében meghalt.

A' mint elöre-is el lehetett látni, ez a' nagy változás egész forrást tett Europában. Eleintén ugyan, Leopold Császárt kivévén, mindenek tsak bámúltak a' dolgot, hogy hogy eshetett az meg, hogy egy Austriából származott Fejedelem a' Bourboni Házból teve örököst, a' mellyel már tsak nem két száz esztendeje szüntelen hadat viselt. Elég az, hogy az Anjoui Hertzeg V. Filep' nevezet alatt Spanyol Országba ment, hogy a' Királyi székbe üljön. „Nintsenek már többé Pyrenæusi Hegyek" mondá néki az öregattya megválásakor. A' Pápa, a' Szabaudiai Hertzeg, Venetzia, az Északi Hatalmasságok, maga Portugallia, sőt Hollandia — a' szükség úgy hozván magával — és Anglia

glia — a' Frantzia' részre gondolkozó Tanátsoktól fellovaltatván — megesmérték ötet Spanyol Királynak. Hogy a' Bavariai Elector, Német-Alföldi Helytartó 's az ö testvérje a' Kölni Elector meg ne egygyezzenek, vélni se lehetett. A' Szabaudiai Hertzeg, kinek leányjával kelle vala Filepnek öszvepárosodni, belsöbb barátja vala; 's a' Mantovai Hertzeg Frantzia várörzöket botsátott bé tartományjaiba. A' szerentsés és hatalmas Nagy Lajos még mind eddig nem-is gyaníthatta a' szerentsének rettenetes tsapásait.

De mit mond mind ezekhez a' Nagy Leopold? Ez II. Károly' Testamentoma ellen egy V. Károly és az ö testvérje I. Ferdinánd Cs. között megesett Megegygyezést állít-elö, melly szerint utóbb ezen két Austriai Ágnak költsönössen kelle vala egymásnak succedálni. E' felett elöladta IV. Filepnek testamentomát, mellyben nyilván a' vala, hogy II. Károlyt Leopold' maradékjai váltsák-fel az uralkodásban. Itt meg kell jegyezni, hogy a' Spanyol törvények szerint az egyenes lineában lejövö Hertzegnék a' mellékes lineából származott Hertzegeknek eleibek tétettnek. Igaz, hogy itt kerdezni-is lehetne: vallyon végez-e az Orszag' dolgában a' familiai atyafiságos megegygyezés? továbbá: nem ugyan azon jussal testál-e II. Károly, mint IV. Filep? 's hát a' Nemzetnek helyben-hagyása mellyikre üté a' petsétet?

Mivel pedig ezen per alá nem tartoztak az Olasz Országban lévö Spanyol birtokok, ugyan azért Anglia és Hollandia a' Császárral egybe kaptsolták magokat, hogy azokat ama' nagy örökségtöl elszakaszszák. S ugyan a' végett, mineketlotte Anglia és Hollandia világossan a' had-it

hadat megizenték vólna, Eugenius Hertzeg Tridenten által Olasz-Országba béütött, ha bár Venetzia neutralisnak tartatta-is magát. Catinatnak szabad keze nem lévén, az alatta szolgáló fő-tisztektől-is kevés engedelmességet várhatván, sem ellent nem állhatván, *Oglióig* visszavonta magát; 's így Mayland veszélyben forgott. Ez' valódi katonának fővezérsége egy puha udvari embernek *Villeroi*-nak adattatott által, a' ki fennt-látása által tsak hamar megsértette a' Szabaudiai Hertzeget, a' ki a' Frantziáktól már úgy-is idegenedni kezdett. *Villeroi* Eugeniust *Chiarinál* megtámadta; de bátor a' Szabaudiai Hertz. és Catinat mindent megtettek a' lehetőségig, még-is ezen ütközet a' következendőket mind elvégezte.

Így kezdődtek-el azon nyomorúságok, melyeket Eugenius hazájának Frantzia-Orszá-gnak szerezni kéntelen vala. Ő a' Szabaudiai Házból eredett *Soissons* Grófnak, Campania' helytartojának és *Mancini* aszszonynak, Mazarin' unoka-testvérjének fia vala. 1663-an született Párisban. Ifjúságában senki sem néztek belőle, mi leend. Előbb Frantzia-Orszá-gban tsak egy Apaturságot kívánt, 's azt meg nem nyervén katonává lett, és XIV. Lajostól egy regimentet kért. Ez néki azt meg nem adván, 1683-an a' Császár' szolgálatjába ment, örökre lemondván Frantzia-Országról. Lajos' Tanátsosi egy eszeveszett embernek állították őtet; de ő az Udvariak' ítéletét szégyenbe hozta.

NEGYEDIK TZIKKELY.

XIV. Lajos II. Jakab' fiának Királyi titulust ád. Wilhelm Angliát és Hollandiát felfegyverkezteti. — III. Wilhelm' halála. — Közönséges háború. A' Szevennesek' pártütése.

Még tsak távúlról tsillámlott a' háború' porányi szikrátskája, a' midön XIV. Lajos a Császár' szövetségesseinek okot adott azt közönséges lánggá fújni. II. Jakab *St. Germain*-ben meghalálozván, fiának Angliai Király nevet adott, de azonban a' maga Titkos-Tanátsának meghagyván, hogy ezen veszedelmes lépést meg ne tegye. Jakab' özvegyje és a' híres *Maintenon* aszszony, kivel Lajos 1686. magát titkon megesküdtette, megnyerték azt a' Király' természeti nagylelkűségének tett hízelkedések által, a' mit az okosság még-is nem javasolt. Lajosnak ebbéli tselekedete nélkül-is az Angolyok fegyvert foghattak vólna ő ellene, de az ő ellenségeskedések talám nem jett vólna olly állhatatos, olly megengeztelhetetlen dühös. Eddig gyakran rajta-hajtottak Wilhelmen, nyúghatatlanná, keserűvé tették életét; de mostantól-fogvá buzogtak mellette. Haszontalan bíztatta őket Lajos, hogy a' Ryswicki kötést mindenekben híven megtartja: az Angoly nemzet meggyaláztatottnak vélte magát és hangossan panaszolkodott; 's Wilhelm ezt jelessen használta. Az Alsó-Ház negyven ezer fegyvereseknek tar ására ajánlotta magát 's azt ki-

kívánta, hogy a' had mind addig folytattassék, míg ezen szégyen elégképpen meg nem lesz bolszúlva. Az új Prætendens III. Jakab ellen örökre számkivető-Bill hozattatott és az elök közzül kitudattatott.

A' betegeskedö Wilhelm mindenbe új lelket lehelt, a' rettentő hadi kézzületeket megtette, 's az egész tábort maga akarta vezérleni. Egy lóról-való leesés, hideglelést okozván néki, életének 52-ik esztendejében 1702. an meghalt. Halála után-is ditsö szégére vált, hogy Gróf Churchillt — utóbb Marlborugh Hertzeget — mint hadivezért és követet Hollandiába küldötte; mert ezen mind a' két tekintetben dologhoz termett férjfiú nem lett kissebb Frantzia-Ország' meghomályosításában Eugenius Hertzegnél.

Minekelötte a' hadi dolgokat adnám-elö, szóllok egygyet kettöt Wilhelm' uralkodtárol. Méltán nevezték ötet Hollandiai Királynak és Angliai Helytartónak. A' mennyire a' Hollandusok' hozzá vonszó szeretete és bizodalma magokon uralkodni engedte; annyira megkötötte az Angolyok' vére ellenkezö természete és birodalmatlansága az ö kezét. Midön Wilhelm legelöszer kiszállott Angliába, Hollandia ezen hadakozására hét milliom for. ajándékozott; Anglia többnyire mindenben ellene szegezte magát, ha tsak a' Frantziák ellen viseltetett gyülölség nem jött közben. Itt vagynak némelly jegyzések az Angliai uralkodás' módjától! Még nem vala elég, hogy az Alsó-Ház a' néki ajánlott summáról számat kért; egy ezen uralkodás' formájánál hasznos okosság: hanem a' Tolerantzia' bévitele sem engedtetett meg néki, melly sóganatos lett volna: abban-is ellent állott a' Nemzet, hogy külsö Protestánsok

ſok Angliában indigenatust kapjanak, mivel azokat Nouconformistáknak nézte. 1694-en ſegedelempénz nélkül ſzükölködvén, kéntelen vala egy Billt megerösíteni, melly egy egy Parlamentum' idejét három eſztendöre határozta. A' Parlamentumnak idejét így megſzorítani, ſzükség vala; mert a' pénzzel-való megrontások leírhatatlanok valának, 's ezek a' Nemzet' ſzabadſágának kárt okozhattak vólna. De nem csak maga az Udvar rontotta a' Parlamentum' tagjait; hanem Frantzia-Orſzág-is Wilhelm ellen, csak nem minden póstahajó, melly Angliába általment, vitt tíz ezer Lajosaranyokat. Az Udvar úgy vásárlotta-meg a' voksokat, 's mit nem vihetett akkor végre, ha így az egész Parlamentumot megvette, 's annak idejét tetſzése ſzerint nyújthatta? 1696-dik eſztendöben egy öſzveesküvés fedeztetett-fel a' Király ellen. Mind a' két Kamara buzogva buzogtak az ö megtartásán és védelmezésén. De 1697-en a' Ryswicki béke után, csak tíz ezer népet hagytak-meg néki azon ármadiából, mellyet állandón fenmaradóssá akart tenni; söt 1699-en éppen csak hét ezerre tették; 's végre arra kénſzerítették, hogy Hollandiai testörzö ſeregét botsássa-el magától, — ez a' Király' ſzívét egészlen általjárta. Hogy a' Spanyol Birtokok felett folyt ostozkodásba belé ereſzkedett, azért ſok gyalázó beſzédeket kellett hallania, az ö Ministerjei ellen zúgtak. Mind ezen borongós fellegeket XIV. Lajosnak egy külömben nemes, de meggondolatlan tette a' Prætendens részére, feje felöl elüzte. Egy ſzóval: ha Wilhelm olly hidegvérü, olly rátermett a' dologra, a' Nemzet' ſzabadſágaira, törvényjeire olly vigyázó nem lett vólna, nehezen tarthatta vólna meg magát a' Királyi ſzéken,

Néki

Néki gyermeki nem valának, a' Királyné Mária már meghalt. A' Daniai Hertzegnek hitvese, Mária' huga, *Stuart* Anna, a' Parlamentum' végzése szerint, örömmel Királynénak kiáltatott. Ez egy 37 esztendös, kegyes, okos, hazáját 's annak törvényjeit forrón szerető Királyné, méltó vala az ö népének szeretetére és tiszteletére Hijjában ketsegtették magokat azzal Frantzia-Országban, hogy a' rettentö Wilhelmnek halála után az Ország' Systemája újra megváltozik. Marlborough a' Hollandusokat a' XIV. Lajos ellen tett szövetségben egélzlen megerösítette. Több külömbféle színek alatt a' had XIV. Lajos ellen megizentetett 's a' szerentse reménységen fellül kedvezett a' szövetségesseknek.

Meunél jobban támaszkodott mindenha Lajos az ö hatalmára és eszére, annál közellebb láthatta most a' maga hanyatlását. Az ö kintstárja megrongálva, egy elöbbi Parlamentumbéli Tanátsnoknak *Chamillard*nak, külömben egy emberséges, de talentum nélkül-való férjfiunak keze közt, a' ki meg-meg utóbb még hadi Minister-is lett. Az egész ember *Maintenon* aszszonynak teremtményje vala. Ezen másként értelmes és jó lelkü Aszszony tele-vala præjudiciumokkal. A' Király már nem ama' régi, tüzes, munkás Lajos, a' ki minden felé lelkesített, tsudát tett, mint egy elzárva élte' vége felé az ö felelségével, tsak a' Cabinetböl tette a' rendeléseket. Nints többé *Louvois*, 's az ö halálától-fogva a' Katonai fenyíték elágyúlt 's napról napra inaszakadtjabbá lett. A' seregek' homlokán a' hartzban jártas-keltes férjfiak helyett tapasztalatlan ifjak villogtak. Rövideden; sem az uralkodó igazgatás, sem a' Ministerium, sem a' seregek, sem a' Nemzet',

zet' állapotja nem az, a' mi vala elöbb. Minden öſzveomlik, dül, ha a' fö rúgók az Országban elveſztették erejeket.

Ellenben pedig az ellenſégnek vagynak két fö nagy vezérjei, ſzint olly nagy Statisták, mint Bajnokok, kik az egéſz hadi munkát magok igazgatják, Fejedelmeik' Tanátsosit ök vezérlik. Anglia' és Hollandia' kintseivel ſzabadon bánhatnak —'s a' mi legſzebb, egymással tökéletessen megegyegyeznek, ezek *Eugenius* és *Marlborough*, kiknek Türenneket és Condeket kellett vólna ellenek állítani, nem pedig meſzſze nem látó *Chamillardot*.

Már Eugenius Olaſzorſzágban közel vala Cremonához, a' hol *Villeroi* ſemmit ſem láttatott félni. Eugenius Februariusban béſzökteti ejtſzaka népét egy canalison. Villeroi a' puska' durranásra ébred fel, kimegy a' házból 's megfogattatik. Szerentséjek vala a' Frantziáknak, hogy egy Regimentjek éppen mustrával készülvén fegyverben vala, különben, a' mint Eugenius a' rendeléseket jól megtette, Cremónának most fel kellett vólna magát adni, de ama' Regiment ellent állván, a' benn lévö katonaság feltenyészedvén, az ellenſégnek hátat kellett adni.

Villeroi helyére a' *Vendomei* Hertzeg, IV. Henrik' unokája rendeltetett. Bátorſággal és tüzzel tellyes, az ütközetben derék, de különben kitsapongó, a' maga katonáitól, kik az ö vezérlése alatt meggyozhetetleneknek tartották magokat, imádtatott *Vendome* ſokſzor nagyobb ditsöſséggel hartzolt, mint haſzonnal. A' *Luzarai* véres tsata után mind a' két Fél *Te Deum*'ot énekelt. Voltaire azt mondja, hogy ha Vendome Eugénnel nem ſzállott ízembe, mindenkor győzött.

Az

Az ifjú Burgundi Hertz. Marschall Boufflers' igazlátása alatt szerentsétlen vala Flandriában. Marlborough, a' halhatatlan Türenne' tanítványja, holmi hidegvérűséget egyvegyesítvén ama' nagy hadi-mesternek alkalmatosságával, mindég előbbre nyomúlt, az ütközetet mindenkor okossan elkerülvén. Már Venlo, Rüremonde, Lüttich elfoglaltattak. A' Frantzia ditsösség már alkonyodásba borúlt.

Még tsak Német-Országban tartotta-meg magát a' Frantzia sereg annyira, a' mennyire. Leopold az Austriai, Sveviai, Frankoniai, Felső- és Alsó-Rajnai kerületeket a' Frantziák ellen összeszövetkeztette, megnyerte különössen e' végett a' Brandenburgi Electort Friderikett, a' ki már 1657-dik esztendőtől-fogva függetlenül bírt Borussiai Hertzegséget most Királyságra emelte és 1701. 18-dik Januariusban Königsbergben maga magának fejére a' koronát feltette, 's I. Fridrik nevezet alatt szabadon uralkodott. A' Császár, Anglia, Hollandia, a' Palatinátus, Saxonia, Dania, Moskovia 's a' t. megesmérték az ő Királyságát, tsak a' Pápa, a' Német-Rend és utóbb sokáig Frantzia-Ország nem. A' Badeni Hertz., egykor a' Törökök' ijedelme, kormányozta a' Császári tábort. A' Landaui erősséget már megvette és egész Elzaszt félelembe hozta. *Catinát* nem mere vele feltenni, *Villars* Markíz alattavaló Generális, egy bátor és nagy hadi ember, bő jutalomra 's hírre-névre szaggatván, a' Császáriakkal-való megmérközésre engedelmet kér és nyer, *Friedlingen*nél megütközvén, azokat megveri, üzöbe veszi, 's az ő vakmerőségének Marsalpáltza a' díjja.

Villars 1703-an összve tsatolta magát a' Bavariai Electorral, 's arra bírta, hogy ez *Hochstädt-*

*städt*nél a' Badeni Hertz. segedelmére küldettetett húsz ezer sereget támadja-meg, mellyet megtévén, az Elector győzött, Augsburgot bévette; maga Béts veszedelemben forgott. Egy-szer'smind Tallard Marschall-is *Speyer*nél a Hesszeni Hertzeget, utóbb Swéd Királyt, jól megforgatta. Tallard ezt írja XIV. Lajosnak: „Felséged' tábora több zászlókat nyert, mint rosz katonát elveszt tett." Ez Landaut-is viszsza vette az ellenségtől.

De ezentúl kezd már Frantzia-Ország' szerentséje szállani. A' Szabaudiai Hertz. nem tekíntvén két vejeit, inkább a' maga tulajdon hasznát, valamint az utolsó háborúban, úgy most-is az ellenkező félhez pártol, mellyért néki a' Császár *Montferratot*, *Alesszandriát*, *Valencet* 's a' t. oda igérte. Őt' követte II. Péter Portugalliai Király, ki az ő báttyát VI. Alfonzust a' Koronától megfosztotta, 's a' kit a Spanyol Udvar azzal fenyegetett, hogy ha Frantziaországhoz nem kaptsolja magát, elvan végezve, hogy Országa veszt tett legyen. A' Császár 's az ő idössebb fia Josef, éppen most mondottak-le a' Spanyol koronáról Károly Fő-Hertzegnek részére. Károly Angliába 's Hollandiába ment, a' hol most készültek a' hadakozáshoz. Még egy szerentsétlenséget okozott *Villars*nak viszszahívattatása. A' Bavariai Elector ennek kevély és darabos vóltát nem szívelhetvén, más Marsallt kért, holott ennek párját nem várhatta. Villars, a' ki a' nagy táborozásokra termett, a' Szevennei hegyek közzé küldettetett, az ottani Fanaticusokat le-tsillapítani, kik az Uralkodónak aggodalmat okoztak.

A' Nantesi Edictumnak eltörlése a' Fanatismus' régi dühét viszont felmelegítette. Né-

hány

hány Frantziaországból kiköltözött Predikátorok tüzelték-fel ezen szegény Sevennei (Cemmenius) hegyi lakosokat, kik között már Próféták és Prófétaaszszonyok támadván elragadtatva jövendöt mondottanak. Ezen vakbuzgó hegybélieket a' Frantziák Kamizardoknak nevezték. Az ö pártütésre jelt adó szavok e' vala: „Semmi terhet sem, hanem lelkiesméret' szabadságát!" Vagy a' tyrannismus alól felszabadúlni, vagy Martyrok' koronáját nyerni, e' vala törekedések. Mennél többeket veszteteknek közzülök, annál hajthatatlanjabbak valának a' megmaradottak. Az a' reménység, hogy a' Szövetségessektöl, különössen Szabaudiából segitséget veszsznek, még vakmeröbbekké tette öket. A' rémitö vadon hegyek szolgáltak nékiek menedékhelyül, a' honnént mint erdei vadak úgy rohantak-elö. *Montrevel* Marsall haszontalan próbált ö ellenek. *Villars* azt gvadolta, többet nyer, mivel egy kenyérsütölegénnyel egygyezésbe eredt, ki nékiek vezérjek vala, 's a' kinek Obersteri-patenst küldött, de a' ki nem sokára Angoly szolgálatba állott. Villars újra az ármadához szóllíttatván, *Berwick* Marsall tsak az által eszközölt egy kis tsendességet, hogy a' legtöbbeket kiírtatta. Beh sokszor vólt XIV. Lajosnak alkalmatossága megtanúlni, hogy midön alattvalóinak egy részét üldözés által elkeseríti, magának tetemes kárt okozván, a' vallásnak semmi haszsnot nem hajt.

ÖTÖDIK TZIKKELY.

Frantzia és Spanyol Országok' kedvetlen állapotja 1704-ik esztendőtől fogva 1710-ig.

A hadnak külömbféle piatztzain a' dolgoknak képe egészlen megváltozott, még magában Olasz-Országban-is, a' hol mind eddig még Vendome szerentsés volt. A' legfényesebb szerentse kétes nyomorúságra szorúlt. Valamit a' tapasztalás' oskolája dítsőséget hajhászó Nagyoknak adhat, semmi sem olly alkalmatos azon' gőzt elverni, mellytől boldogságok özönében meg szoktak részegedni, mint ez.

A' Frantz és Bájor már mint egy eleve képzelték látni, miként foszttattatik-meg a' R. Császár fejedelmi székétől. *Passau* már a' Bájor Választónak kezében vala. Ketten mint győztessek, könnyen Béts alá rúgathattak volna; a' midőn Leopold úgy-is újra a' Magyarokkal veszödött, a' kik Rákótzi Fejedelem' vezérlése alatt meg-meg felzendültek. De nem vala már *Villars* Német-Országban. *Marlborough* pedig, a' ki *Bonn*, *Huy* és *Limburg* városoknak már úra vala, sebessen repült a' Császár' segedelmére. A' fogságból kiszabadult *Villeroi* Flandriában vezérlett. Eleinte nyomába indúlt Marlboroughnak, de majd hamar elveszette szeme elöl. Az Angoly elfoglalta a' Dunawerthi sántzokat, azután a' várost 's általkelt a' Dunán. Eugenius Hertzeg hozzá kapcsolta magát, 's most mindenestől, mint egy

ötven

ötven-két ezer néppel állottak hatvan ezer ellenség ellen.

Ugyan azon síkon, a' hol 1703-an Villars a' Csáſzáriakat megverte, következett a' Hochstädti nevezetes tsata, mellyet ſok baj követett. *Tallard*, 's *Marsin* Marsallok és a' Bavariai Elector vitték a' ſereget. A' mint *Feuquieres*, ez a' hadivezérek' nagy oſtora, írja, tizenkét nagy hibát követtek-el. Bizonnyal nagyok lehettek, a' midön Villars a' Szevenni hegyek között hallván az ö megtett rendeléseiket, a' dolog' kimenetelét elöre megmondtta. De mitis lehetett elöre mást látni, a' midön az ellenſéges Seregek' homlokán olly két hatalmas Fö-Vezér Bajnokok állottak. Marlborough betsapott az ellenſégnek azon ſzárnyába, mellyet Tallard vitt. Ennek rövid látása lévén az ellenség' oſztályja közzé vetödött 's elfogattatott. Most kezd Eugenius, a' ki már háromſzor nyomattatott-meg, maga elött mindent lerontani a' másik ſzárnyon. A' Bájor Elector és Marsin viſzſzavonták magokat, 's meg nem emlékeztek azon tizenkét ezer legjobb Frantzia fegyveresekröl, a' kik a' *Blindheimi* helyſégbe valának bézárva. Ezen kis tábor kénteleníttetett magát egy ſzablyarántás nélkül megadni. A' tsata-mezö és a' Duna tele vala hólt testekkel, alig ſzedhettek-öſzve húſz ezer népet, 's nagy hamar ſzáz mértföldnyi földet elvelztettek. Az Elector Brüsselbe futott, Bavariát pedig az Austriaiak dúlták. Elzaſz megtámadtatott, Landaut és Trarbachot a' Csáſzáriak, Marlborough Triert megvették.

Ezen gyözödelmeknek közepette meghal 1705-en Leopold Csáſzár, egy okos fejedelem, kit az ö Szövetségei az egeſz Német Birodalmon határozatlan parantsolóvá tettek, XIV. Lajost

Lajost mindenkor úgy festvén-le mint egy rettenetes és gyülöletes ellenséget. Azért tett Leopold a' Kerületekben annyi szövetségeket; azért gyült a' hatvan ezer fegyveres a' Rajna partjaira. Elsö Jósef, az ö örökösse ezen nagy tekintetét haszнára fordította. Az ö Országaiktól megfosztatott két Választo-Fejedelmeket, a' Bavariait és Koloniait a' Birodalomból kitiltotta, tartományjaikat elfoglaltatta; Marlboroughnak egy Németországi Hertzegséget adott, a' kire most Anna Királyné és a' Parlamentum az ajándékot tsak úgy pazérlották.

V. Filep is már ingadozni kezde a' Spanyol Királyi széken, bátor a' Nemzetnek legnagyobb részé hozzá hajolt is. Az ö udvara szüntelen-való factiok által bizgattatott, a' tartományokban sok árúlók és pártoskodók találtattak. *Portocarrero* Cardinal és *Arias*, a' Titkos-Tanátsnak ezen föbb tagjai a' kegyelemböl kiestek. *Ursino* Hertzegné (született Tremouille) és a' Frantziák bírták a' Királyt. Ez az aszszony, a' ki nélkül Filep nem lehetett; mert hogy XIV. Lajos egyszer töle elvette, azt viszont viszsza kérte, saját tetszése szerint változtatta a' Ministeriumot, mellyért a' Spanyolok, bár akármelly jó és nemes volt-is a' Király, nem kevéssé kedvetlenedtek-el.

Az Angolyok és Hollandusok egész erölködéssel kivánták Fö-Hertzeg Károlyt Filep helyébe tenni, mellyért-is öt a' Spanyolok nyájasságból: „Károly az Eretnekek' kegyelméböl Catholicus Királynak" nevezték. Portugallia- és Spanyol-Országokban annyira gyülölték az idegen vallásbélit, hogy ha e' vala a' véd, már maga a' védlett-is gyülöletes lett. Az Anglusok még-is igen kitettek magokért. 1704-en Portugalliába késérvén a' Fö-Hertzeget,

get, Gibraltart megvették, 's mind e' mái napiglan ſem adták-ki. Utánna eſztendőre elfoglalták Valenciát és Cataloniát. XIV. Lajos két híjában-való próbát tétetett, egygyiket Gibraltar, má-ikat Barcellona ellen; de ennek tsak a' leve következése, hogy egéſz roppant tengeri ereje ſemmivé tétettetett.

Villeroi minden ſzennyet leakarván törölni, melly az ő ditsőſſégére ragadhatott 1706-an a' Generalitásnak megegygyezése nélkül *Ramillies*-nél egy ſzerentsétlen ütközetet próbált nyóltzvan ezered magával. Marlborough egy fél óra alatt ſzéllyel verte őket. Elveſztettek 20 ezer embert és egéſz Spanyol-réſzi Flandriát. Tsudálni lehet, hogy XIV. Lajos Villeroinak ſoha ezért ſzemrehányást nem tett. „Marsall Uram! mondá néki hogy véle viſzont elsőben őſzvejött, a' mi korunkban immár idegenedik tőlünk a' ſzerentse." De azonban a' nép elég ſokat ſohajtozott a' ſok nyomorúságon, melly tsupán tsak a' Király' roſzſzúl választott kedveltjei miatt áradott ő reá.

Vendomet Olaſzorſzágban kellett vólna hagyni, a' ki ott egy nehéz háborút ditsőſſégessen viselt. 1705-ben *Cassanó*nál Adda vize mellett Eugeniust megnyomta; *Cassinató*nál pedig egy másik vezéren tökélletes győzödelmet vett, annyira, hogy H. Eugenius kéntelenítetett Trident felé magát viſzſzavonni és ſegítő ſeregre várakozni. Már tsak a' Szabaudiai Hertzegnek kelle vala a' végső tsapást adni, melly a' Piemonti Hertzegség' fővárosa elfoglalásával meg-is lett vólna. Azonban *Vendome* Villeroi' helyébe Német-Alföldre küldettetik — ez kár vólt. *Feuillade* Hertzeg, Chamillard Minister' veje, ki öt mindenképp' ennelni akarta, idéztetik Olaſzorſzágba, hogy *Turint* oſtrom alá

alá vegye. Megint egy szerentsétlen, kedvezésből-való választás! Nem hallgathatom-el, hogy itt XIV. Lajos' Századjának Megírója' szavait elö ne hozzam, a' ki ezen megszállásról így ir: „Száz Bataillon, negyvenhat Escadron, 140 ágyúk, 110 ezer ágyúgolyobis, 21. ezer Bombik, mintegy 28 ezer granátok 's a't. Ezen puſztításra-való költséges készülettel egy nagy darab tartományt bé lehetett vólna szerentsés lakosokkal plántálni. Minden egy nagy városnak ostroma ennyit kíván, és ha a' maga birodalmában egy elállyasodott, vagy púsztult falut fel kell épiteni, tehát senki sem teszi." Illy jegyzéseket örömest leirok, azért-is, hogy a' szenvedö nép' részére sajnálkodást gerjeszszek. — Hogy *Feuillade* Hertzeget a' maga dolgában jól megitélhessük, tudnunk kell, hogy *Vauban* Marsall néki megigérte, hogy az ostrom alatt mint Ingenieur, igazgatni fogja az egész munkát; de a' melly ajánlást a' Hertzeg el nem fogadott. A' mint beszéllik, olly formán támadta-meg a' várost, éppen mintha akaratja nem lett vólna, azt megvenni. A' Szabaudiai Hertz. a' városból szerentséssen kiillantott. Eugenius segítségére jött, 's Vendome' szeme láttára, a' ki már ekkor a' Flandriai táborhoz-vala kinevezve, általment az *Ets* és *Pó* vizein. A' Császáriak magokat *Asztinál* a' Szabaudiai Hertzeggel össze-kaptsolták, az Orleanszi Hertzeg pedig megindúlt, hogy Turinnál magát *Feuillade*-hoz tsatolja. Ama' Hertzeg jól okoskodott, nem akarván az ellenséget helyre várni; de mit tett, ha szabad keze nem vala. — 'S így két óra alatt a' Császáriak a' lineákat meghágták 's a' Frantziákat meg-futamtatták. Minden hadi butyor, élés, kaszsza az ellenségnek maradtt. *Marszin* lebjében meghalt. Az Or-

Orleanszi H. is ſebbe esett 's *Pignerollba* vonta magát. Igaz, hogy két ezer Frantziánál több ezen alkalmatosſággal nem esett-el; de oda lett Olaſz-Orſzágban minden. Piemont, Mayland, Modena, Mantova, még Neapolis-is. A' Turini veſzedelem után harmad napon a' *Medavi* Gróf *Castiglionénél* a' Heſzſzeni Hertzeget megverte, de hogyan? Úgy, hogy capituláltak és hogy a' győzödelmeskedő ſereget megmenthessék, minden tartományt ott hagytak a' Cſáſzárnak.

Spanyolorſzágban Barcellonánál ſzintén úgy jártak az ostrommal, a' hol pedig V. Filep maga jelen volt. Már ketsegtették magokat a' város' bévételével, a' midőn a' *Toulousi* Gróf, XIV. Lajos' terméſzet ſzerint-való fia 's Nagy-Admiral, a' ki az ott való kikötő helyet ſzemen tartotta, egyſzerre egy Angoly kissebb hajós hadi ſereg előtt viſzſzavonta magát. Szerentsétlenſégre éppen akkor lett napbéli fogyatkozás', mellyen a' Spanyolok, mintha még a' tudatlanság' idejében éltek volna, felette megrémültek. *Teſzſze* Marsal azonnal fen-hagyott az ostrommal. Az Angolyok jó zsákmányra kaptak; benyomúltak *Madritig*, és Fő-Hertzeg Károlyt Királynak kiáltották. Már Frantzia-Orſzágban úgy gondolkoztak, különössen ama' híres *Vauban*, hogy ſemmi ſem hátra, mint hogy V. Filepet Amerikában kelljen letelepíteni. De hol volt hozzá a' tengeri erő?

A' legutolsó ſegedelem-kútfő még a' Kaſztiliaiak' nemes magokviseletében fundálódott. Ez az ő Királyjához állhatossan hív nép, tele bolzſzúſsággal, hogy kedve ellen akarnak fejedelmet rá kötni, ifjú Királynéja' bátor ſzívétől és érdemeitől megbájolva, mindent elkövetett, valamit egy megrettenhetetlen és kétſégbeesésig jutott

szívtől várni lehetett. Püspökök, Papok, Barátok, nemesek, pórok, aszszonyok, sőt gyermekek-is hazafiui tűztől elragadtatván a' legvakmerőbb tettekre vetették fejeket, 's nem sokára az Anyavárost felszabadították. Filep újra bément oda, 's örömmel fogadtatott. *Berwick* Marsall, II. Jakab' természet-szerint-való fia, Valencia' szélén, 1707-en *Almanzánál* az ellenséget megverte. Az igazgató fővezér vala Ruvigni Gróf, egy született Frantzia, ki utóbb Galloway Mylord név alatt Pérré lett Angliában. Ez a' Kasztiliaiak' magok' elszánását látván, ezt írja Londonba: „Ha bár Europában minden Hatalmasságok felkelnek-is, egy, jobbágyjaitól ennyire szeretett fejedelmet, soha Királyi székéből ki nem vetnek." Most az Orleanszi H. veszi által Spanyolországban a' fővezérséget. Használván az Almanzai ütközet' ditsőségét, megtanította Valenciát és Arragoniát engedelmességre; sőt Cataloniában Lerida erősséget bévette, mellyet egykor a' nagy Conté meg nem vehetett.

Mind ezek holmi kis reményt nyújtottak. Azon-fellül Villars-is szerentsés vala Német-Országban, hol Frankoniában és Swáb Országban hadi sartzot fizettetett. Azonban a' Szabaudiai H. és Eugenius a' Tendei szoros úton benyomúlván Frantzia-Országba, Toulont ostromolni kezdék, mellyet más részről egy Angoly tengeri hajós sereg ágyúzott. Ha ezen város bévétethethetett vólna, megnyilt vólna az út a' Provinciai és Delphinatusi vidékre; de éhség, betegség és a' segedelem' elérkezése félbe szakasztalta az ostromlást.

1708-an a' Prætendens' részére még egy próbát tétett Lajos Skótzia felől; de Lovag *Forbin* alig tudta hajós-seregét 's hajóit, az

An-

Angolyok és kedvetlen véſzek miatt megmenteni. Lajos újjonnan meg-meg a' Flandriai táborozásban kezdett bízni. A' Burgundi Hertzeg, az ö Unokája, híres az ö nagy nevelöjéről *Fenelon*ról, igazgatott ott egy ſzáz ezerből álló ármádát Vendome' ügyellése alatt. Gent és Ypern városok' elfoglaltatása minden jót látſzatott igérni; de ſzerentsétlenſégre a' kegyes Fejedelmi Hertzeg és az ö Udvarnokjai nem fértek-öſzve a' másként gondolkozó Hertzeg Generalissal. Ezen egygyet-nemértés által okozott hibát Eugenius és Marlborough, kik valamint az ütközet' helyén, úgy a' Tanátsos Cabinetben-is öſzvetartottak, haſznokra fordíták. *Oudenarde*nál a' Frantzia tábort végképp' megverték, *Lillét* körülvették; — nagy bátorság! 's hogy Bouffleurs Marsall azt négy hónapokig vitézen tudta védni, az a' gyözöknek ſzerzett koſzorút. Azután Gent és Brügge-is az ellenſégé lett. Már maga Páris-is rettegett; mert Hollandus tiſztek, többnyire Frantzia ſzökevények, már egész *Versailles*-ig kiſzágúlódtak, 's a' Fö-Lovaſzmestert a' *Dauphin*' képében felkapván magokkal elvitték.

Az 1709-ik eſztendö töltötte-bé utóbb a' bajjoknak és viſzontagſágoknak kelyhét egéſzlen. Bátor XI. Clemens (Albani) még olly igen hajlandó vala-is a' Frantzia Udvarhoz; de mivel a' Csáſzáriak az Egyházi Birodalomhoz immár közel jártak, ö Szentsége vagy csak azért-is, mivel a' Parmai Papságnak pártját fogta, melly a' Csáſzáriaktól reá vetett dót meg nem akarta fizetni, kéntelen vala a' Fö-Hertzeget 1709-en 15. Januar. III. Károly nevezet alatt Spanyol Királynak megesmérni. A' Pápa' ſzava akkori id ben fontos vala, a nál inkább, mivel ezen Fö-Hertzeget tsupa Protestán-

testánsok emelték. 1708-an az Angolyok elvették a' Spanyoloktól *Sardiniát* és adták a' Császárnak. Ugyan ezen esztendöben az Anglus és Hollandus seregek *Sztanhope* Anglus General-Major alatt elfoglalták Minorkát; a' Maurusok pedig az Afrikai szélen fekvö erös várost *Orant* bévették, 's így a' Birodalom minden felöl hanyatlani kezdett.

Ennyi veszélyekhez következett egy nagy kártékony tél, melly a' jövendö aratáshoz-való minden reménységet megölt. Maga az Anya-Frantziaország távúl-vala attól, hogy új eröt vehessen; az alatta-való tartományokban már nyilván kiütötte magát a' zúgolódás. Lajos látván, hogy meg nem lábolhatja, békességet kért, nem gondolván véle, akár miként adja-is meg az árrát. 'S valóban Torszi Marquis, a' Király' fö'bb Ministerje, a' ki Haagában a' béke-alkudozást személyessen folytatta, nem kevés kissebbséget szenvedett a' Hollandiai Nagy-Pensionariustól, a' ki Eugeniussal és Marlboroughal Frantziaország' veszedelmére öszveesküdött. Ezeknek kívánságaik képtelenek valának, azt akarták: hogy a' Király, az ö unokája' dethronizáltatásában egygyesüljön vélek; hogy két hónapi fegyvernyúgvás alatt Károly Királyt Sicilia' bírásába segélje; Elzaszról lemondjon; Flandriában a' Hollandusoknak adjon tíz városokat 's a' t. Melly szer felett-való kívánság a' Királyt arra birta, hogy egy kerületi-írásban mind ellenségeinek igazságtalan kérelmeket, mind a' háborúnak elkerülhetetlen vóltát a' közönségnek eleibe adta, mellynek a' lett gyümöltse, hogy a' nép a' betsület érzéstöl és bosszúságtól ingereltetvén, a' maga nyomorúságát nem érzette.

Mint

Mint egy hetven ezer ember állott most *Villars'* vezérlése alatt Flandriában. *Bouffleurs*, egy régiebb Marsall, még-is mint egy maga laurussairól elfelejtkező Bajnok, maga kívánt második lenni ezen tábornál. *Dornick* tsak éppen imént veſzett-el, Marlborough és Eugen 80 ezer néppel *Bergent* akarták ostromolni, 's az azt gátló Frantziáknak nékik mennek, mellyből támadott ama' nyakas elſzánásra és bö vérontásra-nézve a' maga nemében egygyetlen egy emlékezetes ütközet *Malplaquet*nél. A' Frantzia katonaság még kenyerét-is elhányta magától, hogy így a' ſzükſégtöl ſarkalva még dühössebb lehessen. A' bal ſzárnyon-lévö Hollandusokat lekaſzabolták; de Marlborough még-is gyözött. Villars megsebesíttetett és Boufflör' vezérlése alatt a' ſereg ſzép renddel elvonta magát a' tsata-piatzról. Frantziák mint egy nyóltz ezeren, a' Szövetségessekből több mint húſz ezeren estek-el, de illy nagy árron-is tsak ugyan megvették Bergent.

Az Orſzágot még egy veſzély fenyegeti más oldalról. A' Szabaudiai H. általmegy az Alpeseken 's *Annecait* béveſzi, és a' végezés ſzerint egéſzlen Burgundiába be kelle vala nyomúlnia, a' hol a' Csáſzáriakkal egygyesült vólna: de ezen vakmerö és elmés feltétel *Mercí* Grófnak veſzélyje által füstbe ment. Most egyſzer *Bourg* Gróf — utóbb Frantziai Marsall — a' hazát megmentette, de mi haſzna, ha Lajosnak még-is meg kelle magát alázni, és a' vérontásnak még vége nem ſzakadtt.

HATODIK TZIKKELY.

A' Hadnak folytatása. — Jósef Császár' halála. — Mesterkedések Londonban. — Marlborough kiesik a' kegyelemből. — A' béke' elö-pontjai.

Tsak igaz, a' mit ama' Görög Bölts mondott: „Senki sem boldog halála elött." Ki hitte vólna, hogy ama' nagy Győző, a' ki 1672-en tsak nem egész Hollandiát járma alá vetette 's tsak helytelen és meg nem állható kívánságai által vitte a' lakosokat a' kétségbeesésig, most kénelen légyen ugyan azoktól egy ötet megalatsonyító békeséget kérni. Egy lekötelező alkuban viszszaigérte Dornickot, Lillét, Straszburgot, Brisachot; a' Dünkircheni kikötöhelyet pedig eltöltetni fogadta; Károly Fő-Hertzeget Spanyol Királynak megesmérte, és V. Filepnek segedelmére nem lenni, megfogadta. Ezen ajánlásaiból kitetszett, melly kimerített vala az Ország, 's ha kiki a' közönséges jót tekintette vólna, 's nem engedte vólna magát saját vágyásaitól ingereltettni, ezeket minden késedelem nélkül el lehetett vólna válalni. Mert a' szövetségessek-is érzették immár a' sokat, 's bízhattak-é, hogy mindég győznek? De egy részről Eugenius' és Marlborough Hertzegek' ditsösség-szomjúzása háborút kívánt; más részről pedig ama' fennlátó Hollandiai Nagy-Pensionarius Heinsius, nagy kedvét találta abban, hogy XIV. Lajost egészlen lába alá tapodja. Wilhelm Királynak halála után nem vala több

bé

bé Hollandiának helytartója. Azonban *Heinsius* egéſzlen III. Wilhelm' Systemáját követte Frantziaországé eránt, 's így a' két Fő-Vezérekkel egy értelmen vólt. A' midőn a' Frantzia Követek tsak különös kegyelemből Gertrudenberg kis városotskába bébotsáttattak — mert az egyébb Hatalmaſságok' követjei' tanátskozásokban réſzt nem vehettek — 's látták, hogy a' Hollandiai Nagyok az ő ajánlásaikat kevélyen megvetik, annyira megalázták magokat, hogy V. Filep ellen pénzbéli ſegedelmet ígérnek. Igaz, hogy az ellen-félnek kegyetlenſége is meſzſzement, midőn azt kívánta, hogy Lajos maga fogjon unokája ellen fegyvert, és hogy két hónapok alatt kiveti a' Kir. ſzékből. Ennek megigérése nélkül béke alkuba ſem akart botsátkozni.

Hogy a' nyomorúság' pohara egéſzlen eltsapjon, maga a' ſzerentse-is tápláita a' Szövetſégessek' megátalkodottſágát. Douay, Bethüne, St. Venant, Aire városokat bevették; Frantziaország' ſzéli vártái és erősſégei egygyik a' másik után hanyatlottak; a' köznyomorúság mindenfelé kétſégbeesést kiáltott. A' köz-jövedelmekre ügyelő Igazgatásnak egy parantsolatja jött-ki, melly ſzerint kinek kinek jövedelme tized réſzét békelle fizetni, 's ez a' kínos adózás elvállaltatott. Egyſzer'smind Spanyolországban-is minden reménység elaluſzik. A' Frantzia ſeregeknek hazájok védelmére viſzſza kellett onnént jönni. A' Spanyolok Kataloniában már kétſzer, most *Saragossánál* harmadſzor *Stahrembergh*, híres Német Gene ális által ugyan tsak derekassan megverettettek. Filep Madritból kiköltözött, Károly Fő-Hertzeg pedig újra Királynak kiáltatja abban magát; de a' Kaſzti

liaiak'

liaiak' képén lebegö ſzomorúság Filephez-való ſzításról tett bizonyſágot.

Tsak egygyetlen egy férjfiat kértek a' Spanyolok Frantziaorſzágtól, t. i. *Vendome* Hertzeget, a' ki a' Lillei ſzerentsétlen táborozástól fogva már nem ſzolgált. Egy hadi vezér ſem tudta a' népben a' tüzet és bátorſágot úgy felgyújtani, mint ez. Ez eljött, kiki az ö ſzabadítóját látta benne. A' Spanyol Nagyok arról vetélkedtek, mitsoda rangot adjanak néki; „Minden rang jó énnékem, felel a' Bajnok, nem jöttem én az idevaló Nagyoknak eleibek hágni, hanem Királyjokat menteni. A' Nemzetnek buzgóſága már a' lehetetlenſéget-is lehetövé látſzatott tenni. Egyſzerre pénz-is, ármáda-is lett. A' Fö-Hertzeg ott hagyja Madritot; Vendome béviſzi a' Királyt; siet az elbámúlt ellenség' eleibe, *Brihuega* mellett *Sztanhope* Angoly Generálissal megütközik, 's öt ezer embereivel egygyütt magát-is elfogta. Más nap *Villaviciosá*nál Stahrenbergen tökélletes gyözödelmet vett. Ezen föütközetben maga Filep-is ditséretessen viselte magát.

Elsö Jósef Csáſzár, a' kit a' ſzerentse mind végig híven ſzeretett; a' ki a' Spanyol Birodalomnak egy réſzét a' magahaſznára a' többitöl elſzakaſztotta; a' Bavarjai Vál. Fejedelem' tartományaival kedvére bánt; a' ki XIV. Lajos' megaláztatásával gyözödelmeskedett, 's éppen most a' Magyarorſzági pártosokat letsendesítette — ennyi földi boldogſágoknak közepette 17. Apr. 1711-en, életének 33-ik eſztendöben meghalt. Az ö testvérje, kit a' Spanyol thronusra emelni olly haſzontalanúl törekedtek, lett az ö örökösse, és hat hónapi közben-esett orſzáglás után VI. Károly' neve alatt Csáſzárnak válaſztatott. Ezen nem várt esetet a' bé-

kes-

kességnek kellett követni, mellyre nem sokára készültek-is Angliában. Hogy megláthassuk, melly nagy befolyása vagyon sokszor egy tsekély dolognak a' Nemzetek' sorsába, az itteni Udvarnál esett mesterkedésekről egy két szót teszek.

A' Whigs- és Torys két felek között most annál nyakassabb viszszálkodás vala, mivel az ö berlenkedések' nevelésére a' politikával a' vallás-is öszvekaptsolta magát. Az elsök jobban presbyterianusok; az utolsók Episcopalisok valának. Mivel Marlborough a' *Whigs*ekkel tartott, tehát ezen fél most nem tsak győzött, de már üldözgetni-is kezdett. A' békességet soha nem kívánván, a' fövezér' tzéljaiban mindég megégygyezett, a' ki tekintetét, szerentséjét, táméntalan gazdagságát tsak a' had' folytatására épithette. A' pénznek szerelme, egy illyen nagy férjfiúban méltatlan indúlat, és az ö képtelen ditsösség-szomjúzása nevelték ö benne a' Bourboni Ház eránt-való megengesztelhetetlenséget. Az ö felesége, a' Királynénak Annának egész szívét bírta, a' kintstárnok *Godolphin*, az ö nászsza; az Ország'-Titoknokja Szunderlandi Gróf, az ö veje, mind részén valának, 's így még az Udvarnál változás nem esett, mindent tehetett. De az eltürhetetlenségig kevély Marlborough Hertzegné, elfelejtkezvén az illendöségről, a' Királynéval vastagon-is kezdé éreztetni uralkodását, a' midön egy Mylady *Masham* nevezetü attyafiát a' Királyné' vetélkedö társául 1708-an az Udvarhoz hozta, mellyért a' kedvből kiesett. 'S mostantól-fogva a' Hertzeg ellen-is ezer practikák forraltattak. A' *Torys*ek felemelték fejeket. *Harley*, utóbb Oxfordi Gróf, Ország' Secretariussa és *Saint-John*, utóbb *Bolingbroke* Gróf

Gróf egy plánumot készítettek az Ország' felforgatására. Egy olly tartományban, a' mellyben illyesbe a' népnek-is szóllni lehet, szükség vala azt elkészíteni. Ugyan e' végett D. *Sacheverel* predikátziókat mondott és nyomtattatott, mellyekben a' *Whigs*-ek principiumjaikat motskolta és letette, mellyért-is 1709en az Alsó-Háztól vádaltatván, az ö predikátzioi a' Parlamentum' és a' Királyné itéletjére megégettettek 's három esztendeig a' Cathedrától eltiltatott.

Marlborough Hertzegné, nem sokára azután Gondolphin, Szunderland 's a' *Whigs*-ek' egyébb fejei az Udvartól elmellékeltèttek. A' Ministerium megváltoztatott. D. *Sacheverel* vi' szont el kezde predikálni; a' nép egészlen a' Torys-ek' részére hajlott; mellynek a' lett következkezése, hogy a' Parlamentum' tagjai-is csak nem mind ezekből állottak. Így egy tsekély eszközszülte az Országos revolutiót. A' nép mindenütt ugyan az.

Mihelyt a' Torys-ek erőt vettek, szint úgy elbízták magokat és fenekedni kezdettek, mint fellebb a' *Whigs*-ek. A' kitett Ministereket és Marlboroughot kárpálták. A' meghasonlásnak lelke eltemette ezen nagy Heros' tetteinek és érdemeinek emlékezetét. Mindenfelé az ö tehetetlen fösvénységét mondálták, a' legrútabb dolgokat kenték reá; talentomaiból tsúfot üztek, 's még az ö vitézségén-is kételkedtek. A' legnagyobb háláadatlanság! így tselekedett valaha Athene fövezérjeivel.

Azonban az Udvar tsak ugyan nem merte elvenni Marlborough Hertzegtöl az ármádia igazgatását. Már most tudta a' Hertzeg, hogy míg a' had tart, addig lesz tekintete 's hatalma; 's így, bátor a' Királyné igen hajlandó lett

lett vólna-is a' békesſégre, nemzeti gyülölſég a' Frantzok ellen és a' győzödelmekben való maga-elbízás az Angoly réſzről nagy gátokat hengergettek az eleibe. De meghalt I. Jósef, 's az ő tartományjainak egy örökössé lett Károly, most Angliának-is másként kellett gondolkozni; maga magát megerötelenítette és Hollandia 's Austria valának nyertessek. Ha iménti azért fogtak fegyvert Europa' Hatalmassai, hogy a' Spanyol koronának Frantziával-való egygyesítése az úgy nevezett Egyerányuſágot az Orſzágok és Birodalmak között megrontja; nem vala-e most ſzinte az a' roſz félendö, ha maga Austria teſz ennyi koronákat fejére? Mit tehetett vólna azért Anglia ditsösſégessebbet a' békeſſégnél, vagy tsak azért-is, mivel egéſz Europa nyögte a' hoſzſzas jajt?

Mivel a' Szövetſégesekkel tett kötések ſzerint Anna Királyné 's az ő Ministerjei nyilván nem békélhettek, tehát a' *Versailles*-i Udvarral titkos alkúba eredtek, pedig egy esméretlen *Gaultier* nevü pap által, a' ki XIV. Lajos' Ministerjeinek bátran erösítette, hogy ha akarják, Hollándia beléavatkozása nélkül megeshetik a' békesség. *Prior* egy híres Angoly Poéta leve' az alkudozás' eſzközlője, 's a' mi tsudálatos, mind a' két réſzről hasonló öſzinteſséggel bántak egymással.

Ez alatt a' háború mind tsak folyt; Marlborough félelembe hozta Frantzia-Orſzágot, meghágta Villars' lineáit, mellyek *Montreuil*-tól-fogva egéſz *Valenciennes*-ig terjedtek, *Bouchain* városát ostrom alá vette, és ſzerentsés lévén már Párisig ſemmi gátja sints.

De a' Londoni Udvarnak békére hajló ſzándéka által ezen ditsösſéget ſzomjúzó Vezérnek pályájában akadály tétettetett. A' béke-ſég' elö-

elöpontjainak Anglia, a' Császárnak és a' Hollandiai Rendek' híre nélkül alájáírta magát, a' hol egygyik egygyezés szerint a' Dünkircheni erösség' elszórása ajánltatik 's a' t. Marlborough fényes hivataljától megfosztatik, 's tsak az ö halomra rakott kintseiben hagyatott-meg. Ha a' Királyné kedvezö mérséklettséggel a' törvénykezést nem húzta-vonta vólna, szerentse, ha ez a' nagy Vezér holmi félre tett közönséges pénzekért a' *Torys*-ek' áldozatja nem lett vólna.

Eugenius H. Londonba megy, hogy a' Ministerium' gondolatját megváltoztassa; nagy tisztelettel fogadtatott, de semmire sem mehetett. Legalább nyilván megbizonyította, mit érdemeljen ama' kegyelemböl ki-esett nagy Heros Marlborough. Egykor az Oxfordi Grófnál (Harley,) az egész felfordúltság' elsö rúgójánál, ebéden lévén, így köszönti-meg ötet a' Minister házigada: „Örülök rajta, hogy Europa' legnagyobb Bajnokját, házamban tisztelhetem." „Ha a' vagyok, tehát azt az Angolyoknak köszönöm" vala reá a' válasz, mellyben Marlborough' ditsérete és az ö ellenségei' megbosszúlása egybevegyúlve vagyon.

Igen megtsonkúlt az által az Hollandus kevélység, hogy most Anglia tserben akarja hagyni. Anna sürgettette, hogy az elöpunctumokban nem ellenkezvén, irják alájok magokat, 's így lassanként belé kezdettek az Utrechti emlékezetes és minden Nemzetektöl várva várt békekötésbe.

NEGYE-

NEGYEDIK RÉSZ.

Magában foglalja XIV. Lajos' uralkodásának végét és I. Péter, Muszka Czárnak 's XII. Károlynak történetjeit.

ELSŐ TZIKKELY.

Utrechti békéllés. — Frantzia Ország' győzödelmei. — A' Háborúnak 1714-dikben vége.

Az Utrechti békegyülés 1712-én Januariusban kezdödött 's eleintén éppen nem vala XIV. Lajosnak kedvezö. Anna Királyné a' békességet-is kívánta; de a' szövetkezés' szentségét-is elötte tartotta. VI. Károly Cs. tellyességgel ellenkezett abban, hogy a' Spanyol Birodalom megszaggattassék. A' Hollandusok tsak alattomossan, a' környülállások szerint kértek és alkalmazták magokat, 's azt akarták, hogy Frantzia-Ország tsak ö tölök függjön egészlen. Az Anglus Meghatalmazottak ellenben vigyázók valának, tudván, hogy a' dolgok ö nálok mindúntalan változnak, 's hogy, éppen most az uralkodásban nagy másítás lészen; betü szerint a' mellett megmaradtak, a' mire engedelmek vala, ne hogy utóbb egygyik vagy másik felekezet — mint akkor vóltak az Országban — öket rámára vonja.

Ezen megbékéllésben-való késedelmeskedés is; de még inkább gyázba boritotta La-

josnak napjait, egygyetlen egy fiának, a' *Dauphinnek* 1711-en esett halála. A' Burgundiai Hertzeg, második Dauphin-is meghólt 30 esztendös korában, a' kit mindenek fájlaltak; mert az ö uralkodását kiki böltsnek reményletté. Az ö felesége, egy tökélletességekkel ékes Hertzegné, elötte hat nappal múlt-ki a' világból. Egynéhány napok múlva meghalálozott ennek legöregebbik fia, a' *Bretagne*-i Hertzeg. Az *Anjoui* Hertzeg — XV. Lajos — közel vala a' halálhoz. Azért a' Spanyol Király — második fia az elsö Dauphin-nek — már könnyen a' thronushoz juthatott, 's a' mi Európát olly igen nyúghatatlanította, most a' sok szerentsétlenségek' öszvetódulása által már tsak nem minden kételkedésen-túl vala, hogy a' két korona öszve fog kaptsoltatni.

Innént Anna Királynénak a' vala a' békekötésben legföbb kívánsága, hogy V. Filep a' Frantzia koronáról mondjon-le és engedje azt kissebb testvérjének a' Berry Hertzegnek. A' *Versailles*-i Titkos-Tanáts azt állította, hogy, egy illyen lemondás a' koronáról az Orszá gyökeres törvényjeivel ellenkezne, mellyeket; mint Hieronymus Bignon mondja, mivel a' Nemzet elött szentek és isteniek, tsak maga az Isten bonthatna-fel. *Torci* és *Bolingbrocke*, és a' két Nemzeti Ministerium ezen sokat vetélkedtek. A' szükség végre XIV. Lajoson nagy bb eröt vett, mint minden okoskodás. Arra birta a' maga unokáját, hogy ezen elkerülhetetlen lépésre vegye magát reá. Hogy a' béke' megkötésen Anglia még tovább-is könnyítsen, egy új próbát tett, t. i. ezt: hogy vagy Filep mondjon-le a' Frantzia koronáról, vagy Sonnyol-Orszá engedje által a' Szabaudiai Hertzegnek, 's a' hellyett vegye-által ennek bir-

birtokait, Montferrat, Mantua, Neapolis és Sicilia tartományokkal egyetemben, de úgy, hogy ha ő, vagy az ő maradéki közzül valamellyik a' Frantzia uralkodó Székre ülne, mind ezen tartományokat akkor Frantzia-Orszához kaptsolhassa, kivévén Siciliát, melly ezen esetben Austriának jutna. Ezen utóbbi ajánlást Lajos elválalta 's így ír a' Spanyol Királynak: „Életem' legfőbb szerentséjének tartanám, ha, Felséged, ebben akaratomat tselekedné, 's azon jussokat elfogadná 's megtartaná, mellyekről ha most lemond, talám valaha híjjában fogja bánni." Filep betsületével 's alatt-valóinak tartozó szívességével megegygyezőbbnek vélte, Spanyol-Orszáh mellett megmaradni. Frantzia-Orszáról lemondván, azonnal megtett a' fegyvernyúgvás. Az Angolyok a' béke' megkötéséig-is Dünkirchent viszszakívánták 's megnyerték.

Azonban Hollandia újra 's pedig megkettőztetett erővel táborozáshoz készül. *Eugenius Quesnoi* városát bévette, 's valamint Frantzia-Orszáh és Anglia között a' fegyverszünés megtett, akkor akart *Ormond* Angoly Hertzeggel egybetsatolva a' Frantzokkal megütközni. Ormond viszszahívattatott; de a' Királyné 'zsöldjában vóltt idegen seregek ötet nem követték. Eugen maga *Landrecit* ostrom alá vette. Frantziaorszáh a' végső jajra láttatott jutni. Már tanátskozás vala róla, jobb lesz-é a' Királynak *Versailles*-ből eltávozni; de ez elszánja magát, hogy ha még egy szerentsétlenség éri őket, akkor az egész Nemességet felülteti, véle az ellenséggel szembe szál, és kész a' tsata-piatzon meghalni.

Egy pap és egy tanátsbéli személy *Douai* városában olly okossan kikémlelték Eugenius'

állásának fogyatkozásait, hogy arról *Villars* és *Montesquieu* Marsalloknak hírt adván, ezek most a' Hertzeg' seregeinek elszéllesztése szerint hadi planumot készítenek, 's ez által Frantzia Országot megszabadítják. A' Denini ütközet, az itt-való Sántzok' örje' Hertzeg *Allemarle*' megverése, seregeinek fogságra lett esése; *Marchiennes* városának megtámadása, 's az itteni hadi tárháznak elfoglalása, arra bírta Eugent, hogy *Landreci* ostromlásával alább-hagyott, és a' Frantziák *St. Amand*, *Douai*, *Quesnoi*; *Bouchain*, városait viszszavették. Most Eugenius a' nélkül, hogy egy közönséges ütközetet tett vólna, tábora' legnagyobb részét elvesztette, tizennégy *Bataillonjai* fogságra estek, és így a' békesség' ellenzöinek fennlátása igen megtsökkent.

Most V. Filep a' világ' hallattára lemondott a' Frantzia koronáról és a' *Berry* Hertzeg a' Spanyolról, azon esetre, ha ö Frantziaországi Király lészen; ugyan ezt tselekedte az Orleansi Hertzeg-is. Hogy ezen lemondások nyomossak leéndenek, azért kezes vólt Európának az Uralkodások' egyenyúságára-való ügyellése.

A' régenten olly hatalmas *Corteszek*, a' kik már ma, valamint a' Frantzia Fö-Rendek igen megerötelenedtek, Filep' lemondását megerösítették. Ezen felül Filep' maradékaira nézve azt a' haszнos végezést-is hozták, hogy ezután nem a' legközelebb-való Hertzegnék, hanem ha távulabb-való Hertzegek vagynak, ezek következzenek az uralkodásban. Ezen rendelés nélkül ma-hólnap megbánhatták vólna Filep' maradéki, hogy ö a' Frantzia koronáról lemondott; mert a' Spanyol korona házasság által eshetett vólna külsö Hertzegnek.

így

Így tehát ez a' fontos dolog megérdemlette a' Corteszek' egybegyülését.

Hogy egyſzer az Anglus Udvarnak ſemmi kifogása ſem vala immár a' békesség eránt, a' Hollandusok-is másként kezdének beſzéllni. Magok könyörögnek a' békesség felett-való alkudozásoknak megujjításáért. *Polignac* Apatur XIV. Lajos' második Meghatalmazottja így ír: „Mi-is most olly fentartjuk magunkat, mint a' Hollandusok egykor Gertrudenbergben, ők is viſzologni fognak, mint mi egykor. Ez a' legſzebb bofzfzúállás. Zinzendorf Gróf — Csáſzári Minister — érzi, mennyire leesett tekintete." Azon-való megdöbbenésekben, a' mi az utolsó táborozásban történt, kéntelenítettek a' Hollandusok Angliát követni, bár mint igyekezett-is a' Bétsi Udvar öket ezen lépéstől elfogni.

Végezetre 1713-an a' XIV. Lajostól jónak találtt elöpontomok ſzerint az Utrechti békeſség megerösíttetett. Következendök annak főtzikkelyjei.

1.) Frantziaorſzág megígéri, hogy az 'Anglus Prætendenst tovább birodalmában meg nem ſzenvedi, ſem a' Stuartok' keresményjét meg nem esméri. A' Hannoverai Háznak az Angoly thronusra-való jutásáért kezes. A' *Hudsoni-Bay*, Sz. Christof és Terreneuve ſzigetek, 's Új-Skotzia Angliának Amerikában általengedtettek. A' *Dünkircheni* kikötöhely eltöltetik, az abban-való erösség lerontatik 's többé fel nem épül. Spanyolorſzág Angliának általbotsátja Gibraltart, Minorcát, és a' Szeretsen rabokkal-való kereskedést Africából Americába 30 eſztendeig.

2.) Frantziaorſzág lekötelezte magát arra, hogy Spanyol Belgiumot Hollandiának által-

adja az Ostriai Ház' számára. Csak egy is ennek tartományai közzül jövendőben a' Frantzia korona alá, sem a' Királyi vérből való Hertzegekhez ne tartozzon. A' Hollandusoknak légyen, mint az Angolyokkal megegyezének, Dornick, Ypern, Moine, 's a' t. várakban katonai őrizetjek. XIV. Lajos pedig viszszanyeri Lilles, Arien, Bethüne, és St. Venant városokat.

3.) A' Szabaudiai Hertzegnek légyen a' Spanyol korona örökfége, ha V. Filep mag nélkül meghalna. Az Alpesek' tsúcstsa tegye a' Frantzia és az ő tartományjai között a' határt. Kezére adattnak Exilles, Fenestrelles, a' Dauphin erősség 's a' t. Spanyolország néki hagyja Siciliát; de úgy, hogy ha férfi örökös nélkül meghalna, újra Spanyolországra maradjon.

4.) A' Bavariai Választófejedelem addig Luxemburgnak és a' Namuri Grófságnak birásában marad, míg vesztesége kipótoltatik. (V. Filep egész Spanyol Belgiumot ő néki szánta, de ezeknél többet nem nyert abból.) *Sardinia* is néki ajánltatott. Ezen Hertzegnek 's az ő testvérjének, a' Kölni Választófejedelemnek helyre állítása a' Frantzia Királynak leginkább némes lelkén feküdt.

5.) Az Austriai Ház Belgiumon-kívül belé jön Neapolis' és Maylandnak birásába. A' Német Birodalomnak állt' adja Lajos *Landaut* Kehlt és Brisachot. A' Brandenburgiai Vál. Fejedelem megesmértetik Burkus Királynak, és Spanyol Geldria ő néki esik.

6.) Portugallia ezen közönséges békeségbe belé foglaltatik. Minden egygyező Hatalmasságok megesmérik V. Filepet Spanyol Királynak, a' ki birtokaiból csak azokat vesztette-

te-

le-el, mellyek távúl-estek miatt az Anyaországnak inkább kárt, mint haſznot hajtottak.

Ha VI. Károly Cs. ezen megegyezésben megállapodott, vagy tsak annyiban is ſokat nyert vólna, hogy egy már tizenhárom eſztendők-ólta Europát vérrel elöntő hadnak végét ſzakaſzthatta vólna. De úgy gondolkozván, hogy még Anglia és Hollandia nélkül is tehet nyertessebb kötéseket; azt megbánta. Villars Landaut megveſzi, általmegy a' Rajnán, megveri *Vaubonne* fövezért, Freyburg városát meghódoltatja, és így kénſzeríté a' Csáſzárt az ellenſégeskedésnek véget vetni, 's ſzerentsé-je-is leve Eugenius Hertzeggel a' Rastadti békeſséget megkötni, 1714-ik eſztendőben.

Ezen béke ſzerint Frantziaország Landaut megtartotta, 's az ő határjai azok lettek, mellyek a' Ryswicki békeſségben. A' Csáſzár Spanyol-Országtól tsak azt nyerte, a' mi az Utrechti békekötésben meg-ajánltatott. A' Bavariai és Kolóniai Vál. Fejedelmeket viſzont bétette az ő birtokaikba. Sem ő, ſem a' Német Birodalom Filepet Spanyol Királynak meg nem esmérték; de e' ſem ötét Csáſzárnak. Azonban az ő jussaik azért tellyes erejekben megmaradtak. A' Német-Birodalommal-való békeség Bádenben erősíttetett-meg.

Ezeknek végével bátran kérdezhetjük immár: mit haſznált a' Szövetſégesseknek XIV. Lajos' Gertrudenbergben tétetett ajánlásait el-nem fogadni? A' békeſséget mindenkor meg-kell kötni, ha azt egyſzer kéſz haſzonnal lehet. 'S hát Lajosnak mi haſznot hajtottak annyi véren megvásárlott foglalásai? —

Már a' Spanyol Királynak ſemmi egyébb hajja nem volt, mint a' Kataloniaiakat, kik mind eddig ellene nyakassan pártoskodtak, le-

ültetni. Sehonnan segedelmet nem várhatván, még-is a' szabadságról álmadoztak. Lajos a' szárazon és vizen hadi seregeket küld ellenek. Mind a' kettő ellen dühös magaelszánással védelmezte magát *Barcellona*. Papok és Szerzetesek gyújtogatták a' fanatismus által a' polgárokban a' tüzet. Végre *Berwick* Marsall capitulatzióra kénszerítette ezen nagy várost, mellyben a' legvétkessebbek megbüntettettek, 's azon tartomány a' maga igazságaitól megfosztatott.

Országának nyúgodalmas bírásában V. Filep mindenkor vak meghódolással viseltetett az ö kedvesséhez, *Urszini* Hertzegnéhez, a' ki a' Királynén (Mária Ludovica Szabaudiai H. aszszonyon) diadalmaskodott. A' Királyné meghal, kiki az Urszini Hertzegaszszonyt várta helyébe. Azonban Alberoni, egy alatsony származású pap Piacentzában, elhiteti a' Hertzegnét, hogy tanátsolja a' Királynak Erzsébetet, *Farnezi* Hertz. Aszszonyt, a' kit Alberoni, mint egy gyáva személyt, a' kinn potzkázni lehet, úgy festett-le. De alig jön Erzsébet Spanyolországba, a' királyi kegyest, a' ki néhány meggondolatlan szókat ejtett, az Udvartól elidézteti, 's az egész Ministeriumot megváltoztattja. *Orri*, ki a' fejedelmi kintstár' jó rendbe-való hozásában igen-is buzgó lévén, mind a' Spanyolokat, mind a' Nyomozó-Széket megbántotta, Frantziaországba viszszaküldettetett, 's így csak hamar Alberoni; ezen nagy elméjü és bátor szívü férjfiúnak kezére jutott a' kormányzás az Országban.

MÁSODIK TZIKKELY.

Anna' Királyné' halála és az Angliai Dolgok. — XIV. Lajos' vége.

Ha ki egyenes ítéletet akar tenni, méltán meg kell vallania, hogy Anna ditsön uralkodott. Mint az embernek legnagyobb jóltévője véget vetett ama' kártékony háborúnak, mellyben rokonyok rokonyok ellen fegyverbe öltöztek, mellyben némelly önnön haſznát ſzemlélö Fejedelmek Europának legſzebb Edenjeit eldúlatták, 's a' mellyben egy-két fövezérnek ditsösſég-ſzomjúzása a' Nemzetek' vérét és boldogſágát ok nélkül feláldozta. Szövetſégesseihez mindenha hüſéggel és tiſztelettel viseltetett; Országát egy veſzedelmes hadtól megójta; a' Parlamentum' ſzívesſégében magát végig megtartotta. Egyedül tsak a' *Whigs*-ek kezdettek utóbb lármát a' békesſégen. Gúnyoló, motskos írásokat botsátottak-ki az ellen. Illy gyújtogató híreket terjeſztettek-el: hogy a' Királyné az ö attyafiát, a' Prætendenst a' thrónusra akárja ſegíteni, hogy a' Pápa viſzont uralkodni kezd Angliában, hogy a' törvények hanyatlanak, az Ország végsö veſzélyben forog. Ezen zendülést lehellö hírek a' Parlamentumot annyira nyúghatatlanították, hogy a' Királynénak minden okos és velös elöadása mellett-is öt ezer font Sterling ígértetett annak, a' ki a' Prætendenst, ki most Lotharingiába ſzaladtt, ha ugyan kiſzállana, kézre kerítené. Igaz az, hogy ſzerentse, ha a' Királyné a' Prætendens'

részére nem hajlott; mert halála' óráján-is több ízben kiáltotta: „Oh kedves ötsém!“

Úgy-is gyenge testi alkotmánnyal bírván Anna, a' bánattól pedig még inkább megsznrettvén 1714-ben 50 esztendös korában meghólt. Egy talpig jó Fejedelemasszony, bár tsak középszerü talentomokkal 's gyenge characterrel bírt-is; de tele vala Nemzetéhez viseltetö búzgó szeretettel és minden jónak gyakorlásában fáradhatatlan vala. Az ö uralkodása mind végig szerentsés vala, mellyet jó Hadivezérjeinek és jeles Ministerjeinek köszönhetett.

A' mit III. Wilhelm végre-nem hajthatott, az 1706-an meglett, t. i. Angliának és Skótziának egy Országgá-való tsatoltatása *Nagy-Britannia* név alatt. A' Skótusoknak keménylégek, a' két Nemzetnek egymás ellen-való gyülölsége, az ebböl szivárgott nyúghatatlanságok elenyésztek. Az ö öszveegygyesüléseknek fö'bbfö'bb ágazatjai ezek: 1.) Nagy-Británniának lakosi mind egyforma igazságokkal és törvényekkel élnek; 2.) A' nevezett Országban tsak egy Parlament lesz; a' felsö Házban ülnek 16. Skótus Lordok, az Alsóban 45 Skótus küldött Követek; 3.) Minden Skótus Férek az Angliaiakkal egyenlö jussal bírnak, kivévén a' gyülésben-való ülésrangot. Ezen egy kis vetélkedés támadtt, valamint hogy a' Skótziai Presbyterianusok-is eleintén viszszálkodtak és bújtogatolódtak, az egész öszve-állásból több kárt, mint haszнot jövendölvén.

Hogy tsak valamennyire-is az Angoly Parlamentummal olvasóimat megesmértethessem, nem helytelen jegyzés lészen itten, tudni: hogy egy Grófság' (Shire) Repræsentánsának a' Parlamentben, fekvö jószágokból vett hat száz f. St. jövedelmének, egy városotska' Szószollójának

nak

nak pedig felényinek kell lenni. Ez által akarták a' tsupa kereskedö Tagjait a' Hazának egy olly gyülésböl kirekesztteni, a' mellyben a' fekvö jószágok' birtokossai méltóbbaknak látszattak lenni a' Nemzet' jussait fentartani.

A' Stuart' Házból-való legutolsó Fejedelem az ö meggondolatlan vallásbuzgósága által, olly forrást okozott az Országban, hogy most inkább idegen Fejedelmet, mint a' Királyi vérböl-valót, vagy inkább jövevényt, mint Hazafit kész az a' Királyi székre emelni. Meghalván 'Sofia Hertzegné, az ö fia, Hannoverai Választó-Fejedelem, I. György nevezet alatt minden nehézség nélkül Királynak köszöntetett. Ha bár nem lehet-is tagadni, hogy az Angliai korona' haszna néha-néha a' Király' Németországi birtokai miatt holmi fogyatkozást szenvedett: még-is inkább elszívelte ezt az Ország, tsak hogy az elöbb uralkodott Háztól és a' Pápa iránt-való aggodalomtól mentes lehessen.

György ekkor ötvennégy esztendös vala, és tündöklött a' maga személyes érdemeivel. Mindjárt eleintén a' *Whigs*-ek' részére látszott hajlani. Marlborough viszont elnyerte a' fövezérséget; Bolingbrocke a' Ministerségböl kiesett. Egy az Udvar' tetszése szerint kinevezett és jól megkentt Parlament a' koronának rendszerint-való jövedelmeit hét-száz ezer font Sterlingre tette, és nem sokára elkezdette a' *Torys*-eket üldözni. Ormond Hertzeg, Bolingbrocke, és Oxford hazaárulással vádoltattak. A' két elsök Frantziaországba költözvén által, 's a' meghivatásra meg nem jelenvén, a' végsö ítélet reájok kimondattatott, nevek és tzimerjek a' Lordok' lajstromából kitöröltetett,

jó-

jószágaik confiscáltattak. Oxford két esztendei fogságra ítéltetett.

Az illy keményen vett dolgai az új Uralkodásnak szükségképpen nyúghatatlanságot okoztak. A' Jakobiták, vagy a' Prætendens' részén-valók eredöt fújtak a' pártütésre. A' Ministerium azon szélvésznek látszatott kitétetni, mellynek olly sok jeles polgárok szoktak áldozatjai lenni. Györgynek egy, az Ország Constitutiójára nézve felettébb káros, de a' Királynak hasznos feltalálása vala, t. i. a' Parlamentum' idejét, melly 1694-en III. Wilhelm ellen három, most György Király' kedvéért hét esztendőre határoztatott.

XIV. Lajos nem soká élt Anna után, még is érezhie kellett élete' utolsó pertzenteteiben is az Angolyok' nagyralátását. Minekutánna a' kötés szerint a' Dünkircheni erősséget lerontatta, 's a' kikötőhelyet eltöltette, ennek formájára kezdett egygyet építtettni Mardyck-nál. Az Anglus Követ ezen lármát kezdett, és hogy szakadásra ne kelljen a' dolog, a' munka félben hagyattatott.

Megkeserítették az ő életének végét továbbá az ő gyóntató-attyának, egy heves, kemény, fennt-látó Theologusnak, *Tellier*-nek theologiai hartzai *Quesnel* ellen. Tellier annál inkább bírta most a' Király' egész lelkiesméretét, mivel ez élete' vége felé a' vallás' dolgában felette buzgó lett. *Quesnel* az „*Oratorium Congregatiójából*" való Atya az Uj Testamentomra *Reflexiókat* írt IV. Kötetben, mellyek Tellier előtt Jansenismust látszattak tenyésztni. Erőltetett feszegetések után könnyű vala azokból, az akkoriban a' Port-Royali Klástromban uralkodó gondolkozás' módját kilátni; de azt-is el lehetett ám könnyen gon-

dol-

dolni, hogy a' Szerzönek üldöztetése által a' dolog roſzſzabbá leſzſz.

*Tellier*nek ſürgetésére, XI. Clemens, 1713-an ama' híres Bullájában, melly így kezdödik: *Unigenitus*, Quesnelnek ſzáz egy állításait elkárhoztatta. Ezek között elég tiſzta igazſágokis megbillyegeztettek! Most kezdödtek-el immár a' bajvívó és motskolódó írások. A' Pápa' Bullája' bévétele és registráltatása orſzágos dolog leve. A' Király' gyóntató-attya mind több-több gátokra akadván, mindenfelé titkos béfogásokra ſzólló leveleket (lettres de cachet) küldözött, melly tselekedete által a' Királyt-is elkeserítette, a' Közönség' nagy réſzét felbizgatta, 's a' maga Szerzetjét gyülöletessé tette.

1714-en a' Király egy kiadásában a' törvénytelenül ſzármazott, de törvényesített Hertzegeket, a' Királyi vérből eredett törvényes Hertzegek' halálok után, a' thrónusra ſzabadította, melly végezése ugyan három eſztendök múlva eltöröltetett. Az ö testamentomát-is, mellyben a' tutorság alatt-való uralkodást meghatározta, az ö halála után az *Orleansi* Hertzeg dugába döntötte.

Ha bár ezen Fejedelem hetven-két eſztendeig tartó uralkodása közben nagy hibákat tett-is; de ſzép vólt, hogy azoknak egy réſzét megvallotta, midön az ö örökösſéhez így ſzóllott: „Iparkodj mindenha azon, hogy ſzomſzédjaiddal békesſégben élhess. Nékem nagy gyönyörüſzégem vala a' hadban; de ſe ebben, ſem a' bö költésben és pompában ne kövess. Minden dolgaidban kérj tanátsot, 's válaſzd-ki a' legjobbat és attól el-ne állj. Minél elöbb lehet, könnyebbíts alattvalóidnak terheken és tedd azt, a' mit én ſzerentsétlen nem tehettem."

Ku-

Különössen intette Istennek tartozó kötelességeire, a' Fejedelmekre nézve egy szükséges buzdítás, hogy el ne felejtsék, mivel tartoznak embereknek. Egész végig megtartotta nagy lelkének tulajdonát, a' bátorságot. „Mit sírtok — így szóllítta-meg szolgait — tehát halhatatlannak véltetek-e engemett?" 1715-dikben September' elsö napján meghólt, hetvennyólcz esztendös korában, 's két ezer milliom adósságban hagyta az Országot. Az ö uralkodása alatt történt sok nehézségek és különösségek még az ö nagy érdemeit-is hamar feledékenységbe hozták. Azt beszéllik, hogy az ö Annya gyenge fiatalságában egykor azt mondotta volna néki: „Fiam! kövesd az öregatyádat; de nem az atyádat." Midön a' gyermek okát kérdezné, így felel anyja: „Azért, mert IV. Henrik' halálánál sírtak; de XIII. Lajosénál nevettek." 'S általjában ugyan nagyobb vala az öröm az ö halálán, mint a' szomorúság. De a' mesterségek', a' szép és fellebb-való tudományok', a' finomjabb erköltsök' virágzása, az élet' kellemetessebbé-való tétele, a' polgári jó rendtartás, törvények, belsö tsendesség 's a' t. az ö nevét halhatatlanná tették.

HARMADIK TZIKKELY.

Nagy Péter Czár' uralkodásának első esztendei a' XII. Károllyal kezdett háborúig.

Mivel az Északi Hatalmasságok a' Successionalis háborúban részt nem vettek; öket rég el-

elveſztettük ſzemünk elöl. Azonban XII. Károly, Sveciai Király, 's kivált annak vetélkedö-társa I. Péter Czár, bátorſágok 's nagybakapásaik által híressekké téſzik magokat. Az ö dolgaikat 's történetjeiket itt rövideden vagy tsak azért-is leábrázalom, mivel fontossák és Déli Európára-is nagy befolyások vagyon. Nagy Péter bizonyos tekíntetben a' maga idejében egéſz tsuda vólt. Az ö ideje elött *Russia*, vagy *Moskovia* alíg vala esméretes, 's az ö törekedései által méltó lett, hogy kiki megtekíntse. Valámi ö utánna lett és talám a' mi leénd-is, az ö általa letett fundamentomon épül.

Ezen temérdek Birodalomnak hoſzſza tétetik némellyektöl Napkeletröl Napnyúgodtra vévén, 19. ſzáz mértföldekre, mellyek közzül 1470. Siberiához tartozik; a' hol legſzélessebb, teſz 700 mértföldeket. Mások az egéſz Muſzka Birodalomnak földjét téſzik három, mintegy négy ſzáz ezer négy-ſzegü Geographicus mértföldekre. A' roppant Római Birodalom ſoha ſem terjedett ennyire; de mi haſzna, ha minden mesterſégek, kereskedés, jó rendtartás, orſzágos igazgatás nélkül vólt, 's ezer meg' ezer felfordúlás alá vettetett.

A' tizedik Század' végén vitte-bé a' Kereſztény Vallást Russiába egy buzgó Görög Fejedelemaſzſzony *Anastasia*, a' kinek kedvéért maga a' Muſzka Fejedelem-is Kereſzténnyé lett, t. i. Nagy *Swätoslawits*. Igy történt az egyébütt-is, Frantzia, Angoly, Lengyel, Magyar 's a' t. Orſzágokban, a hol az aſzſzony magát férjét, e' pedig megtérítette a' népet. A' Ruſzſziai Anyaſzentegyháznak eleinte a' Konſtantzinápolyi Patriárka vólt egygyütt feje, mintegy a' XVI. Század' végéig; de azután maga válaſztott magának. Igaz, hogy a' Muſz-

kák'

kák' kereſztényſége eleve igen együgyű, balvélekedésekkel tellyes vala, mellyet a' Patriárka annyira haſznált, hogy az Uralkodón-is uralkodott.

Annak helyén (*) ſzó vólt arról, hogy Waſzilei vagy Baſzilovits Iván a' második, a' Ruſzſzusokat a' Tatárok' körme közzül kivette, Országát egéſz a' Kaspium tengerig terjeſztette, Kázán és Aſztrakán tartományokkal nevelte. Ennek halála után az Ország újra bomlani kezdett, különössen a' hamis Demeterek által. (**) Romanow Mihály egy Patriárkaſágra emeltetett Érseknek fia 1613-an, éppen a' legnagyobb belső nyúghatatlanſágok 's az uralkodó Háznak megbuktatása közben, az Ország' főbbjeitől (Boyárok) a' thrónusra emeltetett. Szmolenſzkót Lengyel, Ingermannlandot Svecia Országoknak ált'-engedvén, azután békeſségben uralkodott. Az ő fia Michaëlovitz Alexei 1645-en az uralkodásban következvén, Szmolenſzkót 's több Lengyel helyeket elfoglalt; ſőt még a' Lengyel koronát-is a' magáéhoz akarta kaptsolni. Ez adta-ki *Russiában* a' legelső törvénykönyvet, néhány Manufaktúrákat állított-fel, ſok puſztákat lakosokkal töltött-még, és attya vólt Nagy Péternek.

Alexiowitz Feodor, Alexeinek öregebb fia és az ő helyébe következett, ſzintén úgy törekedett Ruſzſziát kimivelni, mint az ő atyja. De 1682-en fiatal korában meghólt és pedig minden mag nélkül. Mivel Iwánnak, az ő édes testvérjének tehetetlen-vóltát az uralkodásra esmérte, tehát mostoha öttsét Pétert, egy tíz éſztendős, már akkor talentomit fényleto Hertzegetskét, nevezett-ki helyébe. Sofia, az első

(*) (**) Lásd Világ' köz. Hiſt. VII. Kötet, 254. Lap.

első házasságból eredett két testvéreknek harmadikja, egész erőszakoskodást követett-el, hogy Iwánt az uralkodásra segélje, vagy talám, hogy maga uralkodhasson. A' Strelitzeket (lehetne őket talám Muszka Jantsároknak nevezni) felbújtotta, kik majd 30000 voltak. Annyira ugyan-csak rá-ment, hogy 1687-dikig a' két Hertzegek' nevében ment az uralkodás' dolga, és az utolsó esztendőben ő a' maga nevét is azoké mellé tette. Így uralkodóskodott egynéhány esztendőkig Galitzin Balással, az ő szeretőjével; végre Péter' élete' ellen fenekedtetvén, a' maga veszlét okozta. Péter az ölszvetsküvést felfedvén, seregeket gyüjtött, a' fő-fő eszközlőket megbüntette, Sófiát Klastromba zárta, Iwánnak csak a' nevét hagyta-meg, hogy Czár, és így 1689-en egész Birodalom' Urává lett.

Most kezd immár az a' Fejedelem, a' ki egy uralkodásra szaggató nényjétől merő tudatlanságban neveltetett, a' ki a' borivásnak és bujálkodásnak magát néki adta; az, a' ki természetjére nézve már minden kitsapóságra hajlandó vala; de egy minden tettekre reá termett lélekkel birt, most kezd a' maga Országainak jobbítására plánumokat készíteni. Valami egyébb Europai Országokat virágzókká tett, a' mesterségeket, tudományokat, a' hadi fenyitéket, a' tengeri készületeket békívánta vinni hazájába. Az egész Nemzetet újjá akarta teremteni. 'S ha az akkori Barbarismust felvesszük Muszka-Országban, bámúlni lehet ezen Fejedelemnek erőlködésein. De őtet nemis hátráltatta semmi; lelke, temperamentumja, független uradalmi hatalma mind azt végre hajtotta, a' miben egy kissebb lélek gyalázatos hajótörést szenvedtt volna.

Nem kellett több egy világosító fúgárnál, a' melly ötet jobbról tanította-meg, és a' dolog ment. *Le-Fort*, egy Genevai nemes és érdemes férjfiú, a' ki tele-tüzzel Moskauba ment szerentsét próbálni, ezt megadta. Péter ötet megesmérvén, barátságára méltóztatta. A' gyönyörködtetések és múlatságok közben mind tsak szorossabb lett közttök a' szívesség, és a' társalkodás közben az egész újjításnak ágyát megvetette. *Le-Fort* sokat látott, és a' mit tapasztalt, hathatós elöadásai észre-vehetetlenképpen bé tudta Czárnak már úgy-is nyílt elméjébe bájolni.

Eleintén mindjárt a' szárazon és tengeren-való hadi-erö vonta a' Czárnak minden figyelmetességét magára. Régen nehezen nyögvén immár a' Strelitzeknek nagy hatalmokat, öket ki akarta írtani. Ugyan azért maga nevelt magának tiszteket és Katonákat, kiket eddig nem esmért katona-fenyíték alá szorított. *Le-Fort* elkezdette a' dolgot egy Compániával, melly utóbb egy Tizenkét ezerböl álló seregre nött. Hogy Péter a' *Boyároknak* (Ország-tiszti-jei, nagyjai) a' Subordinatióban példát mútasson, maga legelsöben dobos lett 's úgy hágott-fel lassanként fellebb-való tisztségekre, 's így a' mit feltett, állhatatossága és határt-nem-esmérö hatalma által végre-hajtotta. A' tengeri hadi erőre nézve hasonló intézeteket tett; idegenekkel egynéhány hadi gállyát építtetett 's gyakorolta magát a' hadiütközetekben. Még tsak alig birt egy árnyékjával a' tengeri hajós-seregnek, mikor már *Le-Fortot* Admirálnak nevezte-ki.

1689 en a' Chinai Császár — Kamhival békességet kötött néhány per alatt-lévő erősségek eránt az *Amur* vize mellett. Hét Chinai

Kö-

Követek érkeztek-meg a' kinevezett helyekre, a' hol az egygyezés meglett. China mind eddig még ſoha a' Nemzetek' jussairól ſemmit ſem tudott, noha a' maga virtusairól és díſzes erköltseirõl nevezetes és roppant Birodalom vala. Két Jesuita Missionariusok tették-fel deák nyelven a' békesség' tzikkelyjeit, mellyeket két nagy márvány-oſzlopokra vágattván, a'-határ ſzélekre leásattak. Ezen béke-kötésben a' minden dolgoknak eredetét, az Istent hívták ſegítſégül annak megboſzſzúllására, a' ki hitét megſzegi. Úgy látſzott, hogy mind a' két réſzrõl ugyan-azon egy Istenben bíztak.

Leopold Csáſzár, a' Lengyelek és Venetziaiak hadakoztak ezen idõben a' Törökökkel, 's azoknak elõmentekre a' Muſzkák-is bétsaptak a' Török tartományokba. Péter ſeregeit ugyan-tsak el akarván a' hadakozásra kéſzíteni, ezen alkalmatosſággal élt. Elkezdeti az Azowi erõsſéget ostromoltatni, melly a' Fekete Tengerre-való útazásnak kúltsa, 's ugyan azért mind a' két Fél elõtt fontos. Az elsõ 1695-en esett ostromnak kevés láttatja lett. A' második eſztendõben mága a' Czár igazgatta az ostromlást és ſzerentsésſen. Az õ marokányi hajós ſerege megverte a' Török *Szaikokat* (a' Középtengeren ſzokásban-lévõ kissebb neme a' tengeri hajóknak) 's ezzel néki bátorodott. A' fõbb-fõbb tiſztekkel gyõzõdelmessen bément Moskauba, 's ez által felgerjeſztette népében a' bátorſágot, és a' katonai engedelmeskedésnek ſzükſéges vóltát megmútatta.

Péter lelkének és tehetſégeinek kifejtõdéſére ſokat haſználtak az idegenek, kiket Orſzágába és ſzolgálatjába kéſz-örömest felvett. Mert hol vólt Muſzka-Orſzágban a' követésrè-való példa, hol volt az eſzköz az õ nagy ſeltételei-

nek elérésére? Mennél többet társalkodott ezen idegenekkel, annál inkább érezte, melly sok hijjával vagyon még. Innént eltökéllé magában, hogy egy útazást teszz, 's mindenütt a' kútfejére megy a' dolgoknak. Letett tehát egy kis korig fejedelmi fényességéről, és mint közember útazott Europa' túlsó széléig, hogy valamit jónak, szükségesnek talál, megszerézze és azzal Országait boldogítsa. Három Követeket nevezett-ki, hogy azon Udvarokat megkeressék, mellyekkel ö szövetségben élt: *Le-Fortot* és két Muszkákat. Megtévén minden jó rendeléseket ezen Követeknek társaságokban elsöben is Livoniába ment, az egész Északnak legtermékenyebb tartományjába, melly akkorban Svéciához tartozott. A' Rigai Commendáns nem engedte-meg, hogy az ott-való erösségeket megláthatná, melly embertelensége nem kis-bosszúságra ingerlette ezen nagy lelket, a' ki talám úgy-is ezer dolgokat forgatott az ifjú XII. Károly ellen elméjében. Innént Német-Országnak szárnyalt, a' hol a' gazdag vendégeskedések ö néki ínye szerint vóltak. Egy bizonyos alkalmatossággal Königsbergben a' bortól felhevülvén, *Le-Fort* ellen kardot rántott; de ezen tettét igen-igen megbánta és botsánatot kért. E' tsak-ugyan nemessebb vólt, mint Nagy-Sándornak Clytust megölni! (*)

Hollandiában Péter áts' öltözetben, Péter-Mester név alatt az átsok közt járt kelt, azokkal dolgozott, 's megtanúlta mind azt, valami a' hajó-épitéshez megkívántatik. Ugyan-ott tanúlta-ki az emberi test' bontzolásának tudományját, természet-historiát, egyébb hasznos mes-

(*) Q. Curt. de reb. gest. Alex. M. Lib. VIII. Cap. 1.

mesterségeket, 's abban kereste ditsősségét, hogy mind azt, valamit Országaiba bé akar vinni, maga értse és gyakorolhassa. Innént általevedzett Angliába, a' hol a' hadihajók' felkészítésében még jobban tökélletesítette magát, 's ott maga-is egygyet állított-fel, melly remek vala. Minekutánna külömbkülömbféle rendbéli legalkalmatossabb személyeket, tengeri-tiszteket, kormányossokat, seborvosokat, tengeri artilleriát igazgatókat, hajós-legényeket 's a't. a' maga szolgálatjába felszedett vólna, Bétsen által hazájába viszsza-tért. Itt minden bizonnyal Leopold Császárral a' Törökök ellen viselendö hadról végezett. 1697-en Aprilisben indúlt-el Moskauból és 1698 an Septemberben ért-viszsza, éppen midön az ö jelenléte legszükségessebb vala.

A' barbarus és tudatlan nép minden újjítás által elöbb pártoskodásra gerjed, mint egyébb más. Látván az Országban a' sok idegen-eket, esméretlen szokásokat, a' Fejedelem' elútázását, a' hazafiaknak kül-földönn-való taníttatását, zúgolódni kezdttek. Hogy az Angolyok Muszkaországban dohánnyal kereskedhettek, azt átkozott szabadságnak nevezték; mert az ottani Papok, mint legbünössebb tettet, úgy tiltották, tölök vásárolni. Ebböl zendülés lett, és elvégezteték, hogy 'Sófia Hertzegaszszony emeltessék' a' thrónusra. A' Livoniában elszéllyedtt Strelitzek öszve-szedik magokat, 's Moskauba ütnek. Az újjan regulázott seregek egy Burkusnak *Schein*-nak és egy Skótusnak *Gordon*nak vezérlések alatt meggyözték öket, 's ez által az idegenek még gyülöltetettjebbekké lettenek.

Szerentséjére akkor érkezik-meg a' Czár, midön éppen nem várnák. Itt szükséges nek látta,

látta, kegyetlennek lenni, a' mire úgy-is igen hajlott. A' köz-jóért két ezer Strelitzeket feláldoztatott, a' többieket a' Birodalom' legtúlſó ſzéleire ſzámkivetette, 's némellyeket a' rendes ſeregek közzé úgy oſztott-el, hogy azoktól többé tartani nem lehetett.

Most kezdödik már Muſzkaorſzág' újjáſzületteté-se, nem-csak a' hadi dolgokban, hanem az Orſzág' igazgatásában-is, a' ſzokásokban, ſöt még a' templomban-is. A' Czár egéſz független hatalmát kéntelen vala elövenni, 's tettvett mindent ínye ſzerint; de ez által vetette-meg Birodalma' nagyſágának ágyát. *Le-Fort* éppen meghólt, de azért ſemmi meg-nem tsüggedtt. Mivel az idegenektöl-való különözés vala legnagyobb gát tzéljaiban, tehát minden külömbözést el akart rontani, melly leginkább a' Muſzkák' hoſzſzú ſzákállában és hoſzſzú ruhájában állott. Az Udvarnál nem kellett több ſemmi, mint hogy maga valamit kezdjen; de a' köznép ellent-állott; a' ki engedni nem akart, arra adó vettetett, 's ha azt meg-nem fizette, megnyírték ſzakállát és ruháját.

Azt-is éſzre-vévén Péter, hogyha a' Vallás' Szolgainak nagy hatalmok vagyon, hamar kárt tehetnek az ő intézetjeiben: ugyan azért meghalván a' Patriárka, ezen hivatalt egéſzlen eltörlötte, 's lett maga feje a' Muſzka Anya-ſzentegyháznak. Eleintén egy, általa meghatalmazott Ersek által igazgattatta a' dolgokat: utóbb rendelt egy mindenekben töle függö *Leg-ſzentjebb Zsinatot*, a' melly a' Csáſzár' igazgatása alatt vezérli az Egyházi dolgokat. Ebbe 1719-en kapván, két eſztendök múlva tökélletesſégre-is vitte. Mivel ö maga egyenessen nem dolgozott az Egyházi dolgokban, hanem a' Papok által, jelessen mondja ö felöle Voltaire:

taire: „*Hogy a' Császár a' tömjénezőhez nem ért, hanem az azt hordozó kezet igazgatta.*“ A' Szerzeteseknek számát-is nagyobbnak látván, minthogy az Országnépességének a' ne ártana, meghagyta, hogy 50 esztendősön alól senki a' Klastromokba bé ne vétessék. Ha ez a' törvény mind végig megmaradott vólna a' maga divatjában, tehát a' Barát-Rendnek ki kellett vólna eddig halni. — Az esztendőt nem mint előbb első September-rel, hanem első Januarius-sal kezdette; az írásra rendeltt papirosra-való élést béhozta; azon szokást, hogy a' nőszék őszvekelések előtt ne lássák egymást, eltörölte. Ezen-túl mindenfelé nyájassabb kezdett lenni a' nép.

Midőn Péter Hollandiában egész szorgalommal rajta-vólt a' hajóépítés' mesterlége' megtanulásán, már akkor gondolkozott ő minden bizonnyal egy nagy hadiernek a' tengeren-való felállításán, melly néki Europában nagy tekintetet, adna és a' kereskedést Országaiba húzná. De ezen tzéljainak sem az *Archangeli* kikötő-hely a' Fehér tengeren, sem az *Azowi* a' Fekete tengerre meg-nem feleltek; amaz, mivel az esztendőnek hét hónapjaiban a' jég miatt ott ki-nem lehet kötni: ez pedig az ő távúllételéért. És így tehát a' Balticum-tengeren kellett kiterjeszkedni; de e' végett a' Svétziai Birodalomtól kellett valamelly részt elszakasztani.

A' Karlowitzi 1699-en a' Törökökkel megkötött békesség szerint Péter az Azowi erősség birásában maradtt. Akkor a' Törökkel 30 esztendőre megbékélvén, most arra fordítja minden erejét, hogy Europa felől nevelje hatalmát. Meg fogjuk most őtet látni megvívni egy újjabb N. Sándorral.

NEGYEDIK TZIKKELY.

XII. Károly, Svétziai Király uralkodásának kezdete. — Minden ellenségein hatalmat veſz, és a' Lengyel Királyt, Augustust letéteti.

Hogy XI. Károly, Svétzia' Királyja 1697-en meghólt, az ö fia XII. Károly tsak 15 eſztendös vólt 's nem látſzatt, hogy valaha a' Királyi Széknek holmi fényesſéget ſzerezne. Azonban ifjúſágának némelly vonásai vitéz lelket ragyogtattak. A' tanúláshoz éppen ſoha ſem vólt kedve; de mivel tanították, tanúlt ditsöſségſzomjúzásból. Minden könyvek között *Quintus Curtiust* olvasta legörömesebb. Egykor azt kérdé tőle tanítója: „*Mit gondolna N. Sándor felöl?*“ *Azt*, felel ö, *hogy hozzá hasonló kívánok lenni.* „*Úgy de N. Sándor tsak harmintzkét eſztendeig élt? Mi? hát nem elég-e az, ha az ember ſok Országokat foglalt.* Ezen feleletéből ítélte az attya, hogy meghallotta, hogy még tovább fogna menni, mint a' Nagy Guſztáv. De mind ezen ſzép reményſégek ö felőle elenyéſztek, a' midön az annya' tutorsága alól kinyölvén, uralkodása' elején merö munkátlanſágot, kevélyſéget, erőſzakoskodást, ſzélvéſzembert mútatott; de felébreſztette ötet a' veſzély és kifejtette egéſz lelkét. Három hatalmas ellenſégek állottak öſzve az ö elnyomására. Nézzünk viſzſza egy-kevéssé, mi okozta amaʼ 18 eſztendeig tartó háborút Eſzakon, mig

Délre

Délre a' Spanyol Successio felett folyt a' sok viszszálkodás.

Ezer példák megbizonyitották immár azt, hogy a' Despotismus az Uralkodónak igaz hasznára ellen vagyon; de leginkább megvilágositja ez, A' Finlandiai tengeröblön innént, Esztoniát és egész Livoniát elfoglalta Svétzia, mellyekben 1660. az Oliviai béke szerint meg-is maradott. A' Livoniaiaknak eleintén kedvezvén, meghagyta öket minden privilegiumjaikban. De XI. Károly azokat azonnal megsértette, mihelyest hasznát érezte abból. *Patkul* egy melléje rendeltt Deputatióval megrettenthetetlen bátorsággal védelmezte az ö hazája' jussait — 's halálra ítéltetett. De félre ugorván bosszúállást forralt magában. Meghalálosodván XI. Károly, rávette a' Lengyel Királyt Augustust, egyszer'smind Szász Electort és Péter Czárt, hogy az ifjú Királynak gyenge vóltta legalkalmatossabb módot szolgáltatna most a' Svétzia által elfoglaltt tartományokat viszszavenni.

A' Dániai Király IV. Fridrik-is hasznára akarta ezt fordítani. Ama' régi, III. Kerestely Dániai Király, és az ö Ottsei Adolf és János köztt esett megegygyezés, a' Holzatzia-Gottorpi és Schlesswigi Hertzegségek felöl — melly szerint a' Dániai Király és a' Holzatziai Hertzegi linea közössen birják azokat — utóbb a' szünetlen pereknek lett a' kútfeje. Károly Gusztáv', Svétziai Királynak fógora Holzatziában Fridriktöl Dániai Királytól megtámadtatván, Stockholmba ment, 's már kész vala a' had.

A' veszedelem nagy vala, a' Titkos-Tanáts váltig tanakodott annak elháritásáról. Némellyek az alkudozást találván jónak, az ifjú Király igy szóllamlik-meg a' Tanátsban. „*Elvégeztem magamban igazságtalan hadat soha sem*

kezdeni; de ugyan az igazſágost-is nem másként, mint ellenſégim' megromlásával befejezni. Az elsöt, a' ki velem felteſz, megtámadom és ha azt meggyöztem, feledjen a' többi belém kötni." Azonnal kiadja a' parantsolatot a' hadi-készületre. Maga-is egész élete' módját megváltoztatja, lemond a' vígságokról, együgyüen öltözik, kartsú aſztalt tart 's örökre feláldozta magát a' háború' nehézſégeinek.

A' Dániai Király Holzatziába, a' Lengyel Livoniába, a' Muſzkák Ingriába bétsapnak. XII. Károly megindúl hajón, kiſzáll Szelandiában, mellyben *Koppenhága* fekſzik, 's ezen fővárost nagy' félelembe hozta. Fridrik nyakrafőre siet a' Holzatziai Hertzeg' veſztéseit kipótolni 's békeſséget kötni. Ezen első hadhatek alatt elvégződött. Midön Károly a' legelső reája-repített ágyúgolyobisnak fűvöltését hallotta, ezt mondá: „*Jól vagyon! e' leſz ezután az én muzsikám.*" Hozzá-is ſzokott hamar és azután az ő hadakozáshoz-való nagy kedvét ſemmi meg-nem törte.

Augustus Lengyel Király, Livonia' fővárosának *Rigának* ostromlását már abban-hagyta. Károly ſzint' ugyan égett boſzſzút-állani a Czáron, a' ki a' legújjabb béke' tzikkelyjeit megſzegte, 1700-an September hónapban kilentz ezer fegyveresseivel Ingriába siet. Itt mint egy hatvan ezer Muſzkák vívták *Nárvát*. A' legnagyobb ſzeles-havas időben megtámadja öket, ſántzaikat meghágja. A' Muſzkák felette megrettenvén, mint hadi fenyíték nélkülvaló nép, oſzlani kezdenek. Harmintz ezer egy kisded tsoport Svécus feregnek megadja magát. Valamije az ellenſégnek volt, 45 ágyúkkal egyben mind a' győztes' kezére esett. E' vala egy 17 eſztendös Királynak első táborozása.

A'

A' Czárnak még nem esett-el kedve, sőt örült, hogy jó tanítómesterekre talált a' hadakozásban, 's egy időben így adta-ki magát: „*Még soká fognak a' Svékusnk győzni; de utóbb minket-is megtanítanak rajtok erőt venni*" Újra tehát a' hadhoz kéſzül. A' Moskaui harangokból ágyút öntetett. *Peipus* és *Ladoga* két nagy tavakban ugyan pezsgett a' ſok hajó. 1701-n és 1702-ben mind a' ſzárazon, mind a' vízen igen kétes ſzerentsével folytattatott a' háború. Livonia' és Ingria' ſzélén vett-el Scheremetow Generális egy kis városotskát Marienburgot, a' hol egy fiatal Livoniai ſzemély Katalin fogſágba esett, a' ki a' legalsó ſorsból idővel a' Cſáſzári Uralkodó Székre emeltetett és ditsőſségessen uralkodott.

Péter elfoglalta Ingriának és Finlandiának kultsát *Schlüsselburgot* 1702. 12. Oct., melly előbb Noteburgnak neveztetett és a' Ladoga tónak egygyik ſzigetjén épült erős város. Három helyen rontván által a' földſántzokon erő-hatalommal a' Muſzkák, nem lévén immár benn' több ſzáz ſzolgálatot tehető Swédeknél: még ſem kapituláltak addig, míg meg-nem engedtetett nékiek megmútatni, hogy tovább magokat nem védelmezhetik. A' régi Swéd hadi fenyíték mindenha tsudát tett. Menzikow — a' ki gyermekkorában pástétomsütő-inas vala, most pedig a' Czárnak legkedvessebb embere, a' ki ötet talentomjaiért és ſzolgálatjáért Hertzeggé tette — lett ezen új foglalásokban az Igazgató. Ezen férjfiúnak ſzerentséje, a' mennyire másokban-is vetélkedést, annyiban irígyſéget gerjeſztett; de ſzükség vala éppen most a' nagyobb talentomú férjfiakat a' porból felemelni.

Az alatt elfoglalta Károly Kurlandiát, 's Lithvanián keresztül benyomúlt egész Lengyel-

Or-

Orſzág' ſzívéig. Itt Augustust akarta az uralkodásból levetni 's azután egéſz erejével Muſzkaorſzágra rontani. Péter-is ez által mind közellebb látta érni tzéljait, a' ki az alatt, hogy maga-is hadban vólt, ſzövetſégesseinek-is ſegedelmet küldött, 1703-an elkezdette *Petersburg*' városának építtetését. Ezen roppant, már most az Európai főbb-főbb városokkal vetélkedö Csáſzári lakhelynek felépíttetése ezer nehézſégekkel vala öſzve-kaptsolva; még-is öt hónapok alatt már egy Hollandiai kereskedö portékás hajó ſzállott-ki az alatt.

1704-en a' Czár maga ſzemélyessen támadtatta-meg Narva városát és rohanás által megvette. Igy törlötte-el azon ſzégyent, mellyet XII. Károly az ö ſeregein ejtett; 's a' mi több, Katonái tsak-nem baromi fenekedéssel rohanván a' győzödelemtöl megréſzegedve mindennek, a' Czár tulajdon kezével kettöt ölt-meg a' fejtörök közzül. Melly dolgot így ád-elö maga a' meggyözettetteknek a' Tanátsházban, kardját az aſztalra tévén: „*Ez a' ſzablya tulajdon vitézeim' vérétöl véres, mellyet a' Ti életben-való megmaradástokért ontottam-ki.*" Egéſz Ingria elfoglaltatott, 's *Menzikow* Hertz. lett a' Helytartó. Kevéssel ez elött még maga Péter-is tsak Hadnagyi ſzolgálatot tett az ágyúzó ſeregnél ezen fö-ember alatt.

De repüljünk ama' ſerény Swéd Heros után, a' ki Lengyelorſzágnak törvényt ſzab, *Augustust* a' Királyi ſzékröl leveti, új Királyt válaſztat, 's a' ki nem annyira maga' vagy Orſzága' haſznáért, mint tsak ellenſége' megalázatásáért láttatott hadakozni.

Egy olly roſzſzúl organizáltatott Orſzágban, mint Lengyelorſzág, a' hol a' köznép irgalmatlanúl nyomattatik; a' tartomány min-

den

den bö termékenyſége mellett ſzükſéget lát; az egéſzlen független Nemesség kevés Kötelesſéget esmér; a' hol az Orſzággyülésen egygyetlen-egy Nemesnek ellentmondása mindeneket felforgat; hol a' fontossabb orſzágos ügyöket többnyire fegyverrel lehet elvégezni; a' hol a' ſzabadon választott Királynak a' Megnemelégedök azonnal *'s a' Pacta-Conventákat* " ſzegezik ellene, melyekre a' Király koronázásakor megesküſzik; a' hol ſemmi erösſégek nintsenek; a' hol a' hadifenyíték ſzint' olly kevéssé díſzlik, mint a' polgári jó rend: egy illyen Orſzágban, elöre-is el lehetett látni, hogy *Augustus* XII. Károly ellen a' thrónuson meg-nem állhat.

Saxoniában Augustus Választófejedelem lévén és határ nélkül uralkodván, olly gondolkozás' módjával ment Lengyelorſzágba, melly az ottani Nemzet' geniusſával meg nem egygyezett. Hogy Lithvaniát elfoglálja, azt a' Lengyelek ellenzették; mert ez által-is retthenetessebbnek látſzatt nékiek a' Király. Mihelyest a' had elkezdödött, azok, a' kik választatásában úgyſem egygyeztek-meg, factiókat forraltak. A' Gneznai Érsek *Radjousky*, Orſzág' Primása és Kardinális, méltóſágáért az Orſzágban leghatalmassabb, alattomban revolutióról gondolkozott. A' Hadivezérek, a' Korona' tiſztviselöi a' Királytól nem függöttek; mert noha ugyan ö nevezi-is ki öket, de le nem teheti. Augustus felette megſzorúlt, a' midön Saxonián-kívül egy olly hatalmas ellenség ellen, mint XII. Károly, ſehová nem támaſzkodhatott.

XII. Károly elfoglalta Warsoviát 1702-an 's egyenessen kimondotta, hogy addig békeſségre nem lép, míg más Királyt nem választanak. Ekkor Augustus maga Krakoviában volt. Feltette magában, hogy megütközik, és kéſzet

erös-

erössebb tábora, mint az ellenſégé vólt, Klitsowiánál 14. Jul. megverettetett, Krakovia-is elesett kézéröl. Utánna-való eſztendöben egy Szász Hadivezér újra egy ütközetet veſztett-el. Dantzig, Thorn, Elbinga, mind ſzabad privilegiált városok pénz-bírſágot fizettek, mivel holmi ellent-állást tettek. Az Ersek-Primás, ki eddig a' hívség' álartzája alatt lappangott, most egy Warsowiában tartatott Gyülésen 1704-en a' Király ellen adta-ki magát 's az Uralkodó Széket megüresültnek kiáltatta-ki. Midön ama' híres *Sobiesky'*, vólt Lengyel Királynak egygyik Fia *Sándor* a' néki ajánlott koronát el-nem fogadta vólna, XII. Károly a' Pozeni Wajvodát, korona' Kintstárnokját *Leszczinsky Stanislaust* választatta Királynak, egy ifjú urat, kiben a' maga terméſzetének ſok vonásait látta.

A' Czár Augustust a' maga ſzövetſégességét olly kevéssé hagyta, hogy *Grodnóban* Livoniában öſzvejövén, egy új hadi planumot készítettek. Eddig 60000 Muſzkák kovályogtak 's puſztítottak Lengyelorſzágban, kiket a' Swédek mindenütt megvertek. 1706-an *Schulenburg* egy derék Szász hadivezér *Rhenſchild* Swéd Generális és ennek ſokkal kissebb ſerege által *Fraustadt*nál egéſzlen ſemmivé tétettetett. Most ütött-bé Károly Saxoniába, a' ſok adót kizsarolta; de katonái között a' ſzoros fenyítéket mindenha fenntartotta, 's ugyan e' ſzerentſésítette ötet mindenhol.

Minden reményſégtöl megfoſztattván Augustus, titkon békeſséget kér Károlytól. De tsak azon kötések alatt nyerhette meg a' Győztestöl, ha a' Lengyelorſzági koronáról lemond, *Leszczinſzkyt* Királynak esmeri, ſöt néki ſzerentsés uralkodást kívánó levelet küld, és *Patkult* kiadja. Ez Livoniai ſzületésü vala, a' kit a'

C Ár

Czár mint Generalját és Követjét úgy küldötte a' Lengyel Udvarhoz. Míg ezen alkudozások titkon folytak, Menzikow arra bírja Augustust, hogy *Kalischnál* egy Swéd Generálist támadjon-meg. E' meglett, és a' Muſzkáknak most ſzolgált a' ſzerentse. Mindazonáltal a' fellebb megírtt pontomok ſzerint megkötötte Augustus, ha legnagyobb ſzégyennel-is, a' békeſséget. *Patkul* kiadattatott, és a' Czárnak minden protestatiói mellett-is Károly öt' keréken törettemeg. Midön az ö ítéletjét hallaná Patkul, egyik kifejezésben a' Király „Kegyelmes Fejedelemnek" neveztetett. „Melly nagy kegyelem!" így kiált-fel. Megértvén továbbá, hogy az ö vétke hazaárulás vólna: „Óh, úgymond, igen-is híven ſzolgáltam hazámat!"

Ezen *Ó-Ranstädt*ben Lipsia mellett 1706-an megkötött béke Károly' ditsöſſégét a' legfőbb póltzra emelte. Mindjárt táborában külömbféle Követſégek tiſztelték-meg ötet. Éppen akkor ütvén-ki Frantzia-és Spanyol-Országok között a' háború, kiki ſzövetſégeſſének óhajtotta ötet. 1700 an XIV. Lajosnak neutralitást fogadott. Marlborough korán kikutatta, hogy Károly Muſzkaorſzág ellen kéſzül, jelentést ſem tett nála. Jósef Cs. minden ſzerentſéje mellett még-is az ö kivánſágára különöſſen a' Szileziai Protestánsokhoz engedelmessebb ſzívü lett.

1707-en elhagyták a' Swékusok Saxoniát gazdag zsákmánnyal megrakodva. Az ö nagy Herossok Károly, a' ki minden veſzedelemmel tsak játſzott, meggondolja 's megteſzi, hogy Augustust útjában megkeresi. Egynéhány föbb tiſztekkel elöre elmegy. A' Drezdai kapúban költött nevet mond-bé, katonai ſarúban bémegy a' Király' ſzobájába, a' kit tsak éppen imént-

iként vetkeztetett-ki tartományjaiból, véle egygyütt fölöstökömözött, megnézte az erösséget 's végre így érkezett-viſzſza az ö rajta felette töprenkedö ſeregeihez. „No most ugyan a' vak ſzerentsére bíztam magamat" e' vala az ö ſzava.

ÖTÖDIK TZIKKELY.

XII. Károly Pultawánál meggyözetvén Török-Orſzágba ſzalad. — A' Czár-is ſzerentsétlen Pruth-vizénél; békeséget köt a' Törökökkel. — Az Éſzaki hadnak folytatása.

Tsak alig múlt-el, hogy Péter a' Lublini Orſzággyülésen Lengyelorſzágnak harmadik Királyt-is nem adott; már külömb-külömbféle Wajwodákról kezdett ſzólenni, 's ha ez elsült vólna, ezen úgy-is ſzéllyel tépett Köztársaság új nyomorúſágokkal terheltetett vólna. Azonban a' Saxoniában-lévö Frantzia Követ mindenféleképpen azon vólt, hogy a' Swéd és Muſzka Fejedelmeket öſzvebékéltesse. De Károly gömböjüen kimondta, hogy ö Moskauban kíván a' Czárral békeséget kötni. Ezen fennyen-való beſzéd adott Nagy Péternek alkalmatosſágot illy jeles kifakadásra: „Az én ötsém Károly Nagy Sándor akar lenni; de ne gondolja, hogy bennem Dáriusra tálál." Most érünk immár azon Idö-ſzakaſzra, a' mellyben a' mi Hérosunk olly ſok hibát teſz, hogy fejtörése által inkább gyaláztatást érdemel, mint vitézſége által tsudáltatást.

Nagy-

Negyven-öt ezer népével XII. Károly 1708-an bétsap Lithvaniába, a' hol akkor a' Czár vala, megvette *Grodnót*, 's egéſz Borysthenes vizéig elönyomúlt, Holowtzinnél újra megverte az Oroſzokat. Már a' Moskaui úton vala; de ezt nem folytatá, hanem általmenvén a' Borysthenesen, Délnek veſzi útját, bérohan Ukraniába olly reménység mellett, hogy ha itt a' Kozákokat megtörheti, innént indúl Oroſz-Orſzág' fővárósa ellen. Ezen nemzetnek feje (Hetman) a' ki a' Czártól füg, az öreg Matzeppa vette Károlyt ezen lépésre, a' maga Fejedelméhez hitetlen lévén, a' Királynak népet, pénzt és eleſéget ígért. Ezer veſzödſégek között megindúl Károly Dezna vize felé, melly Kiownál a' Borysthenesbe ſzakad. Itt kellett vólna Matzeppának magát Károllyal egygyesíteni; de amannak a' Kozákok ſzavát nem fogadván, ſe meg nem jelenhetett, ſe az élélemről rendelést nem tett. Löwenhaupt Generálisnak kelle most Lithvaniából tizenhat ezer néppel, elegendö éléssel és hadi kéſzülettel a' Király után jönni; de Péter ezen hadivezért nyomon érte, Borysthenesen-túl három nap egymás-után megtámadta, 's végre meggyözte. A' Swekusok többet elveſztettek nyóltz ezer embernél, ágyúikat és éléseket odahagyták. Midön a' maga katonáit hátat adni látná, a' viadal között olly parantsolatot adott a' Czár, hogy valaki hátrálni kezd, ha maga lenne-is az, arra bátran lövjenek.

Meghallván Matzeppa' hiteſzegését, Mentzikowot Ukraniába küldi, a' ki Baturint a' fővárost, a' Hetman' életes-házait és kintseit elfoglalta és képét felakaſztatta. Ezen Hetmannak egéſz ígéreteinek az a' sikere lett, hogy mint-egy két vagy három ezer néppel Károly-

hoz tsatolta magát; mert a' többi Kozákok nem követtek őtet.

Károlyt Löwenhaupt' veszteſége még meg nem tsüggeſztette; hogy ezen Generális ſerege töredékjével ő hozzá érkezett, a' legnagyobb hidegben, melly valámi 2000 Swedeket megölt, minden élés nélkül, az ellenſég' minden kori megtámadásának kitétettve, egy esméretlen Orſzágban nyakassan tovább folytatta útját. 1709-en egész Ukraniát általfutván *Pultawához* érkezett, a' honnént Moskauba irányozta útját, hogy a' Czárnak uralkodó ſzékét felforgassa.

De a' Pultawai ütközetnél minden reménységét elveſztette, a' hol ezen két Fejedelem nagy talentomjainak és vitézſégének tsuda tanúját adta. Már egynéhány napoktól-fogva ſebbe esvén Károly, gyalog-hintóban hordoztatta magát, mellyet egy ágyúgólyóbis öſzvezüzött. Péter és ő egyformán a' legnagyobb tüzben voltak. Az ütközet két óráig tartott, mellyben mintegy kilentz ezer Swédek elestek, tizennégy ezeren elfogattáttak, kik között vala Károly' első Ministerje *Píper* Gróf, a' kinek tanáttsát mindenha bé nem vette, Rhenſchild, Löwenhaupt 's több fő-hadi ſzemélyek: holott a' Muſzkák közzül alig esett vólna-el tizenhárom ſzáz. Ez az egy ütközet Péternek egész ſzerentſéjét megſenéklette, 's már ſzabadabban üzte nagy plánumjainak valóſágosodását.

Ama' rettenetes Károly most kéntelen futásra venni a' dolgot, 's az ütközetben lovon nem ülhetvén most lóra kap, 's ſzembetünő példáját adta annak, melly változó a' ſzerentse, 's melly kár azzal módjával nem élni. Elerőtlenedvé általmegy a' *Borysthenes* és *Bóg* vizein, és Törökorſzágban keres ſzalavárt, a' melly Birodalommal nem tsak hogy egy időtől-fogva ke-

kereskedésbéli egygyezésben élt, de annyi jót is tett, hogy 1704-en Lembergből egy tsapat Török foglyokat szabadsággal haza botsátott. Az ő fennlátása és fejessége ugyan most sem engedte meg, hogy a' Nagy-Vezért tsak legkevesebben is tudósította vólna az ő oda-érkezéséről. Ő soha sem tudta magát a' környülállások szerint alkalmaztatni.

Péter e' tekintetben nálánál sokkal böltsebb, haszнára fordította a' győzödelmet. A' főbb-főbb Swéd foglyokat a' maga asztalához ültette 's így köszönté reájok a' poharat: „iszom a' hadimesterségben-való tanítóimnak egészségekért." Olly szavak, mellyek mind a' két Felet magasztalták. Több ízben megvallotta, hogy az ő oktatások tette őtet arra méltóvá, hogy meggyőzöjek legyen. Sietve siet Augustust a' Királyi székbe viszsza tenni, szövetséget köt véle, a' Dániai Királlyal és a' Brandenburgi Választó Fejedelemmel (első Burkus Királlyal.) Győzödelmi pompával bémegy Moskauba; maga tsak mint Generális' helytartója a' szárazon (a' tengeren a' Pultawai ütközet után az egész tábor' kértére Fő-Vezér); azután 1710-en megvette Finlandiában Karéliának fővárosát *Wiburgot* és Lithvaniában *Rigát*. Mostantól-fogva ezen két tartomány az övé lett.

Egy Swéd Generális még tizenegy ezer néppel vala Pomeraniában. A' Stockholmi Uralkodó-Tanáts, a' melly nem tudta él-e, hal-é a' Király, ezen seregre nézve Neutralitást vett fel. Hogy ezt XII. Károly megértette, ha a' külső íróknak hitelt lehet adni, így írt a' Senatusnak: „*majd elküldöm a' farúmat, hogy a' Tanátsban præsideáljon.*"

Károly az ö tizen-nyóltz száz késérö seregével *Bender* alatt táborozott. A' Konstantzinápolyi Udvar nagylelküen bánt ö véle; de ö 's azt kívánta, hogy mellette fogjon fegyvert, 's az ö Agensei olly okossan folytatták ott az ö dolgát, a' melly kevély vala az ö magaviselete. Két Nagy-Vezérek estek-ki a' Császári kegyelemböl, hogy az ö kívánságainak ellene valának. Végre egy harmadik reá beszélte a' Zultánt a' fegyverfogásra. Sokat tett III. Achmet Császárnál a' Crimæai Tatár Chán, a' ki Azow' szomszédságában az Oroszoktól mindenkor tarthatott, és így mint a' Fényes Porta' Vazallussá egyenlö tzélra dolgozott azzal.

Meghatározztatván a' háború a' Divan (belsö Titkos-Tanács) a' Czárnak Követjét befogatta. Ez ugyan a' Törököknél igen rosz szokás, melly részböl a' Keresztények eránt viseltetö útálatból, részböl a' Nemzetek' jussai' nemtudásából származik, a' melly jussokat ök annál könnyebben megsértenek, mivel még ez elött az Udvaroknál rend-szerint-való Követeket ritkán tartottak. De jobban lehetett tsudálni, hogy békesség' idejében, az elött kevéssel, ugyan a' Czárnak Követjét, egy Kalmárnak kívánságára adóságért Londonban bétsukták. Azonban mind a' Parlamentum, mind Anna Királyné ezért elegendö elégtételt adtak. *Whitworth* egy rend-kívül-való Követje a' Királynénak 1710-en Moskauba ment, a' hol a' Czárnak Császári nevet adott, Királynéjától-is egy mentö levelet vitt, mellyben szint' úgy Császárnak neveztetett, 's bizonyossá tette a' felöl Pétert, hogy ezen esetet a' Királyné 's az Ország felette sajnálják, hogy a' vétkessek már megbüntettettek és rendelés vagyon tétetve, hogy ezután hasonló rendetlenség soha ne történjen.

Péter-

Péter-is nyakra-főre készül. De a' had előtt még a' nagylelkűségnek egy ritka példáját adta, melly őtet minden bal-vélekedéseken felemelte. Több ízben látván Mentzikow Hertzegnél ama' jeles Lithvaniai fogoly-leányzót, kiről fellebb Marienburg bévételénél szólottunk, kit a' város' elfoglalása' alkalmatosságával egy Orosz katona a' tűzhelyen találván elfogott, 's minden bizonnyal szerentsétlen sorsa lett vólna, ha Mentzikow, szépsége által megnem bájoltatván, a' közembertől megnem vette vólna. A' Czár ennek szép lelke és külseje által elragadtatván, mivel első feleségét, egy közrendű személyt — mert Napkeleten szokásban vagyon, hogy a' házasulandó Fejedelmek a' legszebb Szüzeket országokból összvegyüjtettvén, a' kikben sem gazdagságot, sem rangot nem nézvén, a' legtetszetössebbet magoknak elválasztják — még 1696-an megvetette, 1707-en ezzel titkon összvekelt, és 1711-en 6. Martziusban éppen azon napon, mellyen a' Törökök ellen megindúlt, tette tsak közönségessé házasságát. Katalin minden veszélyek és nyavarúságok között követte őtet, enyhítette gondjait, tsendesítette nagy hevességét és sokszor fontos szolgálatokat tett körülötte.

A' melly hibát elkövetett XII. Károly, midőn Ukraniában a' Kozákok' Fejedelmében bízott, ugyan abba esett Péter. Ez-is a' Moldaviai Wajdának, Kantemírnek, fellelésére épített minden foganat nélkül. Moldova és Oláhország, egy része a' régi Daciának, Török hatalom alatt lévén, Keresztény Fejedelmektől igazgattattak, kiket mindenkor a' Nagy-Ur nevezett-ki. *Kantemír* Demeter az Oláh-Hospodárt *Brankowáni* Constantinust-is a' maga részére kívánta vonni: azonban mind a' két tar-

tománybéliek a' Törökökhez ſzítottak. Eljön a' Czár olly hiſzemben, hogy Jaſzſzynál népet és élést talál; de ſem ſegitö ſereg, ſem tartás; a' Törökök-is általjöttek a' Dunán, 's Péter igen-igen megſzorúl. Általmene a' Dniſzter vizén egéſz Jaſzſzyig a' Pruth vize mellett, melly a' Dunába ſzakad. Az Ottomanni hadisereg, melly a' Tatárokkal egygyütt 250 ezer emberre ment, általköltözvén a' Pruth vizén, békerítette a' Czárt 's minden ſegedelmére jöhetök nek útját elzárta. Péternek nem vala több 40 ezer emberénél. A' Muſzka ſereg még-is annyira tökélletesitette immár magát, hogy egy utól-ſeregjek három óráig-való viadalt a' Törökök ellen kiállott, hét ezeret megölt 's öket megnyomta. De erös lévén az ellenség, ſzükſég támadván az élésben, a' veſzedelem közel vala.

Szörnyen elbúsúlván Péter, bérekeſzkedett a' maga ſátorába és ſenkit magához nem ereſztett. Katalinnak vala egyedül annyi lelke, hogy ezen parantsolatjának ellenére hozzá bément, 's arra bírta, hogy a' Nagy-Vezérrel alkudozásba eredjen. Valami drágaſága vala, mind öſzveſzedte 's Napkeleti módon a' Nagy-Vezérnek ajándékba elküldötte. Bár akármint ellenkeztek-is Péter' Tanaknokjai 's fö-vezérjei a' dologban, Katalin békeſséget óhajtott, és a' Nagy-Vezértöl olly kötések alatt megnyerte, hogy a' Muſzka Czár adjaviſzſza Azowot, a' Tanyerocki kikötöhelyet a' Mæotis taván, a' mellette lévö erösséget rontassa-öſzve, 's ha a' Svéciai Király hazájába viſzſzatér, azzal többé ellenſégeſſen ne bánjon.

Felbofzſzonkodván ezen megegygyezésen XII. Károly' elmegy a' Nagy-Vezérhez, durva ſzemrehányásokat teſz néki, 's a' mi több, még-

gében még ezen fö-embernek Talárját (innepi köntösét)-is elszakasztotta sarkantyújával; Agensei által Konstantzinápolyban mindent felázzított, melly által azt nyerte, hogy noha ugyan a' Nagy-Vezér-is kiesett a' kegyelemből; de ö-is parantsolatot vett, hogy Török-Országból bútsut vegyen. Ezen parantsolatot füstbe hajtván, kész vala 1713-an Bender alatt egy kisded tsoportjával az egész ármádiát trutzolni, mellyet ha kétségbe lehetne hozni, elöbb mesének, mint valóságnak vélné valaki.

Az ö megátolkodottságának köszönhette, hogy Német birtokaitól megfosztatott. Az ö parantsolatjai szünet nélkül folytak Svéciába, mellyekben tsak mind a' háborút sürgette. Már az ö Országa népből és pénzből kifogyott; de senki sem merte megvetni szavát, kiki mindent feláldozott, mindent eltürt, mint az Országnak Királyi hérossa. *Szteenbock* Generális, a' ki a' Pultawai szerentsétlen ütközet után Scaniában Helzingburgnál a' Danusokat megverte, 1712-ben ismét egy tsatát nyert-meg Pomeraniában Gadebuschnál; 1713-an 8. Jan. Altonát felégettette, 's még-is utóbb kéntelen vala ezen Gróf magát 's az ö kis táborotskáját fogságra engedni. Nem akarván a' kissebb dolgok' elbeszéllésénél sokáig tartozkódni, tsak aztjegyzem-meg, hogy 1713-an Bréma, Verdia, Stettin 's egy része Pomeraniának már az ellen ség kezében vala, és a' Czár Finlandiának szé leit már elfoglalta.

Stanislaus (Lescinsky) hogy a' békeség helyre állításán könnyebbitsen, lemond a' Lengyel Koronáról, elmegy Török országba, hogy Károlyt az engedésre bírja. A' Török mind a' kettöjeket elfogta. A' Swédek az erönek tovább ellent nem állhatván, a' Czár, a'

Dánus és Lengyel Királyok és a' Hannóverai Vál. Fejedelem mind azt elfoglalták, valamit egykor Gusztáv Adolf a' Swéd korona alá hódított.

Ha Nagy Péter Azowot és a' Fekete tengeren-való kárait fájlalta, gazdagon kipótolta azt a' Belten. 1714. 26. Jul. elfoglalta Alandia szigetet, a' hol nagy tengeri ütközet esvén a' Swédek sokat veszttettek, a' hol az ő Admirálljok Rhenschild elfogattatott. Már egész Finlandia Muszka körömre jutott. — Most megy Péter tele győzödelmi babérokkal Pétersburgba haza, pompás bémenetelt tart az ő hadi tetteit örökösítő emelék-oszlopok között, 's egy újjan készült hadihajónak a' tengerbe lett botsáttatásakor illy jeles beszédet tartott: „Atyámfiai! ki hitte közzületek ez előtt húsz esztendővel, hogy mi önnön magunk készítette hajókon a' Balticum tengeren ütközeteket tehessünk és sajját erölködésünk 's bátorságunk által elfoglaltt tartományokban megtelepedjünk? A' tudományok' régi hazáját Görögországba teszik, onnént költöztek Olasz-Országba, 's innént terjedtek-el Európának minden részeibe. Már most mi rajtunk a' sor, ha tsak-ugyan akarjátok ám gondolkozástok és engedelmességtek által az én iparkodásaimat elömenetelesíteni. A' mesterségek úgy forognak a' világban, mint a' testben a' vér; *'s talám mi nálunk fognak megtelepedni, ha hazájokba Görögországba viszsza akarnak térni.* Bátorkodom azt reményleni, hogy a' mi törekedéseink és valódi ditsőségünk által a' legpallérozottjabb nemzeteket meg fogjuk szégyeníteni." Ezen beszédben egészlen annak lelke lebeg, a' ki olly nagy változtatásba kapni merészelt. Melly szerentsésen jövendölő lélek! gondolta-é Péter, hogy a'

a' Mesterségek Görög-Országba megtérnek — és pedig Muszkaországból? 's talám meglett.—

Még ugyan ezen esztendőben állította fel Péter Szent-Katalin-Rendjét az ő hitvestársának tartozó hálaadatosság' jeléül, a' kit most közönségessen Császárnénak megesmértetni kívánt.

HATODIK TZIKKELY.

XII. Károly megtér Országaiba. — Báró Görtz. — A' Királynak halála és az Ország' felfordúlása Svéciában. — Északi békesség. —

A' Benderi hartzban könnyen kivégeztethették volna a' Törökök XII. Károlyt; de bátor ő tulajdon kezével sokakat agyon vert közzülök, az ő életét még-is kemélették. Adrianopolishez közel *Demoticánál* tartották ötet szemen. Minekutánna látná, hogy hasztalan várakozik a' Török-pártfogásra, szabadságot kért az elmenetelre. Egy új Nagy-Vezér — mert ezek Török-Országban minduntalan változnak — megtudakoztatta, melly nap' tetszenék nékie megindúlni. Károly, ki igen szeretett kitsapni a' közép útból, egy fényes Követséget küldött a' bútsúvételre; noha az ahoz meg-kívántatott költséget nem kevés maga megalatsonyításával hajhászta-fel. Ot esztendeig lévén Török Országban, 1714-en October' elején útnak indúlt; hogy a' határra kiért, a' Török késéröket visszakuldötte, a' maga népét-is hátrább

hagyván, tsupán két Tiszteknek társaságában — kiknek egygyike nem sokára kifogyott az útazásból, de Vice-Oberster Düring ötet kigyözte — egész Német-Országon által éjjel-nappal hol lovagolva, hol könnyü póstakotsin lebessen ment. November 11-dikén ért Stralsundba, mellynek elfoglalásáról éppen akkor végeztek ellenségei. Ugyan 1715-en a' Dánusok, Burkusok és Szászok ott ötet megtámadták. Szokása szerint itt vitézségének tsudáját adta. A' város lövöldöztettni kezd, egy bombi beront az ö házának tetején, 's közel tulajdon szobájához elpattan, a' hol éppen levelet dictált: „Mitsoda az, így szóll a' Titoknokhoz, a' ki félhólttan elejti kezéből a' tollat, tsak írjunk, mi köze a' bombinek az én levelemhez?" A' város elött készülltt erös sántzokban az ellenség reája rohant, Károly Granatérossaival kétszer verte azt viszsza; de az erösség még-is elvétetett. Tsak nagy rimánykodásaikkal vehették fö-Tisztjei arra, hogy a' Király magát egy hajótskában megszabadította, 's még ott-is két embereit megölte a' Dánus ágyú. Stralsund más' nap' meghódolt, utánna Vizmár, 's így Károlynak Németországban semmi sem maradtt.

XII. Károly egész télen *Karlskrónában* lakott, 's már 15. esztendeig nem lévén a' fövárosban, abba még se ment. Újra parantsolatokat ád a' hadi készületre. Az ifjúság felszedetett 's az Ország talpig megnyomoríttatott. Akármelly más Király alatt, ennyi adózások és sanyargatások között, felzendült volna a' nép; de a' legszegényjebb paraszt-is tudta Svéciában, hogy az ö Királyja még szigorúbb és szorossabb életet él, mint ö, ugyan azért minden zúgolódás nélkül hordozta a' köz-terhet, noha azt legnagyobb részre maga a' Király okozta.

okozta. Hát akkor mi nem történt vólna, ha nem ö szerzette vólna? — Már közel vala az Ország az ö végsö veszedelméhez, még-is a' Király a' Dánusoktól Norvegiát el akarja venni. Húsz ezer emberrel benyomúlt ezen Országba; de az élés eránt rendelést nem tévén, kéntelen viszszajönni.

Ez'idöben lett *Báró Görtz*, Frankoniai születésü, az ö elsö Ministerje, a' ki ezen eddig hajthatatlan lelket egészlen birta, sok viszszálkodásokat szerzett, mellyeknek utóbb az Országban lett felfordúltság leve vége. Ezen meszszelátó, munkás, bátor, magát béfúrni tudó, minden rollát egyforma kedvessen játszó és alkalmatos Tanaknoknak a' vala tzélja, hogy elsöben-is a' Czárral tegyen békességet és frigyet, 's azután Svéciának egyébb ellenségeit öszvetapodja. Különössen tört I. Györgyre, Angliai Király-Hannoverai Választóra, a' ki a' Bremai és Verdiai Hertzegségeket 1715-en IV. Fridriktöl Dánus Királytól hét tonna arany tallérokon megvette. Hogy méltó bosszút álljon rajta, feltette, nem-csak ezen tartományokat kivenni keze közzül, hanem a' Prætendenst-is az Angliai Kir. Székre segíteni. *Alberoni* Cardinális, Spanyol Minister, Görtzhez sokban hasonló, abban megegygyezett. A' Czáris, kit az elfoglaltt tartományoknak bírásában meg-kellett hagyni, beléegyeledett a' dologba, a' hadat csak imigy-amúgy folytatta 's elútazott Frantzia-Országba.

Gyllenburg Gróf, Swéd Követ Londonban, a' Prætendens részére öszveesküvést forralt. Görtz tellyes hatalommal felruházva Hollandiába ment; de az egész öszveesküvést némelly elfogattatott levelek elárúlták. Mind Gyllenburg, mind Görtz elfogattattak, 's hat hónapokig

pokig tartó fogſágra tétettek. Ezen még jobban felgyúlladtt Károly. Mihelyest Görtz kiſzabadúlt, azonnal a' Czár után ment 's azzal hizelkedett néki, hogy minekutánna Németorſzágban-is birtokos lett, már várhatná a' Német Császári koronát-is. Péter ezen megörülvén, az értekezésekre *Alaudia* ſzigetet jelelte-ki.

Nagy ſzüke lévén Svéciában a' pénznek, Görtz egy fél Schillinget érö rézpénzt, 40 Schillingben kelendönek veretett a' Király' neve alatt. Ezen tselekedete a' Ministert a' Nemzetnél igen elgyülöltette. A' Papság, mellyet rendkívül-való adóval terhelt, istenttagadással vádolta ötet. Minden gyalázta; de minden félte: Károly pedig az Orſzág' igazgatását és Muſzkaorſzággal-való egygyezést egéſzlen ö reá bízta.

Ezen egygyezö alkudozások már közel valának a' magok végekhez, midön egy ſzerentsétlen történet azt félbe-hagyatta. A' Swéd Király újra Norvegiába ment, hogy IV. Fridriket, ki magát az ö tartományjai' árrából meggazdagította, megtörje, 's Norvégiát elfoglalja. A' legnagyobb hidegben, mellyet katonái-is alig állhattak-ki, December' havában ostrom alá vette *Fridrichshallt*, a' hol ugyan ezen Hó' 11-dikén életének 36. eſztendejében 1718-an a' ſántzok alatt egy ágyúgolyóbistól agyon lövettetett.

Az ö életének leírója igazán mondja ö feléle: „hogy ö minden herósi virtusokat a' kitsapóſágig vitt, melly által azok ſzinte olly veſzedelmesek lettek, mint az ellenkezö vétkek. Az ö nyakasſágig vitt állhatatoſsága rontotta meg ötet Ukraniában, 's öt eſztendöre ſzámkivetette Törökorſzágba; az ö tukozásig való ada-

adakozósága Svéciát kóldusságra juttatta; az ő vakmerő bátorsága halálát okozta; az ő igazságszeretése sokszor kegyetlenséggé vált, 's életének vége-felé hatalmát tsak-nem tyrannismussa változtatta. Az ő nagy tulajdonságai, mellyeknek tsak egygyike-is halhatatlanná tett volna más Fejedelmet, az ő Országát boldogtalanná tették. — — Valamint maga, úgy mások ellen-is igen kemény volt; az ő alattavalóinak nyomorúságokat és életeket, valamint a' magáét-is tsak semmibe tudta; jobban volt a' maga nemében egygyetlen-egy, mint nagy férjfiú; jobban tsudálásra, mint követésre-méltó. Az ő élete, magaviselete, rúházatja együgyű, erköltsei szigorúk, az Aszszonyi Nem éppen-nem vala barátja. Még az ő legkedvesebb barátjainak elvesztését sem igen láttatott sajnálni. Midőn egykor hírül hozták néki, hogy azok közzül kettő elesett: " „Jól vagyon, úgy mond tsak-nem minden megilletődés nélkül, úgy hóltak-meg, mint derék emberek az ő Fejedelmekért." — A' mint ugyan ezen Író mondja: Ő ugyan Nagy Sándor nem volt; de megérdemlette vólna az ő legelső, legjobb katonája lenni. Az ő példája megtanítja a' Királyokat, mennyivel ditsőbb a' békes és bóldog uralkodás, mint az illy sok fénnyel ragyogó nagy hírűnevűség.

Ezen hasonlíthatatlan Vítéznek halála által nyert Svécia, mellyet a' maga ditsősége' gőzzének feláldozott. Az Ország előbbi jussaiba lépett, hogy szabadon választhat Királyt. Mivel a' meghólt Királynak semmi maradékja nem volt, az ő két aszszonytestvérjei pedig férjek él voltak, egygyik a' Holzatziai Hertzegnek, kinek birtokait foglalta-el a' Dánus Király, a' másik a' Hezszen-Caszszeli Landgróf-

grófnál; 's így egy 1604-en hozott és több Országgyüléseken megerösített törvénynek értelme szerint, melly így szóll: „A' Királyi Székre alkalmatos Király' vagy Hertzeg' leányjában megkivántatik, hogy nötelen légyen és az Ország' Rendjeinek megegygyezések nélkül férjhez se menjen" a' szabad választás' jussa következett-bé, és új uralkodás.

Látták azt Svécia Országi Nagyjai, mennyi nyomorúságokat szült a' XI. Károlynak engedett nagy hatalom, különössen annak fia alatt, a' kit a' Nemzet még-is szeretett és tisztelt; de ugyan hasonló Despotismusnak más Fejedelem alatt nem akarta magát kitenni. „Mit nem tehetne, így szóllának, egy istentelen Fejedelem, holott maga XII. Károly-is szerentsétlenné tett bennünket." Ulrika Eleonora, a' Hessen-Cassseli Landgróf' hitvese 1719-iknek elején egy Országgyülésén Királynénak választatott, és engedett a' Svédek' kivánságának. Nyilván kijelentette, hogy a' határozatlan uralkodást utálja, mellyet néki a' Nemzet megköszönt, 's ezen uralkodás' formáját megerösítette.

A' régi vagy megújjított törvények szerint, mellyeknek a' Királyné' ajánlására I. Fridrik név alatt Királynak elválaltt Hessen-Kassseli Landgrófnak alája kellett magát vetni, annak több-több veleje abban állott: Hogy a' törvénytévö hatalom az Országgyülésénél, a' végrehajtó a' Senatusnál légyen, melly 10. személyekből álljon, a' Királyé légyen abban az elölülöség; de csak némelly különös esetekben légyen utolsó szava. Egy Senatornak választásakor az Országgyülés nevez-ki három személyeket, kik közzül a' Király v[illegible]laszt egyet. A' polgári és katonai tisz[illegible] a' Kir[illegible]

Király nevez-ki személyeket, kik közzül a' Szenatus választ egygyet. A' tiszségekből az idegenek kirekesztettek. Az Országgyülés minden esztendöben Januárius hónapban tartattasson. Ha a' Rendek annak idejében öszve nem hívattnak, valami azon idö alatt végeztetik, mind erötelen, a' Rendek tudtta nélkül hadat nem lehet viselni. Ha öszvegyülekeztek, az ö hírek nélkül, sem békességet, sem fegyvernyúgvást, sem szövetséget tenni nem szabad.— Minden törvények és rendelések a' Király' nevében adattassanak-ki; ha pedig maga jelen nintsen, vagy az alólírás elött vonogatja magát, az övé nélkül-is erös a' Szenatusé. Koronázásakor az Országgyülés elött leteszi a' hitet. Ha esküvését megszegi, ellensége az Országnak és így koronája veszített. — A' Nemzetigyülésben a' Parasztságnak szintén úgy leszneK Követjei, mint a' Papságnak, Nemességnek, polgároknak. A' közrend választ maga közzül egygyet a' Gyülésre, de ollyant, a' ki elöbb semmi más rendbéliek között nem volt, 's a' t. Ezen uralkodás' formájából törvények lettek az Egésznek és az emberiségnek ugyan hasznára és ditsösségére; de a' belsö viszszálkodásoknak annál elöbb lehetö elömozdítására.

Most örökösítette Svécia az Országban a' Királyságot, 's ez által a' választáskori nyúghatatlanságot elkerülte, 's így megszorítván mentt lett a' Despotismus' vas veszszejétöl, az éretlen, alkalmatlan vagy vétkekkel rakott Királyok' uralkodásától. Meg vala a' hatalom osztva a' Király és az Ország között — 's ez minden jót látszatott ígérni.

Mihelyest ezen új uralkodás' formája behozattatott, azonnal dugába dült B. Görtz' systemája. Olly igazságtalanúl bánt ö véle a'

Kö-

Közönség, hogy ötet meg ſem hallgatván, halálra ítéltette 's elveſztette. Itt vala már az idö, hogy Svécia békeſséget kössön, mellyet egyenként megkötött az ö pártossaival. Elsöben-is az Angoly Királlyal, mint Hannoverai Válaſztófejedelemmel, a' ki a' Bremai és Verdiai Hertzegſégekért még egy milliom tallért fizetett; azután Fridrik Wilhelmmel, a' Burkus Királlyal, a' ki Stralſzundot és Rugia ſzigetet viſzſzaadta, 's azért Usedomia és Vollinia ſzigeteket nyerte; végre 1720 an a' Dániai Királlyal, a' ki-is a' *Schleswigi* Hertzegſégnek azon réſzét, mellyet a' Holzatziai Hertzegtöl elvett, megtartotta, 's Wizmárt olly kötés alatt adta viſzſza, hogy a' lerontatott erösſégek többé fel-ne építtessenek.

A' Muſzkákkal-való háború tovább-is folytattatott. I. György, Angoly Király az ö ígéretje ſzerint egy Angliai hajós ſereget küldött a' Swédek' ſegítſégekre; de a' melly nem fogta lelkessen a' dolgot. Azonban az Oroſzok egynéhány hadakozó hajókat már elvettek a' Svédektöl, és mivel az Alandi alkudozás késedelmeztetett, a' Czár kiſzállt a' ſzárazra, ſzörnyü puſztításokat tétetett, városokat, falukat, curiákat, majorokat, bányakéſzületeket felgyújtatott. Erre *Nystädtben* Eſzaki Finlandiában új alkudozások kezdödtek, mellyekben már Péter vala a' hatalmas, és úgy kötötte a' békeſséget, a' mint akarta 1721-en. Az elfoglalt tartományokban megmaradott Livoniában, Eſztoniában, Ingria, Kareliában és Finlandia' egy réſzében. Most adták néki alattvalói a' Czár-nevet, mellyet minden Europai Hatalmaslágok-is megesmértek.

HETE-

HETEDIK TZIKKELY.

Nagy Péter Csáfzárnak vége. — Az ő rendelései és törvényjei. — Muſzkaorſzág' állapotja II. Katalin' uralkodásáig.

Nagy Péter, ezen foglaló törvénytévő, a' ki többet útazott és végre viseltt, mint Nagy Károly, ditsö vitézi pállyáját egy Persiai táborozásban fejezte-bé. Huſzſzein, Persiai Schach (Sophi, Király) a' pártütöktől egy Kandahari Fejedelem' *Mahmud*' vezérlése alatt megtámadtatott, egy ſzép kereskedö-városa a' Caspium tenger mellett *Schamachia*-is feldúlattatott, a' hol egy, magától Péter Csáfzártól felállíttatott, virágzóban lévö Kereskedö-társaság-is vala, itt a' lakosok megölettettek, 's tsak a' Muſzkák mintegy négy milliom árra kárt vallottanak. Midön Péter híjjában várakozna az elégtételért, 1722 ben megindúl ſeregeivel Persia felé. Ezen háború által a' Caspium tengerenvaló Kereskedést erös lábra akarta állítani 's a' Persiai és Indiai kereskedésnek egy réſzét Oroſz-Orſzágba vonni. Sok veſzélyek között általment a' Kaukasus hegyen, 23. Augustban bévette *Darbent* és gyözödelemmel tért-meg Moskau városába, most az élés' ſzük-vólta miatt tovább nem folytathatván gyözödelmeit. Ez alatt Mahmud Persiában mind tsak tovább viſzi gyöztes fegyverét, a' fövárost *Ispahánt* elfoglalta 's az öreg Huſzſzeint levetette. Ennek negyedik fia Huſzſzein Thamasp, hogy

Miriweis Mahmud ellen segítséget nyerhessen Pétertől, a' régi Media Országnak egy részét néki engedte, u. m. Daghestan, Schirwan, Ghilan, Mazenderan és Asterabad tartományokat, egyszer'smind Baku és Derbent városokat: a' mellyekért Péter-is a' pártosok ellen ötet védni megigérte. Thamasp Schach a' Törököknél-is keresett segedelmet; de ezek úgy-is gyanús szemmel nézték az Orosz-Birodalom' nevekedését. Végre Bounac Marquiz, Frantzia Követ' javallására hasznokra kívánván fordítani a' Persiai zürzavart, az egygyezés meglett. Muszka-Ország megmaradt a' maga foglalásaiban, tsak hogy tovább ne terjeszkedjen a' Caspium tenger' déli részein. A' Törököknek-is megengedtetett Persiából magoknak foglalni.

Minden szerentséje mellett abban vala szerentsétlen N. Péter, hogy korona örökösse nem maradt. Petrovits Alexei, az ö elsö hitvesétöl-való fia 1718-an szomorú véggel múlt-ki. Az ö haláláról egy két szót azért-is teszek, hogy Katalin' ártatlanságát napfényre deritsem. Alexeinek édes annya a' Czár nagy újjításaitól koránt elijesztette ötet. A' papok és barátok, kik ezen tekintetben hasonló balvélekedésekkel valának tellyessek, még jobban elgyülölletették véle attya' halhatatlan mozdításait. Kitsapongó élete által annyira vitte feleségét, Brunswikiai Hertzegaszszonyt, VI. Károly Császár' attyafiát, hogy bánatjában meghalt. Úgy látszott, mintha tsak azért születtetett volna, hogy a' mit attya tesz, elrontsa. Péter öt' megintette, megfenyítette; de hasztalan. Így írt nékie egy ízben: „Arra semmit se támaszkodj, hogy egygyetlen egy fiam vagy; mert a' midön hazám' 's népem' javáért a' magam tulajdon

életé-

életének ſem kedvezek, hogy hogy kedveznék a' tiednek? Inkább idegent nevezek-ki magam után, mint fiamat, ollyant, a' ki jobban megérdemli azon ditsőſséget, mint az én fiam." Egy más levelében így ſzóll hozzá: „Jobbítsd és tedd méltóvá magadat a' thrónusra, vagy légy baráttá." A' Hertzeg azt felelte, hogy Klastromba megy. A' Csáſzár féleſztendőt engedett néki a' gondolkodásra, addig maga Franziaorſzágba ment. Hogy Koppenhágába érkezett, ott hallja, hogy az ő fia merő megelégedettleneket ſzemlél maga körül. Magához hívatja; de Alexei 1717-en a' Bétsi Udvarhoz vette magát. Réſzből dorgáló parantsolatok, réſzből kegyelemígéretek onnént viſzſzahozták Muſzka-Orſzágba. 1718-an érkezik-meg Moskauba. Péter, a' ki már oda haza vóit, ötet béfogatta, nyilvánſágossan kizárta az örökſégből, és tsak az előtt kevéssel, Katalintól ſzülettetett magzatját nevezte-ki örökössének. Azon felűl azt kívánta, hogy Alexei törvényesſen meghallgattasson, és fejeveſztése alatt meg parantsolta, hogy ſemmit el ne titkoljon. Megkérdeztettvén: mi légyen gondolatja, mi titkos kívánſága? Az ő gyóntató-attya, mivel az ő attyának halálát kívánni nem tartotta véteknek, kínossan tsigáztatott. Utóbb ennyit vallott-bé a' Hertzeg: hogy ő ifjúſágában ſokat kegyeskedett, papokat, ſzerzeteseket, Klastromokat ſzorgalmatossan megkeresett, azoktól olly vélekedéseket ſzívott-bé, mellyek a' maga kötelesſégeit-is megutáltatták véle, de az ő attyát-is; hogy kéſz lett volna akármelly úton-módon, tsak nem a' törvényesen a' thrónusra jutni. Nyóltz Püspökök 's a' papſágnak egyébb tagjai ezen esetben megkérdeztetvén a' Czártól, illyen véleményt adtak: „A' Muſz-

ka Birodalomban béhozott független hatalom nintsen az allattvalók' ítélete alatt; hanem itt a' Fejedelemnek szabad keze vagyon." Száz negyven négy bírák hasonló értelemben lévén, az ifjú Hertzeget halálra ítélték; mert vétkesnek találtatott a' Nemzet ellen, midön azon setétségbe akarta visszatasítani, mellyből az attya olly nagy munkával vonhatta-ki. Alexei hallván a' reája kimondott ítéletet, elalélt. Másod napon botsánatot kérvén elöbb a' Czártól és azt meg-is nyervén 1718-an 7. Jul. kivégeztetett. Utánna egy esztendöre meghalt Katalin' magzatja-is, a' kinek az uralkodásban következni kellett vólna.

Mindenekből úgy tetszik-ki, hogy Péter tsak ugyan Katalint kívánta követöjének; azértis 1724-en felkenette és megkoronáztatta. Még sem nyerhetett a' Császárné, egygyik Fö-Komornyiknéjának, Balk Generálisné, *Mons* Komornyik' testvérjének, a' ki az ítélöszéken azzal vádaltatott, hogy a' kiadott parantsolat ellen ollyanoktól, kik az Udvarnál ajánltattni kívántak, ugyan a' Komornyikkal egygyetemben ajándékokat vett vólna-el, — a' Császártól kegyelmet; a' Komornyiknak feje vétettetett, a' Komornyiknné tizenegy korbátsra ítéltetett, és Siberiába számkivettetett. Ezen alkalmatossággal a' Császár haragjában egy Velentzei ablak-táblát kiütött. „Látod, úgy mond a' Császárnénak, hogy tsak egy ütés kell, hogy ez az üveg viszont azon porrá légyen, a' mellyből vétetett!" Katalin szelíd nyájassággal megtsendesíté ötet, így szóllván: „Jól vagyon, Felséged azt zúzta-össze a' mi palotájának ékessége vala, reménylheti-e, hogy ezután ezzel szebb lesz?" A' Császár ötet megölelte és a' tizenegy korkátsból hatot elengedett a' Komornyik-

nyiknénak, a' ki halála után viſzont helyre állíttatott.

Nagy Péter 1725-en 53. eſztendős korában meghalt. Senkit ſem nevezett maga után örökösnek 's így vagy az ő leánya Petrowna Anna, a' Holzatziai Hertzeg' hitvese, vagy a' Czárnak unokája, ama' ſzerentsétlen Alexeinek fia, Péter, következhetett ő utánna. A' Csáſzárné mindenkori barátja Mentzikow Hertzeg megelőzte a' feleket, a' Királyi kintset 's a' testőrző ſereget keze alá vette, 's a' püspököket megtudta nyerni. Nagy sietſéggel öſzvehívattnak a' Senatorok és hadi Fővezérek. Egy papi főſzemély azt erősítette, hogy a' Czár Katalin' megkoronázása előtt-való estve azt mondotta volna, hogy ez uralkodjon ő utánna. Még az nap Katalin Muſzkaorſzág' bóldogſágára Csáſzárné lett.

Méltó léſzen N. Péter Csáſzár' belső rendeléseire-is kitekíntenünk, mellyeknek mássát az ő ſzázadja nem látta. Hogy egyſzer Frantziaorſzágból megtért, mint a' ſzorgalmatos rakott méh, 1718-an különössen az ő munkába vett változtatásait kívánta tökélletesíteni. Pétersburgban egy fő, a' tartományokra ügyelő igazgató (politia) ſzéket állított-fel. A' városok a' káros és terhes koldúlóktól megtiſztíttattak. Az iſjúſág' neveltetése, az árvák' gondviselése fő gond lett. Petersburgban és Moskauban minden béhozatott, valami a' tiſztaságot, jó rendet, közhaſznot előſegítette. A' manufacturák és fabricák virágoztattak. Az egyforma mérték és font nagyot könnyebbített a' kereskedésen. Egy tsatorna ásattatott, melly a' Wolga vize' ſegítſégével a' Caspium tengert a' Balticummal egygyesítette. Nem tsak több egyébb Orſzágokkal; de magával Chinával ke-

reskedésbéli ſzövetség állíttatott-fel. Több, mint két ſzáz kereskedö gállyákat meg lehetett immár Petersburg alatt ſzámlálni, a' mellyek eſztendönként idegen tartományból oda jöttek; 's maga ezen föváros, melly 1702-en még hozzámehetetlen motsár vólt, már ma több mint négy ſzáz ezer lakosokat ſzámlál.

Egy olly fejedelem, a' ki a' jó igazgatás tárgyait annyira tekíntetbe vette, a' törvénytételröl el nem felejtkezhetett. I. Pétert ugyan a' halál meggátolta, hogy az ö Uj-törvénykönyvét elkéſzíttethette vólna; de azt, mellyet még *Wassiliewits* Iwán adott-ki, és *Michailowits* Alexei, Péter' attya jobbítgatni kezdett, ö a Swédek' törvénykönyvéből ſok helyen kiigazította. A' törvényhez nem értö hatalmas Boyaroknak föítélö ſzékeket eltörlötte. Senatust állított-fel és a' törvénynek folyását megkönnyebbítette. Halálos büntetés alatt megtiltotta, hogy akármely Bíró a' törvénynek értelmétöl legkissebben-is eltávozzon. Azt rendelte, hogy ha valamelly Boyar a' törvény és ítélet elött vétkesnek találtatik, nemeſſégét elveſzeſzſze: ellenben a' melly katona egy ſzer tiſzt lehet, az nemeſséget nyerjen. Ha ezen törvények nem vóltak-is tökélletesek, kútfejei lettek a' jobbaknak.

A' melly ſzükſéges, olly nehéz vala egy illy vad, vak és értetlen Orſzágban az egyházi dolgokban újjítást tenni. A' papság és a' ſzerzetesek mindent elkövettek, hogy a' Czárnak lépéseit itt megakadályoztathassák. A' Patriarchatust eltörlötte. A' Novogrodi Érsek, a' ki ſokat útazott, e' tekíntetben ſok és haſznos ſzolgálatot tett ö néki. Egy állandó *Fö-Synodus* állíttatott-fel tizenkét tagokból, kiket a' Czár nevezett-ki. Ez, mintegy azon igaz-

ſá-

ſágokkal bírt, mint régenten a' Patriárka. Ebben ſokſzor elölült maga Péter, és annak rendeléseit igazgatta. Mivel a' Görög Szentegyházban megkívántatik, hogy a' püspök előbb barát légyen, tehát az előbbi parantsolat, hogy tsak 50. eſztendős korában lehessen a' Klastromenni, most 30-ra tétetett. A' katonáknak, földmivelöknek, 's valakik az Orſzág' ſzolgálatjában vóltak, megtíltatott különös engedelem nélkül ſzerzetes életet válaſztani. A' barátok kézi munkára-is ſzoríttattak, 's azon felül a' ſzolgálatra alkalmatlan katonáknak 's egyébb élhetetlen embereknek kellett gondjokat viselniek. A' papoknak-is haſznos munkákon kellett idejeket tölteniek, 's mivel mint egy 50 eſztendő felé vették tsak fel a' rendet, addig megházasodhattak, sőt arra ſerkentettek-is. — Ezen rendeléseiért ſok gyalázó írásokkal motskoltatott Péter, a' ki utóbb azon felbofzſzonkodván, azoknak ſzerzőitől a' ſzerzetesektől eltíltatta a' papirost 's téntát, a' kinek az megengedtetett, az Apaturnak kellett arról felelni.

Egy bizonyos különözö, az Oroſz Anyaſzentegyháztól a' 17-ik Század' közepe tájján elſzakadott felekezet — egy maga egéſz Oroſz-Orſzágban — melly *Roſzkolniki* nevezet alatt esméretes, de magát *Sztarowezki*, az az Óhitűnek nevezi, patriárkát nem tsak nem esmér, de azt Antichristusnak tartja 's az attól vett felkenést vagy felſzentelést bé nem veſzi, különös ſaját könyveivel él; az Oroſzokkal nem társalkodik, nálok nem kereſzteltet, nem gyónik, templomjokba nem megy; kereſztet tsak a' mútató 's közép újjával tsinál, ſzakált hordoz, égett-bort nem iſzik, az Allelúját tsak kétſzer zengedezteti, titkon tulajdon tanítókat

tart, 's most inkább Siberiában mint tulajdon Muſzka-Orſzágban tartózkodik — elöbb feletté üldöztetvén; Péter az ö üldöztetéseket eltiltotta, hanem az által akarta öket vagy fogyaſztani, vagy az uralkodó Szentegyházba erőltetni, hogy nagyobb adót vetett rájok, különöſſen az ö ſzakállokra, minden polgári hivatalok' viselésétől kizárta öket 's az ö külső köntössökre hátúlról vagy vállára holmi tarkabarka poſztódarabotskát akaſztatott. Azonban az ö halála után ſzint' úgy üldöztettek, 's még-is mái nap-is fent-állanak.

Hogy N. Péter' uralkodása alatt az Oroſz nép véghetetlenül elökapott, tagadni nem lehet. De ez a' ſzép elömenetel közönſéges vólté, nem tsak Petersburgban és Moskauban látſzó? Ha *Chappe* Apáturnak, ki 1761-ben Siberiában egy útazást tett, hinni lehet, tehát Oroſz-Orſzágban még most-is a' Despotismusnak vas páltzája zúz-öſzve mindent. Nagy Péter' kezében ez egy elkerülhetetlen eſzköz vala nagy tzéljait végre hajtani; de ugyan e' vetett határt az ö nagy munkája' tovább-való terjedésének. A' rab nép mindenha buta nép.

Egy réſzről a' rettenetes járom alatt tsúſzmáſz és nyög a' Nemesſég; mert a' fejedelem' ſzabad kénye megfoſzthatja azt jóſzágától, gyalázatossan kivégeztetheti, és a' Sziberiába-való ſzámkivettetés rettenetessebb vólna nékünk a' halálnál. Innént vagyon az a' ſzoros, rebegő lélek, hogy, a' mint Chappe Ur mondja, ha az Oroſz a' legtsekélyjebb dologban megkérdeztetik-is, a' mi az Uralkodást érdekli, így felel: „azt az Isten tudja és a' Csáſzár.“ Más réſzről porban mászó a' köznép, a' nemesség tulajdonja, kivel mint az oktalan állattal tsak úgy bánnak, ez alatsony lelkű, érzéketlen, ſze-

ſzegény, tsak nem minden vallás, erköltsök nélkül-való, a' balvélekedések' játékja. Erös, mert a' roſz nedvesſégeket, mellyeket az örökös magameghúzás az ö füstös kunyhójokban ſzerez, egy bizonyos ferdö' neme által elooſzlatja, midön arra kéſzíttetett forróan béfütött gözös ſzobákban mezítelen testét addig paskolja, hogy megizzadván azután künn a' hóban hengergeti-meg magát, 's ezt egy hétben kétſzer. De minden vas terméſzete mellett mégis erötelen és kartsú ſzaporodású nép ez mellyet okoz a' fajtalan életböl ſzármazott rút nyavalya, mellynek orvoſságát nem keresi, a' mértékletlen, különössen a' heves italokkal való képtelen élet.

Az Oroſzok között ritka a' nagy elme, tudóssaik hazafiakból kevesen vagynak, a' mesterſégekben másokat majmoznak. Meg kell ugyan esmérni, hogy N. Péter után II. Katalin ſokat tett, és mit nem várhatni Sándor Cſáſzártól? — Mái napon immár Muſzka-Orſzág Europában nagy mértéket nyom. Szárazon és vizen-való ereje nagy, jövedelme bö; — de mind ezek felöl nem a' közönſéges, hanem a' különös Orſzág'-leírásokban — *Büsching* és *Schlötzer* munkáiban keressen az olvasó tudósítást.

Tsudálkozásra-méltó, hogy N. Péter' uralkodását három egymás után következö Fejedelemaſzſzonyok váltották-fel, és minden felfordúltſágok mellett ſzerentsésſen. I. Katalin 1727-en meghalt. II. Péter, a' bóldogtalan Alexeinek fia 1730-ig uralkodott. Anna, Kurlandiai Hertzegaſzſzony, özvegy, I. Péter' testvér bátyának leánya, követte ötet, ki mellett egy különös kedvesse *Biron* elég kegyetlenül uralkodóskodott. Anna után 1740-en III. Iwán,

Anna' testvérjének a' Brunswicziai Hertzegnének fia, leve Császár, kinek nevében édes anya vette kezére a' kormányt; de *L' Estocq*, egy idegen seborvos, N. Péter' leányja', Erzsébet' részére egy szerentsés öszveesküvést koholt, és Erzsébet Császárné lett, minekutánna Iwán és Annya örökössen befogattattak vólna 1741. Erzsébet' uralkodása két tekíntetben emlékezetes, egyszer hogy senkit el nem vesztetett, hanem közönséges munkára ítélt; másszor, hogy 1756-an Burkus-Országot elfoglaltatta.

1762 en Erzsébet-is meghalt. Az ö testvérje, fia Péter, Holzatziai Hertzeg, már régen Orosz-Országi kinevezett Nagy-Hertzeg, tsendességben béült a' Császári székbe. Ha bár egy rendelése által, mellyben a' Nemességet felszabadította, ennél eleintén nagy kedvességet talált-is, utóbb gyülöletes lett a' Nemzet' egy részénél. Különössen roszakarója lett a' papság, mellynek javait a' koronához akarta kaptsolni. Egy hírtelen kiütött zendülés által az ö hitvese, született Anhalt-Zerwesztai Hertzegaszszony ültetett az ö helyébe. Ez immár amaz örökkén emlékezetes II. Katalin, a' ki Muszka-Országot nagy talentomjai által a' ditsösség' legfőbb póltzára emelte, úgy, hogy ha az ö elkezdett törvénytétele végre hajtatik, ö méltán foglal helyet az elsö törvénytévök között.

Mind eddig szintén úgy változtak ezen Udvarnál mindenek, mint a' Konstantzinápolyi palotában, mellynek az uralkodók despotismusa az oka, melly mindenha factiókat és erőszakoskodásokat szerez. Majd mind azok, a' kik Orosz-Országban az elött nagyot játszottak, mint Menzikow, Bíron, Münnich, Osztermann, L' Esztócq 's a' t. egygyik a' másik utan a' szerentsének legfőbb tetejéről le-estek a' nyomorúság' örvényjébe.

TI-

TIZENÖTÖDIK IDŐ-SZAKASZ.

Europai Egyébb Orſzágos Változások. XIV. Lajos' halálától-fogva az Aquisgranumi békeſségig 1748.

ELSŐ TZIKKELY.

A' R. Csáſzár hadakozása a' Törökökkel. — Alberoni Kardinalisnak igyekezeti. — Az Orleanſzi Hertzegnek tutoroskodó uralkodása.

Ha hogy a' Törökök a' Csáſzáriaknak legutolsó győzödelmeik által annyira meg nem félemlettek vólna, vagy ha meſzſzebbre kinézni tudtak vólna; tehát hogy veſzteſégeiket kipótolják, az Éſzakon és Délen kiütött háborúkat haſznokra fordították vólna. De midön VI. Károly a' Frantziák ellen minden erejét kimerítette, ſzunnyadoztak, és az Oroſzokat tsak akkor támadták-meg, mikor XII. Károly Pultawánál már megverettetett. Akkor kötöttek a' Czárral békét, midön jelen vala a' ſzempillantat, hogy ötet egéſzlen elnyomják. Egéſz gondatlanſággal várták-el az Utrechti és Rastadti békeſséget, hogy a' Velentzeiektöl Moreát, mellynek bírtokába a' Karlowitzi békekötéskor jutottak, elvehessék.

Most támadta-meg öket a' Csáſzár, réſzből mint a' Karlowitzi békeſségért kezes, réſzből mint a' Törökök' mindenkori ellenſége — és

és győzött. Eugenius H. általmegy a' Dunán és 1716-an III. Achmet Nagy-Vezírt, a' ki az ő ſebeiben meghalt, megverte. Temesvárt, egy gyetlen-egy várost, melly még Török járom alatt nyögött, elfoglalta. Azután eſztendőre elvette Belgrádot, és maga egyedül kötött Paſzſzarovitzban 21. Jul. 24. eſztendőkre a' Törökökkel békeſséget, mellyben a' Banatus, Temesvár, Belgrád és Servia az Austriai Háznak, Morea a' Törököknek esett.

Ezen időben kél-fel Alberoni az ő vakmerő gondolattjaival, 's midőn mind a' Királyi kintstárt, mind a' hadi ſereget jó rendbe hozta 's feleleventette vólna, az Orſzág' ügyét is jol folytatta, egéſz Europát akarván felforgatni, magát buktatta-meg. Az ő igyekezetje a' vala: hogy az Angliai Király' helyébe II. Jakab' fiát a' Prætendenst bétehesse; a' Cſászárt mindentől megfoſzſza, valamit az Utrechti béke által Olaſz-Orſzágban nyert; hogy V. Filepnek a' tutorſágbéli igazgatást Frantziaorſzágban megſzerezze, mellyet most Filep, az Orleanszi Hertzeg határtalan hatalommal folytatott, holott XIV. Lajos az ő Testamentomában határt ſzabott, de a' mellyet a' Párisi Parlamentum elrontott. Ha ez így elsült vólna, Alberoni második Ximenes vagy Richelieu lett vólna. De fellebb ſzóllottunk már a' felől, melly ſzerentsétlen vala a' Swéd Ministerrel B. Görtzel-való végezéseiben. Hogy az őſzveeskűvés Angliában felfedeztetett, a' Király I. György legbátorſágossabb állapotba helyheztetett.

Jegyezzük-meg mindeneknek előtte, melly nagy béfolyása vagyon egy Minister ditsőſségrevaló ſzaggatásának az egéſz Orſzág' ügyébe. Hogy Kardinális-kalapot nyerhessen Alberoni, ſokáig elhallgatta Olaſzorſzág eránt-való tzélzásait,

zásait, sőt a' Passzarowitzi békekötés előtt a' Törökök ellen, kik Olaszország' vidékeit fenyegették, egy hajós hadi sereget-is megindított. De XI. Klemens az ő ál-ortzáskodását észre vévén, nem egy hamar emelte Kardinálisságra, a' midőn a' Spanyolok 1717. Szardiniát elfoglalták és már Siciliára törtek.

Az Orleanszi Hertzegnek, a' ki az ő gondviselése alatt-lévő Királyi árvának XV. Lajosnak halála után jó-formán várhatta a' Frantzia koronát, keze között lévén V. Filepnek a' Frantzia koronáról lemondó levele, Alberoni' álmadozásainak nem igen felelt-meg. Az Utrechti béke' épségé' fenntartására őszveszövetkezett Angliával és Hollandiával. Nem sokára a' Császár-is közikbe állott, és így a' négyes-frigy őszvezúzta Alberoni építményjét. Haszontalan vala az Angliában és Frantziaországban tett alattomos őszveesküvés. A' Spanyol követ, Maine Hertzegné, Polignac Kardinális 's több egyebek meglehetössen előre mentek a' Frantzia Uralkodó leültetésére: azonban egy ravasz kitanúlt *Kegyes* módját ejtette, hogy a' követség' Titoknoknak, ama' fiatal Spanyol Apatur Portocarreronak papirossait ellopta, és az által az egész őszvetzimborászkodás kinyilatkozott. A' Követ Cellemare Hertzeg Titoknokjával egygyetemben befogattattak, 's az ő factióskodásoknak had leve a' vége. Most Frantziaország kéntelen vala XIV. Lajos' unokája ellen felfegyverkezni, a' kit maga kárára segített a' thrónusra.

A' had nem soká tartott; mert még meg sem vala izenve, midőn 1718. az Angolyok a' Spanyolokat, kik már Sicilia' bírásában vóltak, *Bing* Admiralis alatt keservessen megvervén hulzonhárom hajójokat elvették. Utánna esz-

esztendőre a' Császáriak ugyan Siciliában megpaskolták őket. A' melly hajós-sereget Angliába akartak kiszállítani, azt a' szélvész szél-lyel verte; az Angolyok egész a' *Vigoszi* kikötőhelyig pusztítottak *Mitchel* Admiralis alatt; a' Frantziák Berwick Marsall alatt — a' kinek fia Spanyol szolgálatban vala — sok erősségeket elfoglaltak, az életes-tárt 's újjonnan épült tizenhat hajóikat elégették. Erre Filep, különben-is egy gyenge természetű fejedelem, Alberoni Kardinálist az Udvartól elidézte, 's iparkodott a' keleptzéből magát kivonni.

A' béke-alkú elkezdődött és Filep a' Négyes-Frigyhez tsatolta magát. Siciliából és Sardiniából népét kihúzta. A' Szabaudiai Hertzeg az elsőt a' másodikért a' Császárral kitserélte. Így 1720-an ezen két esztendeig tartó hadnak vége szakadtt.

Ki hinné, hogy 1711-ik esztendőtől-fogva Sicilia a' tsitseribörsó miatt a' Pápával újjat húzott? Ezen borsó' adása-vevése' taksája a Lipari sziget' Püspökjének jussa vala. A' Magistratus nem tudván ezt, adót vett arról, a' mit az Anyaszentegyház részére vásárlottak, de ez azt meg nem fizette, a' mit elvettek-is, viszsza adták 's botsánatot kértek a' Magistratualisok. Azonban e' semmit nem használt, átok alá rekesztettek, melly miatt az Uralkodó székre appelláltak, a' mellynek második Filep és V. Pius között-való egyegyezését lásd fellebb VI. Kötet' 78. lap. Ez őket felóldozta; de XI. Clemens ezen óldozatot semmibe tudta, noha a' Bíró e' dologban papi személy vólt. Két Püspököknek megjött Rómából a' végzés, kik-is azt kihírdették. V. Filep, ki akkor Siciliának ura vala, ezt koronája' igazsága ellen-valónak látván, ellent állott. A' Püs-

pökök

pökök kikeltek ellene; ezeket ſzámkivetette mint pártütöket. Most zárattatott ama' fellebb említett papi ſzemély bíró a' Pápa' átka alá, 's egy Bulla érkezett, melly azt parantsolta, hogy minden parantsolatok, mellyek a' Sz. Széktől jönnek, minden Királyi engedelem nélkül végre hajtassanak: ez éppen az Orſzág' törvényjei ellen vala. Minden egyébb privilegiumok - is eltöröltettek. Mind ezeknek az Orſzág ſemmit egyebet ellene nem ſzegezett, minthogy appellált a' jobban informáltatandó Pápához 's a' Bullának és egyébb hasonló végzések' végre hajtását tiltotta. A' per még azután - is folyt, hogy egyſzer a' Sardiniai Király' réſzére esett, az Utrechti békéllés ſzerint, Sicilia.

Sokſzor az illy dolgokra az Uralkodóknak és a' köznépnek balvélekedése adott alkalmatosſágot. Tudjuk, hogy Madritban két Avtoda-Féek' alkalmatosſágával tizenhét ártatlan áldozatok égtek-meg a' rakásfán. Mennyi nyúghatatlanſágot nem ſzerzett az egy Bulla *Unigenitus?*

Az Orleanszi Hertzeg keveset gondolt a' theologiai vetélkedésekkel, 's a' mit XIV. Lajos gyóntató-attya' ſzemével nézett, ö azt maga ſzemével látta-meg, mint tanúlt igazgató. Tellier az ö üldözéseiért az Orſzágból ſzámkivettetett. Ama' kegyes Noailles Kardinális, egykor a' Jesuiták' gyülölſégének kiſzegezett tárgya, egy lelkiesméret-Tanátsnak lett Elöltülöje. Az Orſzágban törvénnyé tett Bulla egyſzerre megtámadtatott. Sok Püspökök, kik azt bévették, a' nyugodalom' helyre állítására, megfejtését kívánták a' Pápától. Négy Prælatusok, utóbb Noailles Kardinális, a' Párisi Universitás, a' Szorbonni Társaság, a' Párisi papok mind, ſok Klastromok és ſzerzetesek egy jö-

ven-

vendö Conciliumra appelláltak, egy ſzóval: Frantziaorſzágban tsak a' XI. Clemens' Bullájáról vala a' ſzó. A' Theologusok firkáltak, tsúfolódtak, a' Pápa a' nyakassakat kiátkozta, 's az Uralkodó minden nagy eſze mellett, nem tudta, mellyik félhez álljon. Azonban a' Bulla nem ſokára Bulla maradtt 's a' közönſégnek figyelmét 's az Udvarnak gondját egéſzlen más tárgy — a' Királyi jövedelmek' és a' kintstár' új ſystemája — vonta magára, erröl alább.

A' Spanyolokkal tett békeſségben azt kívánta az Orleanszi Hertzeg, hogy az Aſzturiai Hertzeg — Spanyol koronaörökös — az ö leányával, az ifjú Frantzia Király XV. Lajos pedig a' Spányol Király' leányával keljen-öſzve. Hogy ebben jó véget érjen, a' Király' V. Filep' gyóntató-attya P. *d' Aubenton* vala ſzükſéges, a' kinek annál nagyobb vala hatalma a' Királyon, mivel már igen kezdett az buzgólkodni. A' Jesuita látta, hogy ezen úttal mind a' maga rendjének, mind a' Pápának ſzolgálhat, ugyan azért arra bírta a' Királyt, a' mire akarta. Az Orleanszi Hertzeg mindent megnyert; de úgy, hogy a' Bullát bévételtesse 's a' Jesuitáknak kedvezzen, mert ezen két dolog elválhatatlan vala egymástól.

'S valóban fel-is tétetett írásban egy egyezés, a' mellyben a' hitbéli tudomány annyira mér'ſékeltetett, a' mennyire tsak lehetett, hogy a' két felek öſzve egygyesüljenek. Sok Püſpökök ennek alája írták magokat. Már tsak az a' híjja vala, hogy egy Kir. parantsolat regiſtráltasson, melly a' Bulla' bévételét meghagyja, 's a' további appellatiókat elvesse. De a' Law' új Systemájáért *Pontisánába* idézett Parlamentum ez esetben hajthatatlan vala. A' Nagy-Tanáts ſzinte illy ellenkezéssel vólt. El-

megy

megy közikbe maga személyessen az Uralkodó, a' Frantzia Hertzegektől, Pérektől, Marsalloktól 's a' t. késértetve, 's 1720-ba az ö törvényjét registráltatta, mellyet utóbb a' szokott határozásokkal a' Parlament-is registráltatott. Az egész dolognak vezetője vala ama' híres *Dubois*, *Cambrayi* Érsek, a' ki ha végre nem vihette-is tzélját, szándékja jó vala.

Ugyan azon időben, midőn *Quesnel* néhány állításaiért 's az azokat kárhoztató Bulláért fordúlt-fel a' világ, az Ország még egy más és veszedelmessebb balgatagság miatt a' legnagyobb mozgásba jött. *Law*, egy szeles Skotus, azt találta-ki, hogy jó lenne az Ország' táméntalan adósságait papirossal lefizetni. Az Orleanszi Hertzegnek, ki az újságot-is kedvelte, 's a' nagy teréhtől-is minél előbb menekedni kívánt, e' tetszett. Egy kereskedő-társaságnak kelle a' jövendő nyereség' fejében, mellyet Amerikában 's egyébb tartományokban tészen, azon két ezer milliomokat tetenni, mellyeket XIV. Lajos maga után hagyott. A' dolognak kezdete jól folyt. A' Társaság 1718-an a' kereskedést általjában kibérlette, 's olly nagy vala az ö hitelje, hogy az ö *Actziáinak* (kötelező, jótálló leveleinek) betse napról napra fellebb-ment. Ebből némellyek hírtelen meggazdagottak. A' vak és telhetetlen nyereségkívánás azt okozta, hogy a' kész pénzből kiki kiürítette magát és csak Aktziákat vásárlott. Ezeknek száma nyóltzvanszor ment többre a' folyamatban-lévő mindenféle pénznél. De ugyan ez által veszteték-is el előbbi betseket, és sokan az ö képzelt gazdagságokból hírtelen a' végső szegénységre szakadtak. Hogy egyszer a' Királyi kaszsza a' papirosokat bé nem válthatta, elveszett minden hitel; a' kinek pénze

vólt, viſzſzatartotta, a' Bankotzédulák pedig ſemmibe tudattak. Most jutottak ſok familiák nagy ſzükſégre. Egy igazſágtalan törvény, melly tiltotta, a' házánál többet öt ſzáz Livernél tartani, a' nemzetet még jobban elkeseríttette. Úgy látſzott, mintha ama', már Finantzia-Ministerré felemelt, ſzerzö oka ennyi nyomorúſágoknak, a' köz jajt tsak nevetné maga jól megrakodván. Az a' Parlament, melly ezen éſzveſztésnek ellene ſzegezte magát, ſzámkivettetett. 1720-ban ugyan tsak kéntelen vala *Law*-is ſzökésre venni a' dolgot 's alig vihetett-el annyit magával, a' mi néki legſzükſégesebb vala. Az Uzsorálkodók Bankotzédulával fizettettek-ki, 's az Orſzág ſemmivel ſem vala jobban. Hogy hogy-is olly megſzámlálhatatlan ſok embereket kielégíteni, a' kiknek jussok vala egy Királyi írás mellett a' kárvallást-is követelni? Végre a' *Pairs* Urak, négy munkás és a' Hazáért buzgó atyafiak igazították-el a' kintstárnak ezen majd tsak nem fejthetetlen ſzövevényjeit. Öt ſzáz és tizenegy ezer hitelezök nyújtották-bé assignatióikat egy a' jó rend' helyre állítására kinevezett törvényſzéknél. Utóbb az egéſz adóſság tizenhat milliom pengö pénzre tiſztáztatott-le. A' magános ſzemélyek tsak igen középſzerüen elégíttettek-ki, 's az adóſság' terhe még elég nagy maradott. Azonban ugyan ezen okból ſzármazott Orſzágos tsapás puſztította ekkor Angliát és Hollandiát-is.

Ezen ſzerentsétlen Finántz-Systemák még nagyobb roſzſzat-is ſzülték, mint tsupán a' ſok ezer gazdag familiáknak kóldus botra-való jutását. A' pénz lett a' bálvány, mellynek a vallás és virtus feláldoztatott. A' hitel' virágzása alatt halomra gyüjtött kintsek fényüzésre, ki-

kitsapóſágra, az erköltsök' megveſztegetésére ſzolgáltattak alkalmatoſságot.

Dubois Kardinálisnak, egy Limozini patikárius' fiának, ſzerentséje ſzinte olly ſzembetünő, de állandóssabb vala, mint Lawé. Ő lett az Uralkodónak első Ministerje, mivel az ő vigyódásainak igen tudott hízelkedni, és a' kiből amaz nevetséget űzhetett. Dubois' halála után az Orleanszi Hertzeg maga lett a' már tökélletes ideju Királynak első Ministerje, de 1723-an meghalt. Őtet váltotta-fel Bourbon-Condé Hertzeg, a' kit Fleury Kardinális, egy hatvan három eſztendős öreg, a' Királynak volt tanítója, egy kellemetes, kegyes, békes, takarékoſságot és rendet ſzerető, egy ſzóval ollyan Minister, mint a' jelenvaló állapotban megkívántatott, a' hol az Orſzágon inkább enyhíteni, mint az fénylettni kelle, — nem ſokára tekíntetétől megfoſztott.

MÁSODIK TZIKKELY.

V. Filep és Victor Amadeus két Királyok leteſzik a' koronát. — 1734-en kezdett háború a' Csáſzárral. Bétsi békesség. Anglia Spanyolorſzággal újjat von.

Az Utrechti békeſségtől-fogva 1734-ik eſztendeig Europa békeſségben élt, ha a' Franziák és Spanyolok és ugyan a' Spanyolok 's Angolyok között tsak rövid ideig tartó kiütést kiveſzſzük.

Két Királyok, kik a' koronát leteſzik, egy ſokkal kellemetessebb ſzínjátékot adnak elönkbe, mint a' vért ſzomjúzó uralkodásra-való ſzaggatás' győzödelmei. Gyengeſégeitöl, kegyeskedésétöl és komor kedvetlen terméſzetétöl meggyözettve, maga kevéssé uralkodván mások' rajta-való uralkodását terhessen viselvén V. Filep a' Királyi páltzát öregjebbik fiának, egy nagy reményſégü Hertzegnek Lajosnak általadá 1724-dikben. Lajos még azon eſztendöben a' himlöben meghalálozott. Filepet kérve kérték, hogy üljön még egyſzer a' thrónusra. Egy ideig vonogatta magát azt állitván, hogy fogadást tett a' koronát többé fel nem venni. A' Theologusok ezen fogadást erötlennek magyarázták; de a' Király utóbb-is tsak az ö gyontató attya' unſzolására indúlt-meg. Öſzvegyüjti a' Corteſzeket — kiknek erejek és tekintetek ugyan immár igen megtsorbúlt — 's Ferdinand fiát koronaörökösnek vagy Aſzturiai Hertzegnek esmérteti.

Im' újra egy zenebonaſzerzö idegen, Báró Ripperda, Hollandus, a' Spanyol uralkodás' homlokán! Ez úgy jött Spanyolorſzágba, hogy itt manufacturákat állítson-fel és azokat maga igazgassa. Az ö kereskedése közben mindenha meſzſze kiterjedö plánumokat koholt, 's magára válalta a' Bétsi és Madriti Udvarok' öſzve egygyeztetését. Hogy egyſzer meghatalmaztatott, Eugenius Hertzeggel titkos alkudozásba ered 's a' békeſséget megköti úgy, hogy a' Csáſzár lemond Spanyolorſzághoz és Indiához való jussairól, valamint Filep-is II. Károly' egyébb hagyományjaihoz tartható igazſágairól. Megtörvén Ripperda, Hertzeg és Spanyolorſzági Grand leve, a' Királynak kedvesse és tellyes hatalommal bíró. A' had, a' tengeri erö, a' kints-

kintstár, mind az ö kezén vala. De az ö lelke ennyi terhet meg nem győzvén, majd kiesett a' kegyelemből, béfogattatott, Maroccóba ſzőkött, a' hol nyomorúſágban meghalt.

A' Szabaudiai Hertzeg 's egyſzer'smind Szardiniai Király-is letette az ö koronáját; de egéſzlen más kimenetellel, mint V. Filep. Amaz uralkodásra vágyó híres Victor Amadeus, a' kinek politicája Orſzága' öregbítésére Frantzia-Orſzágot és Spanyolt megtsalta, 1730. Károly Emanuel fiának általadta a' kormányt. Bár melly nagy kedvetelt-is a' tsendes búzgólkodásban, még-is utánna-való eſztendöben újra kezébe akarta venni a' Királyi páltzát 's mindent felforgatni. Az ö kegyesse, kit utóbb hitvesſének elfogadott, nevelte minden bizonnyal ö benne az uralkodásra-való vágyódást, a' mellyet olly nehéz kióltani, ha ſzokásból ſzükſéggé lett. Mindenféle factiók ſzövettek, mellyek az Orſzágot gyáſzos következekkel fenyegették. A' Királyi Tanáts-Gyülés eleit akarván azoknak venni, az öreg Királyt béfogatta. Ezen egéſz lépésnek Károly Emanuel' érdemeiben és böltsesſégében vala mentſége. Ennek uralkodása egy ritka példáját adja elönkbe az Orſzág' kormányzásának.

A' békesſégnek közepette holmi Orſzágos dolgok Európának külömbféle Kabinetjeit nagy zúgásba hozták. A' Spányol Királynénak, Erzsébetnek, Farnezi Hertzegaſzſzonynak, ſemmi ſem feküdt inkább ſzívén, minthogy az ö fiának *Don Carlos*znak hogy hogy ſzerezhessen bírtokokat Olaſzorſzágban. A' Parmai, Piatzentzai, Toskanai Hertzegſégekben-való örökös jussait erös lábra akarták állítani; de a' Pápák a' két elsöbb Hertzegſégeket már régen úgy nézték, mint az Anyaſzentegyháztól

ajánltatott javakat: noha ugyan a' Csáſzárok is ö tölök függönek hirdették azon kettös Hertzegſéget. 1722-en VI. Károly Csáſzár az általkötö levelet Don Carloſz' réſzére azon kötés alatt kikéſzíttette, hogy a' hüség' hitét Bétsben tegye-le. A' Madriti Udvar ezt nem akarta megengedni; hanem 1724-en meg-lett ez mégis Toskanára nézve-is. Az általkötés kiterjedett V. Filep' minden gyermekeire azon házaſságból, és ezeknek férjfi maradékjaikra.

A' Bétsi és Madriti Udvaroknak még nagy és ſok ſzámvetéseik valának egymással, 's azután ha békeſségben éltek ám. Hogy 1729-en a' Madriti Udvar Portugalliával, Frantzia, Angoly Orſzágokkal, Hollandiával ſzövetſéget kötött, azután kevessé kedvezett a' Bétsi Udvarnak. Elrontotta azon kereskedö-társaſágot, mellyet Ostendében *Prie* Markiz Helytartó állított-fel és a' mellyet VI. Károly Cs. ſok privilegiumokkal ajándékozott-meg; 's a' midön a' Szövetſégessek a' Csáſzárnak Olaſz-Orſzági birtokaiért kezesſéget válaltak-fel, akkor a Spanyol Udvar a' feudumhoz tartotta magát. Meghalván Farneze Antal, utolsó Parmai Hertzeg, Don Karlosz egy ármádiával útnak eredt, Florentziában a' Nagy-Hertzeg' örökösſének megesmértette magát, 's ezen örökség' reménysége alatt Parmát elfoglalta. Károly Csáſzár itt ſemmit nem tehetett. Így a' Farnezi Erſébet Királyné a' Spanyol uralkodásnak új elevenſéget adott. Az a' nemzet, melly az Austriai bírás alatt félig meghalt, újra felelevenedett. *Oran*, mellyet a' Maurusok még az 1701-ik eſztendöbéli háborúban elvettek, viſzſzavétetett, 's véle egygyütt a' *Ceutai* erösség-is.

A' honnént nem-is várta vólna az ember, újjonnan egy nagy ſzélvéſz kerekedett, melly a'

a' hadnak tüzét Europában felgyújtotta. II. Augustus Lengyel Király, kit XII. Károly királyſágától megfoſztott, 's a' kit Nagy Péter viſzont arra ſegített 1733. meghalt. Az ö vetélkedötársa Stanislaus újra helyébe válaſztatatott. VI. Károly Cs. ez alatt a' Saxoniai Válaſztó Fejedelmet, a' meghaltnak fiát válaſztatja Királynak, a' kivel testvérjének leányát elvétette. Ezen Hertzeg mellett Muſzkaorſzágis felkelt. Tiz ezer próbált Oroſzok egyſzerre leültették Stanislaus' meghittjeit. III. Augustus győzödelmeskedett, mint az ö attya és Stanislaus Danzig városában ostrom alá vétetett. Tsudálatosképpen, mint egyébb történetjei rend-kívül-valók valának, lett a' Frantzia Királynak ipává. 'S így e' réſzről ſegedelmet reménylhetett; de Fleury Kardinális tsak tizenöt ſzáz embert küldött ö néki. Dantzig megadta magát. A' Lengyel Király hajóslegény' ruhában ezer veſzélyek köztt alig tudott megmenekedni. Az Oroſz Generális az ö fejére jutalompénzt tett-ki, melly kegyetlenſéget Anna Csáſzárné a' foglyokkal-való nagylelkü bánáſſal felejtetett-el.

Bátor XV. Lajos' Ministerje a' békeſségnek barátja vala-is, de most a' Királynak és az Orſzágnak betsülete ſzükſégessé tette a' hadat. A' midön az Oroſzokat meg nem támadhatta, tehát Frantzia-Orſzág' erejét a' Csáſzár ellen fordította. A' Spanyol és Szardiniai Királyokkal-való egygyesülés annál több jót ígért, mivel Anglia és Hollandia neutralisok maradtak. Két háborús eſztendök alatt (1734—1735.) a' Csáſzár a' legutolsóra jutott. Az Olaſzorſzági táborozások fényessek és haſznossak valának. A' 82 eſztendös *Villars* Marsall elfoglalván Maylandot, ott halt-meg a' ditsösség'

ágyán. Az ő utánna következett Marsall *Coigni*, a' Parmai kősalak alatt megverte a' Császáriakat, a' hol az ő vezérjek *Mercy* Gróf halálát lelte; azután megnyerte Guasztalla mellett az ütközetet. *Montemar* Spanyol Gróf, a' Bitonti győztes, elfoglalta Neapolist és Siciliát, és lett Bitontói Hertzeg. Németországban bátor *Berwick* Marsall Philipsburg' ostromja alatt agyon veretett, a' hely még-is elfoglaltatott.

Országaitól megfosztatva, minden felöl szorongattva lévén a' Császár a' tengeri Hatalmasságok közbenjárását kereste. Mivel a' Frantzia Minister a' békeséget igazán szerette, nem kellettek közszemélyek, a' béke megkötetett. Spanyolország Don Karlosz' részére Parma, Piatzentza, Toskana helyett nyerte két Siciliát. A' Szardiniai Király Tortonát, Novarát és a' *Langhe*-i feudumokat. Reménylette ugyan egész Maylandot, mellyet a' Turini Udvar mindenha szemen tartott. Stanislaus másodszor lemondott a' Lengyel koronáról, fentartván magának a' Királyi nevet és elsőségeket. A' Barri és Lotharingiai Hertzegségek néki engedtettek; de úgy hogy halála után Frantziaországhoz kaptsoltassanak. A' Lotharingiai Hertzeg kipótoltatott Toskanával, és XV. Lajos esztendöről esztendöre ígért néki három milliom és öt száz ezer Livres jövedelmet addig, míg az utolsó Nagy-Hertzeg a' Medicis Házból János Gaszton kihalna, és ezen Nagy-Hertzegségbe léphetne. Így ez a' Nagy Hertzegség' még életében törvényes Urának már kétszer ajándékoztatott-el: 1718-an a' Négyes-Frigyben Don Karlosznak, és most 1736. Azért kérdezte egykor tréfából János Gaszton: „ha nem kívánnának-é még nékie harmadik örökösi-is adni, 's

mi-

mitsoda fiat készítenek néki a' Német Birodalom és Frantziaország? " 1737. meg-is halt.

Végre kezes lett Frantziaország a' Bétsi békességben VI. Károly' *pragmatica Sanctio*jáért, a' melly miatt, noha már a' békesség 1736-an megkészült, még-is csak 1738. erősíttetett-meg. Ezen már ez előtt tizenkét esztendővel közzé tett pragmatica Sanctionak a' vala tzélja, hogy az Austriai maradvány szaggatatlan maradjon, ha bár a' Császárnak férjfi maradékja nem lenne-is, pedig ekkor sok külső fejedelmeknek lett vólna erre vagy amarra az Austriai birtokra jussok; de mindnyájokat egy különös törvény által akarta Károly Cs. lekötni, hogy semmit ne mozdíthassanak, sőt még ne-is kereskedhessenek, hanem a' köznek saját hasznokat feláldozzák. Ez az Europai politicus égen új tünemény vala.

Annak megbizonyítására, hogy még a' XVIII. Században-is kevéssé igazgattak a' természet' jussainak törvényjei szerint, lássuk-meg azon tengeri hartzot, mellyet egy tsekély ok Anglia és Spanyolország között lobbantott. Szükség elől kezdeni a' dolgot. 1727-en meghalt I. György, ki az Angoly szabadságot sokszor megsértette; még-is uralkodásának vége felé a' közönség' Háza a' segedelem-pénzről már töle számat sem kért. Az Ország keservessen érzette, valamint Wilhelm alatt-is, hogy illetlen és veszedelmes-is az idegen Uralkodó, a' kinek hasznа mindenkor önnönös, és nem az Ország' bóldogsága. A' szabadság' forró szeretetétől elrkgadtatva egy Királyi parantsolatnak ellene szegezték magokat, melly szerint sspotályokat építeni és határlineákat kellett vólna vonni a' *Provence*-i vidékeken kiütött pestis ellen. Ezt hamis, utálatos fogásnak állították,

melly követése a' Frantzia határtalan uralkodásnak 's ellenſége az Angoly ſzabadſágnak.

I. Györgyöt követte fia, II. György, kitől a' Nemzet ſokat várt. *Walpole Robert* Lovag, egy értelmes és békes Minister ſzint úgy érezte, mint Fleury Kardinális, melly ſzükſéges légyen a' békesség, azon közönſéges kiüresedésnél, mellyet az 1701-ik eſztendőbéli had minden Népekre hozott. Ugyan azért nem egyelíttette magát Anglia a' Csáſzár és Frantziák között kiütött hadba. Ama' bölts Minister utóbb kénteleníttetett a' Nemzet' nagyralátása által ſystemájától elállani.

A' tengeren-való uralkodást megerő-íteni, az úgy-is nagy kereskedést még meſzſzebb terjeſzteni, a' többi tengeri Hatalmaſságoknak kereskedéseket vagy ſemmivé tenni, vagy igen megeröteleníteni: úgy látſzik miólta az Angolyok Amerikában ſzerentsések, ez az ő tzéljok. Hoſzſzú ſzunnyadozásaiból felébredvén, haſzontalanúl panaſzolkodik Spanyol-Orſzág azon alattomos kereskedések ellen, mellyeket az Angolyok a' Spanyol igazſágok' tellyes megvetésével, üztek. A' gonoſznak elejét venni, a' partokon megſzaporíttatott az őrizet. Néhány hajók elvétettek, a' melly alkalmatoſsággal, mint meg ſzokott illyenkor esni, talám a Spanyolok a' mérzséklettség és igazſág' határit általhágták. Ebből lárma lett, melly a' hajókról más tárgyokra terjedtt. Már Florida' és Karolina' határjairól lett a' per. Az Angolyok nagy tsatát kezdettek és ellenſégessen bántak. A' béke megköttetett Spanyolorſzággal, a' mellyben V. Filep arra kötelezte magát, hogy az okozott kár' kipótlására Angliának 95. ezer font Sterl. fizet. De az Angoly nép még ſem tsillapodott-le, az ellenſégeskedések meg nem

ſzün-

ſzüntek, 's midön ezek miatt Filep a' pénzt le nem fizethette, 1739-en a' had közönſéges és nyilvánvaló lett. Anglus Admiralis *Vernon Porto-bellót* elfoglalta 's ſerontatta; de Carthagena városánál nem ſült-el néki.

Haſzontalan ipárkodott Frantziaorſzág a' két feleket megegygyeztetni; de ſzerentséssebb lett a' Törökök és VI. Károly Csáſzár köztt támadtt hadnak letsillapításában. Mint fellebb említénk Oroſz-Orſzág III. Augustus' réſzére Lengyelorſzágba ſeregeket küldött, hogy a' Királyi ſzékre emelhesse. A' Konstantzinápolyi Udvar ezt frigyſzegésnek vette, 's megengedte a' Tatároknak fegyvert fogni. Nem ſokára nyilvan-való hadra került a' dolog, mellyben a' R. Csáſzár-is, mint Muſzkaorſzág' ſzövetſégesse réſzt vett. Az alatt, hogy az Oroſzok nyertesek vóltak, elveſztette Károly a' Törököktől elfoglaltt tartományokat. Már Belgrád körülvétetett, 's a' ſzerentse a' Törököknek látſzott kedvezni. Károly tehetetlen lévén az ellenſéget viſzſzanyomni, örömmel elfogadta a' Frantziaorſzágtól ajánlott közbenjárást. A' békesség megköttetett a' Török táborban 1739-en 's Nándor-Fejérvár, Servia és Austriai Oláhorſzág a' Török kézre esett. Utóbb egy hónappal Muſzkaorſzág-is megbékéllett, a' melly újra béjött Azow városának bírásába, mellynek erősſégei mostantól-fogva lerontattak, és a' Fekete Tengeren-való hajókázás letiltatott. A' Zultán arra kötelezte magát, hogy Muſzka-Orſzág' Uralkodóinak Csáſzári titulust ád. Ekkor még Anna Csáſzárné viselte a' Csáſzári kormányt.

HARMADIK TZIKKELY.

VI. Károly Csáſzár halála. — Az ő hagyományjaira formált jussok. — A' Burkus Király jelt ád a' hadra. — Frantzia-Orſzág-is réſzt veſz abban a' Magyar Királyné ellen.

Valamint egykor II. Károly Spanyol Király, úgy meghalt VI. Károly 1740-ben örökös nélkül, ugyan azért hasonló véres mozdúlásokat lehetett várni az ő halála után. 'S így már kihalt vólna az Austriai Ház, ez a' fő Ház, mellynek nagyſága már 1773-an Habsburgi Rudolf Csáſzárral kezdödött; ez a' Ház, melly házaſſágok által a' tsudálkozásig nagyobbította magát, különössen I. Maximiliánnak öſzvekelése által a' Burgundiai örökös Hertzegaſzſzonnyal; Filepnek az egy Spanyol örökösnével; I. Ferdinándnak a' Magyar és Cseh-Orſzági örökösnével; ez a' Ház, melly tovább három ſzázadoknál a' R. Csáſzárſágot viselte, 's mellynek roppant hatalma ellen Európának tsendes népeit némellyek, föképen XIII. Lajos alatt Richelieu Kardinál, fellázzították. Ez a' Minister figyelmetessé tette a' Hazát 's Európát az Austriai Ház' rettentö nevelkedésére; de ugyan ezt fizette viſzſza a' Bétsi Udvar XIV. Lajos alatt, midön Németorſzágot ſzüntelen XIV. Lajos' óriáſſágával ijeſztgette, 's az által azon ſzabadon uralkodott.

A' Németek mindenha ör-ſzemmel tartották a' Weſztfáliai békesség által egygyesült Né-

met

met tartományoknak szabadságát. VI. Károly' kapitulatziója (a' Német Birodalom' sarkalatos törvényje, melyre a' választatott Császárok vagy Királyok megesküdtettek) a' többi között a' következendőkből állott: 1.) Hogy a' három szabad vallások ellen semmit nem kezd; 2.) A' Rendeknek megegygyezése nélkül egygyiknek-is tartományjain seregeit által nem viszi; 3.) A' törvényes Fő-Kamarát jussaiban meghagyja, sem a' maga Ministerjeinek meg nem engedi, hogy abba avatkozzanak; 4.) Azoknak örökségekhez nem nyúl, a' kik a' Birodalomból számkivettettnek; 5.) A' Birodalombéli Gyülésen megjelent Rendeknek megegygyezések nélkül sem a' törvényben változtatást nem tesz; sem azt érdeklő hadat nem kezd, sem szövetséget vagy békeséget nem tesz; sem a' kereskedést vagy pénz-nemét illető rendelést ki nem botsát; 6.) Egygyik tagját-is a' Birodalomnak a' többi Rendek' akaratja ellen számkivetéssel nem bünteti; 7.) A' Rendek tanátskozásában határt nem szab 's a' t. E' vala eddig Németországnak országos jussa, azon egy tartománynak a' világon, mellyben a' rendet és tsendességet a' Feudalis uralkodással meg lehetett egygyeztetni.

VI. Károly' *pragmatica Sanctioja*' értelme szerint, Mária Trézsia, legidősebb leányjának, a' Thuszsziai Nagy-Herszeg', Lotharingiai Ferentz' hitvesének, kellett a' mindenes örökösnek lenni az ő egész birtokaiban, mellyek állottak a' Magyar és Cseh-Országi Királyságból, Szileziából, az Austriai Svevia — vagy Elő-Austriából, Felső-és Alsó-Austriából, Styriából, Karinthia, Karnioliából, a' Sveviai négy Erdei-Városokból, a' Burgaui Markgrófságból; Brisgoviából, Belgiumból, Friaul,

Friaul, Tyrolis, Maylandból és a' Parmai 's Piatzentzai Hertzegſégekből. Tsak nem minden Hatalmaſságok kezessek lettek ezen *Sanctioért.* De igen elméssen mondta Eugenius Hertzeg, a' ki 1736. meghalt: „hogy ſzáz ezerből álló ármádiá kezessebb vólna azért, mint ſzáz ezer megegygyezödések.“ Elsöben-is Károly-Albert, Bavariai Válaſztófejedelem, I. Ferdinánd' testamentoma ſzerint just formált Cseh- és Magyar-Orſzágra; azután III. Augustus, Lengyel Király, Száſz' Válaſztófejedelem, feleſége, I. Józef Csáſzár', VI. Károly' báttya', öregjebbik leányja után az egéſz örökſégre. A' Spanyol Király hasonlóképpen, mivel anyai réſzről II. Maximilian' leányjától, II. Filep' hitvesétől ſzármazottnak tartotta magát. A' Szardiniai Király-is just keresett. A' Frantzia Király-is az örökösökhez tartotta magát mint az öregjebb Austriai Ág' maradéka, XIII. és XIV. Lajos' feleſégeik után. De ezen utolsó nem kívánta Orſzágait nagyíttani, melly a' mennyi magamér'séklés annyi okoſság vólt.

Eleintén minden tsendeſségben látſzott lenni, és mivel ſenki ellent nem ſzólt, Mária Trézsia, egy jámbor, okos, nyiltſzívü Hertzegaſzſzony, a' ki mind azon tulajdonſágokkal felruházva vala, mellyek ſzeretetet és tiſzteletet parantsolnak, az attyától örökſégben reá hagyott birtokokba beléült. A' Magyaroknak az ösi ſzokás ſzerint letette a' hitet. Ez, és hogy magát és tsötsömös elsö ſzülöttyét a' Magyarok hív karjai közé ajánlotta, imádásra méltóvá tette ötet azon Nemzetnél, melly az ö Nagy-Attyai ellen ſzabadſáginak féltése miatt gyakran fel-kelt.

Egy eddig tsak kevéssé esméretes fejedelem, a' Burkus Király, II. Fridrik, huſzonnyóltz eſz-

ſztendős korában kezdette-el elsőben és tsak maga egyedül azt a' hadat, melly nem ſokára egéſz Európát zendülésbe hozta. Az ő öregattya, kire N. Leopold adta a' Királyi nevet, tsak pompája és bő költése által tudta azt megtartani. Az ő egéſzlen másként gondolkozó attya, az által népesítette-meg Orſzágát, hogy ſok idegeneket oda édesgetett és a' ſzántástvetést jó lábra állította; ſzámos hadi ſereget tartott és azt jól gyakorlotta; takarékoſsága által táméntalan kintset ſzerzett; 's nagyobb réſzént megſzerzette azon eſzközöket, mellyek által az ő fia olly Nagy lett, a' kivel még-is keményen bánt. Ezen fia, úgy ſzolván, a' ſzorongattatások között mivelte ki magát, mellyeket az ő attyának vad kegyetlenſége okozott ő néki. Nagy tálentomai mellett különös kedvét lelte az olvasásban és gondolkozásban; ſzint' olly nagy Statista, mint hadi-ember, hatalmas, a' fényüzésnek megesküdt ellenſége, kintstárjában kéſzſzen nyóltzvan milliom, kezén több, mint ſzáz ezer jól gyakorlott vitézek, mit nem tehetett ezen kornyülállások között, ha a' herosi névre ſzaggatott? — pedig melly nehéz illyes kornyülállások köztt ezt elfojtani?

Fridrik mihelyt a' thrónusra kelt, holmi régi jussait bizgatta Szileziának néhány Hertzegſégeire. Hat hónapok múlva a' Csáſzár' halála után, harmintz ezer néppel béront ezen gazdag tartományba, megtámadta a' Magyar Királynét, 's arra ajánlotta magát, hogy óltalmára léſzen, ha Alsó-Szileziát kezére juttatja. Itt vagy M. Thrézsia mútatta-meg vólna a' maga erötelenſégét, ha elfogadta vólna az ajánlást, 's ekkor ſzámat tarthatott vólna több ellenſégekre-is: vagy ha el nem fogadta, a' Burkus Királynak ſzövetségesseket ſzerzett vak-

merő

merö lépése. Annyival jobban állott Fridrik, mivel VI. Károly' nagy örökösſének ſe pénze, ſe ſerege nem vala böven. M. Trézsia inkább kívánta magát fegyverrel védelmezni. 1741-en Molwitznál kitetſzett a' Burkus katonai fenyíték. Midön a' Burkus lovasság immár zürzavarba jött, a' Király' butyorjait dúlták, 's alig hogy maga a' Király el nem fogattatott: a' gyalogſágnak megrettenthetetlen állhatatosſága 's ſzünet nélkül-való lövései mindent helyre állítottak. Ez a' győzödelem lett feladás a' jövendö ſzerentsés következésre.

A' Burkus Király nem tsalatkozott-meg vélekedésében. Az ö foglalásai a' Magyar Királynénak több pártosokat-is támaſztottak. Ama' nyóltvan-öt eſztendös, elörelátó, magát mérzsekelö 's békeſséget ſzeretö Kardinális Fleury, vagy tsak azért-is nem távozott-el békes Systemájától, mivel mindenkor ſzerentsés pállyáját nyúgodalomban akarta béfejezni. De *Belle-Isle* Gróf — utóbb Marsall és Hertzeg — és az ö testvérje *Belle-Isle* Lovag, két munkás, bátor, planizáló, 's reá beſzéllni tudó férjfiak, az ö factióik 's hathatós ſzavok által a' Minister' tzéljait elrontották. Az ö Systemájok a' vala, hogy Richelieu' nagy gondolatja ſzerint az Austriai-Lotharingiai Házat mindenha erötelenítteni kell.

Feltevék tehát, a' Bájor Válaſztófejedelemnek a' Csáſzári koronát 's egy réſzét VI. Károly' birtokainak megſzerezni. Így egyegyesülni kellett az oſztozni kívánó felekkel: a' Burkus és Lengyel Királlyal, a' Brandenburgiai és Száſz Válaſztófejedelmekkel. Az egyegyezések által örökösnek vallott M. Trézsiát meg kellett tartományjaitól foſztani. *Belle-Isle*

Gróf,

Gróf, a' kire az egész dolog' végre hajtása bízattatott, a' melly olly okossan vala kifőzve, hogy szerentsés következésén alig lehetett kételkedni, Német-Országba sietett 's mindeneket rendbe hozott.

NEGYEDIK TZIKKELY.

A' Bavariai Választó VII. Károly név alatt Császár lesz. — Az ő eleintén való szerentséje 's utóbbi szerentsétlensége. — A' Dettingeni ütközet. Don Filep és Hertzeg Conti Olasz-Országban.

A' Bájori Választófejedelem Frantzia-Országtól közönséges-helytartónak neveztetvén ki Német-Országban, eleintén mindjárt bévészi Passzaut 's egész Lintzig elönyomúl Austriában. Béts a' megtámadtatástól félt, mellynek nehezen tudott volna megfelelni. Igaz, hogy a' fővárost elfoglalni, sokat végezett volna a' dologban. De e' helyett, és hogy a' Magyar-Országba szaladt Királynénak sietett volna nyomába, a' Választófejedelem tele korona után-való vágyodással Cseh-Országba ront. Prága, ezen messze kiterjedő város erőhatalommal bévétetett. A' koronázás után Frankofurtumban a' Császári koronát-is feltetette fejére, 's VII. Károly név alatt Császár lett. A' Burkus Király Morvát elfoglalta. Alig lehet szorúltjabb állapotot gondolni, mint a' mellyben M. Trézsia most vala.

De ugyan a' nagy veſzély új ſegedelmet ſzerzett ö néki. Az ö Deák beſzédje a' Magyar Rendekhez, mellyben egéſzlen az ö buzgóſágokra bízta magát, könnyeket fatsart-ki a' ſzemböl. A' Magyarok kardot rántván egygyes ſzívvel ezt kiáltották: „Éltünket és vérünket a' mi Királyunkért M. Trézsiáért!" Minden a' Királyt akarta védelmezni, a' ki a' nagy Fejedelmek közzé méltán ſzámláltatik. Az Angolyok és Hollandusok, a' kik ugyan a' pragmatica Sanctióért kezessek lettek, de még mind eddig egygyik réſzre ſem hajlottak világossan, pénzbéli ſegedelmet küldöttek ö néki. „Az egéſz Nemzet Angliában mint egy elragadtatott ezen Királynéért. Ez a' nép nem ſzokta Uralkodóját elöbb megkérdezni, minek elötte magát valamire határozná. — — Marlborough Hertzegné öſzvegyüjtötte a' Londoni föbb Dámákat, a' kik ſzáz ezer font Sterling' fizetésére ajánlották magokat, mellyekhez maga a' Hertzegné negyven ezeret ígért. De a' Magyar Királyné olly nagy lelkü vala, hogy ezen pénzt, melly ſzinte olly nagy lelküſséggel ajánltatott nékie, el nem vette, hanem várt a' Parlamentumtól." Ezt írja egy Historicus V-re.

A' Királyné' ellenſégei hibából még nagyobb ſzolgálatot tettek ö néki. Ezek egymással öſzvekaptak, egygyik a' másikra panaſzolkodott, és így egymást rontották. Belle-Isle Marsall, ki Frantzia-Orſzágot ok nélkül ezen háborúba vonta, roſzſzúl folytatta a' hadi munkát. Broglio Marsallal, a' ki melléje adattatott, ſoha ſem értett egygyet. Az ö lovaſſágaik kevések valának. Károly Hertzeg, a' Thuſzſziai N. Hertzegnek testvérje az ellenſéges ſeregeket minduntalan ingerlette 's végre az ö Pandurjaival, Talpattsaival, Horvátjaival

és

és Huszárjaival annyira megverte őket, hogy a' Bájor és Frantzia ármáda a' nélkül hogy fő ütközetet próbált vólna, semmivé lett. A' Ministeriumban-való fogyatkozás ezen hibájokat 's vesztességeket bésejezte. Az öregségtől elért, 's ezen szerentsétlenségek által annál inkább elkedvetlenedett Fleury Kardinális, mivel az egész had akaratja ellen kezdődött-el, nem a' szokott méltósággal és bátorsággal ajánlott békességet, hanem mintegy elerötlenedett Minister, ki a' Generális és felháboritó ellen kikelt és sajnálkodással jelentette, hogy ennek tanátslása az övén kifogott. Az ő levelei közönségessé tétettek, 's a' melly bizodalmat támasztottak a' Magyar Királyné' barátjaiban, olly bosszonkodással olvastattak Frantzia-Ország' szövetségesseitől. Meglátjuk nem sokára, hogy ezen háborúnak nehézségei-is szint' úgy Frantziaországra háromlottak, mint a' Spanyol Successionalis hadban XIV. Lajos alatt.

Prágát már ott hagyta az ellenség; *Belle-Isle*-nek egész ditsösége a' lett, hogy tizenhárom ezer népét, egy győzödelmes nagy ármádiának töredékjét nagy nehezen viszsza tudta vinni. A' Német Birodalom' szívében tévén foglalásokat, utóbb a' Rajna mellé kelle magát viszszavonni 's ott védelmezőleg magát tartani. VII. Károly Császárnak Bavariában-is szoros lett. Több ízben kiüzettetett, bújdosóvá lett, Országitól megfosztatott, tsak nem mint az ő atyja.

Fleury Kardinálisnak 1743-an elkövetkezett halála az egész uralkodást megváltoztatta. Maga a' Király vevé kezére a' kormányt 's bátran készül az ármádiát maga vezérelni. Az ő Ministerje a' melly értelmes és közjóra ügyelő vala, de a' tengeri erőt egészlen elhagyta

hanyatlani. Az ő békesség és takarékosság szeretése mellett meszsze nem nézett. Hogy hogy nem látta, melly szükséges lészen egykor a' tengeri hadi erő! Miért nem fordította hasznára a' hoszszas békességet, hogy az Országnak erősséget 's a' háború ellen bátorságot szerzett vólna? Ezen hibát utóbb az Angolyok nagy hasznokra fordították.

Ezek a' Magyarországi Királynénak segedelem-sereget adtak, mint a' Frantziák a' Császárnak; 's ezen kétféle seregekből lettek az egymással megvívó részek. Ugyan tsak derekasan megmérkéztek Dettingennél egymással. II. György, az ő második fiával a' Cumbriai Hertzeggel elmegy az ármádiához, mellyet *Sztair* Lord, ama' híres Marlboroughnak neveltje vezérlett. A' Frantzia részről *Noailles* Marsall vitte a' sereget. Ez az ellenség' élelmének útját elvágta, 's kénszerítette, hogy egy veszedelmes útra vesse magát. A' jó rendelések után Noailles mintegy kezében vélte lenni a' győzödelmet: De a' Frantzia hiba, a' nagy hírtelenkedés; 's a' fővezér' parantsolatjainak nem tellyesítése, mindent dugába döntött. Egy Vice-Generális elhagyta az ő állását, a' hol az ellenséget meg kellett vólna várni. Az ellenség megtámadtatott, minekelőtte keleptzébe került vólna, magok a' Frantziák megszoríttattak, 's a' melly vitézséggel szint-olly rendetlenséggel hartzoltak; az Udvari sereg tsudát tett a' vitézségben 's minden haszon nélkül sok jó katonát feláldozott. Rövideden; egy háromórányi rettenetes ütközet után, mellyben a' Cumbriai Hertzeg-is, az ő attya mellett, sebet kapott, Noailles magát viszszavonta. Ezen ütközetről az Anglus Generális maga ezen ítéletet tette: „A' Frantziák egy nagy hibát tettek; de mi kettőt azok,

azok, hogy az alkalmatos időt meg nem várták: mi, hogy eleinte mindjárt a' szembetünö veszélynek kitettük magunkat, és hogy a' győzödelmet nem haszváltuk."

Ezen zürzavarban Olaszország a' háborúság' tüzét el nem kerülhette. A' Spanyol Király, a' ki VI. Károly Cs. halála után Mediolanumhoz és második házasságbéli gyermekeire nézve a' Farnezi örökséghez még nagyobb jussát tartotta, úgy gondolkozott, hogy mind ezen tartományokból Don Filepnek, a' Neapolisi Király' testvérjének egy fontos birodalmat állít-fel. De Mediolanumhoz a' Szardiniai Király-is just tartott 's ugyan azért, de tsak addig, még az ö haszna kívánja, öszvekaptsolta magát a' Magyarországi Királynéval. Az 1741-dik esztendö' végével Montemar Hertzeg, a' Bitontói győztes, Olasz-Országba ment; de mivel a' Szardiniai Király az Austriaiakkal erössebb vala, kevés sikerrel. Tsudálatos, hogy a' többi Olasz-Országi fejedelmek félelemből mind neutralisok maradtak, holott titkon mindenik hajlott valamellyik részre, tsak XIV. Benedek egy böltsességgel tellyes köz-atya és Pápa nem. A' Neapolisi Király Don Karlosz úgy járta, mint az Angolyok fújták; mert egy hadi hajós sereg azzal fenyegette, hogy a' fövárost öszvelövöldözi, ha tsak a' Spanyolok mellöl el nem áll. Erre tsak egy órányi idö engedtetett gondolkozásra. Don Karlosz magát nem védelmezhetvén, valamit kértek, megadta.

Az Angliai hadi hajós-seregek szabadon vitorláztak a' közép-tengeren, ugyan azért Don Filep Genuába ki nem szállhatott. 'S így Szabaudiának fordulván, azt hatalma alá vette. Éppen akkor Toulonban tartózkodott egy Spanyol hadi hajós-sereg, vagy azért, hogy

ötet Olaſzorſzágba vigye, vagy hogy utánna élést és ſegítö ſereget vigyen. Matthews Angoly Admirály ezen ſereget mintegy fogva tartotta, melly egy ideig pattantyússait a' tüzelésben gyakorolván a' nagyobb erôt megtámadni bátorkodott. Tizenkét Spanyol és tizennégy Frantzia hajók megütköztek negyvenöt Angoly hajokkal. A' győzödelem 1744-en Februariusban kétséges vala; de Matthews a' tengeren-való uraſágot megtartotta. Ezt az Angolyoktól elvenni, már régen kellett vólna olly hadi eröre verekedni, melly a' hoſzſzas erölködést-is kiállotta vólna.

Végre 1744-ben Frantzia-Orſzág mind Györgynek (14. Martz.) mind M. Trézsiának (17. Apr.) nyilván megizente a' hadat, 's így nagyobb kéſzületeket kelle tenni. Don Filep ſegedelmére, a' kitöl a' Szardiniai Király Szabaudiát elvette, egy Frantzia ármádia küldetett Hertzeg *Conti'* vezérlése alatt. Ezen két Hertzegek által mennek *Varrán*, 's a' *Nizzai* Grófságot elfoglalják. Az Alpesen-lévö erösſégek és ſántzok ellent állani láttattak további elönyomúlásoknak; azonban az ô vitézſégek elött minden akadályok elenyéſztek. *Conti* erö-hatalommal bévette *Villa-Francát*, melly a' Piemonti Hertzegſégnek legjobb bástyája. Ezer veſzélyek köztt egéſz *Montalbanóig* nyomúltak. A' Frantziák világos nap-fénynél meghágták az ellenſégnek egy köſziklán kéſzített ſántzait, 's azokat elfoglalták, noha a' Király, Károly Emanuel, a' maga ſeregeit jelenlétével eleget buzdította. *Chateau-Dauphin* megvétettetett, *Demont*, ezen köſziklán épült rettenetes erösſég elfoglaltatott; a' *Piemonti*-ſík nyitva vala, és *Cuneo* ostrom alá vétettetett. A' Szardiniai Király megtámadta az ostromlókat; de minden

jó

jó rendelései mellett elveſztette az ütközetet 's mintegy öt ezer embert. Azonban a' győztesſek még-is az őſzi napoknak keménysége, a' ſok vízáradások és azon nehézſégek miatt, mellyekkel annak meg kell vívni, a' ki az Alpesek' birtokosſával hadakozni akar, az ostromlást félbe-hagyták. Most már ſzükſégképpen megint a' hegyeken kellett vifzſzavonódni.

Gróf *Gages*, egy kétſéges ütközetről, mellyben magáért kitett *Campo-Szanto*, vezérlette azon ármádiát, mellyet előbb Montemar Hertzeg igazgatott. Egygyesülvén a' Modenai Hertzeggel 's a' Neapolisi Királytól még egyſzer megſegíttetvén győzött, noha ugyan *Lobkovitz* Generális kitsinyben hogy mind a' Királyt, mind a' Hertzeget *Veletrinál* el nem fogta. Így Olaſzorſzágban még mind jól mentek a' Frantziák' 's Spanyolok' dolgai, lássuk másfelé.

ÖTÖDIK TZIKKELY.

XV. Lajos' táborozási. — Fontenoynál esett tsata és Flandriának elfoglalása. — Don Filep elfoglalja Maylandot 's egyébb tartományokat.

Mi a' Magyarorſzági Királynét győzödelmeinél hagytuk-el Németorſzágban. Károly, Lotharingiai Hertzegen, Chotoszitznál Tsehorſzágban 1742. 17. Maj. vett győzödelmei után a' Burkus Király 11. Juniusban Breſzlauban a' békeſséget megkötötte és Szilezia bírásában megmaradott. Illy rettentő ellenféget elvetvén

nyakáról a' Királyné a' magahaſznát kezdette munkálni. Már VII. Károly, a' ki Frankfurtba ſzaladtt, tsak nevét viselte a' Csáſzárſágnak, de még ezt-is ſokallották néki; mert M. Trézsia egy közönſéges írásában az ö váIaſztatását ſemmibe tudta, 's a' tsáſzári koronát a' maga férjének fején kívánta látni. Frantziaorſzág ſzélei már fenyegettettek, ſöt a' XV. Lajos által elfoglalt tartományok-is meghívattak az Austriai hatalom alá-való megtérésre.

Ezen kétes állapotban indúlt-ki legelsöben XV. Lajos az ö táborával 1744-en és megtámadta Belgiumot. *Argenson* Gróf, haditanaknok ſegítette-elö a' fejedelem' tzéljait. Minden jól tett kéſzületek óhajtott kimenetélt ígértek. *Cortryck, Menin, Ypern, Furnesz, Knocke* rövid idön elfoglaltattak. A' Saxoniai Marsall, a' Lengyel-Orſzági Király' terméſzet ſzerintvaló testvérje, egygyik győzödelemmel a' másikat ditsöítette. De hírtelen az hallatik, hogy Károly Lotharingiai Hertzeg, a' Rajnán általment, hogy már *Alsatziában* jár és ſzerentsés, hogy az ellenſéges felek egéſz Lotharingiáig élöre nyomúltak, és hogy Stanislaus Király *Lünevillet* immár oda hagyta, tovább ott nem maradhatván. Most oda hagyja Lajos-is eddig tett foglalásait 's az ö tartományjainak siet ſegedelmére. Hogy *Metzbe* érkezett, hallotta, hogy a' Burkus Király bérontott Csehorſzágba, Fridrik a' környülállások ſzerint alkalmaztatta magát, újra egygyesült a' Magyar Királyné' ellenſégeivel, tartván, hogy ha ez igen erös találand lenni, az ö győzödelmeinek gyümöltseit viſzont elſzedi. Béût Csehorſzágba, tíz nap alatt megveſzi Prágát 's a' benne-lévö tizenöt ezer örízetet hadi fogſágra teſzi. Károly, Lotharingiai Hertzeg, mint nagy hadivezér, sietve

ál-

tal jön a' Rajnán; de minden sebessége mellett sem akadályoztathatta meg a' Burkusok' foglalását, hanem az elveszettet tsak ugyan megtérítette. Az ellenségnek Csehországból ki kellett költözni; Fridrik' szeme-láttára által ment Károly az Albis vizén 's egész Szilézziáig kiterjeszkedett.

Egy halálos betegsége után, melly egész Frantziaországot bánatba öltöztette, megvette XV. Lajos *Freyburg* városát, mellynek Kommendánsa a' város árkainak megnyitása után tsak két hónapra kapitulált. VII. Károly Császár — különössen N. Británniának eszközlésére — viszont Bavaria' birásába jött; de mindenkor félt, hogy Monachiumból kikergettetik, mint Fridrik Prágából. Azonban a' sok betegeskedés és bánat az ö napjait megemésztették. 1745-en Januariusban negyvenhét esztendös korában meghalt. Egy boldogtalan ember, a' ki bóldog lévén, és megérdemelvén hogy legyen, a' maga ditsösség' szomjúzása által magát megrontotta. Az ö fia Maximilian József, tizenhét esztendös, kéntelenittetett Frantziaorszagtól elállani.

Természet szerint azt lehetett reményleni, hogy a' Bájor Császárnak halála után vége szakad a' hadnak; de ebból indúlatosságból eredett had következett. Az Angolyok megértvén, hogy a' Frantziák a' Prætendens' fia, Károly Eduard Hertzeg mellett hozzájok ki akarnak szállani, XIV. Lajos alatt kimútatott Nemzeti gyülölségek a' Frantziák ellen újra felforrott. Tsak úgy döntötték a' pénzt mindenfelé 's úgy látszott, mintha minden szövetségesseik az ö zsóldjokban lettek vólna. A' Magyarországi Királynénak öt száz ezer font Sterlinget, a' Szardiniai Királynak két száz ezeret adtak, a' Len-

gyel Királyt, a' kit a' ſzövetségbe vontak, drágán megfizették; megfizettek a' Moguntziai és Koloniai (VII. Károly' testvérje) Válaſztófejedelmeknek, hogy tartományjaikban ſzabadon verbuálhassanak. Sokáig tartó tétovázása után Hollandia-is réſzekre állott. Frantziaorſzág, melly a' békeſséget óhajtotta, roſzſzul kereste azt.

Dornick, egy legelsö Hollandiai erösség, megtámadtatott. Az egyesült ſeregek, mellyek Angolyokból, Hannoveranusok- és Hollanduſokból álltak, 's mintegy ötvenöt ezeren vóltak, Dornick alá nyomúltak, hogy megütközzenek. *Szachszen* Marsall, a' kinek utolsó táborozása remekje vala a' hadi tudománynak, alig lábbadozván-fel egy nagy betegſégből, oda hagyja *Párist*; a' Frantzia Király-is a' koronaörökössel a' táborhoz ment. Úgy mondják, hogy a' megütközés előtt-való estve azt a' jegyzést tette, hogy a' Pictaviai tsatától-fogva egy Frantzia Király ſem nyert-meg valami fontos ütközetet az Anglusoktól, de reménylené, hogy ö az első léſzen.

Így 1745-en 11-ik Majusban meglett a' *Fontenoyi* híres ütközet. A' Hollandusok, hogy *Antoing*nél kétſzer haſztalan próbáltak az ellenſég ellen, azután tehetetlenſégben ſzunnyákoltak. De az Angolyok' és Hannoveranusok megrettenhetetlenſége veſzedelemmel fenyegette Frantziaorſzágot. A' Cumbriai Hertzeg, II. Györgynek fia vala a' fövezér, a' ki az ö ſeregeit úgy öſzvetsatolta, hogy azokon általhatni nem lehetett. A' Frantziák, kik nem egy erövel-akarattal támadták-meg az ellenſéget, mindenütt megnyomattak. Úgy látſzott, hogy az ütközet el vagyon veſztve. A' fövezér több ízben könyörögtet a' Királynál, hogy vegye magát bátorſágos helyre; de ez a' maga' állá-

sát

sát nem akarta elhagyni. Végre azt találták, hogy négy ágyut kelljen az Anglus seregeknek szegezni, 's mikor ezek elsüttettek, a' Királyi Udvari és egyébb tsapatokkal öket megtámadni. Ez elvégezte a' győzödelmet. Az ellenség kilentz ezer népet elveſztvén, jó renddel viſzszavonta magát. „Látja Felséged, mondja Szachszen Marsall a' Királynak, mitöl függ a' hadi szerentse?"

Egynéhány napok múlva a' Burkus Király-is egy ütközetet nyert-meg Szilesiában, Friedbergnél, mellyröl így ír XV. Lajosnak: „Friedbergnél kifizettem azon adós-levelet, mellyet Fontenoynál Felséged én reám váltott!" Ez a' nagy fejedelem a' fegyverek' zörgése között-is társalkodott a' Múzsákkal.

Győzödelmei mellett olly magamérzsékléssel bírt XV. Lajos, hogy a' győzödelem' napján megírta Hollandiában-lévö követjének, hogy ö Europa' békesſégéért kéſz vólna minden foglalásait feláldozni. De ſem az Angoly, ſem a' Bétsi Udvar a' békesſéget nem kívánták. 'S így egymásután egéſz Flandriai Grófság elfoglaltatott a' Frantziáktól.

Olaſzorſzágban-is nagy ſzerentsével folytattatott a' háború 1745-ben. A' midön Genua Spanyolorſzággal öſzve ſzövetkezett, tehát a' seregeknek ſzabad általmenetelek vala. A' Spanyol és Frantzia egygyesült ármádiá *Maillebois* Marsall' vezérlése alatt, öſzve kaptsolva a' Genua ſereggel, mintegy nyóltzvan ezerre ment. *Gages* Gróf, a' ki az Austriaiakat az Egyházi Birodalomtól egéſz Modenáig üzte, ezen nagy ármádiához tsatolta magát. Valentzia és Aleſzſzandria között magát bésántzolt Szardiniai Királyt megtámadták, 's egéſz *Casalig* kénſzerítették magát viſzſzavonni. Don Filep nem ſokárá

kára ura lett Mayland, Parma, Piatzentza, Montferrat, — Tortonának 's a' t. Ugyan ezen időben kiáltatta-ki magát *Eduard* Hertzeg, a' ki hét tiſztekkel Skótziában kiſzállott, Edimburgban Királynak. — Mindenütt győzödelmi énekek harsogtak; de ezeket nem ſokára elrémülés követte.

HATODIK TZIKKELY.

A' Burkus Királynak második békekötése a' Magyar-Orſzági Királynéval. — I. Ferentz R. Csáſzárnak válaſztatik. — 1746-ban a' Frantziák és Spanyolok kiverettnek Olaſz-Orſzágból.

Bátor a' Burkus Király győztes vala, ha bár a' Conti Hertzeg egy Frantzia ármádiával Frankfurtnál feküdtt-is; a' Magyarorſzági Királyné még-is elérte régen óhajtott tzélját. Az ö férje Lotharingiai Ferentz 1745. September hónapban *Csáſzárnak* válaſztatott. Az Austriai ſeregek', mellyek Frankfurt' fedezésére küldettek, ſokat ſegítettek a' válaſztásban, mellynek a' Burkus Király és a' Palatinatusi Elector, kiknek küldöttjeik a' Gyülést ott hagyták, ellene-mondottak. De azért a' válaſztás törvényes lévén, megmaradott.

A' Burkus Király, a' ki minden kedvező környülállást koronája' haſznára tudott fordítani, békeſséget kívánt. Muſzkaorſzág közbenjárását meg-is kérte, de meg-meg rövidjebb

jebb útat választott, az az bérontott Saxoniába. Az Austriaiakon és Szászokon vett győzödelem után a' Drezdai kapuk előtt, 1745-ben December' 18-kán győzödelmessen bément a' városba és 25-dikén ott *békességet kötött a' Császárné-Királynéval* és a' Saxoniai Elector, Lengyel Királlyal. Szilezia még egyszer megadatott ö néki, ö pedig *Ferentzet megesmérte Császárnak*. Fridrik minden talentomokkal bírt, valamellyek egy nagy Vezérben, Ministerben és közbenjáróban megkívántattnak; ö maga vezérlette seregeit, maga folytatta a' kintstár' ügyét, maga kötött békességet; éles látása vala a' jövendöre 's hasznára fordította a' jelenvaló időt; a' mint szükséges vólt, meg tudott állapodni, de sietni, ha kellett; soha sem kezdett semmibe-is, a' minek meg nem felelhetett és a' legnyomossabb politicával a' legnagyobb bátorságot egygyesítette. 'S egy illy tündöklö elsöségekkel bíró fejedelemnek sokkal nagyobb befolyása vala az Europai dolgokba, minthogy az ö elesésének a' Szövetségessektöl bal következései ne lettek vólna. Még ö Berlinben békes munkákkal és a' tudományok között pihente vólna-ki magát, Olaszországban minden más formába öltözött.

Mihelyest M. Trézsia a' Burkus Királytól tovább nem tarthatott, új seregeket küld Olaszországba. A' Spanyol Királynénak, Farnezi Erzsébetnek parantsolatjára, elég gondatlanúl, a' hadi nép Maylandban tanyázott, hogy még a' Maylandi várt-is bévegye. *Maillebois* Hertzeg elöre megmondotta, hogy ennek rosz kimenetele lesz. Egy részről megtámadta a' Szardiniai Király Aszti városát és hét ezer Frantziákat elfogott. Más oldalról megvette az Austriai Generális *Browne* Gróf Gvasz-

tal-

tállát és Parmát. *Lichtenstein* Hertzeg által Piatzentzánál megnyert győzödelem, mellynél a' Frantziák és Spanyolok többet elveſztettek nyóltz ezer embernél és négy ezer foglyoknál, arra bírta az ellenſéget, hogy hírtelen viſzſza kelle magát vonni. De újra ütközetre kele a' dolog. A' Szardiniai Király 's az Austriaiak *Tido* vize mellett erössen megtámadták a' három korona' népeit — mert Nápolyiak-is vóltak közöttök. — Piatzentza más nap megnyitotta kapuit.

A' legnagyobb hadi ſeregből, melly valaha Olaſz földre lépett, mintegy hatvan ezer maradott-meg. Hogy ezek Genuába érkeztek, a' várost maga jó ſzerentséjére bízván, tovább indúltak Provintziát és Szaubaudiát fedezni. Meghallván Genua az Austriaiak' közelítését, megrémülvén négy Szenatorokat előre elküld 's á' legſzorossabb kötéseknek alája vetette magát.

Az Austriaiak Provintzia felé nyomúltak. Általmentek *Varrón*. Maillebois Marsall meg nem állhatott, vagy tsak azért-is, mivel a' Spanyolok tőle elſzakadtak, a' kik Szabaudiát indúltak védni, mellynek bírásában még benn vóltak, Provintziának egy réſze az ellenség' ragadományja lett. *Belle-Isle* Marsall 1747-en azt valamennyire megnyomta. Az élelem' ſzükvólta és a' Genuaiak' fellázzadása most tovább iparkodásaikat meggátolta.

Az Austriaiak a' Genuaiakra huſzonnégy milliom hadi adót vetettek. Tizenhatot már megadtak, a' többinek elengedéséért esedeztek. De az Austriaiak ſem azt el nem engedték; ſem másban nem kedveztek. Kilentz regimenteknek, mellyek a' külső városokban és a' falukon felkúdtek, eltartását-is a' nyakokba tsapták.

ták. A' mint a' föld' népe által a' fegyverházból ágyúkat vonattak-ki, egy Genuait valamelly tiszt keményen megvervén, a' nép feldühödött, fegyverhez kapott, 's egynéhány napok alatt elnyomóira nézve rettenetesse tette magát. *Botta* Marquis, Maylandi születés, Austriai Generális, a' helyett, hogy a' lázzadást fegyveres kézzel nyomta vólna-el, a' Tanáttsal alkudozni kezdett. A' Tanáts és a' népség kimútatta meg nem elégedését, de őrizkedett amaz, hogy az utolsó ellen fegyveres népet ne küldjön, mint azt az ellenség kívánta vólna. 1764-en 9-dik Dec. *Doria* Hertzeg egy sereg bátor néppel megtámadta az Ostriaiakat és elüzte. Azon nem lehet tsudálkozni, hogy a' Bétsben lévő Genuai követ ezen lépést vétkesítette. Frantzia és Spanyolország a' Szabad társaságbélieknek segítőseregeket küldöttek. *Bouffleurs* Hertzeg és utánna *Richelieu* Marsall megmentették ezen Respublicát végső romlásától.

V. Filep, a' ki jóltévő virtusaiért jobbágyai' szeretetét minden tekíntetben megérdemelte, él' tének hatvan-harmadik esztendejében meghalt. Spanyol-Ország ő alatta kezdett feléledni, és az ő gyermekei alatt nevelkedni; de a' megrögzött nyavalyát tsak lassanként lehet orvosolni. VI. Ferdinánd, az első házasságból-való koronaörökös követte ötet az uralkodásban. Ezen hír a' Piatzentzai ütközet után ért Olaszországba, 's innént-vala, hogy a' Spanyol sereg mindjárt visszavonta magát; mert Don Filep nem tudta, minémű segedelmet várhat új Király testvérjétől. A' valóságos oka az Olaszországi szerentsétlenül folytatott hadakozásnak vólt a' Burkus Királynak M. Trézsiával lett váratlan megbékéllése.

HETE-

HETEDIK TZIKKELY.

XV. Lajos' 1746-dik és 1747-dik esztendőbéli táborozási. — A' Hollandiai örökös Helytartóságnak helyre állítása. — Az Aszszieti ütközet. — Eduard Hertzeg' törekedései.

Az alatt, hogy Frantziaország Olaszországban megtéríthetetlen károkat vallott, ditsősségessen győzött Belgiumban. Télnek közepén megvette *Szachszen* Marsall Bruxellát; maga a' Király Antwerpiát; Conti Hertzeg Bergent, Hertzeg Clermont Namurt 's a' t. 'S az 1746. esztendőbéli hadakozást több jeles ütközetek tették emlékezetessé, mint a' *Rocouxi*, Lüttich mellett. Az Austriaiak másfelé győzödelmeskedtek; de itt az Angolyok és Hollandusok az árnak ellent nem állhattak. Nem lehetett Marlboroughot Frantziaország' akármelly idöbéli legnagyobb Marsalljának ellene állítani. Az elfoglalt városokban vôlt őrizetek mind hadi foglyokká lettek.

Minden győzödelmei mellett még-is mindenha békességet ajánlott XV. Lajos, meg akarván Hollandiát kémérleni; de a' Hollandusokat, még közel nem vala a' vész, semmire se lehetett venni. A' Bredai tanátskozásnak semmi sikere nem lett. Anglia és Austria vagy boszszonkodásból, vagy nagyralátásból tovább-is hadat kívántak. Miólta egyébb Nemzetek magok kezdettek kereskedni, Hollandia igen leszállt, még-is mindenkor megmaradott

a'

a' maga feltétele mellett. Végre 1747. a' Franciák bérontottak Hollandiába, melly a' külömbféle fegedelemadás mellett mindenkor neutralisnak vallotta magát. A' Király megígérte, hogy a' békesség' megfzerzésével minden elfoglalt erösfégeiket vifzfzaadja.

Hogy egyfzer a' Szabadtársaság veszedelemben forgott, maga kívánt Helytartót, 's így ez a' III. Wilhelm' halálától-fogva megüresült hely és méltóság újra helyre állíttatott. Ezen fő hívatalra nem csak kineveztetett János Wilhelm Frízó, Oraniai Hertzeg, a' Nafzfzau-Dietzi Ágból, hanem az még a' leány ágra-is örökösíttetett azon esetre, ha hogy ezen Hertzegi Házból a' férjfiak kihalnának. Hozzá tétettetett ugyan, hogy a' Hertzegafzfzonyoknak a' Statusok' megegyezésével, és pedig olly protestans Hertzegekhez lehet férjhez menni, a' kik fem nem Királyok, fem nem Válafztófejedelmek. Az örökös-helytartó Hertzegafzfzonynak *Gouvernantné* legyen a' neve, 's ha a' köztársafágnak háborúja leend, akkor ő ajánljon egy olly fővezért, a' kivel az Egéfz megelégfzik. Az örökös-helytartó Hertzegnek neveletlen ideje alatt a' Hertzegné Anya viselje a' kormányt; de úgy, hogy férjhez többé ne menjen.

Ha az indúlatoknak és balvéleködéseknek kevesebb befolyások vólna a' dolgokba, minden bizonnyal nem bátorkodott vólna a' Statusoknak egygyik küldöttje a' Helytartó' beavatása' napján így kifejezni magát: „A' köztársafágnak Igazgatóra vagyon fzükfége egy olly uraságot kájjogó, és hitetlen fzomfzéd ellen, a' ki minden fzövetségekkel csak játfzik.“ Így fzóllni XV. Lajos felől, igazfágtalanság vala, melly gyalázatot, ha hajlandó lett vólna

na arra szíve, keményen megboszszúlhatott vólna.

Anglia még inkább megháborodva, mint Hollandia, kiváltképpen; hogy Eduard ellenségesképpen bérontott az Országba, Erzsébettel, Muszka Cásárnéval, öszveszerződik, hogy az száz ezer font Sterlingért — egy sokkal kevesebb summa, mint a' mibe a' Hannoverai seregek esztendönként kerülnek — egy egész ármádiát küldjön Belgiumig.

Míg ezen új ellenségek olly messzéről megérkezhettek, addig *Szachszen* Marsalt sokat végre hajthatott. Felteszi magában Masztrichtot megvenni 's útat nyitni *Nimwegen*hez. Ezen feltétel ütközet nélkül el nem fülhetett, 's ugyan azért Laffeldnél a' szövetségesseket megtámadta. Egy részről a' Frantzia Király, másikról a' Cumbriai Hertzeg vitte a' sereget. Ez megverettetett, noha a' veszteség mind a' két részről tsak nem egyenlő vala, mintegy öt öt ezer ember. Midön *Ligonier* Generális, egy Anglus szolgálatban-lévő Frantzia, mint hadifogoly XV. Lajos' eleibe állíttatott, így szóllott hozzá a' Király: „Nem jobb vólna-é, nyomossan gondolkozni a' békesség felöl, mint olly sok derék embereket elveszteget ni!"

Ezen Laffeldi győzödelem nem lévén még a' feltett tzélnak elérésére elegendő, újjonnan *Bergen-op-Zoomot* kezdették ostromolni a' Frantziák. Illy rend-kívül megerösíttetett hely, melly körös-környül motsárral tele, 's a' melly-nél a' Skaldis folyó' torkáig vezetett tengeri tsatornák ezen vízzel egygyesítve vagynak, akkor megvehetetlennek tartattatott. Gróf *Löwendahl* Dánus, a' város' árkai három hétig nyitva lévén, erőhatalommal még-is megvette azt. Itt a' Frantzia bátorság a' lehetetlent lehetővé tet-

tette. A' kikötőhelyben tizenhét hadi készülettel, élelemmel 's frissítő szerekkel rakott nagy dereglyéket találtak. A' Hollandusok az ide küldött butyorokra kívülről nagy betükkel ezt írták: „A' meggyőzhetetlen Bergen-op-Zoomi őrizetnek."

Az erősségnek megvétele előtt két hónappal az Aszszietti véres tsata az eddig volt Olasz-Országi szerentsétlenségeket befejezte. A' Frantzia és Spanyol egygyesült seregek az *Exillesi* erősségen által Genuát akarták fedezni. Belle-Isle Gróf, a' Marsall' testvérje, vette magára ezen bátor táborozást. A' Szardiniai Királynak seregei az Aszszietti szoros útnál valának elszántzolva. Ennek tizennyóltz lábnyi magasságú palánkokkal és ágyúkkal rakott szántzait megtámadták. A' Pedemontziumiak két óráig mindég öltek. Négy ezer vitézek, sok bátor tisztek elestek. Emlékezetes egy Obersternek *Briene*-nek halála, a' ki egy karját elveszttvén, ezt mondá: „Van még egy Királyom' szolgálatjára" és sietve rohant a' halálos tsapásnak szem-közt. Belle-Isle-is mind a' két kézén megsebesítve lévén, 's a' palánkokat mind egyre döntögetvén, meghalt. Ezen vezérnek állítása a' vala: hogy a' fővezérnek nem kell megérni az ütközet elveszttését. A' Nemzet azt az ítéletet tette ö felöle, hogy bátrabb katona vala, mint okos vezér. Tsudálatos, hogy az ellenség ezen alkalmatossággal alig veszttett-el szász embert.

De ideje már egy némelly tekintetben még vakmerőbb törekedéseit elbeszéllni Eduard Hertzegnek, a' ki eleintén bámúlásig szerentsés, végre a' sajnálkodásig szerentsétlen. Ezen unokája II. Jakabnak György Királyt a' Királyi székből ki akarta vetni. 1745-én béevedzett egy

kereskedő-fregatán hét tiſztekkel, tizenkét ſzáz puskákkal 's egy jó ſumma pénzzel Skótziába. Néhány fejei a' Skótziai hegyi-lakosok' kerületjeinek azonnal réſzére állottak. Nem ſokára tizenöt ſzáz férjfiak állottak-ki parantsolatjára, kiknek fegyvert oſztogatott. Az ő bátorſága, példája, ſanyarú és ſzigorú élete, mellyet vélek megoſztott, egéſzlen elragadta őket. Az Angliai Király nem vala otthon, 's tsak nem minden ſeregei a' ſzárazon ſzolgáltak. Perth városát elfoglalván Eduard, ſebes lépéſekkel Edinburgba ment, a' hol attya, III. Jakab helyett Uralkodónak kiáltatott-ki. Harmintz ezer font Sterling ígértetett annak, a' ki őtet kézre adja, ő pedig az ő hirdetményjeiben minden erőſzakos bánást eltíltott II. György ſzemélyjével. Ezen egymással ellenkező bánás ſok ſzíveket megnyerhetett. Egy Anglus Generális több mint négy ezer emberrél ment ellene. A' Hertzeg megütközik. Az ő gyakorolatlan népe, a' Skótziai Hegybeliek, ki lövén puskájokat, kézbe vett kardjaikkal rohantak az ellenſégre, és győztek. A' Király megtér Angliába, a' ſzárazról viſzſza hívja ſeregeit, 's tart a' közönſéges felfordúlástól. De a' melly ſegedelmet Eduard Frantzia-Orſzágból vett, nem vala elegendő; kifogyott a' pénzből; elveſztette Edinburgot, mivel elégſéges ágyúi nem lévén a' benne lévő várt meg nem vehette. 'S így kétſzeri 1746-au Januariusban tett győzödelmei után-is kéntelen vala magát Inverniumba viſzſza vonni. A' Cumbriai Hertzeg üzőbe vette őtet; 27. Aprilisben Cullodennél megütköztek; Eduard megverettetett 's az ő ármádiája ſzéllyel oſzlott. Motsárok között, barlangokban és puſzta ſzigeteken ſokáig lappangván, végre ezer veſzélyek között elértt egy

par-

partot, a' hol két kis Frantzia Fregattok várták ötet. September' végével hajóra ült 's megment ellenſégeitöl. Néhány Skótziai Pérek 's ſok egyébb ſzemélyek elveſztettek. *Lovat* Lord, egy nyóltzvan eſztendös öſz, a' veſztöhelyen, Flaccusnak amaz esméretes versét mondtta-el: „*Dulce et decorum est pro patria mori.*“ „*Édes és ſzép a' Hazáért meghalni.*“ Egy fiatal deáktanuló haſzontalan könyörgött, hogy érette meghalhasson. Ez az egéſz dolog Angliának egéſzlen más formát adhatott vólna, ha Frantzia és Spanyolorſzág tengeri erövel győzte vólna. A' kiſzállás Angliába haſznált ezen két Orſzágnak; de az Angolyok' dühösſégét ellenek egéſzſzen fellobbantotta.

NYÓLTZADIK TZIKKELY.

Vitézi tettek a' tengeren. — Tengeri utazások. — Anson, Bourdonnaie. Dü Pleix.

Mennél jobban megérdemlené a' mi tsudálkozásunkat az Amerikában és Napkeleti Indiában hírtelen lábra állott kereskedés, népesedés és kimiveltetés: annál mélyebben elſzomorodnak azon nyomorúſágokon, mellyeket a' kereskedö felek egymásnak okoztanak. A' kereskedésnek embert emberrel kellene egygyeztetni, 's most az által lettek egymás' ellenſégei, az erötelenek elnyomattak, 's az erössek-is ſokat ſzenvedtek.

Anglia már ekkor két ſzáz hatvan három hadihajóval bírt, beléſzámlálván a' Fregattá-

kat, lapos ágyúzó — és a' gyújtó hajókat. Ha ezeket mind fel lehetne fegyverkeztetni emberekkel, ki állhatna-meg? Frantziaorſzágnak alig vala harmintzöt Királyi hajója 's ezekkel kellett a' megtelepedett ſzigeteket 's a' tengeri kereskedést óltalmazni.

Lássuk-meg rövideden mire vitte az embert az aranynak ſzomjúzása! *Anson* Kommodór, a' ki 1741-ben *Paita* városát Déli Amerikában a' Perui Széleken felégette, feltette magában azon hajót felhajháſzni, melly eſztendönként Mexikóból a' Filippi ſzigetekbe megy. Az úgy nevezett Tsendes-tengeren azt megelözte, tsupán egy hajóval, mellyet Chinában jobbított-ki, megtámadta, 1743. elfogta 's a' Jó-Reménység' Fokán által Angliába vitte. Gyözödelmi pompával ment-bé a' fövárosba a' gazdag zsákmánnyal, mellyet mintegy harmadfél milliom tallérra betsültek. Az ö utazása a' föld körül negyedfél eſztendeig tartott, melly alkalmatoſſággal a' Chinaiakkal nem igen emberſégessen bánt.

Ki hinné, hogy tsak egy tengeri rabló is, *Talbot* Kapitány, huſzonhat milliom árra prédát tehetett a' tengeren, midön két, a' Frantziáktól bérlett Spanyol hajót elfogott. Minden egy egy közhajóslegénynek nyóltz ſzáz ötven Guineé esett, hát a' tiſztteknek?

Az Angolyok minden mesterſéggel azon valának, hogy a' Frantziáknak birtokjaikat Éſzak-Amerikában elvehessék, 's ugyan azért Kanada' elfoglalásához kéſzülnek. Az ö Új-Angliai újjan megtelepedett népeik ſaját költſégeken tettek egy hadikéſzületet a' Bretoni Fok ellen, melly a' tökehal' fogásra igen alkalmatos. A' tzélnak elérésére négy hadihajót küldött még a' Londoni Udvar a' Coloniák' erejéhez. Ludwigs-

Wigsburg két hónapig védte magát, noha már az élésből kifogyott, 's végre megadta magát. Gazdagon megrakodott hajók jöttek a' kikötőhelybe, nem gyanítván a' veſzedelmet 's az ellenség' kezeibe estek: újjonnani huſzonöt milliomra ment veſzteség (1746.). Más felöl tsak egygyetlen egy történetből esett ütközetben elveſztek két hadi és harmintz kalmár-gállyák. *Anson*, már Vice-Admiral, Finis-terræ-nél a' tengeritsatát megnyerte 1747; ugyan azon eſztendőben *Hawke* Admiralis egy másikat, 's a' Frantzia tengeri erő egygyetlen-egy hajóra leſzállott. Minden tsatákban elég bátrak valának a' Frantziák; de a' nagyobb erő őket megnyomta.

A' Kelet-Indiai kereskedő Társaſágnak ekkorban valának hadihajói és ſeregei, hadatis viselt és pedig ſzerentséssen 's e' megvakította ötet. *Mahe de la Bourdonnaie*, Bourbon ſzigeten-való Kommendáns, magára válalta *Madraſzt*, a' Koromandeli ſzéleken, ostrom alá venni. Itt vala az Angolyoknak legfőbb veſzteſégek. Hogy egyſzer egygyik ſereg hajójokat meggyőzte 's ſzéllyel-verte, kénſzeríté a' várost a' feladásra. Az Udvar' parantsolatja ſzerint Indiában nem vala ſzabad ſemminémü foglalást-is megtartani: azért megegygyezett a' Madraszi lakosokkal, hogy több mint kilentz milliom Frantzia pénzen váltsák-meg magokat. Minden időben mérget tsepegetett az újjatvonás és meghasonlás a' közboldogſág' ſzép forrásába. *Dü Pleix*, Főhelytartó *Pondicherry*ben, nem hagyta helyben a' kapitulatziót, azt megtörte, Madraſz' egy réſzét elrontatta, ſemmivé tette a' Coloniát 's elveſztette az egéſz győzödelemnek gyümöltsét. A' *Pondichery* Tanátsnak-is alája kellett magát

írni azon vádírásnak, mellyben azon férjfiat lefestette, a' ki éppen most teve haſznos ſzolgálatot és kötelesſégét jelessen tellyesítette. La Bourdonnaie viſzſzatért Frantziaorſzágba, Baſztilliába (fogház) tétetett, a' hol három eſztendeig fetrengvén, végre ártatlannak találtatott, megſzabadúlt; de egy ott kapott betegſégben nem ſokára meghalt. Ha egy réſzről igazſág, talanſágáért vetélkedö társa eránt Dü Pleix a' Nemzettöl utáltatást, más réſzről talentomjaiért és fáradozásaiért betsültetést érdemlett. 1748-an olly ſzerentsés vala, hogy Pondicheryt megmentette, mellyet *Boscawen* Angoly Admiralis ſzárazon és vizen megtámadott. A' Veres-pántlika Renddel megtiſztelteltetve némelly tekíntetben uralkodó vala e' réſzében Indiának. Beléavatta magát a' polgári hadakba, mellyeket a' Nabóbok, a' Nagy-Mogol Csáſzár' vaſallusi egymás köztt viseltek. Ezektöl tartományokat nyert. Az Aquisgranumi békeség után újra egy tsatát állott-ki az Anglusoktól, kik mint ellenſégei a' Nabóboknak, boſzſzonkodtak, hogy ezeknek politikából pártjokat fogta. De ö-is kiesett a' kegyelemből. 1753-an Frantziaorſzágba viſzſzahívattatott, az Indiai Companiával perbe lett az ö gazdagſágának töredékjein, 's a' bú megölte ötet.

Így la Bourdonnaie, dü Pleix, 's utóbb ama' híres Lalli Gróf, kinek 1766. feje vétetett, elég nagy példái azon ſzerentsétlenſégnek, mellyet olly meſzſze, a' gyémánt' és arany hazájában keresnek!

KILEN-

KILENTZEDIK TZIKKELY.

Maſztricht városának ostromoltatása. Az Aquisgranumi békekötés. Annak következése mind az 1763-dik eſztendőbéli békeſségig.

Az Austriai Successionalis háború 1741-diktől fogva egy közönſéges Ostor vala. A' Népek kimerítették magokat, míg az Udvarok fegyverben álltak. Az Angliai Királynak 1747-en ajánlott kilentz milliom három ſzáz és huſz ezer font Sterl. ſegedelempénz, megmútatta, melly ſzörnyü az Angoly ſegedelem kútfő; de ugyan azt is melly temérdek az Orſzágon a' tereh. Ennyit tehet a' Nemzeti gyülölſégben-való megrögzöttség és a' helytelen elő-itélet. Haſzontalan mútatott XV. Lajos mérzséklettséget, midőn minden győzödelem után békeſséget ajánlott; mert ezt az ellenfelek erőtlenedésnek vagy tettetésnek vették. Az ő óhajtott tzélját tehát — az az Európát már egyſzer megnyúgtatni — másként el nem üthette, mint Hollandiának megrettentése által; 's valóban *Szachszen* Marsall, mint nagy politicus előre megmondotta: „hogy a' békesség Maſztrichtban van.“

Egy nyóltzván ezer főből álló ármádia akadályoztatta ezen városnak ostromlását a' Cumbriai Hertzeg' igazgatása alatt. 'S így tehát fortélyhoz kellett nyúlni *Szachszen* Generálisnak, a' ki a' haditudománynak minden titkait arra fordította, a' mellynek mélyſégeibe pedig ſzint' úgy béhatott, mint Cæsar vagy Türenne. Végre 5. Apr. 1748. körülvétetett a' vá-

ros. Harmintzöt ezer Muſzkák jöttek már Németorſzág' közepén ſegedelemre; de mineke-lötte ezek elérkezhettek, Maſztricht megadta magát. Most terjed-el mindenfelé a' rettegés Hollandiában, 's a' melly békeſséget olly ſok-ſzor viſzſzataſzított az ellenſég, most maga kéri.

A' béke' fö-és elö-punctumai Aquisgranumba 30. Apr. alólírattak, 's az egéſz meghatározó végzés pedig 18. Octoberben. Ez a' béke-is emlékezetes tanúja a' háborúſág' nyomorúſágainak. Az Austriai örökſéget mind elakarták ſzaggatni, 's Don Filepnek Olaſzorſzágban jeles uraſágot ſzerezni. Don Filep Parmán, Piatzentzán 's Gvaſztallán-kívül ſemmit ſem nyert, ezt-is tsak a' férjfi ágra. M. Trézsia megtartotta Mediolanumot, némelly kis réſzt engedvén a' Szardiniai Királynak. Németorſzágban Szilezián és a' Glatzi Grófságontúl ſemmit ſem veſztett. Egy ſzóval: ezen Hatalom, mellyet elakartak tapodni, meglehetössen megállott, 's VI. Károlynak az ö örökös tartománnyaiban következö uralkodásról tett pragmatica Sanctiója újra minden Hatalmaſságoktól megerösíttetett. XV. Lajos megköti a békeſséget, nem mint kalmár, hanem mint Király, a' mint az ö meghatalmazottja *Saint-Severin* Gróf kifejezte magát. Minden elfoglaltakat viſzſzaadott. A' Modenai Hertzeg, ama híres Orleanszi Hertzegnek veje, 's az ö ſzövetſégesse a' Genuai köztársaság elöbbi jussaikba 's birtokjaikba viſzſzaléptek. Két Sicilia Don Karloſznak adattatott. Az Angliai thrónusra-való következését a' Hannoverai Háznak újra megerösítette Frantziaorſzág 's megfogadta a' *Stuartokat* tovább magában nem ſzívellni. Hogy Eduard el nem akart távozni, erövel kellett véle bánni, megfogattatott tehát

és

és betsukatott. Szomorú kimenetele az ő tsudás történeteinek! Az Angolyok-is kiadták, a' mit elfoglaltak, és így holmi kereskedésbéli haſznokon-kívül mind e' vala az ő nagy készületeknek és fejesſégeknek gyümöltse.

Tudván azt, melly veſzedelmes következése ſzokott lenni a' hibás békekötésnek, megfoghatatlan, miért ennél okossabban nem vették-fel a' dolgot. A' politicusok úgy járnak néha, mint a' közrend; hogy a' jelenvaló roſztól minél előbb megválhasson, meg nem emlékezik arról hogy hogy vegye a' jövendő roſznak elejét. Minden sietve ment; a' legfontosſabb dolgok kimaradtak; úgy látſzott, mintha a' békeſségbe hintették vólna a' háború' magját. A' Nápoly-Orſzágba bévitt örökös-következés az uralkodásban azt kívánta, hogy azon esetben, ha Don Karlosz Spanyol Király lenne, a' koronát egygyik fiának hagyja. Még-is pedig a' békeſségben úgy tétetett-fel, hogy azon esetben Don Filep legyen Nápolyi Király. Ezen hibának orvoslása Frantziaorſzágnak kilentz milliomjába került, mellyet a' Szardiniai Királynak kellett fizetni, a' ki különben Piatzentzától el nem állhatott. Don Karlosz (III. Károly) 1759 en VI. Ferdinándot, báttyát váltotta-fel a' Spanyol uralkodásban, 's két Siciliát egygyik fiának IV. Ferdinándnak hagyta. Mi lett vólna most XV. Lajos' nagylelkűſége nélkül Pármából? Egy még nagyobb hiba vala az Aquisgranumi békekötésben, hogy az Amerikában-lévő peres jussokat és tartományokat a' történetre hagytak, vagy inkább az új veſzekedésre. Kiki tudta már Angliának kívánſágait, melly az Utrechti békeſségtől fogva Accadiának bírásában vólt és már Canadát ſohajtozta. Esméretes vala az ő telhetetlenſégek

és

és bátor lelkek. Előre el lehetett látni, hogy ha jól meg nem határoztatnak a' dolgok, ezer ſzín alatt megtörik az egygyesſéget. Éſzaki Amerikának puſztái lettek ebből a' meghasonlásnak és újjatvonásnak nevelö oskolái.

Már 1749-dik eſztendötöl-fogva kéntelenítteték a' Frantzia Udvar a' Londoninál panaſzt tenni azon erőſzakoskodások ellen, mellyeket az Angolyok fegyveres kézzel a' ſzigeteken elkövettek; mert így akarták elintézni a' dolgot. Ezen dolog felett ſoká folyt az alkudozás. Lajos békeſſéget, az Angoly Nemzet háborút kívánt. Minekelőtte a' hadizenet meg lett vólna, a' Londoni Udvar megtámadtatta Canadánál a' Frantzia hajókat, 's a' hatalmaskodások annyira bírták a' legbékeſſégeſſebb Királyt, hogy kéntelen vala felfegyverkezni. Az Angoly Miniſterium megváltoztatta Systemáját. A' helyett, hogy a' ſzáraz Europában való idegen hartzok miatt magát egéſzlen elfogyaſzſza, haſználta tengeri erejét, nagyobbította foglalásait, 's virágzóvá tette a' ſzigeteket. E' lett az 1755-dik eſztendöbéli hádnak eredete. Már látni lehetett, mint ſzáll-le Frantziaorſzág elöbbi ditsöſſégéből; eleinte mint elfoglalja Minorkát és Hannoveriát, 's Amerikában, Afrikában, Azsiában elveſzti birtokait. Látni lehetett ama' nagy ſzövetséget Anglia és Burkusorſzág között, látni az Austriai és Frantzia Ház között, tsak nem két ſzáz eſztendöktöl fogva tartott ellenſégeskedést elenyéſzni; látni ama' meggyözhetetlen Fridriket Saxoniába bérontani, 's mintegy minden ellene koholt végezést — mint maga úgy hitte — megelözni, 's olly hadi tüzet gyújtani, mellynek hihetöleg ö áldozatja léſzen. Frantziaorſzág, Svecia, Muſzkaorſzág, Austria 's a' Német Birodalom' nagyobb réſze ellenſégévé

gévé lett, 's ö pedig magán, talentomján, bátorságán, takarékosságán és szerény munkásságán kívül sehol segedelmet nem lelt. Most vettetett-meg Prágánál tökélletessen 1757, 's ugyan azon esztendöben Roszbachnál a' Tsászáriakat 's Frantziákat tetemessen meggyözi, u-ánna Liszszánál ditsösséggel vívott, és így tsak nem azon szempillantatban tette magát rettentövé, mellyben arról gondolkozott, mint halljon-meg betsülettel. Látni lehetett a' Bourboni Házból-való fejedelmeket mind szorossabban szorossabban szövetkezni egymással, az Uj Spanyol Királyt elhagyni a' neutralitást, mellyet Báttya VI. Ferdinánd megtartott; látni az Angolyokat a' Spanyolokon és Frantziákon diadalmaskodni, a' Mexikói tengeren kuba szigetjét és annak fövárosát Havanát, Keletindiában a' Manilli szigeteket 's azoknak táméntalan kintseiket elfoglalni, mellyeket a' tenger' Urai ellen egy erötlenjebb tengeri erö nem óltalmazhatott.

Hét esztendök múlva ezen minden részeiben a' világnak tett pusztítások, az Austriai és Frantzia uralkodó Házok' ellenségeire nézve, a' Párisi és Hubertsburgi békességkötések által, ditsösségessen befejeztettek. Burkusország a' maga birtokjaiból semmit sem veszтett; Anglia pedig Amerikában mintegy két ezer mértföldnyi tartományt nyert Szent-Lörintz Folyóvizétöl-fogva egész Mississippiig. Még a' Dünkirchi erösséget-is le kelle a' tenger felöl rontani.

Minden kétségen kívül vagyon, hogy Kanada 's egyébb Észak-Amerikai tartományok, mellyeket a' Spanyolok és Frantziák olly kevéssé tudtak használni, most az Angolyokra nézve fontos szerzemények lettek. Az ott-való Angoly Coloniák a' legvirágzóbb állapotban

vagy-

vagynak a' szabadság' paizszsa alatt. Nagy Britannia egész Amerikát el akarta boritani; de utóbb a' szer felett-való öregbedése a' Coloniáknak nem lesz-e' a' birtokos Országnak Kárára? Vagy nem tapasztalta-e' már-is N. Britannia, hogy káros többel bírni, mint a' mivel megbír az ember? —

Frantziaország elveszteté ezen kártékony hadakozás alatt, Országa' legszebb ifjait, többet fele kész pénzénél, hadihajóit, kereskedését, hiteljét. Talám jobb lett vólna Kanadán megegygyezni, mint így néhány ditsösség vadászókért az Országot illy boldogtalan hadba keverni. Sokszor elég két-három személyeknek önnönös szeretete egész Europát pusztulásra hozni. Ez a' békesség olly szükséges vala Frantziaországra, hogy a' kik azt megkötötték, úgy nézettek, mint a' Haza' legnagyobb jóltévői. Az adósság, melly alatt az Ország nyögött, nagyobb vala, mint XIV. Lajos' halálakor. Tsak a' rend-kívül-való hadi költségek tsak egy esztendőben-is négy milliomra mentek. Ebből meg lehet ítélni a' többit. Ha bár győztes lett vólna-is Frantziaország, még-is sokat veszteti vólna.

A' hadnak rettenetes ostorához járúltak még a' terméset' tsapásai, a' belső háborgások, az elhatalmazott vétkek. A' leggazdagabb városok földindúlás által megrontattak, *Lima* 1746-an, *Lisbona* 1756. 's a' t. A' szükség elvonta a' népet a' földmiveléstől; más részről a' fényüzés némelly üres terheit a' földnek meggazdagította 's a' hasznavehető tagoknak kenyereket megemésztette; a' gazdagság és gyönyörködtetés után-való óhajtozás a' jó erköltsöket gyökerekig megveszteggette, a' nemesseben gondolkozókat-is bátortalanokká és pénz-

zel

zel megronthatókká tette; a' tündökleteskedés, a' vallásbéli viſzſzálkodások, a' legfőbb Hatalom' küzködése nevelték az Orſzágnak betegſégét; a' vallástalanſág, melly tsak nem az Isten-tagadásig ment, a' virtusnak minden tsírját megölte. Nem kell-e' ezen tekíntetben azt vallani, hogy az értelemnek gyarapodása kevés haſznot hoz?

De ha a' régi idők' emlékezetét elménkbe viſzſza hozzuk, a' hol a' kegyetlenkedés alíg tsillámtatta-ki az emberiſégnek legkissebb nyomát; midőn a' vad 's még-is megvefzett természet zabolátlan ſzilajſággal döntötte magát minden elfajúltſágba; midőn tsak vérſzopó nadály Despóták és buta rabſzolgák vóltak; midőn egéſz nemzeteket a' képtelen vak balvélekedés nyomott; midőn a' vértſzomjúhozó független-uralkodás az erőssebbnek ſzolgáltatott igazſágot; midőn a' bal-hit a' Fanatismusnak ſáklyát gyújtott kezébe; midőn a' belső háborúk a' polgárok' vérét patakonként ontották; egy ſzóval: midőn butaság, megvakulás, igazſágtalanſág, vadság, letapodtatás, rettenetesſég és nyomorúſág láttattak mindenfelé, ha ezen időt elevenen képzeljük: tehát éreznünk kell a' mesterſégeknek, a' tudományoknak, finomjabb erköltsöknek, deliebb ſzokásoknak, jóltévőbb törvényeknek betsét, mellyen Europa legnagyobb réſze az újjabb világban örvend; 's meg kell vallanunk, hogy a' ſok viſzſzaélések és elhanyatlások után a' tökélletesedett elme a' böltsesſégre és boldogſágra meg-találja az útat.

Talám nem vólna helytelen itt az emberi léleknek elömentét a' tudományok' és mesterſégek' mezején, XIV. Lajos' Századja alatt megjegyezni. De örömest munkám', 's feltételem'

lem' határjait sem akarnám általhágni, és különben igen esméretes dolgokat se tökélletlenül leírni. Megelégszem azon jegyzéssel, hogy soha sem vetélkedtek az Anglusok és Frantziák jobban egymással mindenféle tekíntetben, mint most. Az Anglusok megmútatták a' tudományokban azon mélységet, mellyet tőlök senki meg nem tagadhat: a' Frantziák a' Szép-tudományokban, mind a' Felségesnek, mind a' kellemetesnek tündöklő talentomjait, remekjeit adták, mellyekben a' gratzia és jóízlés párosítva vala. Amazok fénylettek az ő Poësisek, erős képzelődések, 's a' valódi Szépnek kellemei által: ezek megtusakodtak vélek az ő erős lelkek által, melly mindent meghat, valami az emberi értelem' körébe-való. Ha amazok elsők a' bővebb esméretben, a' tikkadni nem tudó törekedésben, mellyet nemzeti tulajdonságok előségít: ezek talám fellebbvalók az érzésnek finomságában, a' tanításnak helyessebb vóltában, az írásnak világosságában, mellyet az ő vetélkedőtársaik a' követés által magokis megesmérni láttatnak. Rövideden azt lehet mondani, hogy ezek ketten osztják-meg azt a' ditsőséget, hogy Europának a' megvilágosodásban példái. — Nem lehet ugyan itt a' Németeket kizárni, kivált ha látandjuk, minémű óriási lépéseket tettek a' XVIII. Század' utolsó felében, 's mint meghalladtak minden szomszéd nemzeteket.

ÁZSIA'

Főbb-Főbb Orſzágainak jelessebb Változásairól az utolsó Századokban.

Igaz, hogy Ázsiának újjabb historiája jobban tsak tudósokat illet; mert a' mit tudnunk ſzükſéges, Európának bő historiája elönkbe adja: azonban a' kereskedőre nézve-is nem éppen sikeretlen ezt tudni, a' ki pedig a' historiákban különös gyönyörűſégét leli, arra nézve ſem mind egy, ha tsak valamennyire-is tudja-e', vagy nem ezen olly korán magokat pallérozni kezdett nemzetek' történetjeit. Mivel a' kútfők, mellyekből itt meríteni lehetne, még kevesek, tsak kevés ſzóval ezt jegyezzük-meg.

ELSŐ TZIKKELY.

China.

Vallyon a' Chinai Birodalom fenn-állott-e' már ez előtt több mint négy ezer eſztendővel, vagy nem; az ollyan historiai vetélkedő kérdés, melly ſok ſzövevények között forog. A' kik ezen Birodalomnak olly nagy régiſéget tulajdonítanak, állításokat holmi tagadhatatlan csillagvisgálási tapaſztalatjaikra építik ezen Nemzetnek; de más tudósok, kik a' dolgot mélyjen és minden elő-ítélet nélkül meghányták vetették, azt egéſzlen tagadják. A' régi Chinai krónikákban előforduló mesék miatt,

magoknak ezen jegyzökönyveknek-is kevés hitelt lehet adni. Ha a' mi azokban vagyon, nagyobb részént költemény, hogy hogy lehet azokból a' bizonyos igazat kikeresni? Szinte olly kevéssé valóság, hogy China sok századokkal a' kereszténység világ előtt egy hatalmas, pallérozott Ország vala, mellyben már a' mostani uralkodás' módja megvólt, jó törvényekkel bírt, 's különössen megkülömböztette magát jeles erköltsi tudományja által. Konfutzius, ezen filosofus törvénytévö azon időtájban születtetett, hogy Szólon meghalt, mintegy 550. esztendökkel Kristus előtt; 's már akkor nagyságával meghallatta China a' világnak minden birodalmait.

Egymásután huszon-két Dynastiákat (függetlenül uralkodó Házakat) számlálnak ezen Birodalomban. Montesquieu után nem lehet-e' ebből már következtetni, hogy az uralkodás' formájának despoticának kellett lenni? mert a' mérzséklett uralkodás ennyi újjításoknak kitétettve nintsen. Többnyire mindenik jól kezdette a' Dynastiák közzül; de roszszúl végezte. „Természet szerint úgy van, ezek Montesquieu' szavai, hogy azok a' Császárok, a' kik a' had' fanyarúságai között nevelkedtek, a' testi gyönyörüségeknek élö Királyi nemzetséget a' thrónusról levetették, a' virtust, mellyet olly szükségesnek láttak, megtartották, 's a' testi gyönyörüségeket, mellyeknek káros folyadékit tapasztalták, kerülték. De az első három vagy négy illy fejedelemnek halála után az uralkodásba viszont erköltsi megromlottság, pompázás, munkakerülés, búja gyönyörüségek jöttek-fel az utánnavalók által; ezek bérekeszkedtek a' palotába, elmebéli tehetségek mind inkább erötlenedett, életek rövidült 's így a' fami-

familia leszállott; a' Nagyok és a' Heréltek felemelték magokat. Tsupa gyermekek tétettek az uralkodó székre; a' Császári palota vala az Ország' ellensége; a' here nép, melly abban lakott a' nemzet' munkás részét megizegényítette: 's így a' Császár egy valamelly thrónusrablótól megöletett, vagy megbuktattatott, a' kinek harmadik, vagy negyedik utánnavalója viszont azon palotába zárta-bé magát." Tudálatos, hogy ezen nagy férjfiúnak, Voltaire, hasonló elmés tudós egészlen ellene mond, midön a' Chinai uralkodást a' világon legböltsebbnek lenni állítja. Talám az ellenkezés nem a' dolog, hanem a' szavak felöl vagyon, az az abban nem egygyeznek-meg, mit tart mindenike Despotismusnak? A' tiszta merö Despotismus, melly szerint egy független uralkodó a' többieknek javaival és életével kénnye szerint szabad vólna, sehol sints. De ha a' fejedelemnek akaratja megtöri a' törvényt; ha az Udvartól-való félelem, erőszakoskodás, vagy az Uralkodó eltökéllett parantsolatja az igazgatás' fő rúgója: akkor bátran kérdezhetjük: ha nem despotica uralkodás' formája-e' a' Chinai? 'S erre bizonyító feleletet láttatnak adni a' Jesuiták' írásai, kik ezen Birodalmat megjárták.

Az atyai hatalom alatt-való legmélyjebb megalázódás fundamentoma az ő uralkodásoknak. A' Császár úgy tiszteltetik, mint az Országnak köz-atyja; de ezen tsak nem Isten gyanánt imádtatott atya, kinek parantsolatjait feszegetni, senki nem meri, éppen ez által lesz despota. Ha akarja, semmi ellene nem állhat, minden tsúsz-mász elötte. A' kik nála kegyelemben vannak, 's az ő Heréltjei az ő neve alatt mindent tehetnek. És így tehát a' félelem 's

nem a' fiúi tiſztelet és ſzeretet tartja engedelmeſségben a' *Mandarinákat* (Chinai nemeſseket) és a' népet. *P. dü Halde* ezt így teſzi-ki: „Chinán a' bot uralkodik."

'S ezek ſzerint tehát a' Csáſzárnak ſaját haſzna, hogy kegyetlenül ne bánjon a' Chinaiakkal; az erköltsök, ſzokások, Czerimoniák ſoha nem változván, második terméſzetévé váltak a' népnek, 's így tyrannismust próbálni ſzint' olly nehéz, mint veſzedelmes; végre a' béſzívott 's megrögzött principiumok a' független uralkodást egy bizonyos grádusig megkívánják — 's így a' Chinaiak ſorsokkal megelégeſznek.

Ha tsak még érzés vagyon a' Csáſzárban, tehát hathatós eſzköz az ö indúlatjait zabolán tartani, a' Historiának itélöſzéke. A' Mandarinák, a' kiknél vagyon ezen ítélö-törvényſzák, mindenik egygyenként ſzorgalmatossan felſzokta jegyezni, valamit a' Csáſzár ſzóll, vagy fontossat teſz a' közjóra nézve. Bépetsételt leveleiket egy bizonyos ládába vetik, melly elöbb fel nem nyittatik, mint ſem azon uralkodó ág kihalna. Semmi reá nem vehetné a' Mandarinákat, hogy itt az igazſágot elrejtenék, vagy hazudnának. Magában igen jeles rendtartás! de miért az egéſz Dynastiának kihaltát várni? ſokkal ſerkentöbb vólna a' jóra a' korábbi felfedeztetés. Ha nem vette-e' el a' Despotismus ezen ditséretes ſzertartásnak hathatóſságát valamelly réſzben?

Ama' híres, öt ſzáz mértföldnyi hoſzſzú, negyvenöt lábnyi magas és tizennyóltz lábnyi ſzéles köfal, melly még Kristus' ſzületése elött épittetett a' Tatárok' berohanása ellen, nem vala elegendö bástya, hogy ezek Chinát és pedig két ízben el ne foglalták vólna; egyſzer a'

XIII. Században Gengis Chan és az ő fiai alatt, és másfzor a' XVII. Században. Ezen utóbbi változásáról az Országnak fzóllok itt.

Holmi erőfzakoskodások a' Niuchi Tatárokon, ezen fzabad és hadakozó népet, igen felgyújtották ő ellenek, 's kéfzek valának fegyverrel bofzfzút állani. Mint minden nehéz égeknek néki keményített nép femitől nem tartott, a' halált megutálta, 's mint katona annyival fellülmúlta a' Chinaiakat, mint ezek őket a' kimiveltetésben. Az Éfzaki tartományok éppen akkor foglaltattak-el, midőn a' Délieket egy pártütő Mandarin hatalma alá hódította. 1641-ben kézre kerítette ezen győztes pártos a' fővárost, *Pekinget*, a' Világnak legnagyobb városát, mellyben több vagyon két milliom lakosnál. Olly gyenge és bátortalan vala a' Csáfzár, hogy a' maga védelmezésére legkisfebb próbát fem tett. A' Csáfzárné maga magát felakafztotta; még negyven ágyassai lévén az ő kértére ezek-is felakafztották magokat; 's midőn leányja azt nem akarta tselekedni, tulajdon fegyverével ölte-meg a' Csáfzár. Magát pedig akkor gyilkolta-meg, midőn a' városon kívül megértette, hogy minden elvefzett.

Taitsong, a' Tatárok' feje, elég nagy ahoz, hogy törvényje alá hódítsa őket, foglalásait mind tovább vitte. Az ő testvérje fiának Changti-nak, ki az ő következője lett vólna, neveletlenfége alatt az uralkodó ellen támadtt. Mandarin megölettetett, 's a' Tatárok igájok alá vetették tsak nem az egéfz birodalmat. Kamhi alatt, a' ki gyenge korában következett Chang-ti, attya után, erős lábra állott az ő uralkodások. Mint egy harmintz háborús efztendőkig China mindenha a' Barbarusok' hatalma alatt maradtt, a' kik a' melly okossan olly

rettenetessen mutatták magokat, a' tartománynak ſzokásait és törvényjeit egéſzlen követvén.

Khang-hi, a' ki 1661-ben kezdett uralkodni, elöſegítette a' tudományokat, kedvezett a' Jesuitáknak, a' kik itt missionariusok vóltak, 's útat tudtak magoknak nyitni be a' Csáſzári palotába. A' kereſztényſég kezdett Chinában gyarapodni. De az irígyſég és patvarkodás a' Jesuiták és pogányttérítök között; a' Romába békűldött vádlások, hogy a' Chinaiak az ö rendtartásaikkal bálványozást űznek; az Europaiaknak vetélkedése, melly illy békes népben berlenkedést ſzült; különössen az ö uralkodásra ſzaggatásoktól-való tartás, mellyet ſokſzor a' vallás' pallástja alatt rejtegettek, mind ezen okok az o predikállásokat és buzgókodáſokat ſemmivé tették. Yon-tsing, ki 1722-ben Khang-hi után következett, mind azon törvényeket eltörlötte, mellyeket az ö attya a' kereſztényſég' javára adott. A' templomokat lerontatta, minden térítöket kiküldött az Orſzágból, 's tsak a' földmérőket, tudósokat 's mesterembereket tartotta-meg. „Ha én, így ſzóllott a' Jesuitákhoz, ha én egy ſereg Bontzokat 's Lámákat (Chinai ſzerzetesek és papok) küldenék a' Ti-Orſzágtokba, mint fognátok azokat? Ti azt akarjátok, hogy minden Chinaiak kereſztények legyenek, így kívánja, tudom, a' ti törvénytek; de ha tzélotokat elérítek, mi leſz mi belölünk? A' Ti Királyitok' jobbágyjai. A' Ti tanítványjaitok tsak Titeket esmérnek uroknak, 's ha zendülés lenne, a' ti parantsolatjaitoknak hajtanának fejet. Most ſemmitől ſem kell még félni, de ha ezerenként jönnének a' hajók, még-is hamar támadhatná rendetlenſég." Kien-long még-is megſzenvedte a' kereſz-

reſztényeket, 's különössen kegyelmét mútatta a' Jesuitákhoz.

Chinában, melly mintegy hatſzáz mérföld hoſzſzú 's annyi ſzéles, a' föld' népesſége felette nagy, 's ugyan azért a' földmivelés a' legfőbb tökélletesſégig vitetett ö nálok. Azt maga a' fejedelem betsüli, arra ſerkent. Esméretes az a' minden eſztendön megesni ſzokott Czerimonia, midön maga is ſzánt. A' tartományokban ugyan ezt tselekeſzik a' Mandarinák. Egy Csáſzári rendelésben ezt olvasni: „A' mi öseink azt tartották, ha tsak egy férjfi nem miveli-is a' földet, 's egy aſzſzonyſzemély nem fony-is, valakinek a' Birodalom éhezni vagy ſázni kell."

A' Chinaiak tsak a' legſzükſégessebb állatokat tartják; mert alíg elég a' föld magoknak tápláltatásokra. Utazásokban emberekkel vitetik magokat, 's a' tsatornákon ſzállítják tovább a' portékákat. Valami a' föld' kövérítéſére-való, még a' húgynak-is gondját viselik. *Poivre* azt mondja, hogy a' déli réſzeken háromſzor van egy eſztendöben riskásaaratás, 's a' föld minden pihenés nélkül ſzázſzoros gyümöltsöt hoz. A' ſzegények tsupa riskásából élnek, mezítlen, vagy pamutban járnak. Egy hóld-föld 500. ſzemélyre-is elegendö pamutot terem. A' Csáſzár' táméntalan jövedelmei ſzaporodnak a' termes' tizedböl. Az adó tsak nyersen megy-bé, 's a' magistratualis ſzemélyek viselnek arra gondot. Ennek egy réſze az életes házakban marad közönſéges ſzükſégre; még-is ha egy eſztendön híjjános a' termés ezerenként hull a' nép, olly ſok.

Tsudálatos, hogy a' Chinabéliek' erköltsi-tudományjok annyira emeltetvén, még-is olly álnokok és ravaſzok! Az ö erköltsi törvényjeket

ket ne hasonlítsuk az Europaihoz. Ő nálak minden ragadozás, erőszaktétel meg vagyon tiltva; de az alattomos ravaszság 's magahaszná-való tekintés nints. Talám erre az éghajlat és a' szükség-is őztönözi őket. Lacedemonban a' lopás vala, Chinában a' tsalás szabad. Igaz, hogy a' törvénytétel, melly azt megengedi, vagy szenvedi és a' moralis között, melly azt jóvá hagyja nagy a' külömbség.

A' nagy népességből az-is ered, hogy a' Chinaiak gyermekjeiket kitesznek, 's leányjaikat elvásárolják. Az ő törvényeknek okos vólta abban vagyon, hogy a' nagy népesség mellett még-is zendülés nem támad, és a' meleg levegő mellett el nem puhul a' nép.

A' Chinai tudósok tsak nem egész életeket a' nyelv' és írás mesterségé' megtanulásában töltik-el, 's innént vagyon olly kevés elömenetelek a' tudományokban. De olly okossak a' mellett, hogy egy jóltévő 's helyes erköltsi-tudomány' tanulására vetik fejeket, a' melly ha bár nem hoszszassan parantsol-is, a' gyakoroltatás által a' rendetlenségeknek elejét veszi, az egymást betsüllés által a' társaság' tagjait őszvekaptsolja, 's a' békesség' kebelében az Országot állandóssan bóldoggá teszi.

MÁSODIK TZIKKELY.

Japan.

A' Japani birodalom China' nyúgodti részén fekvő sok szigetekből áll. Ezt soha ellenség meg nem vette. A' nép benne kevély, vitéz,

meg-

meggyőzhetetlen, sőt annyira kemény, hogy a' magagyilkolással-is tsak játszik. 'S úgy látszik, hogy az ő törvényjeik, mellyeknek fejet hajtanak, úgy vagynak alkotva, hogy erköltseik' vadságát még jobban neveljék. Mintegy hat száz hatvan esztendőkkel Kristus' születése előtt, vólt egy fő-papjok Király, a' kit Dairi vagy Dairó-nak neveztek. A' XVI. Század' vége felé úgy jártak a' Dairik, mint a' Muhamed' következői, a' Kalifák. A' hadi fővezér a' legfőbb hatalmat magához vonta, 's a' Császárnak nem hagyott-meg többet a' pompás tzímnél, az aszszonyoknál, gazdagságinál és fényességénél, mellyekkel Meacóban gyönyörködteti magát. 'S így itt világi és papi Császár van. A' vallásbéli szokásokkal keveset törődik az uralkodás.

Megjegyzésre méltó, hogy Japanban, Chinában 's tsak nem egész Ázsiában minden vallások szenvedtetnek. Ez által eleinte könnyen ment a' kereszténység' dolga; de utóbb éppen az igaz vallástól tagadtatott-meg azon betsület, mellyel olly sok egyébb képtelenek élnek. Itt-is az Europaiak' uralkodni vágyása 's a' Missionariusok' hibái tettek kárt.

A' XVI. Század' közepe' tájján fedték fel a' Portugallusok Japant, 's itt nagy kereskedést folytattak. Az arany-és ezüstmínák, portzellán, és thea 's a' t. vonták őket ide, 's elég kintset kitakartak abból. Xavier Szent Ferentz, egy Portugalliai Jesuita, ment oda apostolnak. Ezen bátor, alkalmatos, fáradhatatlan, Martyrkoronát óhajtó férjfiú sokra ment, talám azért-is, mert egy velös, valódi erköltsi tudomány 's egy boldog életnek várása a' Japoniak' állapotjával 's erköltseivel igen meg-

egygyezett. Majd seregessen jöttek-ki a' Missionariusok 's a' kereszténység vallás elterjedett.

El lehet gondolni, mint boszszonkodtak ezen a' *Bontzok*. Kampfer, egy érdemes német utazó, úgy festi-le ezeket, mint önnönös haszntalan fanatikusokat, a' balvélekedés' rabjait, kik ugyan az által uralkodnak a' népen, kik a' borzasztó keménység alatt kintseket gyüjtenek, kik, a' mint a' virtust predikálják 's az utolsó dolgokról szóllnak, mindég azzal fejezikbé: „hogy az Istenek' kegyelmét jobban nem lehetne megszerezni, mint a' templomok' ékesítések' és Klastromokra-való adakozások által, " kik a' népnek könnyühívőségével annyira visszaélnek, hogy saját jó tetteik' érdemét annak eladják, 's pénzéért hitelezőlevelet adnak, mellyet a' más világon fizetessen-ki. Ezek a' kereszténység vallásnak rettenetes ellenségi valának, mivel álnokságokat felfedezte. De a' közönséges megutálás és gyülölés, mellyel mindenek viseltettek erántok, nem kevéssé szaporította az új tudomány' sorsosait.

1585-ben XIII. Gergely Pápához követségbe három Japani Hertzegek érkeztek. A' Római Egyház és a' Jesuiták ezen fennyen tapsoltak. De ugyan ezen időtájban, vagy a' kereszténység vallás' meszszeterjedésetől, melly utóbb zendülést okozhatna, vagy idegenek' bérontásától tartván a' Császár; halálos büntetés alatt megtíltotta ezen vallásnak gyakorlását. Most kezdődtek-el a' veszténsek, a' Martyrok' emlékezete feljött; a' Missionariusok még búzgóbbak lettek, 's a' megtértek szaporodtak.

Az üldözés soká tartott, ha néha megszünt, meg-meg hevessebben ütött-ki. A' Spanyolok és Portugallusok, kik II. Filep' uralkodásától fogva egy Király alatt vóltak, itt azért folytat-

tatták a' kereskedést, 's ugyan azért jó mód vala benne, új-új predikállókat hozni. De a' Hollandusok' irigyſége itt mindent megrontott. 1637-ben a' Japani Csáſzár előtt a' Spanyoloknak egy öſzveesküvéseket fedték-fel, 's megbizonyították azt levelekből, mellyeket, mint magok mondották, egy elfogott hajóban leltek. A' Spanyolok ezt mind váltig rágalmazásnak kiáltották. Azonban a' Japani kereſztényeknek felkelése, a' kik mintegy 30. ezeren Arima városában öſzveſereglettek fegyveressen, ezen feltételjek felöl a' Spanyoloknak kevéssé enged kételkedni.

Ez okozta amaz emlékezetes parantsolatot, mellyben minden idegeneknek, még a' Chinabélieknek is egy általján eltiltatott a' bémenetel; 's az Orſzágbélieknek pedig halálos büntetés alatt a' kimenetel. Ugyan azon parantsolatban minden kereſztény fogságra ítéltetett 's a' ki predikállóikat feladja; annak nagy ſumma ígértetett. Az az egygyetlen egy kegyelem, melly a' Hollandusoknak ajánltatott, hogy Bongó ſzigetében közel Nangazachi városhoz kiköthetnek; de ezt-is csak úgy nyerték-meg, hogy előbb meg kelle esküdniek, hogy a' Portugallusok' vallásának nem ſorsosi, 's nagyobb erősſégül, mint mondatik, egy kereſztet lábbal tapodtak. Oda viſzik árujokat 's ott határoztatik-meg az árra. Ha egyſzer vagy másſzor betsületből az Udvarhoz ereſztettnek, az örök mindenütt ſzemmel tartják őket, 's megesküſznek, hogy minden jártokról tettekről ſzámat adnak.

A' melly ſokféle Szakadások vagynak a' Japaniak között, olly kevés vallásbéli villongás. Ebből kitetſzik, hogy a' kereſztény vallást csak azért írtották-ki, mivel az Orſzágot

a'

a' felfordúlástól féltették. Az újjatvonások, perek, önnönös tzélok ſzeplősítették-meg Chinában és Japanban az Evangyeliom' ſzentségét, és verették-ki a' kereſztényeket.

Emlékezetre-méltó még a' Japaniak' vallásbéli ſzokásaiknak hasonlítása az Europaiakéhoz, a' millyenek: a' Hierarchica állapot, valamelly módja a' ſzentek közzé-való ſzámlálásnak, processio, bútsújárás, klastromi ſzigorúſág és poenitentzialis testi gyakorlások, lámpások, viaſzgyertyák a' templomban, az imádkozás közben holmi olvasó forma, bizonyos órákban imádságra-való harangozás, 's a' mi még tsudálhatóbb a' kereſzt-jellel-való élés, mellyet ott András-Kereſztje módjára tsinálnak. A' legmeſzſzebb földönn-is egy formán járhatna az ész, kivált az isteni tiſztelet körül. De hol vagyon a' kereſztényſégen-kívül az a' felséges képzelet a' legfőbb Vagyonſágról; hol az a' mesterség nélkül-való erköltstudomány?

HARMADIK TZIKKELY.

Persia és a' Nagy Mógol' Birodalma.

Chardin', egy híres Frantzia Utazónak idejében, ki kétſzer járta-meg Persiát 's 1713-ban halt-meg, még ez virágzó Orſzág vala, legalább az Udvarnak pompájára 's a' nagyobb városok' népesſégére nézve; de a' mellyek néha tsalóka esmértető-jelek. *Ispahant*, a' fővárost bátran egybe lehetett vetni Londonnal, *Taurisz* és *Cachan* jeles kereskedővárosok vóltak. *Schach Abbas*, egy kegyetlen, de okos

és

és vitéz fejedelem elvette a' Törököktől, a' nit Persiában elfoglaltak; A' Portugaliusokat az Angolyok' segedelmével 1622-ben *Ormus*-ból kiverte, azon gárdát, melly a' Török Jántsárokhoz, vagy Muſzka Strelitzekhez hasonlított, eltörlötte 's tette magát függetlenné. Ö 1629-ben meghalt.

Az ö utánna következett Királyok tehetetlen Despoták valának, kiket a' Szerailnak puhaſága megtompított, 's a' Heréltek, kikre az Orſzágot bízták, bírtak. Onnént támadtak a' ſok ſzerentsétlenſégek, felfordúltságok, zendülések. 1638-ban a' Törökök Bagdadot rajt'-rohanással elvették. Az Aghwánok, Tatár faj, kik a' Kandahári Hegyek köztt, Nagy Mógol' birodalma felé, laktak, pártot ütöttek egy illy gyámaltalan és még-is kemény uralkodás ellen. Az Eſzaki tartományok úgyan azt tselekedték. A' Szófi, ki 1722-ben lakovárosában ostromoltatott, a' pártütök' fejének megadta magát, ſöt leányát-is néki adta.

Az alatt, hogy a' pártos Persiában dúlt, 's a' Törökök és Oroſzok-is ezen alkalmatosſágot haſznokra fordították, előáll ama' híres Nadír vagy Thamas Culichan, az az Thamas' ſzolgája, egy páſztornak páſztor fia, bátor és nyomos férjfiú. Hogy egy ſereg rablókat öſzveſzedett, Thamásnak, az utolsó Sophi' fiának ajánlja ſzolgálatját. Majd hamar egy egéſz Armádiára tett ſzert. Ispahan és egéſz Persia alája vetette magát. A' meggyözetett 's megſogattott pártos fejvételre itéltetett. Culichan, a' ki ſzínből Thamás' fejedelem' ſzolgajának neveztette magát, maga ſzedte a' gyözödelem' gyümöltseit. Kiſzúratta Thamas' ſzemeit és 1736-ban Schach Nadír' név alatt, Persiai Király lett. Több elveſztett ütközetjeik után

után a' Törökök véle megbékélltek, Bagdadon kívül mindent viſzſzaadván. Az uralkodni vágyás, mint a' fösvényſég nem esmér határt. Az elöbbi páſztor, most Persia' ura már a' Nagy-Mógol' birodalmát, 's kintseit kájjogja, 's azért belé köt.

A' Nagy Mógol' birodalma, melly nevét Genghis-Chan' Tatárjaitól veſzi, egy nagy réſze Indiának, 's az egéſz világon a' leggazdagjabb Orſzág mind az ö drága és kimeríthetetlen terméseire, mind azon véghetetlen ſummapénzekre nézve; mellyeket az Europai hiúság és pompaüzés oda hord. Itt uralkodóskodik mindenek felett egy Despota, a' ki ferdik a' gyönyörüſégekben, buta rabokon, 's az ö helytartói a' tartományokon hasonló tyrannusok, kik a' jobbágyok javait felfalják. Melly kár, hogy ezen ſzép 's gazdag vidékeket a' pártütés' vérhabja áztatja!

A' XVII. Század' közepe tájján Aurengzeb az ö attyát a' Nagy Mógolt kivetette a' felségſzékből, három testvérjeit, kik a' lázzadásban ſegítöi vóltak, megölte, 's India félſzigetnek napnyúgotti nagyobb réſzét, egéſz innen a' Gangesig meghódította. Tsak elbámul az ember, ha olvassa Tavernier-nél az ö thrónusának leírását, a' hol tizenkét, nagy gyöngyökkel rakott oſzlopok tartanak egy drága kövektöl ragyogó égmenyezetet, mellyen fellül egy páva, 's ennek farka gyémántból 's a' legdrágábból, a' mi a' világon vagyon, van kirakva. Illy kintsek 's aſzſzonyi ſzokások mellett nehéz a' hartz' fiainak ellent állni.

Schach Nadír megtámadja Aurengzeb' unokáját, 's a' Mógolihoz képest kisded ſeregével majd foglyává tette azt. A' fövárost megvette, az ott vólt kintseket, mellyeknek betsét

több,

több, mint négy ezer milliomra tették, elfoglalta, a' nagy Hingoſztani Birodalomnak három Királyſágát Persiával öſzvetsatolta, a' többieket egy Vice-Király alá vetette 's adófizetőkké tette, a' kifoſztatott ifjú ſejedelemnek tsak az üres Csáſzári nevet hagyta. Őtet-is elérte a' nagyravágyódásnak ſzokott gyümöltse, viſzſzajöttével Orſzágába az ő rokonyjától orozva megölettetett. Az óltától-fogva Persia és Hindoſztán ſzüntelen a' belső tüzeknek tárgyai. A' ſzéleken lakozó Angolyok és Frantziák haſzon végett ſokſzor belé keverednek. Talám egykor megtanúlják tőlök az Indusok a' had' mesterſégét 's öket írtják-ki.

Ázsia 's különössen India az okoskodó tanúlni kívánásnak-is fontos letzkét ád. Itt talál az ember olly erköltsöket, ſzokásokat, vélekedéseket, mellyeknek régiſége a' Századok' mély éjjelébe rejtezik-el. De ugyan itt látni, mint gátolja az éſz' kifejtödését és a' munkáſságot az óság' vak tiſztelete. A' Chinaiak, kik több Századokkal a' Görögök előtt, feltalálták a' tsillagvisgálást, mái napon ſem tökélletesſebbek a' tudományokban 's ſzép mesterſégekben. Azt hiſzik, hogy mindent tudnak, 's pedig tsak keveset; ſemmi előttök nem betses, mint az ő Nemzetjek és Őſseik.

Hogy egyſzer az Indiaiakat Barbarus népek hódították-meg, inkább mindég alább ſzálltak. Ez a' nép, mellynek a' terméſzet olly ſok emberiſéget és jó elmét adott; ez a' nép, melly a' Schach-játékot, 's hihetőképpen a' ſzámakat és mathematica tudományokat kitalálta, hasonló a' Görögökhez, kiknek megalatsonyíttatások olly nagy gyalázat. A' lélek' által-bujdosásáról-való tudomány még a' barom eránt-is érzékennyé telzi. Az ő atyai

vallá-

vallások' alkotmányja most-is meg van, mellyet Holvel Anglus, és Anquetil dü Perron Frantzia, mint igazat úgy adnak-elő. Ezen *Zend-Aveſzta* (Zoroaſztes könyve) ſzerint, a' véghetetlen Vagyonság teremtette a' világot 's igazgatja-is azt; minekutánna ſokan az ő tökélletes teremtményjei közzül ſzabadſágokkal viſzſzaéltek vólna 's néki engedetlenek valának, tehát arra büntette őket az Isten, hogy halandó testekben éljenek; a' lelkek halhatatlanok, 's tselekedetjeik ſzerint jutalmat, vagy büntetést fognak venni. Azt állítják, hogy a' Braminák, Baniánok, Gentousok 's a' Guebrák ezen tudományt tartják; de ók melly ſok mesékkel 's bolondſágokkal megtetézve!

A' régi Brachmanok emlékezetessek valának az ő felette nagy keményſégekért az erőltsökben, mellyek a' virtus' alapigazſágain épültek. Az újjabb Braminák (Indiai Filoſofusok) Dervisek, (Szerzetesek) Fakírok (Remeték) ſok ſzázadoktól-fogva buta és álnok Fanaticusok, kik ſzenteknek tartatják magokat, és a' poenitentzialis testi gyakorlások által a' köznépet vakítják. A' heves, külömben a' levegő' forróſága által még jobban felgyüjtött képzelődés, terméſzet ſzerint a' balvélekedések között egéſzlen megzavarja az elmét, annál inkább, mivel a' lélek a' legnagyobb puhaſágnak veti magát. Ez az oka olly ſok megfoghatatlan ſzokásoknak. Látni még ma-is, a' legboldogjabb élet' reményſége alatt, mint égettetik-meg magokat az Indiai házastársok férjeik' rakástüzeiken tellyes örömmel. A' ſzelíd és egyſzer'smind félénk nép, ha balvélekedések által vezettetik, hamar kegyetlen és gyilkos leſz maga eránt.

AZ

AZ ÉJSZAKI TARTOMÁNYOK' HISTÓRIÁJA.

Jegyzés. Itt folytatnom kellene ezen Országok' történetjeinek leírását úgy, a' mint az a' VIII. Kötet' végén megszakadtt, az az a' XVII. Századnak hanyatlásától-fogva; de igen megütköztem benne, hogy ezen: *Világ' közönséges Históriájának*, első Szerzője, az Éjszaki Országok' historiáját tsak a' VI. Kötet' végével kezdvén a' 447-ik lapon, azt-is tsak a' XIII. Századnál, 's ezen Országoknak előbbi történetjeket az elsőbb Kötetekben sehol nem találtam: ugyan azért a' mit még a' XIII. Század előtt felőlek tudni lehet, itt mindenek előtt rövideden megjegyzem, 's azután úgy akasztom-meg a' fonalat a' VIII. Kötet' végénél.

Valamint minden egyébb régi történetek, úgy vagyon az Éjszaki história, merő mesék' fátyolával körül szőve, ha annak első idejére viszszamenünk; azonban az igazságnak holmi esmérhető vonásai még-is kitündöklenek azon. Úgy mondják, hogy Othin vagy Odin lett vólna Dánia, Norvegia, Svecia Országoknak alkotója. Ez, az eldődi pogány világban, egy közönségessen imádtatott Isten vala. Minden kétség-kívül egy érdemeivel és nagy tetteivel fényes férjfiú, a' kit az ő idejebéli vadon nép annyira maga felett felmagasztaltatottnak érzett, hogy azt fellebb-való Vagyonságnak vélte, kiben életében isteni erő lakozott, halála

után megditsöíttetést érdemlett. Az ö személyjét, mint egyébb Herosok — Böltsek — Törvénytévőkét a' régi világ igen megsokszorosította. Valamint vagyon több Hermes, Zoroaster, úgy vagyon nem csak egy Odin. Azon három közzül, a' kik vóltak, az utolsó úgy látszik, hogy 70. esztendőkkel Kristus' születése elött Tanais' vagy Don' vidékéről jött Éjszakra. Fortély, okosság és vitézség által nagy foglalásokat tett. Az ö barátját *Niord*-ot Uplandia — és Haimdalban uralkodóvá tette a' Svekusokon, egy másik barátját Skaniában a' Dánusokon; a' maga fiának *Szeming*-nek a' Norvegusokon való uradalmat adta *Nidrosziában*. Egy másik fiát *Skiöld* ot tette Szelandia', a' körül fekvő kis szigetek, és Jutzia' egy részének urává. Ettől neveztettnek az utóbbi Királyok *Szkioldungerek*, vagy Szkiold' maradékinak. Ha igaz, ez a' fejedelem építette Lethra' városát a' Dániai Királyok' lakhelyét. Az ö attyafia Frejus, vagy Frotus, a' béke' szerető, uralkodott Kristus Urunk' idejében.

Mintegy felén a' kereszténység III. Századnak virágozott *Dan*, ki Mikilattinak, az az kevélynek neveztetett, Skaniában mint Király. Olufát a' Szelandiai Hertzegasszonyt feleségül vévén, az ö Országával, a' valódi Dánusok' legrégiebb honnyával, öszvekaptsolta ennek tartományjait Szelandiát és a' szigeteket. 'S úgy látszik az ö neve adta az egész Országnak is a' *Dánia*, vagy lapány föld, nevet.

Majd nem sokára ismét kissebb Országokra oszlott az ö birodalma, mellyeknek Királyjai között a' Lethrai legnagyobb vala. 650-ik' táján Vidfadme Ivár, Skania' Királyja, egy hatalmas fejedelem vala, ki Sveciát, keleti — és nyúgodti Góthiát, Szelandiát, Pomerania' egy

részét

réſzét és Borussiát bírta. Az ö utánnavalók Harald Hildetan, Sigurd Ringó, Regner Lodbrock ſokkal nagyzották ezen hatalmat; mégis egéſzlen egygyütt ezen birtok nem maradott. A' megoſzlott Királyok, Vice-Királyok, Vazallusok között kitettek magokért a' Jutziai, kivált Dél-Jutziai az az Schleſzwigi uralkodók. Nagy Károly' idejében elnyomták a' Lethrai Királyok' tekintetét. Azonban a' Dél-Jutziai két Királyoknak Gottfried — és Hemmingnek hírtelen halálok után, a' külömbféle Házból eredett Hertzegek között az örökös ſuccessión nagy vetélkedés támadott. Ketteje ezen Hertzegeknek Harald és Erich, a' többieknek ellent nem állhatván, kegyes Lajost a' Csáſzárt hívták véd — és ſegédül, a' ki nékiek Friziában és Holzatziában örökös jóſzágokat kötött oda, 's mindent megtett azon kötés alatt, hogy kereſztényekké legyenek. Ezeknek példája 's a' pogányokat-térítök' iparkodási, kik N. Károly' idejétöl-fogva terjeſztették immár Éjſzakon az Evangeliomot, még a' ſzünteleni véres villongások között-is gyarapították a' kereſztényſéget. Kegyes Lajos alatt különössen fáradhatatlan vala a' bálványimádás' és vakság' megrontásában Holzatzia, Schleſzwig és Dániai réſzeken a' Hamburgi 's Brémai Érsek *Anſcharus*, 's az ö törekedéseinek gyümöltsei tartóssak maradának.

Az öreg Gorm, a' ki 855. tájban ült a' Lethrai felſégſzékre, a' Vice-Királyokat az elöbbi függésre akarta hozni 's a' kereſztény vallást elnyomni. Az elsöben ſzerentsés vala, Schlezwigin kívül minden kissebb Jutziai Királyokat Királyi páltzája alá hódítván; de bátor azért a' ſzomſzéd Száſzokkal ſokat viaskodott légyen-is, a' kereſztényſéget Orſzágiban meg

nem ronthatta. Végre I. Henrik, Német Király, nagyobb pallérozódottságával 's jobb hadi-mesterségével a' még faragatlan Dánusokon tökélletes győzödelmet vett, melly után Gorm kéntelenittetett 931. a' Német Királynak megengedni Országát egész Szliáig kiterjeszteni, Schlezwig városában egy Szász coloniát letelepíteni, 's egy marchionatust felállítani. Igaz, hogy tsekély föld az, a' mit Sley és Egdora között Henrik az ő Országához kaptsolt, ugyan azért a' XI. Században élt Brémai Kanonok Adámon-kívül kevés historicusok érdeklették ezen dolgot.

Az *Öreg Gorm*, a' kit a' keresztény Irók, mivel vallásoknak ellene vólt, talám kegyetlenebbnek festenek, mint vólt, Thyra névü feleségétől Knutot és Haraldot nemzette. Knut, az attya' gyönyörüsége, még ennek életében már egy részén a' Dániai Országoknak helytartója vala, szerentse ha öttsétől nem, erőszakossan megölettetett. Ezután attya-is nem sokára meghalt, 's így Harald, a' mint hozzá lehet vetni, mintegy 935 ben kezébe vette a' kormányt. Ő néki, hogy a' több illy nevü Királyoktól megkülömböztessék *Blaatand* vagy Kék-fog nevet adtak.

Harald Blaatand emelte leginkább Daniának hatalmát és tekintetét. Ő épitette, erősítette, vagy nagyobbította-meg Schlezwignél ama' három mértföldnyi hoszszúságu, Dannawirk nevü kőfalat a' Szászok és Szlávok bérontása ellen. A' Jomszburgi erősséget ő épitette Pomeraniában, 's egy új Dániai coloniával telepitette azt meg. Harald Harfager, Norvegiai Király' fiainak viszszálkodásokban részt vett. Richardot, a' Normandiai Hertzeget, a' Frantzia Királyoknak Tenger-túli Lajosnak és fiának Lothárnak

nak ſzorongatásaik ellen védte, midőn 945-ben a' Diva folyó' kifolyásánál egy erős hajós hadi-ſereggel megjelent, és 961-ben a' nyomattatott Hertzeg' ſegedelmére egy új rettenetes hajós ſereget küldött. Mint Heros, mint törvénytévő egyformán tündöklött a' Dánusok — Friziusok — és Holzatziai Száſzokon. Lethrából Roe-kildiábar tette-által lakását. Ha meg nem kereſztelkedett-is; de még attya' életében felvette a' kereſztény vallást.

Réſzből a' Schleſzwigi Marchiónak megölettetése 's azon Követeknek, kiket Nagy Otto a' Dániai Királyhoz, botsátott, Dánus jobbágyok által lett kivégeztetések, annyira felháborították az úgy boſzſzonkodó Csáſzárt — mivel a' Király valamelly nyúghatatlan Német-Orſzági Vazallusnak ſegedelmet ígért —; hogy mintegy 972-ben Otto Haraldra rajta-üt, minden vitéz maga-védlése mellett meggyőzte 's addig meg ſe békélt, míg a' Király Orſzágaiban a' kereſztény vallásnak ſzabad folyamatot nem ígért, magát, feleſégét Gunildát, 's kisded fiát Szuendet vagy Szvenót meg nem kereſzteltette. Ezen utolsót a' Csáſzár maga tartotta a' kereſzt vizre, 's az ő tiſzteletére *Svenottó*nak neveztetett.

Azonban a' béke nem ſokáig tartott. II. Otto jövén az uralkodáshoz, Harald tartván, hogy az ő ſzomſzédi igen erőssek leſznek, a' Száſzok, a' Csáſzárnak vetélkedő attyafiát Hetzilo, Bavariai Hertzeget annyiban ſegítette, hogy 974-ben Szaxoniát feldúlta. Haſztalan ostromlotta a' Csáſzár Dannawirket, felkellett hajóit keresni, 's Holzatziában telelnie. A' kinyiltt tavaſzſzal Holzatziában 's egyébb birtokaiban egy nagy ſereget gyüjtetett, rajtament Donnawirken, de mivel azt ama' híres Hagen,

Norvegiai Helytartó, ki a' Király' ſegédje vala, vitézen védelmezte, a' Csáſzárnak újra hajóra kellett ſzállni. Bernhard, Száſzi Hertzeg' és Henrik, Stadti Gróf' ſzavára a' Csáſzár még egy próbát teſz. Olof Trygwason, utóbb híres Norvegiai Királynak fortélyja haſznált itt néki, a' ki gyantás hordókba ſzáraz veſzſzöt tömettvén, azokkal az erdôt meggyújtatta 's a' Dánus örzö ſereget azzal elüzte. Otto a' Sley' torkától a' tengeren tovább viſzi ſeregeit, 's bellebb hat Jutziába. Harald egéſz erejével ellene megy, a' ſokáig kétséges hadi ſzerentse után a' Csáſzár gyözött. Harald a' Lymicus öbölbe fut *Marsey* ſzigetébe. Itt a' Csáſzár és Király öſzvejövén megbékélltek.

Belsö nyúghatatlanſágok nem ſokára mind az Orſzágnak mind a' Kereſztényſégnek nagy vágást adtak. *Svenotto* Harald Blaatandnak fia, ki még gyermek korában megkereſztelletett, minden pogány módon gondolkozókat réſzére bírt 's fegyvert fogott attya ellen. A' magát bátran védlö öreg Király Jomſzburgnál, a' Coloniák' fejétöl Palnatocktól megölettetett. Svenotto, a' ki nem csak Schleſzwig körül, hanem Saxoniát-is elpúſztította, még egyſzer kénſzerítette a' Csáſzárt Dánia ellen fegyvert fogni. Ezen nyúghatatlanſágok még III. Otto alatt-is tartottak. Ez egykor bérontván Dániába gyöztes lett. Az-is még emlékezetes, hogy *Suend Tvesktäg*, az az elválaſztott ſzakállú, Király-is egy hatalmas fejedelem vala, ki Angliát elfoglalta, 's minekutánna a' kereſztény hittöl való elhanyatlását keservessen megbánta, 's újra arra tért, ott meghalt.

Majd még korábban öſzveolvadott egy Orſzágtestbe ama' ſzint' úgy ſzéllyel tépett Norvegia, mint Dánia. Harald Harfager (az az Szép-

Széphajú) a' ki az Othin' maradékjaiból származott Hertzegek' egygyikének tartattatott, vitte ezen nagy munkát végbe, a' ki harmintzegy Norvegiai Királyokat meggyőzvén, lett egy a' leghatalmassabb fejedelmek közzül. Az ő uradalma egész Findmarkig kiterjedett. A' megelégedetlen Norvegusok' egy része, hogy Harald Harfager' uralkodásától megmenekedjen, Izlandia és Faro szigetekbe futott. — Vélek együtt oda bújdosott a' história és poësis, a' nemzetség' lajstromban és a' ditső Ősök' nagy tetteiben való magagyönyörködtetés. Itt a' békesség' és szabadlág' kebelében nevelkedtek a' szigetnek meszszesége és az éghajlatnak hidegvólta mellett költők és történetjegyzők, a' kik ténta, pergaména, papiros nem lévén fák' külső héjjaira, megfaragott páltzátskára, köre, oszlopokra jegyzették-fel a' fontossabb dolgokat. — Harald Harfager fiai közzt elosztotta az Országot, de úgy, hogy az öregjebbik Fő-Király légyen. Ebből veszekedés lett, míg végre sok vérontások után Olof Trygwason, Harald Harfager' maradékja nyerte-el a' koronát. A' fentt említett Hagen Jarlt agyon ütötte, a' kereszténységet Norvegiában és Izlandiában terjesztette, megerősítette, 's Nidrosiát építette. Végre ezen vitéz 's ditsősséges Király, *Suend Tveskiäg*, Dánus Királytól, ki magát a' Svekusok és megelégedetlen Norvegusokkal öszvekaptsolta, megölettetett.

Hogy a' Dánusok és Norvegusok, kik néha Normannusoknak neveztetnek öszvessen, nem tsak hazájokban munkálódtak, hanem hogy a' legmesszebb Országokba-is kihatottak, Germania' széleit elpusztították, Britanniát, Frantziaországot, Normandiát elfoglalták, Olasz-Országban-is vitézen hartzoltak

légyen, azt az utóbbiakból még jobban meg fogjuk látni.

A' fellebbiek ſzerint tudva van, hogy Othinnak utitársai és nemzetſége Sveciát-is birták. Midőn ő ezen Orſzágba jöve, ott Gylfo, Gore' unokája, Forniothus' maradékja (ki Jotalandia' és Finnlandia' Királyjának neveztetik) uralkodott. Othin' következőjétől és fiától Ynguetől az ő utánna valók a' Királyi Házban Ynglinusoknak neveztettek, mint Daniában Skioldtól a' Királyok Skioldungoknak. A' VII. Kereſztény Században az Ynglinusok' nemzetſégéből ſzármazott Ingiald Illräda tizenkét kisſebb Királyokat barátságossan magához kinálván, 's több napokon ott tartóztatván, egygyik éjjel az ebédlőpalotát hegyibek gyújtották. Így utóbb az egéſz Orſzág' független urává lett; még is közel az egéſz Nemzetnek vélevaló megnemelégedése mellett igen könnyű vala a' Skaniai Király Iwar Widfadmenak ötet megtámadni. Ingiald azon halál' nemét válaſztotta, mellyel két ízben olly ſokakat kivégezett, egéſz familiája alatt meggyújtja a' Királyi palotát 's lett a' lángok' ragadományja. „Per quod quis peccat, per idem punitur et idem. Ki követ hajt égre 's leesik fejére, Nem jajgathatja ſebjét."

Iwar Widfadme, az az: meſzſze terjedő kezű, egyſzerre Svecián, Dánián 's több tartományokon uralkodott. Ő utánna leányja után-lett unokai Herald Hildetan és Randwer, 's utóbb *Sigurd* Ringer birodalmaskodtak. Ezen utolsó az oſztályt egéſzlen felbontván Iwar minden birtokját maga alá hajtotta. A' VIII. Század közepe lehetett, mikor virágozott, és lett egy Királyi Háznak törzsök-attya, a' melly ő tőle *Sigurdi*nak neveztetett, 's 1060dik eſzten-

eſztendeig magát a' Swed felſég-ſzéken megtartotta.

Sigurd' fia Ragnar Lodbrock birta Sveciát és Dániát. Halála után az elsőt öreghik fia Biörn Jernſzida, az utolsót iſjabbik fia *Sigurd* nyerte-meg. A' Vice-Királyoknak hatalma ezen időben nagy vala. Dániával Svecia már régen békeſségben élt. A' Svekusok ſeregeik többnyire napkelet felé indúltak. Erich Edmunſzon, ki-is 883-ban halt-meg, meghódoltatta Finnlandiát, Karéliát, Eſztoniát 's Kurlandiát. Az ő unokája Erich Szegerſäll (a' győztes) minekutánna testvére' fiát Styrbiörnt meggyőzte, ſzerentsés hadat viselt a' Dániai Királlyal Svend Tveskiäggel, a' ki viſzont ſzép egygyetértésben élt Szegerfäll' fiával Olaf Skötkonunggal (az öbelivel.) Mind ketten frigyessek valának, midőn 1000-dik eſztendőben ama' híres Norvegiai Királyt Olog Trygwasont meggyőzték.

Már Olaus Skotkonung előtt kezdetta' Kereſztényſég Sveciában emelkedni. Anscharus, előbb Corbejai Barát, azután Hamburgi Érsek, ki magát egéſz Éjſzak' megtérítésében érdemesítette, a' Világ' megváltójának tudományját maga predikálta Sveciában. 'S ugyan hogy egyſzer Olaus Skotkonung magát, fiait, udvarát megkereſzteltette, még mélyjebb gyökeret vert ott.

Dánus — Norvegusok és Svekusok valának azok-is, a' kik *Ruſzſziában* Warägiak neve alatt magokat emlékezetessekké tették. Ezen nagy birodalom, melly a' Tatár' járom alatt annyira meghomályosodott, a' régi időkben híressebb vala, 's az egyébb Éjſzaki Orſzágokkal többféle kötésben éle. A' régi Éjſzaki Historikusoknál *Garderyk, Holmgard, Ostrogard,*

Austurgard név alatt fordúl-elö. Az utóbbakat viselte, mivel a' Scandinaviaiaknak Keletre esett. Ruſzſzia utóbb feljött nevezetje.

Herodotus' bizonyítása ſzerint Ruſzſziának némelly környékeiben, a' több nemzetek mellett Borysthenes és Tanais között *Scythák* laktak. Ez egy olly név, mellyel régi időben több egymástól külömbözö Nemzeteket jeleltek, mellyel ſokſzor a' tudatlanſágot fedezték; de itt Herodotus meghatározva kinevezi azokat. A' későbbi nagy vándorlásaiban az Ázsiai 's egyébb Nemzeteknek, egy meglehetös réſze déli Ruſzſziának — a' mái Ukránia 's Belgorodi kerület — ezeknek ragadományja lett. A' nyúghatatlanſágok között végre a' *Slavok* maradtak a' győztessek, ez a' nagy nemzeti faj, melly úgy látſzik eleintén *Vistula*, *Dneper* és *Don* körül lakott, 's utóbb megſzámlálhatatlan tsapatokban a' Duna mellett Magyar, Lengyel, Muſzkaorſzágban, Albis mellett és a' Balticum tenger körül kiterjeſzkedett. Ezeknek egy réſze az V. vagy VI. Században Kiowot, egy másik Novogardot épitette. A' IX. Százban ezeket a' Warägiak háborgatták 's meggyözték; de Nowgorod vér-ſzemet vévén, felláz-zadott, külföldi urait elüzte és független Orſzággá tette magát. Azonban a' tsendeſséget viſzont felforgatták új éſzveſztések. A' legnagyobb felfordúltságban eltökéllik magokban a' Novogardiak eddig vólt ellenſégeikből a' Warägiakból magoknak uralkodót válaſztani. Pompás követség által meghívattván eljönnek három leghíressebb Normanniai vitéz testvérek Rurik, Sineus, és Truwar Novogardba ſok kéſérőikkel 862-ik eſztendöben. Szineus és Truwar 864-ben örökösök nélkül meghaltak. Rurikra ſzálltt minden, a' ki egy új roppant biro-

da-

dalomnak lett alkotója, Novogardba tette lakását, ſok városokat építtetett, az Orſzág' belső nyúgodalmát fentartotta 's mind halálos hóltig nagy tekíntetben és ſzerentsével uralkodott. (879.) Az ő következői bátorſág és okosſág által mind virágzóbbá tették az ő Orſzágát.

Igor, az ő fia még neveletlen lévén, a' tutori uralkodást általvette Oleg, egy híres, győzödelmes fejedelem, de a' kinek foglalásai talám nem mind igazſágossak. E' megvette Kiowt 's tette birodalmi lakhellyé. Ezen eddig független Hertzegſéget két fő-rendű Warägiak *Oskold* és *Dir* állították-fel, kik vagy Rurikkal vagy ő előtte jöttek-ki. Oleg' alatsony ravaſzſága életekre járt. Ama' fennlátó Konstantzinápolyt adózóvá tette, a' Görögökkel ſzövetséget kötött a' Kereskedésre nézve, 's 913-an mint némellyek állítják kígyó' tsípésben meghalt. Ő alatta kezdett a' Ruſzſzus név esméretessé lenni, melly eleintén a' nagy Birodalomnak tsak némelly kisded népetskéjét jelelte, utóbb a' Görögök, a' kik ezt kevéssebbé esmérték, adták azt az egéſz Nemzetnek.

Oleg' ösvényjén járt Rurik' fia Ighor Rurikowits 913-dik eſztendőtől-fogva 945-dikig ditsősſégessen, tsak hogy a' Drewiseket nagy adóval terhelte, kik-is azért agyon ütötték. Az ő ſzép 's uralkodáshoz értő özvegyje Olgar megboſzſzúlta az ő halálát, az Orſzág' állapotját megjobbította, a' kereskedést elömozdította, fiát felvette társnak az uralkodásban, 955-ben Konstantzinápolyban kereſzténnyé lett, de a' vallást bé nem vihette az Orſzágba; mert fia állandón megmaradott a' pogányſágban. 968-an meghalt Kiowban. Az ő bátor fia *Szwätoszlaw Ighoricwits* mind annya' életében, mind azután tsak foglalni kívánt. Kemény hadiſenyítéket

ket tartott, 's maga adott abban példát, sok nemzeteket meggyözött, a' Duna mellett 80. helyeket elfoglalt, lakhelyének Preszlawt (régenten Marcianopolis, Trajánus' hugától Marcianától) nevezte-ki, változó szerentsével sokat hartzolt a' Görögökkel, *Kúrától* végre a' Petschenegi hadivezértöl megverettetett, elfogatott 's 972-en megöllettetett.

Maga tett illy osztályt fiai között, hogy *Jaropolk* Kiowiát, *Oleg* a' Drewisek' Országát, 's *Wlodimír* — a' szép Máluscha' fia — Novogardiát vegye. Mint meg szokott esni, ebből is testvéri gyülölség származott. Swenaldnak, különben igen érdemes hadivezérnek unszolására, a' ki Oleget gyülölte, ezt Jaropolk agyon ütötte, 's birtokait elfoglalta. Wlamidir hasonlótól tartván, ezen ölzveveszett báttyával, mind Országát, mind életét elvette.

Most lett *Wlamidir Swätoslawits*, ki Nagynak neveztetett az egész Russziai Birodalomnak ura. Politica okokból és hogy Anna vagy Anastasia Görög Hertzegaszszonyt elvehesse, kereszténnyé lett, 's ezen vallásnak béhozattatása eránt jó rendeléseket tett, oskolákat állított-fel, a' kereskedést elömenetelesítette, kiküldött sokakat útazni, hogy idegen nemzetek' találmányjaikat megtanúlják, és Országát sok újjan épült városokkal ékesítette. Ö alatta a' Tót betükkel-való élés egész Muszkaországba bévitetett. Az ö jó rendelései véghetetlen hasznot hajtottak vólna, ha 1015-ben történt halála elött kevéssel Országait tizenkét fiai között fel nem osztotta vólna.

AZ

AZ ÉJSZAKI TARTOMÁNYOK
A' XI. és XII. SZÁZADOKBAN.

I. Dánia.

Svend Estrithson *) Király Daniáért a' Norvegiai Királlyal Harald Hardraade-val sokáig súlyos hadat folytatott változó hadi szerentsével, melly mind két részre kevés hasznnal az 1064-ik esztendőbéli békességgel fejeztetett-bé. Szint' illy rettenetes ellenségekre talált az Országabéli papokban, kivált ama' kevély Hamburgi Érsekben Adalbertben. Tudatlanságból, balvélekedés — vagy alattomos mesterkedésből azt kívánták, hogy a' Király választassa-el magát, véle közel rokonyos hitvesétől. A' Király maga sem lévén éppen járatlan az Istentudományban 's Egyházi törvényekben az egész ürügyöt ok nélkül-valónak találta. Indúlatba jövén eleintén az átkot fel sem vette, utóbb megegygyezett az elválásban. A' közép időben nagy vala a' papi hatalom. Nem tsak az ő Német Királyoktól lett származása, a' kik Anglián-is uralkodtak, hanem magoknak az Angolyoknak ösztönözése Wilhelm a' Foglaló ellen, arra bírta őtet, hogy két ízben ment Anglia meghódítására; de mindenkor hasznontalan. Minekutánna a' Rendek' megegygyezésével a' successor eránt rendelést tett vólna, meghalt 1076-ban, mint egy bátor, tudományos és az ő Országára nézve a' históriai dolgok' hasznos elömozdításában serény fejedelem.

A'

(*) L. Gvadanyi Vil. Köz. Hist. V. Köt. 228. l.

A' több tudósok között, Adám, Brémai Kanonok sokat vett ö töle, mellyet Hamburgi Egyházi Historiájában kitett.

A' Successionalis rendszabásban második fiát *Knut*-ot, mint értelmessebbet, kívánta maga után; még-is halála után, a' mint maga elintézte, hogy Knut után akármellyik testvér következhetik a' felség-székre, Harald mint öregb Knutnak eleibe tétetett. Haraldnak *Hein*, az az puha, alkalmatlan Fénkö, név adattatott. Az ö buzgó ajtatosága és a' papokhoz mutatott szívessége barátjává tette VII. Gergelynek. Ezen bátor szívü Pápának átok-villámi rettenetessen viszsza taszították azon Megelégedetleneket, a' kik töle a' koronát el akarták venni. Uralkodásának negyedik esztendejében 1080. meghalt.

Most semmi gátja nem vala Knutnak — utóbb Szentnek — a' felség-székbe ülni, a' ki egy jó lelkü, vitéz, értelmes keresztény fejedelem vala; de ollykor kemény és fejtörö, a' papságnak határ-nélkül-való nagy tisztelöje, 's így VII. Gergely tanátsának és kívánságainak-is fejhajtó. Már a' választatás' napjan kifejtette gondolatit és érzéseit a' nép elött. „Az én bátyámat, így szóll, Haraldot alkalmatlan Fénkönek neveztétek, én lelzek néktek kemény köszörü-kö.“ Az Országtanátsban a' papoknak adta az elsö helyeket, megtetézte öket ajándékokkal és szabadságokkal. A' mint a' papság' hasznát kívánta, a' világi alattvalók szorongattattak, ebböl békételenkedés támadtt. Angliát el akarván foglalni, olly sokát késedelmeskedett a' tanakodással Schleszwigában — talám inkább tartott a' Vendusoktól — hogy a' Lymfordi öbölben öszvejött Dániai hadinép zúgolódni kezdvén, az ö öttsét Oluft Schleszwigi

wigi Hertzeget küldvén hozzá, 's a' dolgot siettette. Hitetlennek gyanítván a' Hertzeget, megfogatta 's kötözve küldötte Flandriába, az ipához. Ezenn mozgás támadott. A' hadi — és hajósfereg annyira elfzélledett, hogy a' Király Lymfiordban egy hajót fem lelt. A' fejtörökkel keményen akarván bánni, a' zendülés egéfzlen kiütött, mellynek vége a' Király' vefzedelme leve. A' pártütök Otthiniában a' Sz. Albanus' templomában megfogták ötet. Benedek az ö öttse 's több késéröi tsudáját adták a' vitézfégnek ö mellette; de mind a' Hertzeg elesett, mind a' Király, éppen midön az oltárnál az áldozatot vette, ülvén a' Sz. Albanus' tetemei mellett egy párto tól orozva agyon fzúrattatott. A' papfág ötet Martyrnak hírdette, kinek sírjánál tsudák történtek, 's az ö máfodik következöje Erich Eyegode alatt a' Pápától a' Szentek közzé fzámláltatott.

Vagy azért, hogy fzenvedéseiért pótlást vegyen, vagy mivel azt vélték, hogy ez kevessebbé fogja a' Király' halálát megbofzfzúlni, mint egyébb testvéri, a' Dánus Rendek Olufi hívták a' Flandriai fogfágból a' thrónusra. Az ö uralkodása a' nagy fzükfégröl és éhfégröl híres, honnént néki-is Éhség nevet adtak. Epekedéseiben korán meghalt, 1095-dik efztendöben.

Most jutott Erich Eyegode a' Királyi páltzához, egy nevezetes és jeles fejedelem, ki *Jónak* neveztetett. Magas, jól-költt, rendkívül erös, fzós, kellemetes, adakozó, nyiltfzívü, a' vétkek eránt kemény, a' jámborok, papok, tudósokhoz leereszkedö, maga-is tanúltt, nem tsak az Éjfzaki, hanem Deák, Német, Frantzia, Olafz nyelveket befzéllö; ha úgy kívánta a' dolog, jó katona. A' Vendusokat le-

tsil-

tsillapította. Mint igen ahítatos fejedelem Rómába ment, mint ſzarándok; de mint nagy politicus, Országát a' Hamburgi vagy Brémai Érseknek papi hatalma alól kiſzabadította. Midőn a' Német Csáſzár védſégére bizhattak ezen fő papi ſzemélyek, a' Királynak tekintetét ſokſzor félre tették. Liemar, akkori Érsek, öſzve-kapván a' Királlyal, ezt átok alá zárta. Most nem nyúgodott addig Erich Eyegode, míg a' Pápától az Éjſzaki réſzeknek egy különös Érsekſéget fel-nem kért. *Lunden* Scaniában lett az Érseki lakóhely. Ascerus, eddig ugyan ott Püspök, lett az első Érsek, a' ki 1104-ben II. Paschalis Pápától Érseki palástot nyert. Erich nem ſokáig uralkodott, többeket hadi ſzolgai közzül, talám megittasodásában, kivégezvén a' világból, ſzörnyü lelkiesméretbéli mardósásokat ſzenvedett, a' mellynek hogy elejét vegye, a' ſz. földre ſzándékozott bútsút járni, 's Cyprusban 1104-ben meghalt. Botilde hitveſétől maradott Knut Laward fia; Harald és Erich pedig ágyassaitól. Tsak két eſztendőre tudódott-meg Dániában az ő halála.

Svend Estrithson' fiaihoz most közellebb vala a' korona, mint valaha; de Svend még a' válaſztás előtt meghalt: Ubbó, vagy Ulf lomhaſágból nem válalta-fel az uralkodást, 's így következett Miklós. A' maga fiával Magnussal egygyütt nevelte-fel Udvarában báttyának fiát Knut-Lawardot. Ennek nagy talentomi irigyſéget támaſztottak Magnusban. Tartván a' lestől Knut, Saxoniába ment Lotharius Hertzeghez, utóbbi Csáſzárhoz. Viſzſzaérkezésével hazájába a' Királynak a' Vendusi hadban ſok haſznot tett, mellyért a' Schleſzwigi Hertzegſéggel megajándékoztatott. Kiengeſztelődvén a' Wendusi Királlyal Henrikkel, ez a' ma-

ga

ga fiai után ötet Successorának nevezte, 's azok 1127. és 1129-ben elveſzvén, az ö régi jóakarója Lotharius Császár a' Vendusi birtokokat most forma ſzerint az ö keze alá adta. Mivel az ö érdemei által a' Dániai tartományok eránt, magának ſzeretetet és tekíntetet ſzerzett, újra gyanúba hozta ötet Magnus, már most Dél-Gothiai Vice-Király, 's annyira megalatsonyította magát, hogy ezen derék attyafiát titkon megölte; 1131, 7. Januar. A' megölettetettnek hitvese Ruſzſziai Hertzegaſzſzony halála után nyóltzad napra ſzülte *Waldemár* fiát. Ezen rettenetes tétemányen felzeodült vólna a' nép, ha a' Király Magnust az Orſzágból el nem iktatta vólna, 's megesküdött, hogy a' nép' megegyezése nélkül viſzſza ſem jön. Azonban hitét megſzegte, 's ugyan a' Nemzet érdemetlennek talalván a' Királyſágra, Knut-Laward' testvérjét Erichet emelte a' thrónusra. Ez a' Császárt ſegedelmére hívta; de nem jött. Végre Magnus 4000 Mark ezüstöt fizetvén, Vasallusa lett a' Császárnak 's Erichnek Norwegiába kellett ſzaladni 1133. 4. Junii, honnént Nyúlſzívűnek hívattatott. De viſzontag vérſzemet vett, nem meſzſze Lundentől olly győzödelmet nyert, hogy ſok Hertzegek, Püspökök, papi, 's világi Rendek mellett az ö megesküdtt ellenſége Magnus-is elesett; az ö attya Miklós nem ſokára Schleſzwigben a' Polgároktól agyonverettetett.

Erich, már nem Nyúlſzívű, hanem Emun, az az: emlékezetes, nem tudta a' ſzerentsét úgy elviselni, mint a' ſzerentsétlenſéget. Gyanakodó, kegyetlen, boriſzák lett 's a' népet maga ellen felzendítette. Plog, a' fekete, egy jóſzágos hadiember, kinek attyát a' Király elveſztette, ezt agyon ſzúrta. Midön minden ſzol-

gai ott hagyták a' Király' testét, Erich Hagenson, (gyengeségéért Bárány) örzötte-meg azt. Erich Emun-nak egy törvénytelen fia maradott, Péter vagy Svend, ki halála' helyéért Grathe-nak neveztetett.

Most ezen Svend, Knut, Magnus' fia és Waldemar Knut Laward' fia tarthattak just a' koronához. Még egygyik sem érte-el törvényes esztendejét. Egy jóbarátjának tanáttsára Waldemár választatik 's Erich Hagenson lett a' Tutor-Király, vakmerö-bátor, de együgyü, lágy szívü, balvélekedéssel tellyes. Külömbféle környülállások arra birták, hogy Otthinia városában a' Klastromba ment. Úgy látszik a' koronát Svend' számára tette-le; de ez el nem sülvén megbánta meggondolatlan tettét. 's 1147. 27. Aug. meghalt.

Waldemár legifjabb lévén a' koronáért vetélkedök között most szintúgy Tutor nélkül szükölködött. Svend' barátjai végre vitték, hogy Szelandiában 's Scaniában öt' Királynak kiáltották. Ezzel a' Jutziaiak meg nem elégedvén Knutot választák magok Királyjának. Sok vetélkedéseik után ezen három fejedelmek utóbb megosztoztak az egész Királyságon. Mindenik megtartotta a' Királyi titulust és Waldemár Jutziát, Knut Szelandiát 's Fioniát, Svend Scaniát. De Svend minden kötés és hite mellett nem maradtt hív. Knut nál, egygyütt mind a' hárman vendégségben lévén, lesből Knut-ot megölte 1157. 9. Aug. — Waldemár-is igen megsebesíttetett, miért Svend ellen kikelt 's Wiborgnál tökélletessen megverte, a' ki-is futásnak vévén a' dolgot, egy parasztól agyon veretett.

Már tsak maga Waldemár Dánia' Királyja, szünetlen hartzolt a' Vendusokkal. Absalon

előbb

előbb Roſchildi Püspök, azután Lundeni Érsek az ő fő tanátsossa és baratja. Ott vólt I. Fridrik Csáſzár' meghívására, noha amaz ő nagy Ministerje' ellenzésére a' Launai Egyház gyülésen, a' peres pápaválaſztáson, Itt nyerte a' Wendusi koronát feudumban a' Csáſzártól, mellyet Absalon nem ſzeretett.

A' több Wendusi táborozásai között egy nevezetes, mellyben Arkon városát elfoglalta, az ott imádtatott Svantevit bálványnak tiſzteletét elrontván, annak töredékjein a' kereſztény vallást fundálta. A' Csáſzárral mindenkor jó egygyetértésben vólt, ſőt egy leánya a' Csáſzár' fiával kelt-öſzve. Hoſzſzasſan betegeskedvén végre egy Scaniából hozattatott orvosnak alkalmatlan-vólta miatt meghalt 1182.

Ezen valóban nagy Király két fiakat hagyott: Knut- és Waldemárt, kik egymás után atyai ditsőſséggel bírták a' thrónust. VI. Knut, már attya' életében kinevezett következő és egygyütt uralkodó. Haſzontalan próbálta őtet Fridrik Cs. arra venni, hogy feudalis kötelesſéget esmérjen. Absalon a' Csáſzár' követjének, a' Király' ſógorának Siegfridnek, Orlemündi Grófnak egyenessen kimondotta, hogy a' Dániai Királyi hatalom, ſzinte az, a' mi a' Csáſzári Németorſzágban, azért a' Csáſzár koránt ſem bánhat azzal úgy, mint talám Thuringiával A' Csáſzár' törekedése Bugislavus Pomerániai Hertzeg által Dániát elfoglaltatni, füstbe ment. Bugislavus elfogattatott 's lett a' Király' Vasallussa. Fridrik a' Király' hugát viſzſzaküldötte, 's VI. Knut Holzatziát, Wgriát, Ratzeburg 's Lauenburgot, mint a' házaſság' ſzerzésben lekötött tartományokat, elfoglalta, ſőt mivel a' házaſság felbontódott, feldúlatta. Tizennyóltz eſztendős öttsét Waldemárt Schleſzwigi Hertzeggé

tévén, Waldemar Schleszwigi Püspök, V. Knut' terméſzet ſzerint-való fia ellene kikelt. Ezen nyúghatatlan Pap, eddig helytartó lévén kegyelemből Schleszwigben, régi gondolatját most kisüti, hogy ö néki a' Dániai Koronához Miklós után törvényes jussa vagyon 's ugyan azért magát Dániai Királynak és Schleszwigi Püspöknek hivattatta. Azonban mind ö, mind az ö ſzövetségesse III. Adolf, Holzatziai Gróf, elfogattattak. A' Püspök egéſz 1206-ik eſztendeig fogoly maradtt. A' Gróf megváltotta magát Holzatzián, de tsak Waldemár' idejében. Knut, egy ditséretes fejedelem 12. Nov. 1201. meghalt, 's ötet követte mégditséretessebb öttse Waldemár.

II. Norwegia.

A' Norwegiai kereskedés különössen Haralđ Hardraade' fia Oluf Kyrre alatt, ki eleintén testvér öttsével II. Magnussal egygyütt uralkodott, nevekedett. Ez a' fejedelem jobbította a' földmivelést, törvényeket, erköltsöket; Püspökſégeket 's városokat állított-fel. 1087. vagy 1093-ban meghalt. Az ö fia Magnus Barfod egy jeles termetü, jó bélátású, nagy lelkü; de fentlató 's bajvívó Király elfoglalta a' Skótziai 's Mannia ſzigeteket, feldúlta a' Britanniai ſzéleket és utóbb-is Irlandia alatt halálát lelte. Ö utánna az ö fiai: Oluf, Eistein, Sigurd öſzvessen uralkodtak, a' két elsök meghalván, az utolsó a' kereſztes haddal Jerusalembe ment 's neveztetett Jorsalafar-nak. Az ö halálával kezdödtek-el Norwegia' nyúghatatlanſági, mellyek közel ſzáz eſztendeig tépték az Orſzágot.

Min-

Minden törvényes és törvénytelen Hertzegek, a' kik ha másként nem lehetett, vaspróba által bizonyították jussokat, egy egy részét kívánták az Országnak. Innént a' korona' prætendensei között véres hadak támadtak. Az elsö bajvívók valának Magnus Sigurdson és Harald Gillichrist. Ez még Sigurd' életében jelentette magát a' koronáért, mint féltestvér, 's állítását tüzi-próba' által erösítette-meg. Sigurd elválalta öttsének, de úgy, hogy az ő és fia Magnus' uralkodása alatt ne éljen jussaival. Sigurd meghalván Harald nem tartotta meg esküvését, Magnustól fele Országot megadatta, öszveveszett véle, szemeit kitolatta 's a' Klastromba vetette. Harald sem soká uralkodott, Sigurd, Magnus Barfodnak természeti fia kelt-ki ö ellene, 's ugyan ennek szekere'-farkát tolók a' megittasodott Királyt 1136-ban álom közben megölték.

Azonban a' nép még is egy más Sigurdot 's Harald' két esztendös fiát Ingót választotta Királynak. Sigurd Slembidiakni most a' vak Magnust maga vonta-elö a' tömlötzből, koronát akart néki szerezni, de ezen munka mellett mind a' ketten halálokat találták.

Sigurd és Ingó, Harald két fiai' egynéhány esztendei közös uralkodások alatt viszont két korona-prætendensek támadtak Cystein és Magnus, kik az agyon vert Harald' fiainak adták-ki magokat és egy egy fertály Országot kívánták. Magnus meghalván az Ország három részre osztódott Sigurd, Ingó, Cystein között. Ezek-is öszve kaptak. Ingó amazokat kivégezte. De az agyon ütött Cystein' barátjai Sigurd' fiát Hakon Herrebräd-en kívánták a' thrónnsra, 's az azonért való hartzban Ingö elesett. Hakon egy részt'öl megesmértetett ugyan

Királynak; de Kristina, Sigurd Jorsalafarnak leánya 's ennek férje Erling Skack, az ö öt eſztendös fiokat Magnust ſzegezték ellene. Midön ezért Hakon Erling ellen támadna, elesett az ütközetben, Erling pedig még egy ellenſéget-is meggyözött Sigurd-ot Hakon' féltestvérjét.

Erling az ö fiát, a' nyóltz eſztendös Magnust megkoronáztatta, 's a' papoknak a' Succeſſio' dolgában nagy just adott. Most már atya és fia együtt dolgoztak rajta, hogy a' Királyi Házból való Hertzegeket kiírtsák. Ezen egygyik illyen Hertzegnek követöi közzül eredtek a' Nyirfalábnak, kik az erdöben bujkálván, a' lábbeliböl kifogyván nyirfakérget kötöztek ſzáraik körül. Sverre, Harald Gillechrist unokája, Sigurd' fia, Hakon' féltestvérje már 24 eſztendös vólt, meghallotta Királyi ſzármazáſát. A' Nyirfalábúak utóbb tsak ugyan annyira vették, hogy Királyi titulust vett-fel. Ezer próbák, veſzedelmek között megforogván úgy esett-el elöbb Erling Gróf, azután Magnus. De Sverre-nek újra támadtak ellenfelei, kiket elidézni ſzüntelen fegyverben kelle lennie. Ö a' tudományoknak nem tsak ſegitöje vala, de maga-is elég tudós vólt, Némellyek ötet a' Speculum Regale-nak ſzerzöjét keresik ö benne. 1202-ben hoſzſzas betegſége után meghalt.

III. Svecia.

Hogy Olaus Skotkonung 1024 vagy 1026 ban meghalt, az ö ifjabb' fia Anundus Carbonarius, mivel törvényes ágyból e' ſzarmazott, jött a' Királyſágra. A' kereſztényſégnek olly nagy védje vala, hogy Legkereſztényjebbnek nevez-

tett-

tettnék. Az ő bátyja Emundus, ki az ágyastól eredett, azt nem tselekedte, noha külömben a' kereſztényſéget nem írtotta; de a' Pápának engedelmeskedni nem akart, a' honnént Slemmának, az az gonoſznak hívattatott. Ő véle kihalt az a' Királyi Ház, melly Iwar Widfadmetől-fogva Svecián uralkodott. Helyébe lépett a' Stenkil' Háza, a' ki az öreg Emundusnak mostoha fia vala; mert Emundus elvette Astridát, Jarl Ragwald Ulfson' özvegyjét. Stenkil attyára nézvest-is atyafias vala az előbbi uralkodó Házzal, annyára nézve pedig az Ynglingusokkal. Minden buzgó kereſztényſége 's tiſztelete mellett ama' kevély Hamburgi Érsek Adalbert eránt, még ſem engedte elrontatni az Upsalai pogány templomot. Hogy 1067. meghalt, fiai még tsak gyermekek vóltak, ugyan azért a' Jarl, vagy az ő Helytartója Hakon, a' veres, felült a' felség-ſzékre. Tizenhárom eſztendőkig tartó nyúghatatlan uralkodása után követte ötet Stenkil' fia. Ingó, a' ki Halstant maga mellé vette. Hogy Ingó az Upsalai templomot felégettette, a' pogányok felette felháborodtak ellene 's némelly Swédek Blot-Swen az ő ſogorát válaſzták Királynak. Ezt három eſztendők múlva agyon üté. A' Norwegiai Királlyal Magnus Barfoddal hadat viſelt, Halstanus és az ő két fiai még ő előtte kiköltöztek az életből, ugyan azért Halstanus' fiai következtek Filep és Ingo, de tsak az úgy nevezett Sveciában, mert Gothiában a' pogányok a' Blot-Swennek Házánál maradtak. Filep tsak hat eſztendeig; Ingo, már IV. ezen néven, nyúghatatlanúl uralkodott. Hogy ennek maradékja nem vólt, Svercherus, Ericus Arsällus' fia, Blot-Swen' unokája lett az egéſz birodalmon Király. Mert előbb a' Nyúgodti —

és Déli Gothusok Dánus Hertzeget Magnust, Miklós Király' fiát Királyoknak, a' ki Knut-Lawardot agyon ütötte 's 1134. Fodwiig-nél maga-is meghalt. Ettől 's az ő következőjétől Szent Ericustól kezdődik az Eriki és Swerkeri Házból származott Hertzegek egymást felváltó uralkodása. Swerker lovászmesterétől 1155-ön megölettetett. Az ötet követő Sz. Ericus testvérje' gyermeke vala. Az akkori szokás szerint, hogy pogányokat térítsen elfoglalta Finlandiát. A' vallásbéli szokások' megtartásában szoros vala, virá'solásban, böjtölésben, imádságban, test' sanyargatásában fellül múlt egy szerzetest. Mint a' Carthusanusok lószőrből-való harát viselt mezítelen testén. Magnus Henrichson, ki annyára nézve Ingó Királytól származtatta magát, ötet agyon ütötte. Károly Swerkerson utánn valójá megbosszúlta halálát. Ő a' szentek közzé számláltatott 's lett az Országnak *Véd-Szentje.* Knut Erichson kivégezte Károlyt, 's talám kiirtotta vólna az egész házat, ha az özvegy Királyné a' kisded Hertzeg Swerker Carlson-nal Dániába nem szaladt vólna. Erichson sokat törte eszét a' Dániában nevelkedő Carlsonon; de mégis békességben halt-meg 1199. Egynéhány esztendővel halála előtt II. Swerker Carlson neveztetett követőjének, vagy vélc egygyütt-uralkodónak.

IV. Russzia.

Wladimir, a' Nagy alatt, alig kezdett egygyesítve egész Muszkaország emelkedni, midőn tizenkét fiai között elosztva, viszont leszáltt.

Ezen

Ezen oſztály pert ſzült a' Hertzegek között, melly a' Fö-Hertzezi Háznak és a' polgároknak veſztét okozta. I. *Swätopolk Wladimirovits* Nagy Wladimirnak fia, testvérje' Jaropolk' özvegyjétöl, mindjárt attya' halála után három öttseit megölette, javaikat elfoglalta, 's Kiowba tette lakhelyét. A' negyedik testvér Jurje Jaroslaw, ki Nowhorodban lakott Swätopolk ellen 70000. népet állit-ki, meg futamtatja, a' ki-is Lengyel és Cseh-Orſzág közt valamelly kietlenben meghalt 1018-ban.

Jurje Jaroslaw Wladimirovits csak az ö öttsének Mstislawnak halála után jutott egéſz Ruſzſzia békes bírásába. A' Livonusokat meggyözte, Kiowban lakott, a' kereſztényſéget és tudományokat elömozdította, jó törvénytévö, 's meghalt 76. eſztendös korában 1055.

Némellyek ſzerint kilentz, mások ſzerint öt fiai vóltanak, kik között az Orſzágot eloſztotta. I. Isaslav eleintén két testvérjeivel Swätoslaw és Wsewoloddal uralkodott. Hadakoztak a' Törökökkel, Polowtzesekkel és a' nyúghatatlan Wseslavval. Nagy Wladimirnak ezen unokájafiát fogadás ellen bézárták. Isaslav a' Polowtzesektöl megverettetvén felbofzſzontotta maga ellen a' Kiowiakat, kiknek nem adott lovakat és ſegyvert az ellenſég' dúlásait meggátolni. Ebböl zendülés lett 's ez alatt a' fogoly Wseslav a' thrónusra emeltetett. Isaslav Lengyelorſzágban keresett és lelt ſegedelmet, elüzte pártosát; de majd nem ſoká öſzveveſzett II. Swätoslaw és Wsewolod testvérjeivel, kik miatt újra ki kelle bújdosnia az Orſzágból. Hijjában keresett Lengyelorſzágban, Misniában ſegitséget, hijjában fenyegetödzött IV. Henrik Csáfzár, Swätoslaw felvette a' Nagy-Hertzeg titulust, 's mind haláláig megtartotta magát.

Az ö öttse Wsewolod ugyan Kiowben uralkodott, de most ezt a' megengeſztelödött Isaslavnak engedte és a' ki ö mellette egy ütközetben halálos ſebjei köztt vitézen kiadta lelkét. Ö utánna I. Wsewolod Jaroslavits lett Nagy-Hertzeg. Az ö nyúghatatlan uralkodásában ſok haſznát vette a' fiának Wladimirnek noha ezis egy ideig hüſégtelen vala hozzá. Wladimir, attya' halálával, hogy a' belsö háborút elkerülje, az uralkodást II. Swätopolk Isaslavitsnak engedte. Ezen fejedelem alatt vala a' Ruſzſziai Hertzegeknek, Rendeknek legelsö gyülése 1097-ben. Meghalt egy ſzerentsés hartzban a' Polowtzesek ellen 1114. Többnyire Michailo Swätopolknak neveztetik.

Most II. Swätoslaw' fiai kirekeſztettek az uralkodásból 's válaſztatott II. Wladimir Wsewolodovits Nagy-Hertzegnek, ki Monomachnak hívattatott. Vitéz fejedelem, a' Polowtzesék' és Görögök' ijedelme. 1125-ben 73. eſztendös korában halt-meg.

Az ö fia Mstislaw Wladimirovits megérdemli a' *Nagy* nevet, mellyet néki a' Historia adott. Megverte a' Polowtzeseket és a' Lithvanusokat meggyözte. Vitéz, nagy lelkü, igaz, ugyan azért végeztéig bánta egy hiteſzegését, mellyet a' papság' engedelmével tett.

Rövid uralkodása után követte ötet öttse II. Jarapolk Wladimirovits. Alig uralkodott hat eſztendeig merö nyúghatatlanſágok között a' Polowtzes-Lengyel-és Tsudek miatt. Wladimir' ötödik fia Wätseslaw, az ö követöje alig tarthatta-meg magát egynéhány hetekig. II. Wsewolod Olgewits, II. Swätoslaw' unokája kifúrta ötet. De ezt ſem hagyta Hertzeg Perejaslaw András magát egyedül uralkodni. II. Wsewolod' kimutával az ö öttse II. Ighor tsak

13. na-

13. napig ült a' thrónuson, II. Isaslav Mstislavits, kit a' megelégedetlen Kiowiak, helyébe hívtak, öt' a' Klastromba dugta. 1155-en egy nagy öſzve-esküvést II. Isaslav elfojtott; de attya' öttsével I. Jurje Wladimirovitsal ſok veſzödſége vólt. Meghalván követte ötet öttse Rostislav Mstislavits. Ezt Isaslav Davidovitstsal Tsernigovi Hertzeggel viselt háborúban-való félénkſége annyira elutáltatta, hogy helyébe III. Isaslav Davidovits jött a' thrónusra. Jurje Wladimirovits viſzont felemelkedett, elverte vetélkedő-társát és egéſz haláláig Nagy-Hertzeg maradott. Emlékezetes, hogy 1147-en vetette-meg Moskau városának ágyát. Egy bizonyos major körül, a' hol ágyaſſával gyakorta múlatozott, Kalyibák építtettek, ezekből egy falú lett, a' falúból aprodonként város, melly végre kiterjeſzkedésére és népesſégére nézve egy lett Europa főbb városai közzül. Az ö fia Andrej Jurjewits Bogolubskj az az: Istenſzerető, nagy talentomú fejedelem, egy fő-uraſágot láttatott elkövetni a' több Ruſzſziai fejedelmeken, még a' Kiowin-is, a' ki ö mellette a' Nagy-Hertzegi nevet viselte. Az ö fejedelmi lakását Wladimirba tette, megverte a' Bolgárokat, 's alattomossan megöletett. A' thrónusra ö utánna Dmitrii Wsewolod Jurjewits, vagy III. Wsewolod következett. Véres hadat viselt a' Rezani Hertzeg Gleb ellen, gyakran megnyakazta a' Polowtzeseket 's a' többi Orſzág fejedelmeknél nagy tekíntetben vólt. Az ö idejében a' Kiowi Nagy-Hertzegség igen leſzállott, 's Galitsban egy másik Nagy-Hertzegi lakás fundáltatott. 1211-dik eſztendeig uralkodott.

Mind

Mind ezen osztályok, nyúghatatlankodások egészlen felforgatták azon Országot, melly már akkor leghatalmassabb lehetett vólna Európában. De még keményjebb sorson kellett néki általesni, t. i. a' Tatárok' járma alá kerülni.

Jegyzés. Most kérem immár Olvasóimat, ezek után azt megolvasni, a' mi a' Vil. köz. Hist. VI. Köt. 447. l. VII. Köt. 341. l. VIII. Köt. 261. lapon következik, végre pedig azt hozzá ragasztani, a' mi itt alább ezennel folytattatik.

ÉJSZAKI TÖRTÉNETEK.

A' XIV. és XV. Időszakaszok alatt az Aquisgranumi Békességig. 1748.

I. Dánia, és Norvegia.

Negyedik Fridriknek fia és utánn-valója V. Krisztian, mihelyest a' thrónusra ült, mind azon esméreteket kívánta magának megszerezni, mellyek egy olly fejedelemben megkívántatnak, a' ki maga akar uralkodni. Ifjabb korában ezt gyengélkedő egészsége miatt nem tehette. Az ő attyának viszszálkodása a' Hollstein — Gottorpi Hertzeg IV. Fridrikkel ő reá szállott. Ezen Hertzeg a' Schleszwigi Uradalomban a' szántzok' építtetését folytatta, és Sveciai segedelem-seregeket vont-bé az Országba. A' Király I. Péter Czárral, 's a' Lengyel Király-

rállyal Saxoniai Válaſztófejedelemmel ſzövetséget köt, a' melly három hatalmasſágok Svecia ellen egymásnak költsönös ſegedelmet igértek. IV. Fridrik Király a' ſántzokat elſzóratta 's a' Tönningei erösſéget ostrom alá vetette. De a' Hertzeg-is Stockholmba folyamodott, 's az Alto ai egyegyezés' kezesseit ſegedelemre hívta. A' Déli 's Nyúgodti Europában kiütött már az örökség ſzerint való következésnek rettenetes hadi tüze, 's így óhajtani kellett, hogy Alsó-Saxonia 's az egéſz Éjſzak nyúgodalomban maradjon. Már ſok Sveciai, Cellai, Lüneburgi, Hollandiai ſeregek nyomúltak-bé Holzatziába, 's Tönningen várát az ostrom alól felſzabadították, midön XII. Károly, Sveciai Király a' Nagy-Britanniai Királlyal Wilhelmel, és Hollandiával ſzövetséget tett. Koppenhaga a' Brittus, Hollandus és Svekus egyegyesült hadi hajóktól a' tenger és ſzáraz felöl XII. Károly ſzemélyes megtámadása által bérekeſztetett. Negyedik Fridrik Király általlátta, hogy itt tsak a' siettetett békeſség mentheti-meg a' veſzélytöl. A' békealkudozások a' Királyi és Holsteini Hertzegi Ministerek között, a' Csáſzári, Sveciai, Nagy-Britanniai, Brandenburgi, Hannoverai és Cellai Követek' közbevetések által 18. Jul. 1700. Oldesloëban elkezdödtek, 31-dikben Brandstätben folytattattak, 1. Aug. Travendahlba tétettek által, a' hol 18. Aug. a' béke megkéſzült. A' Hertzeg megmaradt Hollstein-Gottorp bírásában, ſzabad lett nékie erösſégeket építeni, és a' Király fizetett néki 260000. Rhenes-Tallérokat.

Mostantól fogva kezdé negyedik Fridrik Király az ö hadierejét tökélletesíteni, különössen a' hazai ſeregnek felállítása által. 1702-ban eltörlötte a' ſzolgai-jobbágyſágot. De éppen

a'

a' hazai sereg és az az ok, hogy a' nemes ember a' rávetett legénységet bé nem állíthatja, ha a' parasztot a' néki adott szabadság szerint bátran kibujdoshat, tselekedte utóbb, hogy a' parasztot mind addig születése helyéhez vala kötve, valamig a' hadi szolgálatra nem alkalmatos.

A' Spanyol successionalis hadban IV. Fridrik Király világossan nem vett részt; de mégis általengedett a' Császárnak nyóltz a' Nagy-Britanniai Királynak 's a' szövetséges Belgáknak tizenkét ezer katonákat, kik Hochstädt, Ramillies, Malplaquetnél és Oudenarde-nál a' Dánus fegyver' ditsősségéért vitézen megvívtak.

Ezen közben nyúgodalomban élt Dánia, ha bár néha a' Királyi 's a' Gottorpi Udvar, sőt Dánia és Svecia között egymás kedvetlenség támadott-is. A' Király ezen békes időt részből a' kereszténység' hasznára, részből útazásokra fordította. 1706-ban Missionariusokat küldött a' pogányok' térítésére Finnmarkiába és Tranquebárba; maga Olaszországba útazott. Ezen utazásából kettős leve az ő hasznа: egyszer, hogy a' régiség' mesterségeinek ezen hazájából számos metszett köveket, rajzolatokat, faragott képeket 's egyébb ritkaságokat vitt-bé Daniába; másszor, hogy útjában módja esett a' Lengyel-Országi Királlyal Svecia ellen összeszövetkezni, 's a' mi több, a' Czárral és a' Burkus Királlyal megkötteténdő szövetkezésnek ágyát-is megvetette. Dánia és Svecia már tsak egy kedvező időpontra várakozott, hogy régi nehezteléseit nyilvánosítsa. XII. Károly Király már akkor, hogy 1702-ben Curlandiát elfoglalta, a' Mietaui Hertzegi Leveles-tárból kitanúlta az előbbi Dániai-Lengyel-és Muszka szövetséget, 's feltette magában, mihelyest

Rusz-

Ruſzſziát és Lengyelorſzágot megalázta, boſzſzúját tölteni Dánián. Az ő testvérje' férje IV. Fridrik, Hollstein-Gottorpi Hertzeg ezen feltételeiben ötet még erősebbé tette. Hogy az után Klitsownál a' Hertzeg elesett, a' Dániai Királyi és ezen Hertzegi Udvarok köztt az egygyetértés helyre nem állott ſoha. A' meghaiálozottnak testvérje Christian Augustus Hertzeg, ki az ifjú Hertzegnek Károly Fridriknek képében tutorképpen uralkodott, óhajtotta ugyan a' Dániával-való egygyeſséget; de a' következés megmutatta, hogy a' Gottorpi Ház a' Sveciai koronához mindenha ſzított. Végre eljött az idő, a' hol a' Daniai Király reménylhette, hogy Sveciával nem minden haſzon nélkül hadat viselhet. XII. Károly Pultawánál a' Muſzkáktól a' legutolsóra juttattatott. Ennek híre futamodván a' Dánusok élni akartak a' jó alkalmatosſággal, 28-dik Octoberben 1709. a' Dániai réſzről a' hadi-nyilatkoztatás kihírdettetett. A' Dánus Sereg béront Skaniába; de 1710-ben Helſzingburgnál *Steenboek* Gróf, Swéd hadivezér által ugyan tsak megverettetett, 's kéntelen vala magát Daniába viſzſza venni. A' Swéd hadi hajós ſereg ſok terhes és kereskedő Dánus hajókat felhajháſzott, végre meglelte a' hadi-hajókat-is a' Kiögi öbölben ütközö rendbe állítva. Gróf Wachtmeiszter, Swéd Admiralis itt megtámadta öket. Az elsö tüzet Dannebrog nevezetü hadi-hajónak kellett kiállani. Az azon vólt Dánus Commendáns Huitfeld minden vitéz védelmezése mellett látván, hogy a' hajó a' maga tüzétől ezennel lobbot vett, nem vala más ſzabadúlás, mint a' vasmatskák köteleit elvagdalni 's a' ſzárazra nyomülni. De ekkor az egéſz Dánus hadi hajósſereg, ſöt Kiöge városa-is a' végső romlásra jutott vólna a'

tüz

tüz miatt. Ugyan azért megtiltotta Huitfeld a' köteleket elvagdalni, az elsőbb ágyúkból ſzünetlen tüzeltetett az ellenſégre, az alatt hogy a' hajó' egéſz hátulja tüzben volt, lelkének legnagyobb jelenlétével tette a' rendeléseket 's várta az elvégező ſzempillantatot. A' tüz egéſz a' puskaporos oſztályig harapódzván, a' hajó egyſzerre felvettetett, 's Huitfeld és az ő társai ſzép halált haltak a' hazáért. Olly vitézen védte magát a' Dániai hajós ſereg, hogy Wachtmeiſzter Grófnak-is Karlſzkrónába kelle magát elrongyollott hajóival viſzſza húzni.

Mivel a' Swéd kikötőhelyekben a' pestis uralkodott, melly nem ſokára a' Dániai réſzekre-is általſzökött, a' Dánus Király Németorſzágba vitte-által a' hadi tüzet, az ottani Swéd birtokokra. Wizmár körülvétetett, Stralſzund 1712. a' Dánus, Lengyel, Száſz, és Muſzkaſeregektől ostromoltatott. A' Királynak hoſzſzasnak tetſzvén az ostrom, ſereginek egy réſzét Brémai és Verdiai Hertzegſégekbe vitte, 's ezeket elfoglalta. Steenbock megérkezett egy Swéd ſereggel Pomeraniába; de az élelem' ſzükvólta miatt kéntelen Holzatziának venni útját, a' hol *Gadebuschnál* a' Királlyal öſzvebukkan, 's a' Dánusoknak jeles viaskodások mellett-is az ütközetet megnyerte. Itt áz élés' nemléte miatt nem ſoká maradhatott, által ment Trave vizén, Holzatziában a' ſok ſartzot kitsikorta, 's Altona városát, mellyben az előtt eſztendővel a' kigyúlladás miatt két ſzáz házak égtek-el, mivel az utóbb másodſzor reája kivetett 50000 tallért azonnal le nem tehette 1713-ban 8. Jan. megégette. Minden esetre a' Hollstein-Gottorpi tartományokban keresett menedékhelyet, különössen a' Tönningeni erősſégben. Az ifjú Hertzeg Károly

Fri-

Fridrik, a' ki Sveciában neveltetett, 1712. Wolfvárbéli Commendánsnak írt, hogy a' Grófot, ha kell, óltalmazza. Most lép az ifjú Hertzeg' attyának testvérjével Christian Augustussal egygyezésre, Steenbock Gróf, hogy ha a' szükség úgy hozná magával, ötet és Swéd seregeit a' Tönningeni várban védelmezze. Az egygyezés titokban tartatott, 's a' Dániai Udvarnak neutralitás hímeztetett. Steenbock nem sokára reá szorúlt az egygyezésre, seregeit békérte Tönningenbe. Ezt a' Dániai Udvar neutralitást szegésnek vévén, a' Hollstein-Gottorpi tartományokkal ellenségesképpen bánt, noha azután reá hagyta magát beszéllni, hogy ez a' Hertzegi Udvarnak akaratja ellen esett-meg. Dánus, Száſz, Muszka seregek öl körúlvétettvén Gróf Steenbock, kéntelen vala magát tizenegy ezer népével foglágra adni. Tönningen ugyan nem lövöldöztetett-öszve; de igen erössen bézárattatott, és az éhség miatt kénteleníttetett Wolf-is az erösséget minden ágyúkkal, 's hadibutyorokkal a' Dániai Királynak 1714. 7. Febr. általadni. Az elmenetelre szabadságot nyert Commendánsnak hátramaradtt papirossai között a' Svekusokkal-való egygyetértésről bizonyos nyomok találtatván, a' Dániai Király ezen okból a' Gottorpi részre esö Schleszwigi Hertzegséget elfoglaltatta, és a' Dániai koronához tsatolta.

XII. Károlyt, Sveciai Királyt a' Pultawai ütközet után talált sok bajjok sem hozták békességessebb gondolkozásra. 1714-ben 22. Nov. megérkezik eddig vólt menedékvárából, Törökországból, Stralszundba 's a' hadat új buzgósággal kívánja folytattni. E' kénszeríté IV. Fridriket, hogy a' Nagy-Britanniai és Burkus Királyokkal 's a' Czárral újra öszveszövetkez-

zen. A' N. Britanniai Királynak, mint Braunfchweig-Lüneburgi válaſztófejedelemnek általengedte IV. Fridrik a' Brémai és Verdiai Hertzegſégeket mintegy kilentz Tonna aranyért. A' Dániai Admiralis egy Swéd hajós ſereget megvert Bülknél, öt jó hajóit, ſok ágyúit elvette, 's a' népet elfogta. *Rabe* Admiralis Jazmundnál viſzont megverte őket, 's Carlſzkrónába viſzſzanyomta. Rugia és Stralſzund a' Dánus, Száſz, Burkus ſeregek által elfoglaltatott és Pomeránia' egy réſzével a' Dániai Királynak engedtetett. 1716-an Wizmár-is bévétetett 's erősſége nagyobb réſzént lerontatott.

Szelandiában haſzontalan próbálván XII. Károly, béüt Norvegiába, Chriſztianiát megveſzi; de Aggerhunst és Fridrichstein híjában ostromlotta. Midőn ezen utolsó erősſéget el akarta foglalni, az alatta-lévő helyſégben Fridrikſzhallban Colbiörnſzen Péter, ottani lakos, előbb a' maga házát, melly e' végre tüzſogó ſzerekkel vala tele, azután a' többieket-is meggyújtotta, 's így XII. Károly tsak ugyan alig menekedett-meg a' veſzélyből. Azután Tordenskiold Péter, tengeri héros ſok hajóit megrontotta.

Mind ezek arra bírták XII. Károlyt, hogy Norvegiát oda hagyja és Skaniának fordúlt. Itt kellett a' Dániai Királynak 's a' Czárnak kiſzállani. A' Czár el-is jött IV. Fridrikhez Koppenhágába; de valamiben meghasonlván, a' Czár viſzſzament a' nélkül, hogy a' Király' javára legkissebbet mozdított vólna. Ő helyette N. Britannia állott-fel Dánia mellett, és az ő hadi hajóit a' Dániaiakkal őſzvekaptsolta.

Ezen nagy hadi zenebonák között egy más titkos veſzély fenyegette a' Királyt vagy a' koronaörököst. Nordkroſz János, egy Hibernus

's

's a' Prætendens' réſzén-való, egyſzer'smind vakmerö tengeri tolvaj vagy a' Királyt, vagy a' koronaörökösT el akarta kapni és Sveciába vinni. Hogy a' dolog el nem ſült, azután a' Királyt meg akarta ölni 's a' hadi hajó-ſereget felégetni. A' Király Baró Görtztöl megintettvén, vigyázott magára. 1718-dik eſztendö elején Nordkrosz Jutzia' partjainál kiſzállott, Koppenhágába vitetett, elſzökött, 1721-ben Frantzia ſzolgálatba állott, fogſágra esett, Sveciába illantott, és 1723-ban viſzont Koppenhágába tért. A' Király megengedett néki, midön ötet nagy ſzolgálat-tétellel ketsegtetné. De megértvén a' Király, hogy ezen nagy ſzolgálat a' Czár' megölettetésében és a' Muſzka hajóſereg' felégetésében állana, kiüzette a' maga birtokaiból. Ezen ſzemtelen ember 1726-ban újra megjelent Daniában, erövel bévezettette magát a' Király' elö-ſzóbájába Fridrikſzburgban, utóbb a' Koppenhágai várba került, a' honnént megmeg megſzökött, 's a' Királyon vagy koronaörökösön boſzſzút állani fenyegetödzött. 1727-ben Hamburgban megfogattatott, 's újra a' Koppenhágai várba tsukatott, a' hol egy tágos vas kalitkába zárva örökös fogſágra itéltetett; de 1742-ben még-is egy különös ſzobába vitettetett.

XII. Károly még egyſzer béront Norvegiába; de Fridrikstein alatt agyon lövetett. Az ö népe viſzſzavonta magát, 's egy másik Swédſereg a' Tydal hegyeken megfagyott. Ulrika Eleonora, a' Király' testvérje lett Királyá, és lemondott a' határ nélkül-való uralkodásról. 'S most mind a' két félnek kedve lett a' megbékélléshez. Igaz, hogy a' Czár miatt félbe ſzakadtak az alkudozások; a' háború folyt és Tordenskiold elfoglalta Marstrandot. Végre

az Angoly követ fegyverszünést eszközlött, 's ennél fogva a' Frantzia békességet. Svecia letévén 600000 tallérokat viszszanyerte Pommeraniát, Rugiát, Bahuszíát és Marstrandot, sőt Wizmárt-is, de úgy, hogy többé meg ne erősítse. A' Szundban-való vám és harmintzad nélkül volt szabad hajózást a' Swédek elveszteték; Svecia megígérte, hogy a' Holzatziai Hertzegnek Schleszwig' viszszavételében segítségül nem lesz, 's így Károly Fridrik Hertzeg csak Hollsteinból nyerte-ki a' maga részét. Ezen 1720-ban kötött békességben előfordúlt 's meghatározott dolgokért Anglia és Frantzia-Ország állottak jót.

Ezen illy nehezen megnyert békességet a' Király Országai' bóldogítására fordította. Koppenhágában árvák' házát, a' falukon 240. oskolákat építtetett, Grönlandiába kereskedő társaságot állított-fel, 's Egede János' papnak utmutatása szerint oda missiót küldött. Az egész Országban sok jeles épületeket tett. Mint koronaörökös építette már Fridrikberget Koppenhága mellett, 's az Éjszaki béke' emlékezetére emelte-fel Fridensburgot. A' Koppenhágai Királyi lakó palotát-is megújjíttatta és bővíttette. Luise hitvesének halála után elvette az egykori Nagy-Kantzellariusnak Reventlau Grófnak Anna 'Sófia leányját, a' kit előbb Schleszwigi Hertzegnévé, azután megkoronázván Királynévá tett.

Ugyan ezen 1721-dik esztendőben egy emlékezetes foglalást tett. A' Rantzaui Grófság, egy része a' Pinnebergi uradalomnak, előbb Bármstedt nevezet alatt esméretes, az 1640-dik esztendőben megesett osztozáskor IV. Chriszstian Király és Hollstein-Gottorfi Hertzeg III. Fridrik között, ezen utolsónak esett. Ez 1649-ben

a'

a' Dániai Királyi Helytartónak Rantzau Chriſztiánnak eladta. Ezen eladást III. Ferdinánd R. Csáſzár megerösítette, és a' vevöt Birodalmi Gróffá 's a' birtokot birodalmi Grófsággá tette. Ezen elsö Grófnak fia Detlev, 1699-ben olly rendelést tett, hogy ha az ö házából a' férjfi ág kihalna, az egéſz Grófság a' Dániai Királyi Házra maradna. Detlevnek két fiai: Chriſztian Detlev és Wilhelm Adolf ſzüntelen egyenetlenſégben éltek, 's az elsöt ez orozva a' vadáſzaton agyon lövette, 's lett az egéſz Grófságnak urává. Azonban IV. Fridrik, Wilhelm Adolf Grófot, egyſzer'smind mint Dániai feudalis Grófot, az Elefánt-Rendnek lovagját, titkos tanátsost 's ſok birtokjaira nézve mint jobbágyját béfogatván Rendsburgba vitette. Itt egy arra kinevezett itélöſzék ötet halálra ítélte; de á' Király nékie megkegyelmezvén, Aggerhúſzba örökös fogſágra küldötte, 's az ö attya által tett rendſzabás ſzerint a' Rantzaui Grófságot 1726-ban elfoglalta.

Mind ezek mellett, a' Hollstein-Gottorfi Hertzeg Schleſzwigre még mindenkor ſzámat tartván, a' Király a' békesség' gyümöltseivel egéſzlen nem élhetett. Amaz 1725 diktöl-fogva Nagy Péter Czár' veje vala. Ezen nagy fejedelemnek hitvese I. Katalin, ſzüntelen azon törekedett, hogy az ö vejét Károly Fridriket és Annát fegyveres kézzel ſegélje. Azonban Katalin-is meghalt és Anna Hertzegne-is, melly változás a' Hertzegnek minden reményſégét megfojtotta, és Dániát a' várható veſzedelem alól felſzabadította. Mind e' mellett az 1728-dik eſztendö az Orſzágra és Királyra nézve ſzerentsétlen vala, mivel Koppenhága elégett.

II. Péter meghalván az ö özvegyjével Anna Iwanowna Csáſzárnéval a' Király ſzövetſé-

get kötött, 's ez vala az ő utolsó fontos tette az uralkodásban; mert azután nem fokára nagy testi erőtlenfégre fzakadott, mellyet elverni Walloëbe, onnént Gottorfba utazott. Azonban az ő nyavalyája nevelkedvén Koppenhágába vifzfzatért. Tizenegygyedik Octoberben 1730. fzületésének utolsó innepét Odenfzeeben tartotta, a' hol ezen Textusból: „Jobb a' halálnak napja a' fzületésnek napjánál" tanítást tartattván, más napon regvel két órakor meghalt. Bátor az ő uralkodása alatt az Orfzágot fok fzerentsétlenfég érte, még-is nyomos gondolkodása által mind azt annyira helyre hozta, hogy Dániának kívánva kívanni kell egy illy uralkodót.

Az ő fia, ki utánna következett, VI. Chriftian, a' legjobb rendbe vett hazai feregeket eltörlötte, 's azok helyett újjakat állított-fel, 's az által a' nemteleneket mintegy hozzá korlátolta a' Nemessek' jófzágához és tsak nem egéfz fzabadfágokat eltörlötte. Sőt ezen Fejedelemnek halála előtt kevés idővel kijött rendelése az örökös fzolgai jobbágyfágot ha nem nevére, valófágára nézve vifzont felhozta.

VI. Chriftian' uralkodása külömben tsendes lett vólna, tsak hogy ő a' külső Hatalmasok' pereiben réfzt vett. Mint frigyes a' Lengyelorfzági Királyválafztáskor 1734 ben a' Csáfzárnak 6000 népet küldött fegítfégül, 's ugyan annyit kéfzített a' N. Britanniai Király' fzámára, ha kellett vólna. A' Hollandus — és Anglusokkal a' czethal-fogáson öfzveakadott. Hamburg városa' a' Dániai pénznek betsét letévén, azért-is holmi patvarkodása vala. 1738-ban öfzvekapott a' Király a' N. Britanniai Királlyal a' Steinhorsti jófzágon, mellyet, noha az elsőnek fzava lett vólna hozzá, a' birtokos

az

az utolsónak eladott. Az egéſz dolog tsendeſſen végeztetett-el. Nagyobb veſzedelem láttatott következni, midőn 1743-ban a' Dániai Udvar a' maga koronaörökössét a' Sveciai felſég-ſzékre kívánta emelni. Tagadhatatlan, hogy Sveciának egy jó réſze, különössen a' Daliaiak a' Dánus réſzre állottak. Azonban Érsébet, az Oroſz Csáſzárné, a' ki mind eddig még hadat viselt Sveciával, olly kötés alatt békeſſégre lépett, hogy Adolf Fridrik, Lübecki Püspök, a' Hollstein-Gottorfi Hertzegség' Adminiſztrátora válaſztassék Királynak. Ez meglett, és 1744-ben Dánia Sveciával megengeſztelödött.

Emlékezetre méltó még, hogy ezen Király több közönſéges épületek között, Koppenhágában Chriſztianvárt és a' Hirſchholmi múlató-kastélyt épittette, ezt három mértföldnyire a' fővárostól. A' hajóépitésre-való helyet, mellyet V. Chriſztian végre nem vihette, jó karba helyheztette. A' tudományokat-is elömenetelesítette, Altonában Gymnaſziumot, Koppenhágában Királyi tudományos társaſágot állított-fel. — A' kereskedésre nézve Bankot és Tengeri Aſzſzecuranſz-Társaſágot rendelt, és St. Croix ſzigetének megſzerzésére útat nyitott. Poſztó- és ſelyem-manufacturákat ſzerzett. A' vallásnak buzgó tiſztelöje, az erköltsöknek ſzoros bírája vala, 's az ö példája mind a' fanatikusokat, mind a' kétſzínü vallásoskodókat meggyógyította.

Az ö idejében nem vala a' Kintstár olly jó karban, mint attya' életében; mert noha ſemmi emlékezetes hadat nem viselt-is, még-is egynéhány milliom adóſságot hagyott.

Ural-

Uralkodásában utolsó nagy munkája vala, Algírral 1746-dikban 5-dik Aug. kötött békeſſége; mert ezen hó' 6-dikán Hirschhelmban meghalt. Ötet követte Ötödik Fridrik, az ő fia.

II. Svecia.

Tizenkettödik Károly Sveciai Királynak életéről, tetteiről, viſzontagſágairól, haláláról, 's az ö testvérjének Ulrika Eleonorának thrónusra-lett ülléséről, a' ſzabados uralkodásról-való lemondásáról fellebb ſzóllottunk; tehát tsak arról, mik történtek azután. — Maga a' Királyné jobban ſzerette a' nyúgodalmat, mint az uralkodás' terheit. Az ö férje Heſzſzeni Landgróf válaſztatott az Orſzággyülésen Első Fridrik név alatt Királynak. Azonban az ő Királyi hatalma azután-is megh agyattatott. 1736-ban egy új törvény-könyv tétetett közönſégeſſé, melly az új uralkodás' formájához vala ſzabva. A' földmivelés, manufacturák, kereskedés az Orſzágban virágoztatott. A' külső Hatalmaſſágok' ügyeiben-is bö réſzt vett Svecia. 1727-ben a' Hannoverai egygyezéshez hozzá állt; még-is 1735-ben a' Rystedti béke után hamar megmeg megújjította Muſzkaorſzággal a' ſzövetſéget, mellyen Frantziaorſzág megidegenedett; de a' mennyire az utóbb megenyhült, annyival hidegjebb kezdett lenni Muſzkaorſzág' tejedelme.

1738-ban Szinklair Major fontos dolgokban Török-Orſzágba küldettvén, megfordúltában 1739. 17. Jun. Grünbergben Sleziában orozva megölettetett. Minden tekintetre nézve kitetſzett, hogy ezen történetben Muſzkaorſzág nem

vala

vala egéſzlen ártatlan. Ugyan azért Anna Csáſzárné' halála után, Iwán' az új Csáſzár' neveletlen ideje alatt Svecia Muſzkaorſzág ellen hadat izent; de a' melly ſzerentsétlenül folytattatott. Wrangel Generalmajort Laſzcy Muſzka Feldmarschall Willmanstrandnál megverte, 's tsak nem egéſz ſeregét elfogta. Hogy 1741-ben 25. Nov. Ersébet lett a' Csáſzárné, ſegyvernyúgvás lett bizonytalan időre, mellynek a' lett vége, hogy a' Swédek utóbb kéntelenek valának capitulálni, 's minden hadi kéſzületjeiket az ellenſégnek engedni.

1742-ben Orſzággyülés tartattván az ezen ſzerentsétlen háború' kezdői vetettek kérdőre; de ezt egy fontossabb dolog nyomta-el. A' Hollsteini ifjú Hertzeg, XII. Károly' testvérnényjének unokája válaſztatott a' Rendek által Sveciai Királynak; de ezt Érsébet Csáſzárné Kielből, mint anyja' testvérje Muſzkaorſzágba vitettvén, a' Görög vallásra tért, és lett Oroſz koronaörökös. Így a' Swéd Rendek' ſzívesſégét megköſzönte. Már most Sveciában megoſzlott a' ſzív és elme. Némellyek a' Dániai örökös Hertzeget, utóbb V. Fridriket; mások a' Palatinatusi Kéthidi Grófot Chriſztiánt, 's még mások a' Lübecki Püspököt Adolf Fridriket kívánták a' thrónusra. Ezen utolsót réſzből Elsö' Guſztávtól lett ſzármazása, réſzből Er'sébet Csáſzárné' közbenjárása felettébb ajánlotta, 's így, bátor a' Dániai Koronaörökösnek-is ſok barátjai vóltak, Királynak kiáltatott. Mindent tett az Abói békeség Muſzka-Orſzággal. Az ezen alkalmatosſággal fellázzadott és pártot-ütő paraſztok' kikelésének az a' vége lett, a' melly legtöbbnyire lenni ſzokott, mihelyest a' katonák tüzet adtak, elſzéllyedtek. Azután az egéſz Orſzágnak minden-

féle igazgatásába új rend, nyerseség, gyarapodás hozattatott-bé. Az 1747-dik esztendőben tartattatott Ország-gyülésen újra elővétetettetett ama' még XIV. Erik' idejétől-fogva munkába vett hajókázás Wennersburg-és Gothenburgtól, 's egyszer'smind rendelés tétettetett a' Trollhettai tsatorna építés eránt-is. 1748-ban Svecia megújjította az ő előbbi tsillagos-Rendjeit: a' Szeraf, Kard — és Éjszak-tsillag Rendeket. Úgy tartják, hogy az elsőt még Magnus Ladunläs szerzette volná, a' két utolsók későbbiek; noha úgy látszik, hogy a' Kard-rend már a' legrégiebb időkben esméretes vala. Többnyire pedig az Országnak ennyi viszontagságai mellett-is a' tudományok és mesterségek még mindenkor gyarapodtak. Erik Bentzelius az eldődi Sveciai historiában, Nemes Linné a' természeti Dolgok' esméretében, Rozensteini Rozen fő-orvos az orvosi tudományban, ama' híres Klingenstierna, Celsius, Ihre, Dalin, Lagerbring 's a' t. a' Mathematikában, nyelvtudományban, historiában, a' Stockholmi tudományos Akademiának felállításában halhatatlan nevet szerzettek magoknak. Ekkorban született Sveciában a' képíró, képfaragó akademia, újjá-lett a' Muzsika, poësis és színjáték' mesterfége.

I. Fridrik Királyt 1748-ban a' szél megütötte. Három esztendők alatt tartós gyenge egészsége mellett 1751-ben 25. Martz. meghalt, mint egy mindenektől gyászoltatott fejedelem.

III. Orosz-Ország.

Ezen Birodalomról már az előbbiekben bővebben szóllottunk. Hogy egyszer Első Katalin

lin a' felſégſzékbe ült legörebb leányját Annát, a' Holzatziai uralkodó Hertzegnek Károly Fridriknek adta házastársúl. Ennek kívánta, noha minden siker nélkül, a' Sveciai koronát és a' Schleſzwigi Hertzegſégből reá esendő rátát megſzerezni. Mentzikow Hertzeg, a' ki Katalinnak mindene vala, azt akarta, hogy az ő leánya Péter Fő-Hertzeghez, I. Péter unokájához, ama' ſzerentsétlen Alexei' fiához menjen, és meglett. Ezen házaſságot maga a' Római Csáſzár-is igen jóvá hagyta, mivel a' nös Hertzeg az ő feleſége testvérjének fia vala, és mivel ezen egybekelés által Oroſz-Orſzágtól ſokat reménylett, melly által 1726-an 6. Aug. a' ſzövetség-kötés a' két hatalmas Udvarok között meg-is lett, inkább a' Bétsi, mint a' Petersburgi Udvar' haſznára.

Itt Mentzikow' nagyralátása Oroſz Orſzágnak egynéhány ſzáz ezer emberbe és ſok Milliom Rubelbe került. Az egéſz házaſság nem tetſzett a' legtöbb Nagyoknak, a' kik Mentzikow' kevélyſégétől és uralkodósdásától féltek, 's ugyan azért törvénytelennek tartották, hogy a' Nagy-Hertzeg a' Csáſzári leány-magzatokat megelőzze az uralkodásban. De Mentzikow minden nehézſégeket meggyőzött a' Csáſzárné' testamentoma által, mellyet a' Holzatziai Status-Ministernek *Bassewitz* Grófnak kellett feltenni, 's mellyet a' Csáſzárné kevéssel halála előtt erősített-meg aláírásával. Ebben a' vala, hogy a' Nagy-Hertzeg legyen a' Csáſzár 's határ nélkül uralkodjon. Tizenhat eſztendős koráig légyen Anna és Érsébet Hertzegaſzſzonyok', a' Holzatziai Hertzeg' és az 1726. 11. Februariusban felállított Kabinet-Tanáts' tagjainak tutorſága alatt. Ha mag nélkül meghalna, tehát Anna és az ő maradéki, ezeknek ki-

fogy-

fogyta után pedig Erzébet és ennek gyermekei, 's végre mind ezek után a' Nagy-Hertzeg' testvérnényje Natalia az ö maradékjaival következzenek az uralkodásban. A' ki immár más koronával bír, vagy a' Görög vallásra nem akar térni, kirekefztetett az Orofz uralkodásból. A' tutorkodó Uralkodásra vala bízva a' Nagy-Hertzeg' házasfágát Mentzikow' leányjával végre hajtani, és a' Római Csáfzárt a' testamentomért-való kezesfégre megkérni.

Meghalván I. Katalin Csáfzárné, más nap Alexiewits Péter Nagy-Hertzeg, az egéfz Nemzet' jóváhagyásával II. Péter nev alatt Csáfzárnak válafztatott, 1727. 6. Maj. Mentzikow Hertzeg az ifjú Fejedelmetskét a' Csáfzári Palatából a' magáéba vette, hogy fzüntelen fzeme elött legyen. A' Hertzeg' tekintete napról napra nevelkedett, és mindenek imádták ötet. A' mi több, az ö legifjabb leányja, az ifjú Csáfzárnak minden kedvetlenfége mellett, ezzel 1727. 7. Jun. öfzveadattatott.

De ugyan mostantól-fogva kezdödött az ö hanyatlása; mert a' Hertzeg vifzfzaélt hatalmával, valakikhez a' Csáfzár bízott, azokat, 's a' kiket ö gyülölt, vagy a' kik eránt gyanakodott, nyomta; a' Nagyokkal, föt a' Csáfzárral-is kevélyen bánt. A' meg nem elégedett Nagyok Dolgorucki Iwan Hertzeg, a' Csáfzár' legkedvessebb embere által dolgoztak ellene. Ez a' vadáfzat' alkalmatosfágával, mellyre Mentzikow nélkül az ifjú Fejedelemmel mindennap kiment, a' Hertzeget eléggé letette. Midön az Udvar *Petershof*ból, nyári mulatóhelyéből a' fövárosba vifzfzaakart menni, Mentzikow elöre elment Petersburgba, hogy a' maga fajját palotájában fogadja a' Fejedelmet. Azonban megértette az Udvariaktól, hogy a' Csá-

fzár

ſzár parantsolatot adott, hogy az ö maga nyári palotáját kéſzítsék-el. Ekkor a' Hertzeg maga-is oda akarta lakását venni; de az Udvari tiſztek értésére adták, hogy a' Csáſzár ezt nem akarja. Mihelyest Péter Petersburgba megérkezett, azonnal tudtára adatta a' Hertzegnek, hogy árestomba kell mennie, 's a' következendö reggel egéſz házanépével egygyetemben Siberiába vitette.

Igy a' Mentzikow' leányjával-való házaſſágból-is ſemmi ſem lett. Az ifjú Csáſzár most egy másik félnek — a' Dolgorucki Hertzegeknek, körme közzé esett, a' kik ötet mindennapon vadáſzatra vivén, a' haſznossabb foglalatosſágoktól elvonták. 'S így az ö kedves emberének testvérje Dolgorueki Hertzegaſzſzony határoztatott-meg néki mátkául. A' külsö dolgokra ügyelö Minister, ama' híres Baró *Ostermann* egy ízben így ſzóllott könnyes ſzemekkel Münnich Generalishoz: ſzinte úgy bánnak az ifjú Fejedelemmel, mintha öt' el akarnák veſzteni. Natalia, ama' tündöklö tehetſégekkel bíró Hertzegaſzſzony, ki az ö öttsének egéſz lelkét bírta, az egéſz Nemzetnek nagy ſzomorúſágára Moskauban meghalt, a' hová az Udvar a' koronázás' innepére ment. Itt a' koronázás' alkalmatosſágával az Orſzág' Nagyjai egy nyóltz ſzemélyekből álló törvényſzéket állítottak-fel a' legjobb Házakból, a' Fö-Köz-Tanáts név alatt, mellynek a' Senatus és minden törvényſzékek alája vettettek.

Most jelen vala immár az ifjú Csáſzár' tellyes ideje, 's a' Dolgorucki Hertzeg-Kisaſzſzonyt el kelle vala vennie; de 1730. 29 ik Jan. az egéſz nép' keserüſégére a' himlöben meghalálozott.

'S il-

'S illyen formán az uralkodás a' fent nevezett Fő-Köz-Tanáts' kezére jutott; de e' sohа sem vólt kedvében a' Muszkáknak. Azt mondották, hogy ők határtalan uralkodótól kívánnak igazgattattni, a' kitől életek és jószágok függ; nem pedig nyóltz személyektől, a' kik ő hozzájok hasonlók. Nem tudja az ember ezek közzül mellyikhez fordítsa magát, ha egygyet megnyer, még hét leszen ellene. Azonban a' Titkos-Tanáts még-is olly intézetet kezdett tenni, mellyel a' határtalan uralkodásnak nyakát akarta szegni. Az Uralkodónak e' szerint meg kellett vólna elégedni a' néki kiszabott jövedelemmel, senki eránt kegyelmet nem mútathatott, semmi szolgálatot, még tsak egy zászlótartóságot sem adhatott vólna a' Gardánál. Mindenben a' Titkos-Tanátsnak kellett vólna magát béavatni. Ugyan ezen Tanáts meghatározta Anna Iwanowna Hertzegaszszonyt, a' Kurlandiai Hertzeg' özvegyjét, Alexiewits Iwan Czárnak, Nagy Péter Császár' testvérjének leányját a' thrónusra emelni. Egy díszes követség küldetett Mietauba a' Hertzegnéhez, 's olly feltétellel megkínálta a' koronával, hogy a' határozatlan uralkodásról lemondjon, 's az igazgatást a' Titkos-Tanátsnak engedje. A' Hertzegné ezen Actának alája írta magát, és 1730-ban 4. Febr. mindenektől Császárnénak esmértetett, 's Moskauba jött. Kedvetlenséggel érzette, melly igen meg légyen szorítva az uralkodó Hatalom, szerentséjére olly felekre talált, a' kik a' határ nélkül-való uralkodást ő néki megszerzették. Tserkaszki Michailowits Alexis és Trubetzkoi Juriewits Iwan Hertzegek egy írást nyújtottak-bé ő néki, mellyben tudtára adták, hogy a' határtalan uralkodásnak eltörlését nem az egész Nemzet és Nemesség, ha-

nem

nem csak a' Titkos-Tanáts' Mietauba küldött követsége ſürgette; a' mi több, a' Nemeſsék-nek, Papoknak 's az egéſz Népnek az az óhajtása, hogy ö Felſége az ö Eleinek példája ſzerint határ nélkül uralkodjon. Hogy egyſzer a' Csáſzárné elegendö bátorſágban gondolta magát, a' Titkos-Tanátsot az Udvarhoz hívatta mind a' Mietauban a' Csáſzárné által aláírt Actával egygyütt. Itt a' Tanáts', a' Ministerek' és Generalisok' jelenlétében megmutatta, hogy Mietauban csak annyiban írta magát az Acta alá, a' mennyiben azt a' küldöttek az egéſz Nemzet' akaratjának lenni erösítették. Midön pedig most ellenkezöt tapaſztal, ſzavát viſzſzaveſzi, a' kik ebben vétkessek vóltak, megbotsát, 's mostantól-fogva Össei' módjok ſzerint határtalanúl, de igazſággal fog uralkodni. Erre az Actát öſzvetépte, 's a' gyülés eloſzlott, mindenek pedig tsendesſégben maradtak.

A' Csáſzárné viſzſzaadta a' Persiai *Schach*-nak Thamásnak Kilánt, 's valami a' Cyrus folyón túl van. A' Sax Electornak Lengyel thrónusra-való jútását elöſegítette, úgy hogy 1733. III. Augustus név alatt Király lett. A' Krimiai Tatároknak kitsapongásai hadba keverték ötet a' Törökökkel, mellyben az 1726-ban kötött barátſágos ſzövetség ſzerint Muſzka-Orſzág' réſzéröl a' Római Csáſzár-is réſzt vett. 1735 — 1739-ik eſztendeig Fövezér Münnich Gróf alatt, ugyan ſok nép' veſztével, de még-is jó kimenetellel viseltetett háború, Aſzoff, Oczakow, Chotzim elfoglaltatott, Krimæa feldúlatott, 's Moldaviában az Oroſzok megtelepedtek. Azonban, mivel VI. Károly különöſſen megbékélt a' Törökökkel, ſöt Belgradot-is viſzſzaadta; mivel *Sinklair* Majornak megölettetéséért-is Svecia' réſzéröl mozgások hallat-

lattak; mivel Frantzia Orfzág magát közbe vetette, a' békesség meglett a' Törökök és Orofzok között, úgy, hogy Afzoff ugyan nem adattatott-vifzfza, de lerontatott, 's új határlineák vonattak, a' Mufzkáknak a' fekete Tengeren fzabad hajókázás engedtetett, Ukraniának határjai Krimæa felöl megbövíttettek, 's a' *Saporogi* Kozákok Orofz uraság alatt megmaradtak.

Hogy 1739. 3. Julii a' Mecklenburgi Hertzegafzfzonyt mát, az ö testvérjének 's Károly Leopold Mecklenburgi Hertzegnek leányját a' Braunfchweig-Wolfenbütteli Hertzegnek Antal Ulrikusnak adta férjhez, az ezen házasságból fzületett Hertzegetskét Iwant nevezte mindjárt efztendöre a' maga után következönek. Tutor-uralkodónak rendeltetett egy testamentomírásban az ö kedves embere Kurlandiai Hertzeg Biron. Mind inkább elfzakadkozván ezen végsö rendelései után 1740. 17. Oct. meghalt.

'S így Biron Hertzeg lett az igazgató. Ha I. Péter' maradékinak ezen új következés az uralkodásban nem tetfzett, ugyan úgy nem tetfzett a' Hertzegnek urálkodóvá-való kinevezetése az ifjú Csáfzárka fzüléinek, fem az Orfzág' Nagyjainak. Münnich Gróf Fövezér Anna Hertzegnénének tett ígérete fzerint 8-ik és 9-ik Nov. között-való éjtfzaka az ö Adjutánsa Manstein által befogatta a' Hertzeget, a' kinél elötte-való napon-is ebédelt. 'S így három heti uralkodóskodása után Siberiába küldetett. Mostan lett a' Csáfzár' anyja Nagy-Hertzegafzfzony és uralkodóné, Münnich Gróf elsö Minister, *Ostermann* Gróf Nagy-Admiralis és külsö dolgokra ügyelö Minister, *Tserkafzki Hertzeg* Fö-Cancellarius, Golofkin Gróf Vice-Cancellarius — ezek mind tagjai a' Kabinetnek.

A'

A' Nagy-Hertzegaſzſzony' férje Antal Ulrik Hertzeg lett az Oroſz Seregeknek Generalissimusa.

Frantzia-Orſzág' bujtogatására kiütött a-ma' háború Sveciával, mellynek főbb okát és történetjeit a' Svecia-Orſzági Historiában elől-adtam. Münnich Gróf' tanátslására az Uralkodóné a' Burkus Királlyal öt' védlő ſzövetſégre lépett. Még-is utóbb a' R. Csáſzári követ *Botta* Marquis 's a' Lengyel és Saxoniai követ *Lynár* Gróf arra bírták ötet, hogy a' Bétsi és Dresdai Udvarok köztt kötött ſzövetségbe Burkus Orſzág ellen ő-is bele állott. E' miatt tette-le Münnich Gróf minden hívataljait, ha bár Muſzkaorſzágból ki nem költözött-is.

Azonban az uralkodónénak eltseppenése ſemmivé tette az ő törekedéseit Burkus Orſzág ellen. Az ő nagy munkátlanſága mellett gyakran megintetett, hogy Ersébettől őrizkedjen, de ő erre nem ügyelt. Ezen híres leányja Nagy Péter Csáſzárnak különössen megnyerte valamint minden embereknek, úgy a' Garda-Regimentek' tiſztjeinek és köz legényjeinek ſzíveket az ő nyájas nyiltſzívüſége által. L'Estocq, akkori ſeborvosa, utóbb Muſzkaorſzági Titkostanátsos, és Római Birodalombéli Gróf tudta az ő egéſz igyekezetét, melly ſzerint halhatatlan atyjának thrónusára vágyódott. E' végett kettős planum kéſzíttetett. Egygyik, hogy Svecia, mellynek nagy, de bizonytalan haſznok ígértettek, Muſzkaorſzágot lepje-meg és foglalja-el. A' másik a' vizek' megſzentelése' alkalmatosſágára 6. Jan. 1742., a' hol az egéſz Pétersburgi őrizet-ſereget ajándékokkal kelle megnyerni. L' Estocq a' dolgot siettette 's a' helyett, hogy a' jövendő eſztendőnek 6-dik Januariussát elvárná, rá bérlette Ersébetet mind-

járt a' másik éjtfzaka hozzá kezdeni a' dolghoz, mivel az Uralkodóné felöl immár bizonyos vala, hogy az egéfz dologban nem tudatlan. 1741-ben 24 — 25. Novemb. éjjel Ersébet imádkozván, fogadást tévén, felvévén a' Katalin' rendjét, belé ül fzánjába, mellyen hátúl az ö akkori komornyikja — utóbbi fökantzellariusa Woronczow Gróf és L' Estocq állottak, elviteti magát a' Preobraschenski Granatirosok' regementje házához, kik Nagy Péter Cs. leányjának azonnal meghódoltak. Mintegy két vagy három fzázoktól közzülök a' Csáfzári palotához késértetett, három, hufzonötböl álló tsapatok kikûldettek *Ostermann*, Münnich és Golofkin Grófokat befogni. A' Csáfzári palotában-való örizet-is megadta magát. 'S így parantsolatot vévén egy fereg a' Granatirosok közzül, bérontott az Uralkodóné' és férje' Antal Ulrik' háló fzobájába. Mind ketten 's nem fokára Iwan az ifjú Csáfzár-is fogfágra estek, 's Ersébet Hertzegafzfzony' palotájába vitettek. L' Estocq gondoskodott róla, hogy a' Hadivezérek 's az egéfz örizet hirt vegyen, és az új Csáfzárné' palotája elött egybegyüljön. Midön a' vitézek Hurrát, vagy Éljent kurjongattak, Iwan a' kisded Hertzeg, kit Ersébet Csáfzárné karjain hordozott, mosolyogva követte a' kiáltozást, mellyre a' Csáfzárné így fzóllt: „Te ártatlan gyermek! nem tudod, hogy az örömkiáltást magad ellen tefzed!“ Az egéfz Hertzegi Familia elöfzer Rigába, onnént Oranienburgba, végre Kolmogoriba, 80 Orofz mértföldnyi távúlfágra Archangeltöl, vitetett, Iwan Hertzegetske pedig *Schlüsselburg*ba. Anna 1746-ban meghalt, az ö férje még foká élt. Iwan' Hertzegnek gyáfzos történeti réfzböl esméretessek, réfzbol nem ezen idö-fzakafzba valók.

lók. *Ostermann* és Münnich halálra ítéltettek; de Sziberiai fogſággal kegyelmeztettek-meg.

Ersébet Csáſzárné, a' Holzatziai Hertzeget Károly Péter Ulrikot, testvérje' fiát Muſzkaorſzágba hívta, a' ki a' Görög vallásra térvén Fedorowits Péter név alatt Nagy-Hertzeg és koronaörökös lett, és 1745-ben ama' felſéges Hertzegaſzſzonnyal II. Katalinnal öſzvekelt, a' ki Európának és Ázsiának tsudálkozását és tiſzteletjét megnyerte.

1743-ban eleje vétettetett egy tzimboráskodásnak, melly Iwánt 's anyját helyre akarta állítani. Fő ſzemélyek, ſőt még az aſzſzonyi fő rendek közzül-is ſokan keveredtek a' dologba. Még az Oroſz és Bétsi Udvar között is holmi kedvetlenſéget okozott az. De a' barátság viſzont helyre állott egynéhány eſztendők múlva annyira, hogy egy Muſzka hadi ſereg ment-is az Austriai Ház' javára Frantzia Orſzág ellen Németorſzágba, melly az Austriai Successionalis háborút elvégezte és az Aquisgranumi békeſséget siettette.

1748-ban L'Estocq Titkos-Tanátsos, a' Csáſzárné' thrónusra jutásának főbb eſzközlője Bestuchef Gróf által megbuktattatott; de tíz eſztendők múlva ő-is arra jutott. De mind ezekről máskor.

RÖVID TUDÓSÍTÁSOK.

A.) Lengyel-Orſzágról.

Sobieski János után következett az uralkodásban II. Augustus, Sax Válaſztófejedelem, ſok

nehézségek között. Mind az Országban, mind a' Kir. Házban sok zürzavarok voltak. Az özvegy Királyné kérte-is a' Rendeket, hogy az ő fiait, legkevesebbé pedig Jakabot ne választják Királynak. Azon kívül nagy ellenségeskedés vala még a' *Zapieha* ház 's a' több nemesség között; mert annak ellenségi azt gondolták, hogy most, vagy soha sem lehet azt elnyomni. A' főbb Hertzegi Házakból vett Korona-Candidatusok közzül leginkább kettő vétetett tekintetbe. Az előbbi Királynak fia Hertzeg Sobieski Jakab, öt milliomot ígért, feltette, hogy Cameneciát a' Törököktől viszszaveszi, esztendőről esztendőre 100000 forintokat fordít a' foglyok' kiváltására, azon felül erősségeket épít és jobbít. Conti Ferentz Lajos, Frantzia Hertzeg pedig tíz milliomot ígért 's mind annak viszsza foglalására kötelezte magát, a' mit Lengyelország elveszt. Mind a' két ajánlás kedves vala; de Conti' részén még-is többen voltak. Midőn végre a' meghasonlott Felek' pártoskodásai mellett úgy találták, hogy jó lenne talám mind a' két Hertzeget elmellőzni 's egy harmadikat választani: jelenti magát a' Sax Elector Augustus, a' ki a' tíz milliomokon-kívül Cameneciát, Ukrániát, Moldaviát, Valachiát megszerezni megfogadta, hogy, ha talám szükséges lenne a' maga költségén 6000 katonát tart; erősségeket és katonaoskolákat fog az Országban felállítani, és a' pápista Vallásra térni. A' voksokban legtöbbet nyert Conti, azután az Elector, végre Sobieski. Más napra hallaszt-ván a' Primás a' Királynak kikiáltását, a' Sobieski részén-valók többnyire 's némellyek a' Conti' barátjai közzül-is a' Választófejedelem' pártjára állottak. Újra egy negyedikre vetette Lengyel-Ország szemét, a' Badeni Hertzegre

La-

Lajosra. A' Primás Conti Hertzeget, a' Cujaviai Püspök az Electort nevezte-ki Királynak, 's az utolsónak képében Flemming Gróf az egygyezés' punctumaira le-is tette a' hitet. Legtöbbet haſznált ö néki, hogy Lengyelorſzágban nyóltz ezer vitézzeivel megjelenvén, a' kötésre megesküdött és az Ur' vatsoráját a' Catholikusok' rendſzabása ſzerint vette. Az úgy nevezett Rokoſznak minden fenekedései ellen Krakowiában megkoronáztatott, 's az egygyesítö Orſzággyülésen az egéſz Orſzág letsillapítatott.

Ígéretének eleget akarván tenni a' Király, ſzemélyessen elkezdette a' táborozást Ukraniában a' Törökök ellen. A' háború 1699-en egygyesleg Muſzkaorſzággal és a' Római Csáſzárral ditsöſségessen elvégeztetett Lengyelorſzágra nézve a' Karlowitzi békesſégben. E' ſzerint mindent viſzſza kellett adni, valami Mihály Király' idejétöl-fogva elveſzett. Lengyelorſzág megnyerte Kameneciát, Podoliát és a' mit Ukraniából a' Török bírt. A' Törököknek le kellett mondani a' Kozákokon-való uralkodásról, és a' Tatároknak nem leve ſzabad Lengyelorſzágba kiütni. Azonban a' Tatárok még is puſztították azután Muſzka-Orſzágot.

Réſzböl ígérete ſzerint, réſzböl jó ſzerentséjében megbizakodván Augustus Livoniát akarta a' Swedektöl elvenni, azért-is Daniával és Muſzkaorſzággal ſzövetséget kötött. De miként ütött légyen-ki a' dolog, azt réſzböl a' közönſéges Historiában XII. Károly Sveciai Király' tetteinél elöladtuk, réſzböl a' Sveciai dolgok' lefeſtésénél kifejtettük. Az egéſz háborút elvégezte utóbb XII. Károly halála után az Ulrika Eleonora Királyné és Augustus Király közt tett fegyverſzünés, végre a' békesség, mellyet

Au-

Augustus 1729-en mint Elector, és 1732-ben mint Király tett.

Örömmel megſzerzette vólna a' Király a' maga fiának még életében a' Lengyel koronát; de meggátolta ötet ebben egy régi nyavalyája, melly miatt lábába vadhus esvén, 1733-ban meghalt.

Ha az új Elector előtt nagyobb betsben lett vólna az ő örökös tartományjainak boldogſága, mint az idegen koronának fényesſége, tehát ősi birtokainak nyúgodalmas bírását ſoha ſe zavarta vólna meg a' Lengyel Királyſággal öſzvekaptsolt nehézſégekkel. De most ezeket fel ſem vette, és akármint üssön-is ki, a' Lengyel korona után indúlt. Lescinsky Stanislóban, XV. Lajos' Frantzia Király' ipában, már válaſztatott Lengyel Királyban egy hatalmas vetélkedő társra talált, a' kinek Potocki Theodor Primás nagy jóakarója vala. Ez az öſzvehívattatott Orſzággyülést Köz-öſzveſzövetkezéssé változtatta, és azt végeztette, hogy tsak ſzületett Lengyel, pápista vallású válaſztattathatik Királynak, a' kinek ſem külsö örökſége, ſem hadi ereje nintsen. E' ſzerint Stanisló könnyen válaſztathatott. De Fridrik Augustus, Sax Elector-is ſzerzett magának VI. Károly Csáſzár' és Anna Muſzka Csáſzárné' eſzközlése által egy hatalmas felekezetet. A' Válaſztófejedelem' réſzén-valók elváltak a' Primás' pártjától és Prágába Varsovia' külsővároſába mentek. A' Primás Stanislót Királynak nevezte 1733. Erre Anna Csáſzárné' parantsolatjára *Lasey* az ő ſeregével Warsauba ment. Az ő megérkezésével Stanisló Király' hívei, mint az előtt a' Saxoniai követek, eltávoztak. Augustus nem meſzſze Krakautól Királynak válaſztatott, 's a' Pozeni Püspöktől annak kikiál-

kiáltatott. A' Pacta-Conventa-kra Wackerbarth Gróf megesküdött, Augustus Lengyelorſzágba menvén 1734. 17. Jan. megkoronáztatott. Azonban ezen meghasonlott Királyi válaſztást követte Lengyel, Német, és Olaſz Orſzágban a' hadnak tüze.

Ez alatt Stanislaus Király Dantzigba futott, a' hol az egéſz város az ö pártján vólt, és a' hol tartózkodtak a' Frantzia fegyveresek. A' Muſzkák *Lasey* alatt Dantzig alá jöttek. Elérkezett Münnich Generalis-is, és az ágyúzás elkezdödött. *Weissenfels* Hertzeg az ostromlóknak ſegedelmére jött a' Száz ſeregekkel. Ezer öt ſzáz Frantziák érkeztek-meg Dantzighoz, a' kiket követtek Plató Gróf, Dániában vólt Frantzia követ alatt más ezerek. De mind|ezeknek a' Weixelmündei ágyuk alá kellett magokat vonni, melly alkalmatoſsággal Plató Gróf elesett. Elérkezvén egy hajós hadi ſereg Dantzig alá Muſzkaorſzágból, a' város minden reményſégét elveſztette. Weixelmünde megadta magát. Stanislaus Steinflicht Generálissal tsak ugyan ſzükön tudott elfutni. Dantzig városais fejet hajtott és két milliom hadiadó vettetett reá; de a' mellyet 1736-an Anna Csáſzárné elengedett. Az a' háború, melly ezen Lengyel viſzſzálkodások miatt a' Római Csáſzár és Németorſzág, egyſzer'smind Frantziaorſzág között támadott, tsak a' Bétsi békekötés által tsillapíttatott-le 1735-en, a' mellyben Augustus III. lett az uralkodó Lengyel Király, Stanislaus pedig tsak a' titulust viselte. Ezen utolsó haláláig a' Lotharingiai és Barri Hertzegſégeket nyerte, mellyek halála után a' Frantzia koronához kaptsoltattak.

Az 1736-ban tartatott Letsendesítö-Orſzággyülésen végre az egéſz Orſzág megengeſzte-

te-

tetett. Ugyan ekkor Rendelések tétettek a' *Dissidensekre* nézve is. Ezek alatt értettnek Lengyelorszagban a' Protestansok és a' Catholica Anyaszentegyházzal nem egygyesült Görögök. Előbb sok ideig mind a' Protestansok, mint a' Nemegygyesült Görögök részt vettek a' Nemességnek elsőségeibe, az Országgyülésekben, a' fellebb- és alább-való méltóságokban és hivatalokban szint' úgy, mint a' Catholicusok; hanem későbben, hogy a' Pápisták erősebbek kezdettek lenni; (mert nem vóltak mindenkor) amazokat kezdették elsőségeikből és szabadságaikból kivetkéztetni, és Dissidens névvel, mint eretnekeket megbillyegezni. 1717-ben egy formátlan és tsatépatés Országgyülésen a' Dissidenseknek minden szabad vallásbéli gyakorlás eltiltatott. De mindjárt az utánna-való esztendőben az Ország' Rendjeitől és a' Királytól biztatást vettek, hogy ez az ő jussaiknak semmit sem fog-ártani. Az 1733-dik esztendőbéli Confoederatio kezdette előszer a' Dissidenseket minden főbb tisztviselésektől kizárni, az ő törvény által megállapított vallásokat eretnekinek tanítani, 's minden belső jussaikkalvaló éléstől elfogni. Azonban ez eránt mind addig Rendelés nem jött-ki, míg a' Dissidens tartománybéli küldöttek előtt az Ország' követjei' szobája el nem záratott. Mind ezekre nézve azt rendelte az 1736-dik esztendőbéli Letsendesítő Országgyülés, hogy a' Dissidenseknek légyen ugyan békességek, bátorságok javaikra és egyenlőségek személyekre nézve; de azzal se a' Követségi, vagy Deputatus' szobában, se a' Fő-törvényszékeken, se a' Commissióknál ne üljenek, tiltott öszvejöveteleket ne tartsanak és idegen Hatalmasoknál segedelmet ne keressenek. Ezen valóban kellemetlen

ál-

állapotjok egéſz 1767-dikig tartott, a' midőn az Oliviai békeſségnek kezessei nékiek jussaik' nagyobb réſzét viſzſzaeſzközlötték 's erös egyegyezések által megpetsételték.

Az Austriai Successionalis Háborúban III. Augustus, nem mint Király, hanem mint Válaſztófejedelem vett réſzt. Az Aquisgranumi békeſség megſzerzette ugyan az ő Saxoniai birtokjainak a' nyúgodalmat; de nem pótolta-ki tetemes kárait.

B. Burkus-Orſzágról.

Ama' nagy Elector Fridrik Wilhelm, a' ki a' Labiani 's Welaui kötések által az előbb Feudalis Burkus Hertzegſéget függetlenné tette, nem tsak ez által, de böltsesſége, bátorſága, hathatóſága által, mellyet háborúban és békeſségben egéſz uralkodása alatt megmutatott, letette azon nagyſágnak talpkövét, mellyre maradéki bátran építhettek. Az ő fia Fridrik, a' ki ötet, hogy életének 68-dik eſztendejében meghalt, a' Brandenburgi Electorſágban és Burkus független Hertzegſégben felváltotta, még ezen tündöklő elsőſégekkel ſem elégedett-meg. Hogy az Oraniai Hertzeg, III. Wilhelm Hollandiai Helytartó, Nagy-Britannia' Királyjává lett és Saxoniai Augustusnak a' Lengyel koronára közel kinézései vóltak 's utóbb azt meg-is nyerte, mind ez arra bírta ötet, hogy ő-is a' maga örökös tartományjaiban egy állandós felſégſzékről gondolkodna. Semmi nehézſégeket fel nem vett, mellyek itt eleibe tornyozták magokat. A' Csáſzárt megnyerte, midőn a' Spanyol ſuccessionalis háborúban ſegítségére lett, 's a' Csá-

Csáſzár' példája barátjaivá tette Német Orſzág fejedelmeit. A' legtöbb fejedelmeknek tulajdon haſzna kívánta, hogy feltételében ne ellenkezzenek. Csak a' Pápa, Lengyelorſzág, és a' Német-Rend nem akarták ötet megesmérni Királynak; de minden siker nélkül; mert 1701-ben magának és feleſégének fejére feltette a' koronát. Ezen I. Fridrik Király megſzerzette Teklenburgot, a' Neocomumi Hertzegſéget és Vallengini Grófságot. Hogy XII. Károly Pultawánál az ütközetet elveſztette, I. Fridrik neutralitas által akarta a' maga birodalmait bátorſágba helyheztetni, de a' melly ſystemáját Bessarabia' közepéből XII. Károly kevélyen elvetette. A' had és annak utitársa az éhség Burkusorſzágban döghalált okoztak, a' mellyben több két ſzáz ezer alattvalóknál elveſztek, kiket, ha a' Király a' hadat és pompát annyira nem ſzerette, adakozása által megmenthetett vólna. Régi betegſégében meghalálozott 1713-ban. Hiú, fenyüző fejedelem vala, még a' mesterſégeket-is ezen indúlatból ſzerette, 's a' Tudományok' Akademiáját-is ezen végből állította-fel. Igaz, hogy az ő társa 'Sófia Karolina egy mélyen belátó és bölts Királyné vólt. Azonban a' Historiákban még-is inkább tündöklene, ha olly atya és fiú közzé nem esett vólna, kiknek talentomjai ötet meghomályosították.

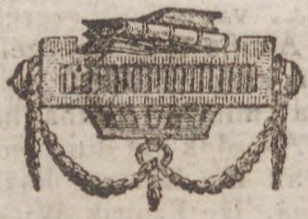
Az ő fia Fridrik Wilhelm uralkodása' kezdetjében ſzerentsés vala a' megtért békeſég által. Ezen Utrechti béke által megnyerte Geldriából a' felsö negyedet, Királyi felsöſége megesmértetett és Neocomum — 's Valenginban Frantziaorſzágtól független uralkodóvá tétettetett. Ellenben a' Frantzia korona' részére lemondott az Oraniai Hertzegſégről. Az utolsó Limburgi

gi Grófnak halála után Limburgot-is megszerzette. A' Sveciai dolgoknak nagy megrongáltatása' alkalmatosságával az Északi hadban, midőn látná, hogy XII. Károlyt békességes gondolatokra nem lehet hozni, Dániával, Muszkaországgal és Saxoniával őszvekaptsolta magát, 's midőn Törökországból-való megtértével XII. Károly ellenségesképpen bánt vólna ő véle, Svecia ellen hadat izent. Hathatóssan segítette a' Sveciai Királyt Stralszundnál ostromoltatni, 's mind ezen erősséget, mind utóbb Wizmárt elfoglalni. XII. Károly' halála után békét kötött Sveciával, 's megnyerte Stettint és az Odera 's Peene folyóvizek között-való földet, 's fizetett Sveciának két milliomokat.

Eleitől-fogva uralkodásának szüntelen hadi erejének nagyobbításán és Országának belső boldogításán dolgozott. Midőn ifjúságában mint koronaörökös a' Flandriai táborozásban részt vett, hallá egy ízben, hogy két Angol Generálisok azon vetélkednek, vallyon a' Burkus Király eltarthat-e 15000 sereget mint az egygyik állította, vagy húsz ezeret, mint a' másik vítatta. Az ifjú Hertzeg egészlen tüzbe jövén így felel nékiek: a' Király az én atyám, mihelyest akarja, mindjárt tarthat harmintz ezer embert. Az Angolok ezt ditsekedésnek tartották, mintha az ifjú Hertzeg hazája' erejét örömest nagyzaná. De Fridrik Wilhelm utóbb ennél-is többre verekedett. Mert uralkodása' első esztendejétől-fogva 50000 katonákat tartott. A' békességes idők megengedték, hogy nagy plánumjait Országa' belső gyarapítására valóságosíthatta. Egy formán gondoskodott a' népességről, a' jövedelmekről, a' kereskedésről, az ifjúság' neveltetéséről, valamint a' hadi népnek szaporításáról és gyakoroltatásáról. A'

szorgalomban és munkásságban maga ment-elő jó példával. 'S hogy 1740. 31. Majusban meghalt hatvan ezer vitézeket, 's egy minden adósságtól mentek virágzó Országot hágyott maga után.

Az ő általa letétetett jó talpkövön építette az ő fia Nagy Fridrik Király ama' díszes, rettentő építményt a' Burkus Monarchiában, mellynek erejét és mesterséges vóltát a' világ mindenha tsudálkozva fogja nézni. Ezen, az ő jobbágyjaitól imádtatott, ellenségeitől félelemmel tsudáltatott, 's mindenektől tiszteltetett nagy Fejedelemnek tetteiről rész szerint fellebb értekeztünk, rész szerint szóllani fogunk a' következendőkben.

M. ACADEMIA' KÖNYVTÁRA

Menippusi Szatirák. Pag. II.
A Kolóniai érsek V. Kálvinistává lett. 19.
Spany. Fülöp hazugtalan Költségei 17.
Mindent igért, semmit sem tartott m. (Sanct. H.) 22.
Ravaillac 36.
Gustáv Vasa. 89.
Károly a Skótyok eldgyák 129.
Megbánják 131.
Cardinálisok és Püsp. titul. 144.
Capucinusok és Franc. pöre. 145.
Simplicius és Galilei. 154.
C a b a l. homan mondatik: 242.
Teszt. 251.
Whig. Torry. 77.
Bulla Unigenitus 93.

GVADÁNYI
HISTÓRIÁJA
8:9: